

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSLAMCILIK
AKIMININ MEDRESE ALGISI (1908-1918)

Nesrin AKTARAN

2502150063

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ayşe Zişan Furat

İSTANBUL 2021

ÖZ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSLAMCILIK AKIMININ MEDRESE ALGISI (1908-1918)

NESRİN AKTARAN

Bu çalışma II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) İslamcı aydınların medrese kurumunun ıslahına dair görüş, öneri ve çalışmalarını tespit etmeyi; bu süreçte yapılan resmi düzenlemeler üzerindeki katkılarını ve bu katkılar neticesinde uygulamaya yansıyan gelişmelere ilişkin değerlendirmelerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Tarih araştırması yöntemi kullanılarak hazırlanmış olan çalışmamızda; İslamcı aydınların yayımladıkları makaleler, onlara ait eserler ve risaleler ana kaynak olarak incelenmiştir.

İslamcı aydınların medreselere yönelik düşüncelerinin tespiti adına çalışmamız öncelikle II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli fikir hareketleri arasında yer alan İslamcılık akımının doğuşu, gelişimi ve teşkilatlanmasına etki eden sebepler üzerinde durmuş; akımın yayın organları ile akıma yön veren düşünürler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise İslamcı düşünürlerin medreselerin geri kalma nedenleri, medrese ıslahının gerekçeleri üzerinde beyan ettikleri görüşleri irdelenmiş; medreselerin ıslahına yönelik sundukları risaleler ve raporlar üzerinde durulmuştur. İslamcı aydınların kamuoyu ve resmi makamlara yönelik tüm bu söylem, öneri ve tekliflerinin yayımlanan Nizamnameler üzerinde ne derece etkili olduğu sorusuna çalışmamızın üçüncü bölümünde yanıt aranmıştır. Bu anlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseler için resmî makamlar tarafından yürürlüğe konan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi (1910), Islah-ı Medâris Nizamnamesi (1914) ve Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname (1917) neticesinde oluşturulan yeni medreseler ele alınmış; nizamnamede ortaya koyulan hususlar hakkında İslamcı aydınların din, kültür, ahlak, siyaset, eğitim vb. hususarı ön plana çıkaran düşüncelerine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: II. Meşrutiyet, İslamcılık akımı, medrese, ıslahat, eğitim

ABSTRACT

THE PERCEPTION OF THE ISLAMIC MOVEMENT IN THE II. CONSTITUTIONAL ERA ON THE MADRASAH (1908-1918)

NESRİN AKTARAN

This study aims to identify the views, suggestions and studies of Islamist intellectuals on the improvement of the madrasah institution in the Second Constitutional Era (1908-1918); and to reveal its contributions on the official regulations made in this process and its evaluations regarding the developments reflected in the implementation as a result of these contributions. In this work which was prepared using the Historical Method; the articles prepared by Islamist intellectuals and the works and treaties belonging to them have been analysed as the main sources.

Our study which was made to determine the views of Islamist intellectuals towards madrasahs has focused on the reasons that affected the emergence, development and organization of the Islamist movement, which was among the most important intellectual movements of the Second Constitutional Era, and has discussed the media organs of the movement and the intellectuals who shaped the movement.

As in the second part, it examined the views proclaimed by the intellectuals on the underdevelopment of madrasahs and the reasons for the reform of the madrasah and has analyzed the treatises and reports regarding the reform of the madrasahs. The answer to the question of how much effect the sayings, advices and proposals of the Islamic intellectuals towards the public opinion and the officials had on the published regulations has been searched in the third part of our work. In this sense, the new madrasahs created as a result of the Regulations of the Medaris-i İlmiye (1910), the Regulation of Islah-ı Medâris (1914) and the Regulation on the Dârü'l-Hilâfeti'l-Ali Madrasa and the Provincial Madrasa (1917) being put into effect in the Second Institutional Era by the official authorities has been analyzed and the statements of Islamist intellectuals about the topics put forward in the regulations like religion, culture, morality, politics, education etc. have been included.

Key Words: Second Constitutional Era, Islamist Movement, The Madrasah, The Reform, Education.

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Akımının Medrese Algısı (1908-1918) başlıklı çalışmamızda, medreselerdeki eğitim ve öğretimin durumu, medreselerin problemleri ve çözüm önerileri hakkında düşüncelerini belirten; bu konuda özel konferanslar ve ilmî istişare toplantıları düzenleyen İslamcı aydınların görüş ve faaliyetleri değerlendirilmek istenmiştir. Böylece İslamcı aydınların medreselerin ıslahı konusunda gösterdikleri çabanın neticesi ile resmi çalışmalara katkısı belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamı büyük bir dikkat ve sabırla takip eden ve araştırma boyunca bana rehber olan başta tez danışmanım sayın Doç. Dr. Ayşe Zişan Furat'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamın başından itibaren yaptığı katkı ve yönlendirmelerden dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. Hamit Er, Dr. Emine Keskiner ve Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye ayrıca müteşekkirim. Sağladığı imkânlar nedeniyle Türkiye Diyanet Vakfı ve İSAM Kütüphanesi yönetici ve çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

Akademik yolculuğumda bana maddi ve manevi desteğini kesintisiz ve cömertçe sunan eşim Abdülbari Aktaran'a özellikle teşekkür ediyorum. Kızlarım Rana ve Asel'in sabrı ve hoşgörüsü olmasaydı araştırmamın tamamlanma süreci bu derece rahat geçmeyecekti. Ayrıca süreçte heyecanımı paylaşan babam Abdülbaki'ye ve sevgili annem Latife'ye, varlıklarıyla bana güç veren ablalarım Emsal, Nurdan, Yasemin ve kardeşim Kadire'ye sonsuz teşekkürler. Son olarak çalışmamın her aşamasına şahitlik eden sevgili komşularım ve arkadaşlarıma ayrıca müteşekkirim.

İSTANBUL, 2021

NESRİN AKTARAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK AKIMININ DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEŞKİLATLANMASI

1.1. İslamcılık Akımının Doğuşuna Etki Eden Sebepler	16
1.1.1. Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu	17
1.1.2. XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Yaşanan Siyasi ve Fikrî Gelişmeler	24
1.1.2.1. Fransız İhtilali ve Milliyetçilik	24
1.1.2.2. Mısır'ın İşgali	31
1.1.3. İslamcılık Akımına Etki Eden Fikrî Gelişmeler	35
1.1.3.1. Osmanlıcılık Düşüncesi	36
1.1.3.2. Yeni Osmanlılar Hareketi	38
1.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Ve İslamcılık Siyaseti	41
1.2.1. İslamcılığın Bir Devlet Politikası Olarak Seçilmesine Etki Eden Faktörler	42
1.2.1.1. İç Faktörler	42
1.2.1.2. Dış Faktörler	45
1.2.2. Halifelik Sıfatının Kullanılması ve İttihad-ı İslam Politikasının Uygulanmaya Başlaması	47
1.2.3. İslamcılık Siyasetine Duyulan Tepkiler	52
1.2.4. İslamcılık Politikası ve Eğitim	60
1.2.4.1. Medreseler ve Eğitim	61
1.2.4.2. Mektepler ve Eğitim	63
1.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık Akımının Teşkilatlanması	66
1.3.1. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye	67

1.3.2. İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-i Muhammediye).....	70
1.3.3. Cem‘iyyet-i Sûfiyye.....	73
1.4. İslamcılık Akımının Yayın Organları	75
1.4.1. Sırat-ı Müstakim	76
1.4.2. Sebilü’r-Reşad.....	79
1.4.3. İslam Mecmuası	81
1.5. İslamcılık Akımında Önde Gelen İsimler	83

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMCI AYDINLARIN MEDRESELERE İLİŞKİN GÖRÜŞ VE FAALİYETLERİ

2.1. Medreselere Atfedilen Değer	87
2.2. Medreselerin Geri Kalma Nedenleri	90
2.1.1. Osmanlıcılık Siyaseti	91
2.1.2. Devlet Ricalinin Kayıtsızlığı.....	94
2.1.3. Ulemanın Görevlerini Aksatması.....	96
2.1.4. Müslüman Halkın Medreselere Rağbet Göstermemesi.....	98
2.3. Medrese Islahının Gerekçeleri	99
2.3.1. Devletin Terakkisi.....	100
2.3.2. Misyonerlik Faaliyetlerinin Önüne Geçmek.....	102
2.3.3. Cehaletten Kurtulmak	104
2.3.4. İttihad-ı İslam’ın Sağlanması	105
2.4. İslamcı Aydınların Medreselerin Islahına Yönelik Sundukları Risaleler Ve Raporlar.....	108
2.4.1. Yazılan Islah Risaleleri	110
2.4.1.1. Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi.....	110
2.4.1.2. Mehmed Ubeydullah Efendi ve Islah Risalesi	115
2.4.1.3. Halim Sabit (Şibay) Efendi ve Islah Risalesi	121
2.4.1.4. Eşref Efendizade Mehmet Şevketi ve Islah Risalesi	128
2.4.2. Medreselerin Islahına Yönelik Raporlar	134
2.4.2.1. Müntesibîn-i İlmiyeden Biri (I).....	135
2.4.2.2. Müntesibîn-i İlmiyeden Biri (II)	137
2.4.2.3. Ömer Fevzi Efendi.....	138
2.4.2.4. Nun.....	140

2.5. İslamcı Aydınların, Medrese Ders Programı Ve Derslere Yönelik Söylem Ve Önerileri	144
2.5.1. Ders Programları.....	145
2.5.2. Ders İçerikleri	149
2.5.3. Tedris Usulü (Eğitim Metodu).....	156
2.5.4. Medrese Mensupları ve Talebeleri.....	167
2.5.4.1. Müderrisler.....	168
2.5.4.2. Talebeler	177

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERİN İSLAHİ İÇİN HAZIRLANAN RESMİ ÇALIŞMALAR VE İSLAMCI AYDINLARIN GÖRÜŞLERİ

3.1. Islahat Nizamnamelerinin Uygulamaya Yansımaları Ve İslamcı Aydınların Görüşleri.....	187
3.1.1. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (1910).....	189
3.1.1.1. Nizamnamenin Yayınlanması	193
3.1.1.2. Medresedeki Eğitim	196
3.1.1.3. Medrese İmtihanları	198
3.1.1.4. Talebelerin Kalacak Yer Sorunu.....	201
3.1.1.5. Taşra Medreselerinde Yaşanan Sorunlar	204
3.1.2. Islah-ı Medâris Nizamnamesi Ve Uygulamaya Yansıması (1 Ekim 1914)	208
3.1.2.1. İslamcı Aydınların Nizamnameye İlişkin Görüşleri ve Çekinceleri	211
3.1.2.2. Medreselerin İdari Yapısı ve Eğitimine İlişkin Görüşler	214
3.1.2.3. Müderrisler ile İlgili Yapılan Uygulamalara Yönelik Görüşler	218
3.1.2.4. Talebeler ile İlgili Yapılan Uygulamalara Yönelik Görüşler.....	222
3.1.3. Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medresesi Hakkında Nizamname Ve Uygulamaya Yansıması (1917).....	225
3.1.3.1. İdarî Teşkilat	226
3.1.3.2. Öğrenci İstihdâmı.....	230
3.1.3.3. Taşra Medreselerinde Yaşanan Sorunlar	233
3.1.3.4. Medreseye Kabul Şartları ve Talebe Sayısı	235
3.1.3.5. Okutulacak Dersler	237
3.2. II. Meşrutiyet'te Kurulan Yeni Medreseler Ve İslamcı Aydınların Görüşleri..	241
3.2.1. II. Meşrutiyet'te Kurulan Yeni Medreseler.....	242
3.2.1.1. Medresetü'l-Kuzat	242

3.2.1.2. Medresetü'l-Mütehassısın.....	249
3.2.2. Tevcih-i Cihat Nizamnameleriyle Açılan Medreseler	252
3.2.2.1. Medresetü'l-Vâizin	253
3.2.2.2. Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba (İmamlar ve Hatipler Medresesi)	266
3.2.3. Medresetü'l-İrşad	274
3.2.4. İslamcı Aydınların Medreselerin Kapanmasına İlişkin Görüşleri.....	278
SONUÇ.....	282
KAYNAKÇA	299
ÖZGEÇMİŞ.....	345

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Vildan Faik Efendi'ye göre Medrese Kademelerine ilişkin Okutulacak Dersler.....	113
Tablo 2: Şevketî'ye göre Yüksek Dereceli Medreselerin Şubeleri ve Şube Kısımları.....	130
Tablo 3: Şevketî'ye göre Tâliye Şubesinin Kısımları ve Dersleri.....	132

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.y.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Yayına Hazırlayan
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y.	: Basım tarihi yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
v.d.	: ve diğerleri
y.y.	: yayım yeri yok, yayımcı yok
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, ahlaki ve dinî bir ideoloji olarak varlık göstermeye başlayan İslamcılık akımı, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) önemli fikir hareketleri arasında yer almıştır. Akımın bir fikir hareketi olarak hüviyet kazanmasını sağlayan; doğuşuna, gelişimine, teşkilatlanmasına ve şekillenmesine etki eden birçok faktör olmuştur. Batı'da ve özellikle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, fikrî ve sosyal gelişmeler bu faktörler arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemden itibaren toprakları içinde ve dışında birçok savaş, istila ve ayaklanma yaşamış; bu sorunlarla başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren siyasî, askerî, iktisadî ve toplumsal alanda yaşanan aksamalar neticesinde Devlet eski gücünü yitirmeye başlamıştır. Yabancı devletlerle girdiği savaşlardan mağlubiyetle dönmüş; 1699 yılında Karlofça, 1718 yılında Pasarofça Antlaşmalarının ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. 1774 yılında imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın yanı sıra Karadeniz üzerindeki mutlak hâkimiyetini de kaybetmiştir.¹ 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması ile Kırım tamamen Rus toprağı hâline gelmiştir.² Osmanlı Devleti'ni etkileyen diğer bir olay 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali olmuş; tüm Avrupa ve çevresi gibi Osmanlı Devleti de bu İhtilal'in sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği sorun alanları giderek artmaya başlamıştır.³

Devlet adamları, yaşanan bu olumsuzluklar karşısında sorunların çözümüne yönelik kapsamlı yeniliklere ihtiyaç duyulduğu sonucunu çıkarmış ve bu doğrultuda hareket planları önermişlerdir.⁴ Bu anlamda III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) Nizam-ı Cedid programı hazırlanmış; II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) ise bu ıslahat

¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 159; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 375.

² Abdullah Alperen, "Osmanlı Devletinde Modernleşme ve Din", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yayına Hazırlayan: Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 214.

³ Mustafa Gündüz, "100. Yılında II. Meşrutiyet'in Entelektüel Mirası", **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı: 184, 2009, s. 120.

⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 272.

girişimleri daha kapsamlı bir şekilde devam ettirilmiştir.⁵ Aynı şekilde Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (1839-1861), Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ile yeni bir döneme girilmiş; II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitimin üzerinde önemle durulmuş ve bu konuda reformlar planlanmıştır. Devlet adamları yapmak istedikleri bu reformlarla İslam zihniyeti ile Batılı düşüncüyü bağdaştırarak askerî, ekonomi, eğitim vb. alanlarda yenilikler yapmayı amaçlamışlardır.

Yenileşme adımlarının belirginleştiği bu süreçte aydınlar ve fikir insanları da; siyaset, idare, maliye, eğitim vb. birçok alanda yaşanan problemleri çözmeye ve çıkış yolu aramaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'ni kötü gidişattan kurtarmayı, ihya etmeyi ve eski gücüne kavuşturmayı öncelemişler; bunun için farklı yöntem ve düşünceleri sürmüşlerdir.⁶ Neticede devletin bekası için birçok farklı fikir ve akım ortaya çıkmıştır.⁷

II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli fikir hareketleri arasında İslamcılık akımı da yer almış; ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim vb. konularda İslami değerleri ön planda tutarak yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla İslam âlemini cahillikten, taklitten, Batı sömürsünden kurtarmak amacını gütmüştür. Bu hareketin en önemli temsilcileri arasında Filibeli Ahmed Hilmi⁸ (1865-1914), Babanzâde Ahmed Naim⁹

⁵ Hüseyin Hatemi, "Nizâm-ı Cedid" **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 198.

⁶ Recep Duymaz, **Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, s. 4.

⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 79; İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, s. 15.

⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, 1865 yılında Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de doğmuştur. Filibe'de başladığı öğrenimine İstanbul'da devam etmiştir. Vefat haberi Sebilü'r-Reşad Mecmuasında "Merhûm Şehbender-Zâde Hilmi Bey" başlığı altında 29 Ekim 1914 tarihinde yayımlanmıştır. **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 312, s. 449. Hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdullah Uçman, "Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi", Cilt: 38, **DİA**, İstanbul, 2010, s. 425-427.

⁹ Babanzade Ahmed Naim, 1872 yılında Bağdat vilayetinde doğmuştur. Görüşleriyle bütün Müslümanların tevhit bayrağı altında toplanmasını istemiş ve Müslümanların kardeş olduğu İslam sancağı altında yaşamasını dilemiştir. Görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Kılıç, "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXXVI, Ankara, 1997, s. 297.

(1872-1934), Mehmed Akif Ersoy¹⁰ (1873-1936), Said Halim Paşa¹¹ (1864-1921), İskilipli Mehmet Âtîf Efendi¹² (1875-1926), Elmalılı Hamdi Yazır¹³ (1878-1942) vb. isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca İslamcı yayın organları olan *Sebilü'r-Reşad*, *Sırat-ı Müstakim*, *Beyanü'l-Hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* vb. gazete ve dergiler etrafında İslamcılık fikrini oluşturmak üzere toplanan aydınlar Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Ferit Kam (1864-1944), Mehmed Ali Ayni (1869-1945), Seyyid Bey (1873-1925), Mehmed Şemseddin (1883-1961) vb. düşünürler yer almıştır.¹⁴ Zikredilen bu isimler ve çalışmamızda görüşlerine yer verdiğimiz birçok İslamcı aydın medreselerin ıslahına yönelik değerlendirmeler yapmış; düşüncelerini belirtmişlerdir.

İslamcı aydınların düşüncelerine bakıldığında aralarında bazı konularda fikrî ayrılıkların olduğunu ancak bunların aslî meselelerde olmadığını söylemek mümkündür. Zira onlar Batı, İslam medeniyeti, eğitim ve özellikle medreselerin ıslahı konusunda hemfikir olmuşlar; medreselerin eskiden olduğu gibi iyi bir seviyeye gelmesi için çalışmalarda bulunmuşlardır. İslamcı aydınlar, bu düşünce ile din eğitimi ve öğretimi hakkında önemli görüşler ileri sürmüşler; özellikle medreseler üzerinde hassasiyetle durmuşlardır.¹⁵ Medrese sisteminin eksikliklerini tespit ederek sorunları gidermeyi ve bu kurumu çağın gerektirdiği yenilikleri içinde barındıracak modern bir yapı hâline getirmeyi istemişlerdir.¹⁶

¹⁰ Mehmet Akif Ersoy, Kosova vilayetine bağlı Şuşisa (Foşiçe) köyü eşrafından Nureddin Ağanın oğlu olarak 1873 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1908 yılında Eşref Edip başkanlığında kurulan ve İslamcılık akımının yayın organı olan Sırat-ı Müstakim gazetesinde başyazarlığa başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmed Akif Ersoy**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

¹¹ Said Halim Paşa 19 Şubat 1864 tarihinde Kahire'de dünyaya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapmış bir fikir insanıdır. Geniş bilgi için bkz. M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", **DİA**, Cilt: XXXV, İstanbul, 2008; İsmail Kara, "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri I-II", *Fikir ve Sanatta Hareket*, İstanbul, 1980, s. 19-24.

¹² İskilipli Mehmed Atîf Efendi 1875 yılında İskilip'in Tophane köyünde dünyaya gelmiştir. Sebilü'r-Reşad ve Beyanü'l-Hak mecmualarında çeşitli konularda yazılar yazmıştır. Geniş bilgi için bkz. Sadık Albayrak, "İskilipli Mehmed Atîf Efendi", **DİA**, Cilt: XXII, İstanbul, 2000, s. 583-584.

¹³ Osmanlı son dönem ulemaları arasında yer alan Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942), 1878 yılında Antalya'nın Elmalı kasabasında dünyaya gelmiştir. Sırat-ı Müstakim, Beyanü'l Hak ve Ceride-i İlmiye gazetelerine makaleler yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", **Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 27.

¹⁴ Azmi Özcan, "İslamcılık", **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, s. 64.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 20.

¹⁶ M. Saffet Sarıkaya, "Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış" **Arayışlar: İnsan Bilimleri Araştırmaları**, Cilt: I, Sayı: 1, 1999, s. 108.

İslamcı aydınlara göre medrese kurumu, Osmanlı Devleti'nin yükselmesine olumlu katkılar sağlamış; dinin anlaşılmasında, halkın dinî ve ahlaki anlamda eğitilmesinde ve Müslümanların birliğinin korunmasında uzun yıllar önemli roller üstlenmiştir. Bu nedenle medreselerin yeniden ıslah edilmesi ile Devletin eskiden olduğu gibi güçlü ve halkın bilinçli olacağına, hurafelerden kurtulacağına inanmışlardır.

İslamcı aydınlar bu inançlarından dolayı her mecrada medreselerdeki eğitim ve öğretimin durumu, medresenin problemleri ve çözüm önerileri hakkında düşüncelerini belirtmişlerdir. Bu düşüncelerini dile getirmek için aylık ya da haftalık yayın organları olan *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *Beyanü'l-Hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* vb. mecmualarda çok sayıda makale, haber, ıslah önerileri içeren layiha, risale, rapor ve talebe mektupları yayımlamışlardır. Zikredilen yayın organları süreç içerisinde isim, sayfa sayısı ve yayım tarihleri bakımından değişime uğramış; *Sırat-ı Müstakim* mecmuası 1912 yılında kapanmış yerine *Sebilü'r-Reşad* mecmuası devam etmiştir. Bu mecmua da siyasi nedenlerden dolayı 1916-1918 tarihleri arasında kapatılmış ve yayın yapamamıştır. *İslam Mecmuası*'nın ise 1908 yılında başladığı yayın hayatı 1912 yılında son bulmuştur. Bu mecmuaların yayın yaptığı süreçler şüphesiz çalışmamız üzerinde etki etmiş; bazı mecmuaların daha yoğunlukta kaynak gösterilmesine sebep olmuştur.

İslamcı aydınlar basın yayın organları dışında da medrese konusu ile ilgili çalışmalar yapmış; özel konferanslar, ilmî istişare toplantıları ile medreseler hakkında değerlendirmeler yapmaya, konuyu gündemde tutmaya gayret etmişlerdir.¹⁷ Zira medreseler ile ilgili yaptıkları bu çalışmaların Devlet ricali tarafından dikkate alınması durumunda medreselerin İslam ruhuna uygun okullar hâline geleceğine inanmışlardır. Onların bu inançları ve gayretleri sonuç vermiş; medreselere yönelik hazırlanıp sunulan öneri ve teklifler, yetkililerin harekete geçmesinde önemli rol üstlenmiştir. İslamcı aydınların resmî makamlara yönelik yaptığı bu baskıların etkili olduğu ve yetkili kişileri harekete geçirdiği, Meşihat makamına bağlı Ders Vekâleti Dairesi'nden

¹⁷ “Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi”, **İslam Tarihi Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar**, Yayına Hazırlayan: Ziya Nur Aksun, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1982, s. 644.

5 Mart 1914 tarihinde yapılan açıklamadan anlaşılmaktadır.¹⁸ Açıklamada mütefekkirlerin, medreselerin bugünkü hâlini nazar-ı dikkate aldıklarından ve bundan endişe duyduklarından bahsedilmiş; ıslahın lüzumundan dolayı makaleler ve layihalar yazdıklarından, programlar düzenlediklerinden söz edilmiştir. Yazıda bu durumun bir süredir devam ettiği, kendilerinin de bunu dikkate alarak üzerinde düşündükleri ifade edilmiş; bu doğrultuda dershaneler açtıklarından, medreselere yeni dersler ilave ederek yenilenmeye gittiklerinden ve bunu yapmaya devam edeceklerinden söz edilmiştir. İslamcı aydınlar medreselerin ıslahına yönelik yapılan bu köklü düzenlemelerde sadece öncülük görevi üstlenmemiş; resmi düzenlemelerin takipçisi olmuş ve aksayan yönlerini ortaya koyarak düzeltilmesini istemişlerdir.

Tüm bu verilerden hareketle araştırmamızın konusu, II. Meşrutiyet (1908-1918) Dönemi'nde İslamcı aydınların medreselerin ıslahına yönelik ortaya koydukları görüş, öneri ve yaptıkları çalışmalar ile bu çalışmalara ilişkin elde edilen sonuçların uygulamaya yansımaları olarak belirlenmiştir. Çalışmamızın problemini ise İslamcı aydınların dönemin medreselerinin ıslahına ilişkin görüş ve faaliyetleri ile medreselere yaklaşımları teşkil etmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim konusunda etkili olan İslamcı aydınların medrese kurumunun ıslahına dair görüşlerini ve çalışmalarını tespit etmek çalışmamızın amacını teşkil etmiştir. Bu doğrultuda İslamcı aydınlara ilişkin aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Medreselerin ıslahına ilişkin ele aldıkları temel meseleler nelerdir,
- Bu meseleler hakkında hangi fikir ve yaklaşımları ileri sürmüşlerdir,
- Konu hakkında hangi çözüm önerilerini ortaya koymuşlardır.

Çalışmamız ayrıca İslamcı aydınların II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) medreselere ilişkin Devlet yetkililerinden yapılmasını istedikleri ıslahatın neler olduğu ve yapılan ıslahatın ne derece başarılı olduğu sorusuna cevap aramayı hedeflemiştir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık akımı mensuplarının medreseler

¹⁸ “Ders Vekâlet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehassısın”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 286, 5 Mart 1914, s. 418.

ile ilgili yaptıkları çalışmaların ve neticelerinin tespit edilmesi aşağıdaki hususlar açısından önemlidir:

- İslamcı aydınların medreselere ilişkin fikirlerinin bir bütün olarak incelenip değerlendirilmesi,
- İslamcı aydınların, dönemin medreselerindeki eğitim ile ilgili konularda yapmak istedikleri yeniliklerin ve çalışmaların anlaşılması,
- İslamcı aydınların önerdikleri ıslahatın medreseler üzerinde ne derece başarılı olduğunun tespit edilmesi.

Araştırmamızın kaynakları arasında ise İslamcılık akımı düşünürlerinin mevcut eserleri, dönemin yayın organlarında neşredilen makaleleri, raporları, medreselerin ıslahına yönelik yayımlanan ıslah risaleleri ve konu hakkında yaptıkları diğer çalışmalar yer almıştır. Ayrıca araştırmamızda o dönem, medrese müderrislerinin ve talebelerinin İslamcı yayın organlarına medreseler ile ilgili düşüncelerini ve taleplerini yazarak gönderdikleri mektuplar yer bulmuştur. İslamcı aydınlar, onlara bu şekilde söz hakkı vererek medreselerin durumunu bizzat bu kurumun içerisinde olan kişilerin bakış açısıyla göstermeyi hedeflemiştir. Islahat ekseninde değerlendirmeler yapmış olan araştırmamız; tarihi süreç, İslamcı aydınlar ve medreseler bakımından sınırlandırılmıştır.

Tarih araştırması yöntemi kullanılarak hazırlanmış olan araştırmamızda aşağıdaki usul takip edilmiştir:

- Çalışmamızın temel kaynakları olan *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *İslam Mecmuası*, *Beyanü'l-Hak* ve *Volkan* mecmualarının, 1908-1918 tarih aralığı ile sınırladığımız nüshaları temin edilmiştir. Bu mecmualarda makale başlığına göre tarama yapılmış ve konuyla ilgili başlıklara ait yazılar tespit edilmiştir.
- *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *İslam Mecmuası*, *Beyanü'l-Hak* ve *Volkan* mecmualarında İslamcı aydınların yazdıkları makaleler değerlendirilmiştir. Bu makalelerin muhtevası, çalışmaya ait bölüm başlıklarının ve alt başlıkların yapılandırılmasında belirleyici olmuştur.

- *Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, İslam Mecmuası, Beyanü'l-Hak* ve *Volkan* mecmuaları dışında araştırmamız açısından döneme ilişkin veri sağlamasından ötürü önemli olduğu düşünülen İslamcı aydınların eserleri ve yazdıkları risaleler incelenmiştir.
- İslamcı aydınların, medrese müderrislerinin ve talebelerin kaleme aldığı medreselerin ıslahına dair makalelerin konunun anlaşılmasına yardımcı olacağını düşündüğümüz kısımları doğrudan alıntı olarak kullanılmıştır. Bu alıntılarda herhangi bir sadeleştirme veya değişiklik yapılmamıştır.

Araştırmamızda İslamcılık akımının akademik literatürü detaylı şekilde incelenmiş, konu ile ilgili lisansüstü çalışmalar, makaleler ve kaynak eserler tespit edilmiştir. Tespit edilen çalışmalar belirli bir sıralama takip edilerek ortaya konmuştur. Buna göre literatür analizi bölümünde sırasıyla;

- İslamcılık akımı ile ilgili önemli kaynak eserler,
- İslamcılık akımı ile ilgili lisansüstü çalışmalar,
- İslamcı aydınların hayatlarını, eserlerini, felsefi, siyasi görüşleri ile din ve eğitime dair düşüncelerini konu alan lisansüstü çalışmalar belirtilmiş; ardından bu şahıslarla ilgili çeşitli dergilerde yayımlanan makalelere yer verilmiştir.
- II. Meşrutiyet Dönemi medreseleri konu edinen lisansüstü çalışmalar ele alınmıştır.

Çalışmamızla ilgili önemli kaynak eserler arasında Yusuf Akçura'nın "*Üç Tarz-ı Siyaset*"¹⁹ adlı 32 sayfalık makalesi yer almaktadır. Yazı öncelikle Mısır'da II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı mücadele eden *Türk* gazetesinde yayımlanmış ardından 1912 yılında İstanbul'da basılmış ve kitaplaştırılmıştır. Bu eserde Akçura; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarına açıklık getirmeye çalışmış; İslamcılık akımının amacının dünyadaki Müslümanlar arasında bir İslam birliği meydana getirme fikri ve eylemi olduğunu ifade etmiştir.

¹⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Araştırmamız açısından diğer önemli bir eser Said Halim Paşa'nın "*Buhranlarımız*"²⁰ adlı kitabıdır. II. Meşrutiyet Devri'nin İslamcı fikir ve devlet adamlarından olan Said Halim Paşa, İslamlaşmayı Müslüman milletlerin kurtuluşu ve saadeti olarak görmüş; buna İslamiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesi ile ulaşılabileceğini ifade etmiştir. Kitapta ayrıca "Eğitimin Hedefi ve Metodun Değeri" ile "İyi bir Müslüman Nedir ve Nasıl Yetiştirilir?" adlı başlıklara yer verilmiş; gençlerin sağlam bir ahlak, yüksek bir gaye ile donanmak ve gelecek nesilleri oluşturmak vazifesini üzerlerine almaları gerektiği ifade edilmiştir. Kitapta ayrıca eğitimin esaslarını doğrudan doğruya İslam'dan alması gerektiği vurgulanmış, zamanın ihtiyaçlarının İslam anlayışına ve gerçeklerine dayanması gerektiği belirtilmiştir.

Konumuza ilişkin diğer bir kaynak eser Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'ye ait olan "*İslam'ın Esası: (İslami Hakikatlere Dayalı Yeni Akaid İlmi)*"²¹ adlı kitaptır. Kitapta dönemin düşünürlerinin karşılaştığı problemler konu edilmiştir. Ahmet Hilmi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin İslamcı akımı içerisinde yer almış; İslam dünyasını Batı etkisine karşı korumak, Batı'ya ait zararlı gördüğü fikir ve akımları bertaraf etmek amacıyla bu eseri kaleme almıştır. İslami akidede birtakım yeniliklerin şart olduğunu savunan yazar, yeni kelam denemelerine girişmiş ve sistematik olmasa bile doğrudan kelam ilmi ile alakalı olan bu eseri meydana getirmiştir.

Ziya Gökalp'in "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak*"²² adlı eseri çalışmamız için diğer bir kaynak kitaptır. Bu eser, Gökalp'in *Türk Yurdu* dergisinde yayımladığı yazılardan oluşmuş ve 1918 yılında bir kitap olarak çıkmıştır. Kitabın ilk bölümünde ülkede üç düşünce akımının olduğu vurgulanmış; bunların tarihine bakıldığında çağdaşlaşma düşüncesinden ortaya çıktığı belirtilmiştir. Gökalp, çeşitli konulara değindikten sonra eğitim konusuna da açıklık getirmiştir. İslamcılığın eğitimde

²⁰ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991.

²¹ Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **İslam'ın Esası: (İslami Hareketlere Dayalı Yeni Akaid İlmi)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

²² Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Çağdaşlaşmak**, Yayına Hazırlayan: İbrahim Kutluk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

uyguladığı yöntemler üzerinde durmuş ve yetiştirilecek çocukların İslam akaidine göre eğitilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Konumuz açısından önemli olan diğer bir çalışma Tarık Zafer Tunaya'nın 1962 yılında yazdığı "*İslamcılık Akımı*"²³ adlı kitabıdır. Üç bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde İslamcılık akımının ana çizgileri ele alınmış, İslam ile Osmanlı dünyasının gerileme nedenleri üzerinde durulmuştur. Yazar, gerilemeyi iç ve dış sebepler olmak üzere iki nedene bağlamıştır. İç sebepler arasında Müslümanların zamanla atalet ve gaflet içerisine düşerek halkın ve devletin İslam hakikatlerinden sapmış olmasına; dış sebepler arasında ise Batı'nın ve Avrupa'nın Osmanlıya uyguladığı baskıların ağırlığına değinmiştir.

İslamcı aydınların medreseler ile ilgili görüşlerini belirten ve çalışmamız açısından önemli olan diğer bir kaynak eser Recai Doğan'a ait "*İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*"²⁴ adlı eser gelmektedir. II. Meşrutiyet döneminde İslamcı aydınların eğitim ve öğretim görüşlerine yer verilen eserde medreselere ilişkin düşünce ve çalışmalarına oldukça sınırlı bir alan tanınmıştır. Söz konusu eserde ağırlıklı olarak İslamcı aydınların mektepler ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Konu ile ilgili diğer bir kaynak eser ise İsmail Kara'nın "*İslamcılık Düşüncesi*"²⁵ isimli kitabıdır. İsmail Kara başlangıçta iki cilt olarak hazırladığı kitabı, daha sonra tamamlayıcılık içermesi açısından üç cilde tamamlamıştır. Konumuzla yakından ilgili olan birinci ciltte Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Said Halim Paşa, Seyyid Bey, İskilipli Mehmed Âtîf, Babanzade Ahmed Naim, Mehmed Akif Ersoy, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gibi şahıslar ve onların kısaca hayatları, eserleri, fikirleri ve yaptıkları çalışmalar konu edilmiştir.

Kara, kitabında kısa da olsa eğitime değinmiş; Türkiye'de medreselerin ıslahının İslamcı aydınların üzerinde çok durdukları konulardan biri olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Kara; *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilür'-Reşad* mecmualarındaki eğitimle ilgili yazılara, tekliflere ve mektuplara bakıldığında buradaki birikimin büyük bir

²³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991.

²⁴ Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara, Bizimbüro Basımevi, 1999.

²⁵ İsmail Kara, *İslamcılık Düşüncesi*, Cilt: I, İstanbul, Risale Yayınları, 1986.

yekûna ulaşabileceğini aktarmıştır. Son olarak kadrosunu İslamcı aydınların oluşturduğu Daru'l Hikmeti'l-İslamiye ve 1914 yılındaki medrese ıslahatının bu çalışmaların bir ürünü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁶

Zikredilen kaynak eserin ardından çalışmamızla ilgili lisansüstü çalışmalara bakıldığında İnci Şirvan'ın 1992 yılında hazırladığı “II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık Akımının İktisadi Açısından Değerlendirilmesi”²⁷ adlı Yüksek lisans tezi görülmektedir. Çalışmada İslamcılık akımının doğuşu ve iktisadi düşünceye yansımaları ele alınmış, Osmanlı'nın iktisadi alanda kurduğu düzen ve bu düzenin sonrasında yaşanan çözülme sebepleri konu edilmiştir. Ayrıca İslamcı düşünürler olan Said Halim Paşa, Mehmed Akif ve Said Nursi'nin hayatı ve fikirlerinin yanı sıra devlete yönelik, iktisadi anlamda çözülmeye karşı getirdikleri çözüm önerileri sunulmuştur.

İslamcılık konusu ile ilgili diğer bir çalışma Hülya Küçük Sevil'in 1996 yılında yazdığı “II. Abdülhamit Dönemi Pan-İslamist Hareketler (Sırat-ı Mustakim ve Sebilür-Reşad mecmualarına göre)”²⁸ adlı yüksek lisans tezidir. Çalışmada İslamcılık akımının teşkilatlanmasında önemli katkıları bulunan II. Abdülhamit Dönemi'nin Pan-İslamist düşüncesi *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşad* mecmuaları üzerinden değerlendirilmiştir. Eğitim konusuna üçüncü bölümde yer verilmiş; konu “Eğitim ve Pan-İslamizm” alt başlığı altında ele alınmıştır. Ayrıca söz konusu dönemde gündemi en çok meşgul eden hilafet, meşveret, şura, adalet gibi konular üzerinde durulmuştur. Her ne kadar bu çalışma İslamcılık akımı aydınlarının medreseler ile ilgili görüşlerine ve çalışmalarına yer vermemişse de eğitime tahsis ettiği bölümle kaynaklarımız arasında yer almıştır.

²⁶ Kara, a.y.

²⁷ İnci Şirvan, “II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Akımının İktisadi Açısından Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1992.

²⁸ Hülya Küçük, “II. Abdülhamit Dönemi Pan-İslamist Hareketler (Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad Mecmuaların Göre)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 1996.

Konu ile ilgili yazılmış diğer tezler arasında Mitat Akpınar'a ait 1995 tarihli "*Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları İçerisinde İslamcılık Akımının İncelenmesi*"²⁹ adlı yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Çalışma, İslamcı aydınların *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşad* mecmuaları üzerinden İslam'ı sosyal, siyasal, yönetsel vb. yönleriyle hayata egemen kılmak için ortaya koydukları siyasi, fikrî ve ilmî çalışmaları konu edinmiştir. Diğer bir yüksek lisans çalışması Lokman Akbaş'ın 2015 tarihli "*II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*"³⁰ adlı araştırması olmuştur. Bu araştırmada İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, İslamcı aydınların kimliği olarak değerlendirilmiş; bu teşkilatın nasıl ve kimler tarafından kurulduğu sorgulanmıştır. Ayrıca Cemiyetin kurucuları ile onların fikirleri hakkında özet bilgi verilmiştir. Bu iki çalışmada İslamcılık akımı tarihî seyri açısından ele alınmış ve siyasi açıdan değerlendirilmiştir. Diğer bir çalışma Fuat Güllüpınar'ın, 2002 yılında yazdığı "*Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveninde İslamcılık İdeolojisi*"³¹ isimli yüksek lisans tezidir. Tezde modernleşme sürecinin Osmanlı Devleti'ne yansımalarına değinilmiş, Osmanlıcılık ve İslamcılığın tarihî arka planı üzerinde durulmuştur.

Konu ile ilgili doktora çalışmaları arasında Necdet Aysal'ın 2004 yılında "*Türkiye'de İslami Düşüncenin Örgütlenmesi ve Hedefleri*" adlı araştırması bulunmaktadır. Çalışmada 1909 yılından 1950 yılına kadar geçen zaman diliminde İslami düşüncenin teşkilatlanması ve gelişim süreci ele alınmıştır. Diğer bir doktora çalışması ise Hülya Küçük Sevil'in 2005 yılında yazdığı "*İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*"³² adlı tezidir. Çalışmada İslamcılık fikrinin doğması ve gelişmesinin yanı sıra Batılılaşma hareketleri karşısında gelenekçi ve muhafazakâr kesimin yerel ve dinî değerlere yönelik düşünceleri konu edilmiştir. Ayrıca çalışmada

²⁹ Mitat Akpınar, "Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları İçerisinde İslamcılık", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sivas, 1995.

³⁰ Lokman Akbaş "II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Balıkesir, 2015.

³¹ Fuat Güllüpınar, "Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveninde İslamcılık İdeolojisi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, 2002.

³² Hülya K. Sevil, "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 2005.

İslamcılık akımı siyasi yönden ele alınmış; iç ve dış politikada İslamcılarının düşüncelerine yer verilmiştir.

Zikredilen lisansüstü çalışmalara bakıldığında bu araştırmaların, İslamcılık akımı ya da mensuplarının eğitim ile ilgili görüşleri üzerinde durmadığı; medreselerin ıslahına ilişkin değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Bu durum çalışmamıza ayrı bir önem kazandırmış; bu alanda dönemin kaynaklarından doğrudan yararlanarak yapılan bir akademik çalışma özelliğine sahip olmasını sağlamıştır.

Bu çalışmalara ek olarak İslamcılık akımı düşünürlerinin hayatları, eserleri, felsefi-siyasi görüşleri, din ve eğitim ile ilgili düşüncelerine yer veren lisansüstü çalışmaların mevcudiyeti tespit edilmiştir. Bunlar arasında Fatma Yıldız'ın 2014'te yazdığı "*Babanzade Ahmed Naim'in 'İlmü'n-nefs' adlı eserinin Tahlili ve Çeviri Yazısı*"³³ adlı çalışması bulunmaktadır. Çalışmada Babanzade Ahmed Naim'in hayatı ve ilmî görüşlerine yer verilmiş; ona ait *İlmü'n-nefs* adlı eserin tahlil ve çeviri çalışması yapılmıştır. Ayrıca yine aynı yıl Ferdi Ertekin, "*Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878-1918): Ahmed Cevdet Paşa, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır*"³⁴ adlı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nde yaşamış üç fikir insanının siyasi, ilmî, dinî ve ahlaki görüşlerine yer vermiş; bu kişilerin "*Hangi değerleri muhafaza ederek yenileşebiliriz?*" sorusuna aradıkları cevaplar etrafında teşekkül etmiştir. Bunlara ek olarak Meral Gülçiçek'in, 2010 yılında tamamladığı "*Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*"³⁵ isimli yüksek lisans tezi zikredilebilir.

İslamcı aydınlarla yönelik yapılmış söz konusu lisansüstü çalışmaların yanı sıra bu şahıslarla ilgili akademik dergilerde de yayınlara yer verilmiştir. Bunlar arasında Ali

³³ Fatma Yıldız, "Babanzade Ahmed Naim'in 'İlmü'n-nefs' Adlı Eserinin Tahlili ve Çeviri Yazısı", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2014.

³⁴ Ferdi Ertekin, "Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878-1918): Ahmed Cevdet Paşa, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2014.

³⁵ Meral Gülçiçek, "Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2010.

Özer, “*M. Akif’e Göre Eğitimde Bulunması Gereken Bazı Özellikler*”³⁶ adlı makalede Mehmed Akif’in eğitim ile ilgili fikirlerini açıklamıştır. Veli Ertan ise “*Mehmet Akif’in Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri*”³⁷ adlı çalışmasında onun büyük bir şair ve vaiz olduğunu belirtmiş; Akif’in şiirlerinden alıntılar yaparak onun tesiri üzerine açıklamalarda bulunmuştur. Diğer bir İslamcı aydın ile ilgili yapılan çalışmada Ömer Ceran, “*Filibeli Ahmet Hilmi’nin Dini ve Felsefî Görüşleri*”³⁸ adlı eseri ile Filibeli Ahmet Hilmi’nin dinî ve felsefî düşüncelerini değerlendirmiştir. Ömer Aydın ise “*Filibeli Ahmet Hilmi’nin Din Anlayışı*”³⁹ adlı makalesi ile onun din anlayışını tespit etmeye çalışmıştır.

Zikredilen çalışmalara ek olarak İsmail Kara’nın öncülüğünde 17-19 Mayıs 2013 tarihlerinde “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Sempozyumu” düzenlenmiş ve sempozyum tebliğleri daha sonra kitap hâline getirilmiştir. Yedi bölümden oluşan kitapta İsmail Kara, Cemil Aydın, Yıldız Ramazanoğlu, Mustafa Öztürk, Tahsin Görgün, Mustafa Tekin, Yasin Aktay gibi isimlerin makaleleri yer almıştır.⁴⁰ İslamcılık akımına daha ziyade siyasi açıdan yaklaşılan kitapta Mehmet Doğan, “*İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi*” adlı makale ile İslamcılığı Cumhuriyet Dönemi öncesi ve sonrasında siyasi olarak ele almıştır. Söz konusu çalışma İslamcılık akımı ve mensuplarının çalışmaları ile görüşlerini ele almış olduğundan araştırmamızın konusu olan İslamcılık akımının ve aydınlarının tanıtılması açısından önem taşımaktadır. İslamcı aydınlarla ilgili zikredilen bu makalelerin yanı sıra çalışmamızın konusunu teşkil eden ve dönemin medreselerini konu alan çeşitli çalışmaların da yapılmış olduğunu görmek mümkündür.

³⁶ Ali Özer, “M. Akif’e Göre Eğitimde Bulunması Gereken Bazı Özellikler”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 1987, s. 357.

³⁷ Veli Ertan, “Mehmet Akif’in Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri”, **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt IX, Sayı: 102-103, 1970, s. 430.

³⁸ Ömer Ceran, **Filibeli Ahmet Hilmi’nin Dini ve Felsefî Görüşleri**, Bursa, Sır Yayıncılık, 2013.

³⁹ Ömer Aydın, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Din Anlayışı”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2001, s. 69.

⁴⁰ Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, [Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi], Yayına Hazırlayanlar: İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

II. Meşrutiyet Dönemi medreselere yönelik yapılan çalışmalar arasında ise 1997 yılında Sacide Ünlü tarafından yazılmış “*Sırat-ı Müstakim ve Sebilü’r-Reşad Dergilerine göre Medrese Eğitiminde Gelişmeler: 1908-1920*”⁴¹ adlı araştırma önemli bir yer tutar. Medreselere yönelik diğer bir çalışma, İsmail Dede’nin “*Sebilürreşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*”⁴² adlı yüksek lisans tezidir. Tezde 1912-1922 yılları arasında Osmanlı medreselerinde öğrenim gören talebelerin medreselere dair yazmış oldukları mektuplar incelenmiştir. Bu mektuplar II. Meşrutiyet Dönemi’nde *Sebilü’r-Reşad* dergisinde yayımlanmış ve talebelerin görüşleri kamuoyu ile paylaşılmıştır. Çalışmada bu mektuplar Latin harflerine aktarıldıktan sonra mektuplardan pasajlar olarak değerlendirilmiştir. Her iki lisansüstü çalışmada da İslamcılık akımına ait sadece *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü’r-Reşad* mecmuaları üzerinde durulmuş; İslamcı aydınlar ait diğer mecmualar olan *Beyanü’l-Hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* vb. diğer yayınlar dikkate alınmamıştır. Bu çalışmalar neticesinde İslamcılık akımını kapsamlı bir şekilde ele alan ve medreseler ile ilgili düşünce ve çalışmalarını değerlendiren müstakil bir çalışmanın eksikliği görülmüştür. Dolayısıyla bu durum çalışmamızın hazırlanmasının arkasında yatan temel neden olmuştur.

Çalışmamızın konusu olan “II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Akımının Medrese Algısı (1908-1918)” ile ilgili yapılan tüm bu çalışma ve araştırmalara bakıldığında, İslamcı aydınların medreselere ilişkin görüşlerinin henüz akademik bir çalışmada kapsamlı bir şekilde ele anlaşılmıştır. Bu eksikliği bir ölçüde de olsa kapatacağı düşüncesiyle dönemin medreselerine ilişkin ıslah konularına ağırlık veren ve birinci el kaynakların ağırlıkta ele alınacağı çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde İslamcılık akımının doğuşu, gelişimi ve teşkilatlanması incelenerek tarihî arka planı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde İslamcılık akımı mensuplarının medreselere ilişkin görüş ve faaliyetleri ele alınmış; medreselerin geri kalma nedenleri,

⁴¹ Sacide Ünlü, “*Sırat-ı Müstakim ve Sebilü’r-Reşad Dergilerine göre Medrese Eğitiminde Gelişmeler: 1908-1920*”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, 1997.

⁴² Süleyman Dede, “*Sebilü’r-Reşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, 2006.

medrese ıslahının gerekçeleri üzerinde beyan ettikleri görüşleri dile getirilmiştir. Ayrıca İslamcı aydınların medreselerin ıslahına yönelik sundukları risaleler ve raporlar üzerinde durulmuş; onların medresele ders programı ve derslere yönelik söylem ve önerileri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseler için hazırlanan resmî ıslahat çalışmaları ile ilgili İslamcı aydınların görüşleri değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ayrıca resmî makamlar tarafından yayımlanan ıslahat nizamnamelerin ve bunun neticesinde oluşturulan yeni medreselerin uygulamaya yansımaları ele alınmış; uygulanma noktasında yaşanan sorunlar hakkında İslamcı aydınların düşüncelerine yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK AKIMININ DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEŞKİLATLANMASI

İslamcılık akımı, II. Meşrutiyet Dönemi'nde belirginleşen bir fikir hareketi olmakla birlikte XIX. yüzyılın başlarından itibaren varlık göstermeye başlamıştır. Akımın doğuşuna, gelişimine ve teşkilatlanmasına Batı'da ve özellikle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, fikrî ve sosyal gelişmeler etki etmiştir.

XIX. yüzyılda yaşanan bu gelişmeleri daha yakından görebilmek ve İslamcılık akımının doğuşunu hazırlayan, gelişimine ve teşkilatlanmasına katkı sağlayan olayların anlaşılmasını sağlamak adına çalışmamızın bu bölümünde dönemle ilgili çeşitli konular ele alınmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal durumu, XVIII ve XIX. yüzyıllarda yaşanan ve etkileri dünya geneline yayılan Fransız İhtilali ve milliyetçilik hareketleri ile Mısır'ın işgali ve Osmanlı Devleti'ne yansımaları konuyla ilişkilendirilmiştir. Bölümde ayrıca İslamcılık düşüncesine etki eden fikir akımları ele alınmış; II. Meşrutiyet öncesi İslamcılığı bir devlet politikası olarak yürüten II. Abdülhamid'in siyasi programı incelenmiştir. Tüm bunların yanı sıra konunun daha anlaşılır olması için II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık akımının teşkilatları olan cemiyetlere ve bu akımın yayın organları olan gazete ve dergilere değinilmiştir.

1.1. İslamcılık Akımının Doğuşuna Etki Eden Sebepler

İslamcılık akımının ahlaki, sosyal ve siyasi bir ideoloji olarak ortaya çıkışına bakıldığında araştırmacıların, bu akımın doğuşunu farklı kişi ve tarihî olaylara dayandırarak açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Tarık Zafer Tunaya'ya göre İslamcılığın doğuşu; cahiliye durumunda olan bir kavmin büyük bir İmparatorluk hâline gelmesini sağlayan İslam medeniyetinin başlangıcında aranmalıdır.¹ İsmail Kara, kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak gördüğü yenileşmenin Cemaleddin

¹ Tarık Z. Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, İstanbul, Baha Matbaası, 1962, s. 1.

Afganî (ö. 1897) tarafından başlatıldığını ileri sürmektedir.² Recai Doğan; İslamcılığın Osmanlı Devleti'nin uzak çevresinde ve Hindistan'da başlayıp şekillendiğini, 1870'ten sonra da Osmanlı Devleti'nin merkezinde gittikçe güçlendiğini belirtmiştir.³ Ahmet Çiğdem ise emperyalizm ve sömürgecilik gibi olguların ortaya çıktığı bir dönemde İslamcı aydınların bu tehdide karşı koymak ve olayları İslam toplumlarının yararına dönüştürmek için İslamcılık düşüncesini/hareketini oluşturduklarını savunmaktadır.⁴

Tüm bu ifadelerle bakıldığında İslamcılık akımının başlangıcı, birbirinden farklı zaman, kişi ve olaylara atfedilerek açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum İslamcılık akımının doğuşuna etki eden sebeplerin de birbirinden farklı olacağına işaret etmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ni eski ihtişamlı günlerine döndürmek, kalkındırmak ve Batı'nın Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü faaliyetlere karşı onu korumak adına II. Meşrutiyet Dönemi'nin gazeteci, yazar ve aydınlarının bir kısmı İslamcılık akımı etrafında toplanarak siyasi, dinî ve kültürel bir duruş ortaya koymaya çalışmışlardır. İslamcılık akımının ortaya koyduğu bu duruşta Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelerin de etkisinin olduğu anlamına gelmektedir.

1.1.1. Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu

Osmanlı Devleti 1299 yılında kurulmuş; XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar Rumeli ve Anadolu'da genişleyerek varlığını sürdürmeye devam ettirmiştir. Bu tarihten sonra Devlet eski gücünü kaybetmeye; siyasî, askerî, idarî sistemi sarsılmaya başlamıştır.⁵ Bunun sonucunda Devlet ricali devleti ayakta tutmanın yollarını aramaya ve tedbirler almaya gayret etmişlerse de yaşanan aksaklıklar devam etmiştir.⁶

² İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/ Kişiler I**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, s. 16.

³ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 11.

⁴ Ahmet Çiğdem, "İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Çiğdem, Cilt: VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 27.

⁵ Hamit Er, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları", **Marife Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 1, 2003, s. 212.

⁶ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 16, Aralık 2007, s. 2.

Venedik'e karşı girişilen Girit Kuşatması (1645-1669) ancak yirmi dört senede başarıya ulaşabilmiş; 1683 yılında II. Viyana Kuşatması bozgunla neticelenmiştir. Ardından bir araya gelen Avusturya, Rusya, Lehistan, Venedik, Malta ile on altı yıl boyunca devam eden savaşlar kaybedilmiş; büyük toprak kayıplarına yol açan Karlofça (1699) ve bir sene sonra Rusya ile İstanbul antlaşmaları imzalanmak zorunda kalınmıştır. Yine ağır bir yenilgiyle sonuçlanan 1768-1774 Savaşı'nın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Kırım bağımsız olurken Rusya Karadeniz'e çıkma hakkını elde ederek geleneksel "sıcak denizlere inme" politikasında önemli bir adım atmıştır. On sekiz yıl sonra 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması ile Kırım tamamen Rus toprağı hâline gelmiş; Osmanlı Devleti için oluşan tehdit daha da büyümüştür.⁷

Savaşlarda yaşanan mağlubiyetlerin nedenleri arasında Osmanlı Devleti'nin ekonomi ve askerî teknoloji açısından yetersizliği, askerî disiplinin oturtulamaması, devlet kurumlarında meydana gelen usûlsüzlüklerin artması ile bu kurumlara liyakatsiz kişilerin atanması vb. sorunlar yer almıştır.⁸ Devlet adamları, yaşanan bu olumsuzluklar karşısında sorunların çözümüne yönelik daha kapsamlı bir modernleşmeye ihtiyaç duyulduğu sonucunu çıkarmış; birtakım yenilikler planlanmış ve gerçekleştirilmiştir. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid⁹ programı hazırlanmış; II. Mahmud döneminde kapsamlı ıslahat girişimleri devam etmiştir. Sultan Abdülmecid Dönemi'nde ise 1839 yılında Tanzimat ve 1856 yılında Islahat fermanları ile modernleşme çalışmalarına hız verilmiştir.

Hazırlanan Nizam-ı Cedid programı ile klasik dönemin ihtişam ve başarılarına geri dönüş hedeflenmiş; Devletin eski gücüne kavuşması amaçlanmıştır.¹⁰ Bu nedenle yapılacak yeniliklerin merkezine öncelikle askerî sınıf alınmış, ardından Devletin

⁷ Alperen, "Osmanlı Devletinde Modernleşme ve Din", s. 214.

⁸ Ayşe Zışan Furat, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikri Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl**, Cilt: I, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 245.

⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 52; Adil Şen, **Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, Ankara, Fecr Yayınları, 2003, s. 211.

¹⁰ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 79; Hatemi, "Nizâm-ı Cedid", s. 198.

bozulmaya yüz tutmuş diğer alanları üzerinde durularak sorunlar giderilmek istenmiştir.¹¹ Bunları gerçekleştirmek için Sultan III. Selim (1789-1807) açık fikirli ve ıslahata taraftar olan Devlet ricalinden bir ekip oluşturarak Nizam-ı Cedid ıslahat programını hazırlatmıştır. Bu çerçevede mevcut askerî ocakların azaltılması ve yenileştirilmesi, Batı tarzında yeni bir yaya ordusunun kurulması, yeni savaş tekniği eğitimi yapacak kurumların oluşturulması kararı alınmıştır.¹²

III. Selim ayrıca askerî okulların iyileştirilmesine özellikle önem vermiş; konuya ilişkin Batı’da yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Askerî okullara Fransız subay ve öğretmenlerin tayin edilmesini sağlamış; Tophaneyi güçlendirmek için Fransa ve İsveç’ten mühendisler getirtmiştir. Avrupa’dan 400 cilt kitap getirterek bir kütüphane kurdurmuştur.¹³ Sultan yeniliklerin itici gücünü oluştururken, Yeniçerilerin hâkim olduğu bazı asker ve idari bürokratlar karşı çıkmıştır.¹⁴

Devlet, Nizam-ı Cedid programının yürütülmesini sağlamak için ıslahata karşı çıkan bu zümreyi ikna edememiş; ulemanın, aydınların ve halkın desteğini yeterince alamamıştır. Sadrazamlar, şeyhülislam ve rütbeli devlet adamlarından birkaçı hariç diğerleri bu yenilik çabasına destek vermemiştir. Dolayısıyla Nizam-ı Cedid’in kaldırılmasını isteyen yeniçeri ağaları ile devlet içinde bulunan bazı bürokratlar 1807 yılında Kabakçı Mustafa etrafında toplanarak isyan çıkarmışlardır.¹⁵ Çıkan isyan sonucu III. Selim’in tahtan indirilmesi ile Nizam-ı Cedid de uygulamadan

¹¹ Furat, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?”, s. 261

¹² “III. Selim”, **Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür**, Cilt: V, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 254.

¹³ Hasan Gümüšoğlu, “Modernleşmenin Osmanlı Toplumunun İnanç Yapısı Üzerinde Yaptığı Bazı Etkiler”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:16, 2010, s. 63.

¹⁴ Yeniçeri Ocağı, XVII. yüzyıldan itibaren askerî disiplin ve itaat anlayışını iyice kaybettiğinden dolayı devletin otoritesinin dayanağı olmaktan çıkmış; “*Ocak devlet içindir.*” prensibi yerine “*Devlet ocak içindir.*” formülü gelişmiştir. Devlete karşı çıkardıkları isyanlar, sultan ve sadrazamları yeni bir düzen kurma çalışmalarına itmiş ancak bunlar da yeniçerilerin muhalefetiyle karşılaşmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, Ankara, Türk Tarih Kurmu Yayınları, 1961, s. 7; Ömer Açıkgöz, **Osmanlı Modernleşmesi İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2008, s. 224; Hatemi, “Nizâm-ı Cedid”, s. 198.

¹⁵ Osman Özkul, **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, İstanbul, Bir Harf Yayınları, 2005, s. 351; Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 23.

kaldırılmıştır. Böylece askerî ve teknolojik alanda modernleşme çabaları kesintiye uğramıştır.¹⁶

III. Selim'in (1789-1807) Nizam-ı Cedid ile ortaya koymaya çalıştığı modernleşme çabaları akamete uğrasa da II. Mahmud (1808-1839) bu girişimleri kalıcı olacak şekilde yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Yeniliklerin kalıcı olmasının önündeki en büyük engel olarak görülen Yeniçeri Ocağını kaldırmıştır. Sultan, ordu ile ilgili kendinden önce yapılmış olan reformlara ek olarak topçu birliklerini ve donanma gibi askerî güçleri sağlamlaştırma imkânı bulmuştur. Stratejik öneme sahip bölgeleri ve cephaneliklerin durumunu düzenleyerek barut üretimini arttırıp tüfek ithal etmiştir.¹⁷

II. Mahmud, yaptığı “Yeni Düzen” çalışmaları ile sadece askerî alanlarda değil bürokratik yapı, eğitim kurumları, gayrimüslim hakları vb. konularda da yenilikler gündeme getirmiştir. Bunlara ek olarak devlet dairelerinde II. Mahmud'un resimlerinin asılması; setre¹⁸, pantolon ve fes giyilmesinin mecburi hâle getirilmesi gibi gündelik hayata yansıyan yenilikler de yapılmıştır.¹⁹ Söz konusu yenilikler yapılırken Devletin niteliği ve toplumun yapısı hesaba katılmamış; Batı modelinin olduğu gibi alınma çabasına taklit ve şekilcilik de eklenmiştir. Bu durum halkın ve ulemanın bir kesimi tarafından Avrupa'nın ilim, fen ve teknolojisi daha fazla alınmak yerine giyim, kuşam ve İslam'a aykırı olan âdetler taklit ediliyor, şeklinde eleştiriye maruz kalmıştır.²⁰

II. Mahmut söz konusu yeniliklere yönelik yapılan eleştirilere ve olumsuz görüşlere karşı kamuoyunu yanına çekmeyi önemseyen bir siyaset takip etmiştir. Bunun için 1831 yılında İstanbul'da çıkmaya başlayan Takvim-i Vekayî²¹ gazetesinde yeniliklere ilişkin bilgilendirici haberlerin yayımlanmasını istemiştir. Ayrıca Yeniçeri Ocağı'nın

¹⁶ Açıkgöz, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 225.

¹⁷ Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, s. 38; Mehmet Yıldız, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 8.

¹⁸ Düz yakalı, önü çok sayıda düğmeli, uzun bir ceket türü.

¹⁹ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, 1999, s. 243.

²⁰ Akgündüz, Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, s. 242.

²¹ Takvîm-i Vekayî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Nesimi Yazıcı, “Takvim-i Vekayî” DİA, Cilt: XXXIX, İstanbul, 2010, s. 490-492.

kaldırılmasındaki haklılığı ve zarureti dile getiren Üss-i Zafer²², Netîcetü'l-vekayi'²³, Gülzâr-ı Fütûhat²⁴ eserlerinin kaleme alınmasını sağlamıştır.²⁵

Osmanlı Devleti'nin kalkınması ve modernleşmesi için büyük dikkat ve gayret sarf eden III. Selim ve II. Mahmud, iç ve dış sorunlarla uğraşmak zorunda kaldıkları için ıslahatlardan istedikleri kadar iyi bir netice elde edememişlerdir.²⁶ Ancak kendilerinden sonra yapılan modernleşme çalışmalarına önderlik etmişlerdir. Bu çalışmalardan biri de şartlarının çoğu II. Mahmud Dönemi'nde olgunlaşmış olan ve 1839 yılında Sultan Abdülmecid Dönemi'nde ilan edilen Tanzimat Fermanı olmuştur.²⁷

Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 tarihinde -bugünkü Gülhane Parkı'nda- Sadrazam Mustafa Reşid Paşa²⁸ (ö. 1858) tarafından halka okunarak resmen yürürlüğe girmiştir.²⁹ Babiâli, ulema ve yabancı devlet adamları huzurunda okunan Ferman'da Müslüman ya da gayrimüslim olsun bütün Osmanlı halkının can, mal ve ırz emniyetinin din, dil, ırk ve soy farkı gözetilmeden korunacağı belirtilmiş; kanun önünde her vatandaşın eşit olduğu

²² Es'ad Efendi, **Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)**, Hazırlayan: Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayıncılık, 2005.

²³ Mehmed Dâniş, **Netîcetü'l-vekayi'**, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler, 2785, v. 38; Eserin Türkçe Metni için bkz. Şamil Mutlu, **Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati; Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994.

²⁴ Şirvânî Fatih Efendi, **Gülzâr-ı Fütûhât: (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı)**, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

²⁵ Kemal Beydilli, "Mahmud II", **DİA**, Cilt: XXVII, Ankara, 2003, s. 355.

²⁶ Ömer Faruk Yelkenci, **Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s. 192.

²⁷ Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1975, s. 88.

²⁸ Mustafa Reşit Paşa ile ilgili bkz: Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yayına Hazırlayan: Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlioğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, s. 317; Bayram Kodaman, Ahmet Turan Alkan, "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", **150. Yılında Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 1; Raif Karadağ, **Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar**, İstanbul, Muhit Yayınları, 1971, s. 19.

²⁹ Tanzimat Fermanı'nın (Hatt-ı Humayun'un) tam metni için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), nr. 24; **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yayına Hazırlayan: Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlioğlu, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 13.; Sabri Hizmetli, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler", **İslami Araştırmalar**, Cilt: XII, Sayı: 2, Ankara, s. 123- 129; Ahmet Özer, **Tanzimat'tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği**, Ankara, Elips Kitap, 2003, s. 9; Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, s. 89; Ömer Faruk Yılmaz, "Tanzimat Fermanı ve İlanından Sonra Devletin Umumi Durumu", **Osman Gazi'den Sultan Vahidüddin Han'a Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013, s. 324.

vurgulanmıştır. Tanzimat Fermanı ayrıca hukukun üstünlüğünü vurgulayarak Sultan'ın mutlak yetkilerini sınırlamış; Osmanlı halkının idarede söz sahibi olmasının önünü açmıştır. Sultanın yetkileri tam olarak bir parlamentoya teslim edilmemişse de kurulan meclisler belli ölçüde devlet yönetimiyle ilgili yetkileri paylaşmıştır.³⁰

Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin içinde ve dışında farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Müslüman halk, Tanzimat'ı ilan eden devlet adamlarının Batı'yı üstün kabul edip Batılılaşmayı ciddi anlamda bir medeniyet projesi olarak sunmaya başlamalarına itiraz etmişlerdir. Devletin, Batılılara benzemek adına gerçek benlik ve geleneklerinden uzaklaşarak aslından koparıldığı şeklinde yorumlamışlardır.³¹ Konu ile ilgili fikir adamı ve yazar Güngör, halkın ve aydınların, modern Batı'dan alınacak askerî ve teknik anlamdaki gelişmelere karşı olmadığını; onların Batı'dan yeni kavram ve düşünceler alınsa bile bunların İslam'ın köklerine uygun olmasını istediklerini, aksi bir durumda da dönüştürülmesi gerektiğine inandıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla Tanzimat'ı ilan eden devlet adamlarının Batı'yı üstün kabul edip Batılılaşmayı ciddi anlamda bir medeniyet projesi olarak sunmalarına itiraz etmişlerdir.³²

Osmanlı tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olarak kabul edilebilecek bir başka Hatt-ı Hümayun³³ 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanıdır. Amacı, Kırım Harbi sonrası gerçekleşen Paris Barış Konferansı'nda Batılı ülkelerin desteğini kazanmak, bunu sağlamak için de Tanzimat kanunlarıyla çıkarılmış ancak tam uygulanamamış olan kararları pekiştirmek olmuştur. Fermanda Osmanlı'da yaşayan ve gayrimüslim halka Tanzimat Fermanı ile verilmiş olan haklar ve ayrıcalıklar tekrarlanmıştır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin devletin askerî ve sivil okullarına

³⁰ Hizmetli, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler", s. 125.

³¹ Tunaya, **İslamcılık Akımı**, s. 20; Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s. 31.

³² Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, s. 88; Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 19.

³³ Islahat Fermanının Orijinal Metni için bkz. Tarih-i Lütüfi, Cilt: IX, s. 104-105; Geniş bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri**, Cilt: VI-VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s. 9.

ve devlet memuriyetine girebilmesi, gayrimüslim bütün erkeklerin askerlik hizmeti yapması, vergide eşitlik gibi haklar yer almıştır.³⁴

Yapılan bu yeniliklere ek olarak 1856'da Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuş bunula ilk defa gayrimüslimlere temsil hakkı verilmiştir. 1867'de kurulan Mekteb-i Sultânîye (Galatasaray Lisesi) Hristiyan ve Müslüman öğrenciler birlikte alınmıştır. Ayrıca Hristiyanların, hukuk davalarında kendi konsolosluk mahkemelerinde kendi kanunlarına göre problemlerini çözüme kavuşturulmasının önü açılmıştır. Bunun yanı sıra her geçen gün kapsamı genişletilen kapitülasyonlarla yabancı devletlere Osmanlı'daki dindaşlarının hukukuyla ilgilenme yolunda da haklar tanınmıştır.³⁵

Osmanlı Devleti'nin hem Tanzimat hem de Islahat Fermanı ile azınlıklara verdiği bu haklar; genel anlamda ülkede yaşayan tüm unsurların din, dil, ırk ve renk farkı gözetilmeksizin ve Türklere diğer azınlık gruplar aleyhine ayrıcalık verilmeksizin tek devlet (ortak devlet ortak vatandaşlık) bilinci meydana getirmek amacıyla olmuştur.³⁶ Ancak bu düşünce beklenen sonuçları vermemiş, aksine devlet gayrimüslim halk üzerindeki otoritesini giderek kaybetmiştir. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaaya kötü muamelede bulunduğunu ileri sürerek Osmanlı Devlet yönetimine müdahale etmeye ve devletin iç işlerine karışmaya başlamıştır.

Avrupa'daki gelişmeler ve özellikle 1789'da gerçekleşen Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu milliyetçilik hareketlerinin etkisi ile Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde ayaklanmalar çıkmış; çıkan ayaklanmalar neticesinde Osmanlı Devleti geniş toprak kayıpları yaşamıştır.³⁷ Yaşanan tüm bu siyasi gelişmeler, hem Osmanlı Devleti'nin yenilenmek için çıkardığı fermanlara hem de çalışmamızın bu bölümü içerisinde yer alan Osmanlıcılık, Yeni Osmanlılar ile İslamcılık akımlarına etki etmiştir. Bu nedenle söz konusu etkinin nedenlerini görmek ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak

³⁴ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 111.

³⁵ Sinan Çitçi, **Batılılaşmaya Karşı Tezler**, İstanbul, Akademi Tiziz Yayınları, 2013, s. 6.

³⁶ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", **Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu, Ankara, Phoneix Yayınları, 2006, s. 375.

³⁷ Hizmetli, "**Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler**", s. 127.

adına XVIII ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı'da yaşanan siyasi ve fikrî gelişmelere bakmak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.1.2. XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Yaşanan Siyasi ve Fikrî Gelişmeler

XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Fransız İhtilali, öncesinde meydana gelen Rönesans ve Reform süreçlerini geliştirmiş; Fransız aydınlarının geliştirdiği fikirler ve bunlar arasında özellikle milliyetçilik düşüncesi, müttefik Avrupa ordularıyla çeyrek yüzyıl boyunca savaşan Fransa kuvvetleri tarafından dalga dalga bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Bu gelişme monarşiyle yönetilen çok uluslu devletlerin hemen hepsinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sosyal ve fikrî açıdan değişimlere neden olmuştur. Ayrıca Napolyon'un yayılmacı politikası sonucu Mısır eyaletini işgal etmesi, ardından Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyan ederek Osmanlı ordularını arka arkaya yenilgiye uğratması da Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkilemiştir. Çalışmamızın bu bölümünde XVIII ve XIX. yüzyıllarda yaşanan Fransız İhtilali ile İhtilâl'in sonucunda yayılan milliyetçilik düşüncesi, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinin Osmanlı Devleti ve İslamcılık düşüncesi üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

1.1.2.1. Fransız İhtilali ve Milliyetçilik

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali, kendisinden sonra meydana gelen bütün devrimler ve ihtilaller üzerinde etkili olmuş ve eski rejimden modern topluma geçişi ifade etmiştir.³⁸ Osmanlı Devleti tüm Avrupa ve çevresi gibi bu ihtilalin sonuçlarından etkilenmiş ve bu durum iki asırdan fazla sürmüştür. Bu süreçte oluşan ve Türk siyasi, sosyal, kültürel hayatın en önemli olaylarından biri olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan gelişmeler de bu duruma örnek teşkil etmiştir.³⁹ Devlet modernleşme yolunda önemli bir mesafe katetmiş; basın, ordu, eğitim, sağlık ve iletişim alanlarında köklü değişimler yaşanmaya başlamıştır.

Yaşanan bu değişimlerin önemini ortaya koymak ve anlaşılmasına katkı sağlamak adına bu bölümde öncelikle Fransız İhtilali'ni doğuran sebeplere ve İhtilal'in gerçekleşmesinde dönemin düşünürlerinin öncülüğüne yer verilmiştir. Ayrıca o dönem

³⁸ Gündüz, "100. Yılında II. Meşrutiyet'in Entelektüel Mirası", s. 120.

³⁹ Gündüz, **a.e.**, s. 121.

halkın içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum da ortaya koyularak meydana gelen uluslaşma bilinci üzerinde durulmuştur.

XVIII. yüzyılda Fransa toplumu çok farklı sosyal sınıflardan meydana gelmiş; asilzadeler, din adamları, askerler, bürokratlar, aydınlar, burjuvalar, şehirli ve köylü halk birbirine eşit olmayan toplumsal konumlarda yer almıştır. En düşük sosyal sınıf sayılan halk; hürriyet, eşitlik, adalet gibi haklardan yoksun bırakılmıştır. Toplum içerisinde bu duruma duyulan rahatsızlık ile işsizliğin artması, nüfus patlaması, savaşlar, köylü ayaklanmaları vb. nedenlerden dolayı iç karışıklıklar çıkmıştır. Bu yüzden Fransa'yı yöneten kral, din adamları ve soylular üçlünün baskısı tepki toplamaya başlamıştır.⁴⁰

Söz konusu bu tepkilerin sistemli bir yapıya kavuşmasını isteyen ve dönemin aydın kesimini oluşturan yazarlar, despot bir kral yerine yetkileri bir parlamento ile sınırlandırılmış bir hükümdar fikrini benimsemişlerdir. Bu yazarlar arasında yer alan Voltaire (1694-1746), Montesquieu (1689-1755), Rousseau (1712-1778) vb. aydınlar bu fikri hayata geçirmek için siyaset düşüncesi alanında çeşitli eserler ortaya koymuşlardır.⁴¹ Bu doğrultuda hareket eden aydınlar, romanlar, seyahatnameler, tiyatro eserleri vb. yapıtlarla fikirlerini duyurmayı başarmışlar ve toplumu harekete geçirmişlerdir.⁴²

Yaşanan bu gelişmeler sonucunda 1789 yılında Fransız İhtilali meydana gelmiş; adalet, eşitlik, özgürlük, baskıdan kurtuluş vb. çeşitli hakların verildiği sosyal bir devrim yaşanmıştır. Topluma yön veren siyasi, sosyal, askerî, iktisadi ve kültürel

⁴⁰ Albert Soboul, **1789 Fransız İnkılabı Tarihi**, Çev. Şerif Hulusi, İstanbul, Cem Yayınevi, 1969, s.18; M. Emin Ruhi, **Fransız Devriminde Bir Başrol Oyuncusu Sieyes**, Ankara, Liberte Yayınları, 2002, s. 1.; İ. Memduh Seydol, **Fransız İhtilalinin Dış ve İç Yüzü**, İstanbul, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1950, s. 24.

⁴¹ O dönemde Fransa, mutlak monarşi rejimi ile yönetilmekte, devletin ortaya koyduğu kanunlar denetimden geçmeden uygulamaya konmaktadır. İktidarın kaynağını Tanrı olarak gören kral; başına buyruk yaşamakta, keyfine göre savaş ilan etmekte ya da hazinedeki parayı kimseye danışmadan harcamaktadır. Michelet, **Fransız İhtilali Tarihi**, Cilt: I, Çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967, s. 58.

⁴² A. Aulard, **Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804**, Cilt: I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 26; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 136; Cahit Külekçi, "Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, 2014, s. 154.

konular üzerinde etki yapan bu devrimin sonuçları sonraki iki asır boyunca da etkisini sürdürmüştür.⁴³ Fransız İhtilali bu süreçte birçok düşünürün fikirlerini belirlemiş ve şekillendirmiştir.⁴⁴

Fransız İhtilali Türk aydınları ve İslamcı düşünürlerin fikirlerine de etki etmiş; baskı rejimi yerine hükümet sistemi, azınlık hakları, konuşma ve basın özgürlüğü gibi konularda talepler oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle Osmanlı aydınları 1908 yılında gerçekleşen II. Meşrutiyet'i Fransız İhtilali'ne atıfla "Türk İnkılâb-ı Kebiri" olarak adlandırmıştır.⁴⁵ Özellikle İslamcı aydınlar Fransız İhtilali'nin ön planda tuttuğu "hürriyet (özgürlük), müsavat (eşitlik), uhuvvet (kardeşlik), terakki (ilerleme) vb. kavramları ulvileştirmiş; muhtevasını da bu İhtilal'in etkileriyle oluşturmuştur.

Oluşan etkiye bakıldığında bu kavramların Fransız İhtilali ile yaşanan siyasal ve sosyal değişimlerin sonucu olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Zira bu dönem bütүнleştirici kimlik ve duygular önemli bir ihtiyaç hâline gelmiş; uluslaşma bilinci ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Avrupa'da başlayıp gelişen uluslaşma/milliyetçilik düşünceleri; kısa bir süre sonra birçok ülkeyi etkisi altına almış, özellikle çok uluslu yapıya sahip imparatorluklarda büyük çözümlere neden olmuştur.⁴⁷

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, milliyetçilik fikirleri ile ilk kez bünyesinde bulunan gayrimüslim tüccarlar vasıtasıyla tanışmıştır. Osmanlı tebaasında bulunan Hristiyanlardan Sırp tüccarları Güney Macaristan'da; Bulgar tüccarları Eflak, Boğdan ve Rusya'da; Yunan tüccarları Viyana, Budapeşte, Bükreş, İtalya ve Fransa'da; Romen tüccarları ise Rusya ve Fransa'da yoğun faaliyet içerisinde

⁴³ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 110.

⁴⁴ İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 17.

⁴⁵ Gündüz, "II. Meşrutiyet'in Entelektüel Mirası", s. 121.

⁴⁶ Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 191; Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007 s. 32.

⁴⁷ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, Ankara, Dost Kitabevi, 1987, s. 159; Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, s. 192; Mehmet Ali Ayni, **Ulusçuluk (Milliyetçilik)**, İstanbul, Peva Yayınları, 1997, s. 48; Fahri Atasoy, **Küreselleşme ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005, s. 14; E. J. Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 64; M. Naci Bostancı, **Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 42.

olmuşlardır. Bu tüccarlar burada sadece mal ve eşya ithalat ve ihracatı yapmakla kalmamış, aynı zamanda fikir ve düşünce ithalinin de aracıları durumunda bulunmuşlardır.⁴⁸

Milliyetçilik fikrinin -tüccarlar dışında- Osmanlı ülkesinde yayılmasında etkili olan diğer bir neden ise Batılı devletlerin Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini artırmaları olmuştur. Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya gibi devletler Osmanlı halkı arasında olan gayrimüslimleri korumaya ve onlara sahip çıkmaya başlamışlardır.⁴⁹ Yabancı büyük devletler bu şekilde azınlıkları bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla karışmaya başlamış; Osmanlı Devleti üzerinde rekabet ve nüfuz alanı kazanma mücadelesine de hız vermişlerdir. Bunlardan Osmanlı Devleti'nin komşusu konumunda olan Rusya; Balkanlar ve Anadolu'daki Hristiyan tebaayı bahane ederek ayaklanmalarını sağlamış; Fransa; Katolik cemaatin hâmisî olduğunu ileri sürerek, kendi yayılmacı politikası gereği Osmanlı'yı parçalayıp topraklarını genişletmek istemiştir.⁵⁰

Milliyetçi hareketler, yabancı ülkeler tarafından özellikle çeşitli dinlerin ve dillerin hüküm sürdüğü Balkanlardaki toplumlar üzerinde ve daha sonra Arap ülkelerinde kışkırtılıp desteklenmiştir.⁵¹ Avrupa Devletlerinin azınlıklar üzerinden siyasi, kültürel, ekonomik baskıları sonucunda Osmanlı Devleti; birçok bölgesinde isyanla karşı karşıya kalmıştır. Yunan, Sırp, Bulgar gibi milletler Osmanlı hâkimiyeti altından çıkıp bağımsız birer devlete sahip olmak istemişlerdir.⁵²

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne isyan eden Yunanlılar; devletin askerî, iktisadi ve yönden zayıflamasını fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etmek istemiştir. Rusya da

⁴⁸ Süleyman Kocabaş, **Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm**, İstanbul, Vatan Yayınları, 1986, s. 47.

⁴⁹ Kocabaş, **Avrupa Türkiye'sinin Kaybı**, s. 48.

⁵⁰ Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İletişim Yayınları, 1985, s. 1003-1005.

⁵¹ Mehmet Okur, "Bulgaristan Türklerinin Maruz Kaldığı Uygulamalarla İlgili Olarak Rumeli İslam Muhacirleri Cemiyeti'nin Bir Talebi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 28, Erzurum, 2005, s. 351.

⁵² Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çev. İhsan Durdu, İstanbul, Küre Yayınları, 2006, s. 44; Veysel K. Bilgiç, "Osmanlı Devletinde Azınlıklar", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, 2013, s. 430; Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995, s. 76.

bu harekete kendi yayılcı politikası gereği destek vermiş; Balkanlar ve Anadolu'daki Rum milliyetçilerini harekete geçirmiştir.⁵³

Mora Yarımadası'nda başlayan isyan kısa sürede alevlenerek bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüş ve Rumlar yerel bir hükûmet oluşturarak bağımsızlık yolunda mesafe katetmişlerdir.⁵⁴ 1822 yılında Avrupa'nın da desteği ile anayasa hazırlayarak mücadelelerini daha ileri bir aşamaya taşımışlardır. Ancak tüm bu olaylara sessiz kalmayan Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan aldığı destekle isyanı bastırınca büyük devletler hemen harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'ne nota vermişlerdir. 1827 yılında müttefik bir Avrupa donanmasının Navarin'de Osmanlı ve Mısır gemilerini yakmasının ardından Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Gerek Yeniçeri Ocağının henüz kapatılmış olması (1826); kurulan yeni ordunun kökleşmemesi ve gerek donanmanın yakılması gibi sebeplerle Osmanlı Devleti, Rusya karşısında başarılı olamamış ve 1829 yılında Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.⁵⁵

Osmanlı Devleti, Edirne Antlaşması'nın onuncu maddesi ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.⁵⁶ Böylece Yunanistan'ın ayrı bir devlet olarak ortaya çıkması, milliyetçilik fikriyle başlayan hareket sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bölgenin koparak bu bölgede yeni bir devletin kurulmasının ilk örneği olmuştur.⁵⁷ Bu örnek Balkan topraklarında bulunan diğer milletleri de cesaretlendirmiş; isyan hâlinde olan Sırp'lar da bağımsızlık mücadelesine hız vermiştir.⁵⁸

⁵³ Filiz Çoban, Aslı Fatma Burulday, "Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan'daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri" **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: VIII, No: 38, 2015, s. 345; Necmettin Alkan, **Ve Selanik Düştü... 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 45.

⁵⁴ Sabri Sürgevil, Cihan Özgün, **Balkanlar**, Cilt: I, İzmir, Ege Üniversitesi, 2012, s. 63.

⁵⁵ Şerafettin Turan, "Edirne Antlaşması", **DİA**, Cilt: X, İstanbul, 1994, s. 442-443; Sabri Sürgevil, Cihan Özgün, **Balkanlar**, s. 63.

⁵⁶ Çoban, Burulday, "Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan'daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri", s. 346.

⁵⁷ Şükrü Hanioglu, "Osmanlıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1389.

⁵⁸ Tuğrul Kihitir, **Balkanların Osmanlı Tarihi 1352-1913**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015, s. 180; Misha Glenni, **Balkanlar 1804-1999: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapçılık, 2001, s. 33; Jelavich, **Balkan Tarihi**, s. 217.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların desteğini alan Sırp, Osmanlı Devleti'ne karşı küçük başarılar kazanmış ancak Osmanlı Devleti, isyanı bastırmıştır.⁵⁹ İsyân sürecinin devam ettiği dönemde Sırp, Yunanistan'a bağımsızlık verilen Edirne Antlaşması ile özerk (yarı bağımsız) bir statüye kavuşmuşlardır. Bir yıl sonra 1830 yılında gerçekleşen Belgrad Anlaşması ile Osmanlı Devleti Sırbistan'ın iç işlerine karışmayacağını kabul ederek bu özerk statüyü kesin olarak tanımıştır. Bu şekilde 1878 yılında tam bağımsızlığını kazanana kadar Sırbistan, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı otonom bir knezlik olarak varlığını sürdürmüştür.⁶⁰

Balkan topraklarındaki diğer azınlıklara bakıldığında Bosna-Hersek'te 1875 yılında Mostar civarında ayaklanma başladığı ve bu ayaklanmanın kısa bir sürede yayıldığı görülmektedir. İsyânın Osmanlı Devleti tarafından bastırılmaması neticesinde Avrupa devletleri devreye girmiştir. Avusturya, Rusya ve Almanya'nın elçileri Viyana'da bir konferansta buluşmuş ve birleşerek isyanı durduracaklarını Babıali'ye iletmışlerdir. Osmanlı Devleti büyük devletlerin arabuluculuğunu kabul etmiş ancak bu devletler de bir sonuç elde edememiştir.⁶¹

İsyânları durdurmak için yapılan geçici çözümler, 1877-1878 yılında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı'na (93 Harbi) kadar devam etmiştir. Bölgenin Osmanlı'dan ayrılma süreci ise savaşın ardından yine aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşması ile Avusturya yönetimine girmesiyle hız kazanmış; 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesiyle tamamlanmıştır.⁶² Bunun dışında Arnavutluk, I. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı yönetiminden ayrılan son Balkan ülkesi olmuş (1912); Makedonya vilayeti ise Balkan Savaşları sonucunda büyük ölçüde elden çıkmıştır.⁶³

⁵⁹ Serap Toprak, "Osmanlı-Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Sırbistan'ın Bağımsızlığı", **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 24, 2013, s. 351.

⁶⁰ Selim Aslantaş, **Osmanlıda Sırp İsyânları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s. 164.

⁶¹ Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyân Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 50-70.

⁶² Murat Akgündüz, "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek", **D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XVIII, İzmir, 2003, s. 129.

⁶³ L. Carl Brown, **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, 1996, s. 9; Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1977-1913)", **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 39, Sayı:1, 2011, s. 155; Meltem Begüm Saatçi, "Makedonya Sorunu", **Balkanlar El Kitabı**, Cilt: I, Çorum/Ankara, Karam-Vadi Yayınları, 2006, s. 565.

Yine Berlin Antlaşması'nda büyük devletlerin aldıkları kararlar sonucu Sırbistan, Romanya ve Karadağ Osmanlılardan ayrılarak tam bağımsız birer devlet hâline gelmişlerdir. Aynı antlaşma ile Sultan'a bağlı bir de özerk Bulgar Prenslığı kurulmuştur.⁶⁴ 1885 yılında bu topraklara Plovdiv vilayeti ve Sliven sancağının oluşturduğu Doğu Rumeli toprakları eklenmiştir. 1908 yılında Prenslik, tam bağımsızlığını ilan ederek Bulgaristan Çarlığı adını almıştır.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde yaşanan tüm bu gelişmelerde ve toprak kayıplarında Fransız İhtilali'nin özgürlük, bağımsızlık, ulusçuluk gibi kavramları bir fikir sistemi olarak ortaya çıkarmasında etkili olmuştur.⁶⁶ Yabancı devletler; Osmanlı Devleti'nin İslay, Rum, Arnavut, Ermeni vb. tebaası arasında milliyetçilik fikrini canlandırmış; bu fikir ile kendi iradelerinin hâkim olduğu milli bir devlet oluşturmalarına öncülük etmiştir. En genel anlamda milliyetçilik olarak gelişen bu düşünce, dış devletlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti içerisinde bulunan azınlıklar tarafından kısa sürede tanınmış ve benimsenmiştir.⁶⁷

Toplumların ırkî aidiyetini öne çıkaran milliyetçilik düşüncesi ile yaşanan bu ayaklanmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nin güçten düşmesi ve dağılması hızlanmıştır. Devleti bu süreçten çıkarmak ve rahatlamak adına dönemin aydınları çeşitli ideolojiler benimsemiş ve bu doğrultuda yeni fikirler ileri sürmüştür.⁶⁸ Bu aydınlar arasında Milliyetçiliği Müslümanlığın birliği önünde bir engel olarak değerlendiren İslamcı aydınlar da yer almış; milliyetçiliği, İslam dünyasına ayrılık ve nifak sokmak şeklinde telakki etmişlerdir.

Onlar, milliyetçiliğe hem dinî değerler hem de millî menfaatler açısından karşı çıkmışlardır. Dinî değerler açısından karşı çıkılması; bunun şeriata uygun olmadığı,

⁶⁴ Cengiz Hakov, "Bulgaristan'daki Türk-Müslüman Nüfusun Tarihi Kaderi", **Balkanlarda İslam: Miadi Dolmayan Umud**, Yayına Hazırlayan: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Cilt: IV, Ankara, Tika Yayınları, 2016, s. 307.

⁶⁵ Ömer Turan, "Bulgaristan ve Romanya", **Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sempozyumlar/Paneller 3, III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, İstanbul, 1998, s. 233.

⁶⁶ Külekçi, "Fransız İhtilali...", s. 295.

⁶⁷ Mustafa Şahin, "Birinci Kuşak İslamcılarının Milliyetçiliğe Bakışı", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, 2015, s. 52.

⁶⁸ Hasan Şen, "Türk İslamcılarının Milliyetçilik Algıları", *Muğla Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 26, Bahar, 2011, s. 3.

Cahiliye Dönemi âdeti olduğu ve dinen yasaklandığı düşüncesinden kaynaklanmıştır. Yine bu fikrin millî menfaatlere ters düştüğü görüşünde olunmasının sebebi de gayrimüslim azınlıkları ve ırken Türk olmayan Müslümanları ayrılıkçılığa sevk ederek Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına sebebiyet vermesidir.⁶⁹

İslamcı aydınlar, Müslümanların tümünün kardeş olduğu ve İttihad-ı İslam'ın vatandan da millettten de önemli bir konumda yer aldığı görüşünde olmuştur. Onlar Müslümanların eskisi gibi yeniden beynelmilel kardeşlik ve refah içerisinde yaşaması için ayrı ayrı milletler olma düşüncesinden arınmış ve milliyet düşüncesinin üstünde dine dayanan bir ittihadın yeniden tesis edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁷⁰ Dolayısıyla İslamcı aydınlar hem Osmanlı Devleti'nde bulunan hem de devletin dışında yaşayan Müslümanların birlik içerisinde olmasını istemişler; özellikle Batılılar tarafından işgal edilen topraklarda yaşayan Müslümanların da dâhil olacağı İttihad-ı İslam'ı meydana getirmeyi arzu etmişlerdir. Bu anlamda Napolyon Bonapart tarafından işgal edilen ve ardından uzun yıllar siyasi karışıklıkların yaşandığı Mısır'da gelişen olaylar Osmanlı Devleti'ne ve dolayısıyla İslamcılık düşüncesine etki etmiştir. Zira Napolyon, İslamcı aydınların karşı oldukları milliyetçilik görüşünü teşvik eden “kendi kaderini tayin hakkı” (self-determination) ilkesini hayata geçirmeye çalışmış ve Mısır'ı işgal etmiştir.

1.1.2.2. Mısır'ın İşgali

XV. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli Avrupa devletleri dünyanın geniş bölgelerini keşif, fetih ve ilhak etmek için harekete geçmiş; o bölgeler üzerindeki doğal zenginliklere sahip olmayı amaçlamıştır. XVIII. yüzyılda sömürge devletleri arasında başı çeken İngiltere, güçlü donanması ile Hindistan ve Kuzey Amerika'ya tek başına sahip olmuştur. Sömürge paylaşımı konusunda Fransa ile savaşımlara girmiş ve galip

⁶⁹ Babanzade Ahmed Naim, “İslam'da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Nüzhet Sabit Beyefendi'ye”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 293, 23 Nisan 1914, s. 114-128; Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Tercüman Gazetesi, t.y., s. 198-199; Musa Kazım, “İslam ve Terakki” **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 3, 2 Şubat 1914, s. 75-77; Mehmet Akif Ersoy, “Tefsir-i Sure-i Al-i İmran”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: II-IX, Sayı: 39-221, 5 Aralık 1912, s. 231.

⁷⁰ Ahmed Naim, **a.y.**

gelmiştir.⁷¹ Ancak 1798 yılında Fransa, İngilizlerin sömürge ülkelerine giden yol üzerinde bulunan ve Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olan Mısır'ı alarak İngilizleri zor durumda bırakmak istemiştir.⁷² Bununla birlikte Fransa; İngiltere'nin ticari rekabetine karşı durmak, Rusya'nın genişleme politikasını engellemek, doğu ticareti ile tabii kaynaklara sahip olmak için Mısır'ın istilasına karar vermiş ve 1798 yılında Napolyon Bonapart'ı⁷³ (ö. 1821) bu amaçla görevlendirmiştir.⁷⁴

Napolyon, 1789 Fransız İhtilali'nin fikirlerini yaymak, Fransız hegemonyasını kuvvetlendirmek, dünyada imparatorluk rejimlerine son vermek vb. emellerle harekete geçmiştir. Napolyon ayrıca Fransa için yeni sömürgeler bulmak, ticari potansiyeli yüksek olan bu bölgeye sahip olmak ve İngiltere ile mücadelesinde büyük bir avantaj yakalamak düşüncesinde olmuştur. 16 Ağustos 1797 tarihinde İhtilal sonrası kurulan Direktuvar Hükûmetine⁷⁵ bir mektup yazarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yakında yıkılacağını, yıkılacak devletten faydalanılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bölgede kurulacak hâkimiyet ile İngilizlere üstünlük sağlamayı ve Mısır'a sahip olmayı planladığını bildirmiştir. Napolyon'un bu düşüncelerine Fransa Hükûmetinin Hariciye Nazırı Talleyrand tarafından onay gelmiştir.

Gelen bu onay ile kararı pekişen Napolyon, Avrupa'da savaş görmüş eğitilmiş bir ordunun eşliğinde Fransız kolonisi kurmak amacıyla 25.000 kişilik bir kuvvetle ve yanına elli kadar bilim adamı da alarak Mısır'a çıkarma yapmıştır.⁷⁶ Fransızların Mısır'a hâkim oluşu hem Osmanlı'yı hem de İngiltere'yi rahatsız etmiştir. 1801 yılında Osmanlı Devleti, İngiliz ve Rus donanmalarının da desteğini alarak önce Fransa

⁷¹ İsmail Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999, s. 28.

⁷² Kocabaş, **Avrupa Türkiye'sinin Kaybı**, s. 49.

⁷³ Napolyon Bonapart, Korsika'da yaşayan küçük soylu bir ailenin oğlu olarak 15 Ağustos 1769 yılında Fransızlara ait olan Ajaccio şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğduğu adada dokuz yaşına kadar kaldıktan sonra eğitim görmek için Fransa'da askerî okula başlamıştır. Napolyon'un hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Thierry Lentz, **Napolyon**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 15.

⁷⁴ Soysal, **a.y.**

⁷⁵ Direktuvar Hükûmeti: Fransa'da çıkan isyanları bastırabilmek için 1792-1799 yılları arasında kurulan beş kişiden oluşan bir devlet yönetimidir. Ancak Napolyon bu hükûmeti devirerek üç kişiden oluşan konsül kurdu ve kendisi de birinci konsül oldu. İsmail Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999, s. 28.

⁷⁶ Afaf Lutfi Al- Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 50.

donanmasını Mısır'ın Abukır Limanı'nda yakmış, devamında Suriye'yi ele geçirmeye çalışan Napolyon'u Akka Kalesi Komutanı Cezzar Ahmed Paşa emrindeki Nizam-ı Cedid askerleri ile yenilgiye uğratmıştır. Nihayetinde Fransız birlikleri 1802 yılında imzalanan El-Ariş Antlaşması ile Mısır'dan çekilmeyi kabul etmiştir.⁷⁷

Gelişen bu olaylar sonucu işgalden kurtulan Mısır'a yeni bir vali atanması gerekmiş ancak vali olarak atanacak ismin belirlenmesinde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Beş yıl boyunca Osmanlı, Memlûk ve İngiliz kuvvetleri kendi adaylarını Mısır valisi yapma mücadelesine giriştiği için ülke, büyük bir karışıklık süreci geçirmiştir. Neticede Mısır ulemasına yakınlığıyla bilinen ve Mısır ordusunda kumandan olan Arnavut asıllı Mehmed Ali Paşa⁷⁸ Mısır valisi olarak atanmıştır.⁷⁹

Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849), Yunan İsyanı'ndaki yardımına ve uğradığı kayıplara karşılık Suriye valiliğini talep etmiş ancak bu isteği gerçekleşmeyince Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmiştir. Osmanlı orduları karşısında arka arkaya elde ettiği başarılarla Osmanlı merkezî yönetimini Napolyon'dan sonra yeni bir Mısır Meslesi ile karşı karşıya bırakmıştır.⁸⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 1832 yılında, Osmanlı kuvvetlerine karşı peş peşe kazandığı muharebelerle Konya'ya kadar gelmiş ve burada da Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratmıştır. Bu durumun Fransa'yı Akdeniz'de üstün konuma getireceğinden endişelenen Rusya, Osmanlı Devleti'nin yardım talebini olumlu karşılamış; neticede Osmanlı Devleti, Rusya'nın desteği ile Mısır kuvvetlerini

⁷⁷ Enver Ziya Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938, s. 37.

⁷⁸ Mehmed Ali Paşa, 1769 yılında Kavala'da doğmuş; babasını küçük yaşta kaybetmiş ve Kavala müsellimi olan amcası Tosun Ağa'nın himayesine girmiştir. Ancak amcası da bir müddet sonra hükûmetin emriyle idam edilmiştir. Bunun üzerine Mehmed Ali, Kavala'da ticaretle uğraşan Leon isminde bir Fransız'ın yanında çalışmaya başlamış ve tüccar tarafından iyi muamele görmüştür. Mehmed Ali on sekiz yaşında askerî hizmete girmiş ve bu alanda hızla yükselmeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998, s. 111; Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa" **DİA**, Ankara, 2002, s. 62-65.

⁷⁹ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 142; Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)**, I. Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 28; Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 197.

⁸⁰ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", **DİA**, Cilt: XXIX, Ankara, 2004, s. 569.

Kütahya’da durdurmayı başarmıştır.⁸¹ Buna mukabil 1833 yılında Rusya ile imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, özellikle Boğazların Rusya lehine kapatılmasını içeren maddesiyle büyük devletlere Osmanlıların iç işlerine karışabilecekleri yeni bir alan açmıştır.⁸² Nihayetinde iki taraf arasında kalıcı ve kesin çözüm 1840 yılında yapılan Londra Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Sultan, Mehmed Ali Paşa’nın affedilmesini kabul etmiştir. Mehmed Ali Paşa; Sultan’a bir mektup göndererek Londra Antlaşması’nın tüm şartlarını kabul ettiğini, daha geniş haklar için Sultan’ın iyi niyetine sığındığını bildirmiştir.⁸³

Mehmed Ali Paşa’nın ardından Mısır, 1882 yılında fiilen İngiliz işgaline uğramış ancak 1918 yılına kadar bir Osmanlı eyaleti olarak İstanbul’a bağlı kalmıştır. Bu süreçte siyasi çalkantılar yaşansa da Osmanlı ve Mısır halkları arasındaki ilmî ve fikrî irtibat kesilmemiş; iki ülke halkı, fikrî anlamda etkileşim hâlinde olmuştur.⁸⁴ Bu etkileşim neticesinde ortak bir görüş olarak Mısır ve İstanbul’da yaşayan aydınlar, Fransız işgal girişimini, Avrupalı askerlerin Müslüman topraklarına ayak basması ve bir kültür emperyalizmi olarak kabul etmişlerdir.⁸⁵ Bunun neticesinde Batı hâkimiyetiyle başa çıkabilmek için İslam öğretisinin çağdaş dünyaya uyarlanması, İslam’ın bir dünya görüşü olarak yeniden yorumlanması, yeniden hayata hâkim kılınması ve ideolojik bir söyleme kavuşturulması ihtiyacı gündeme gelmiş; bu ideolojik ihtiyaç, İttihad-ı İslam yani İslam birliği ülküsü olarak ortaya çıkmıştır.

Bu ülküye inanan aydınlar; İslam birliğinin oluşması için öncelikle tüm Müslümanların din bağı aracılığıyla toplanması ve birleşmesi, ardından içtihat ıslahatı, maarif ve terbiye alanlarının ıslah edilmesi gerektiğine inanmıştır. Ancak böyle bir

⁸¹ Khaled Fahmy, **Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakoğlu, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 67.

⁸² Fahmy, **Paşanın Adamları...**, s. 68.

⁸³ Gilbert Sinoue, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 386; Heath W. Lowry- İsmail E. Erünsal, **Aslına Dönüş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Kavala Kasabası ile Bağları Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 8.

⁸⁴ Mahmut Dilbaz, “Modern İslam Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi İbnü’l Annabi-Esad Efendi Örneği”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yayına Hazırlayan: Bedri Gencer, Sayı: 47, Ankara, 2016, s. 93.

⁸⁵ İbrahim Kalın, “Napolyon ile Ceberti Arasında: Modern Döneme Girerken Oryantalizmin Yeni Yüzleri”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 9-10 Aralık 2006**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 169.

gelişmeden sonra “ittihad-ı İslam”dan yani Müslümanların birliğinden bahsetmenin uygun olduğunu düşünmüşlerdir.

Düşünce olarak İslamcı aydınların bu noktaya ulaşmasında II. Meşrutiyet’ten önce meydana gelen Osmanlıcılık ve Yeni Osmanlılar Hareketi’nin etkisi olduğu görülmektedir. Osmanlıcılık akımının vatan kardeşliği yanında İslam kardeşliğini de ön planda tutması; Yeni Osmanlılar Hareketi’nin de İslam’ın ve İslamî değerlerin hâkim olmasını istemeleri ve Tanzimat’a bakışları İslamcılık akımına etki etmiştir.⁸⁶ Osmanlıcılık ve Yeni Osmanlılar Hareketi’nin görüşlerine daha ayrıntılı bakmak, bunların hangi fikirlerinin İslamcılık akımına etki etmiş olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

1.1.3. İslamcılık Akımına Etki Eden Fikrî Gelişmeler

İslamcılık akımına etki eden fikrî gelişmelere bakıldığında Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanından sonra çeşitli fikir akımlarının oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu akımlardan ilki Kara’nın “*İslamcılık akımı Osmanlıcılık düşüncesinin devamı niteliğindedir.*”⁸⁷ şeklinde ifade ettiği Osmanlıcılıktır. Bu fikri hayata geçiren grup ise İslamcılık akımının strateji ve muhteva açısından etkilendiği Yeni Osmanlılar Hareketi’dir.

Bu akım ve hareketin düşünceleri ve izledikleri siyasetin İslamcılık akımı üzerine yaptığı etkilerin önemli olduğunu düşündüğümüzden dolayı çalışmanın bu bölümünde Osmanlıcılık düşüncesi ile Yeni Osmanlılar Hareketi üzerinde durulmuştur. Osmanlıcılık düşüncesini takip eden Yeni Osmanlıların -fikir ve faaliyetleriyle her ne kadar İslamcılıktan ayrı bir siyaset olan “İttihad-ı Osmanî” düşüncesini takip etmiş olsalar da- İslamcılık akımının oluşmasına fikrî anlamda önemli katkıları olmuştur. Bu nedenle ikinci olarak Yeni Osmanlılar Hareketi üzerinde durulmuştur.

⁸⁶ M. Cengiz Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Harekâtının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, *SDÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, 1999, s. 280; Çitçi, *Batılılaşmaya Karşı Tezler*, s. 6.

⁸⁷ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s. 27.

1.1.3.1. Osmanlılık Düşüncesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ardından topraklarının zamanla genişlemesi ile birlikte çeşitli din ve etnik kökene bağlı grupların sayısında da artış olmuştur.⁸⁸ Bir önceki bölümde zikredildiği üzere Osmanlı Devleti'nde bir denge içerisinde yaşayan tüm unsurlar, milliyetçilik hareketleri ile birlikte Osmanlı'dan kopmaya ve kendi devletlerini kurmaya başlamıştır.⁸⁹

İki yüzyıldır sarsıntılar geçiren Devlet, gayrimüslim tebaanın uluslaşma sürecinin önüne geçebilmek için “Osmanlı milleti” düşüncesini yaygınlaştırmayı amaçlamıştır.⁹⁰ Bu düşünce ile Osmanlı yönetimi altında dilleri, dinleri, ırkları farklı olan Arap, Arnavut, Bulgar, Ermeni ve Rum gibi unsurlara eşitlik ve serbestlik vererek aralarında bir yakınlaşma, kaynaşma ve birleşme meydana getirmek istemiştir.⁹¹

1839'da çıkarılan Tanzimat Fermanı içerisinde her Osmanlı vatandaşının dili, ırkı ve dini ne olursa olsun fark gözetilmeksizin aynı hak ve yetkilere sahip olduğu belirtilmiştir. Böylece milliyetçi akımlara karşı bir üst kimlik olan Osmanlılık kimliğini inşa ederek, isyanları durdurup ülkenin bütünlüğünü korumak neredeyse bütün Tanzimatçıların ortak hedefi olmuştur.⁹² II. Mahmud'un 1826 yılında ifade ettiği “*Ben tebaamdan Müslüman'ı camide, Hristiyan'ı kilisede ve Musevi'yi sinagogda fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur.*”⁹³ şeklindeki sözleri, Osmanlılık kavramının ana ilkesini oluşturmuş; Müslüman ve gayrimüslimlere eşit muamele döneminin başladığına işaret etmiştir.

Osmanlılık fikri, birçok tarihçi-yazar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bunlardan Köprülüzade Mehmet Fuad, Osmanlılık; “Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin... heyet-i mecmuası”dır demektedir. Yani onların dışında ve

⁸⁸ Hanioğlu, “Osmanlılık”, s. 1389.

⁸⁹ Hasan Gümüsoğlu, “Modernleşmenin Osmanlı Toplumunun İnanç Yapısı Üzerinde Yaptığı Bazı Etkiler”, s. 63; Fuat Uçar, **Türkçülüğün Manifestosu**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s. 54.

⁹⁰ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 159.

⁹¹ Uçar, **Türkçülüğün Manifestosu**, s. 55.

⁹² Cengiz Karataş, **II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2014, s. 53.

⁹³ Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri**, s. 274.

onlardan müstakil, ayrı bir Osmanlılık anlaşılamaz.⁹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, Osmanlıcılığı, “Osmanlı milleti olarak Avrupa yolunda yürümek”, şeklinde açıklamıştır.⁹⁵ Şükrü Hanioğlu ise Fransız İhtilali’nden sonra meydana gelen bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluk’tan kopma gayretlerini önlemeye çalışan siyasal düşünce hareketine “Osmanlıcılık” denildiğini belirtmektedir.⁹⁶ Bu tanımlarda, Osmanlıcılık düşüncesi, Osmanlı vatani üzerinde yaşayan çeşitli unsurların birliğini, beraberliğini ve ilerlemesini amaçlayan bir fikir olarak değerlendirilmiştir. Kısacası bu süreçte Osmanlıcılık fikri yani “İttihad-ı Osmanî” hayata geçirilmeye çalışılmış; bu fikirle Müslim-gayrimüslim unsurların kaynaştırılması ve devletin çöküşten kurtarılması planlanmıştır.⁹⁷

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştıracak eşitlik prensibini uygulama, aynı vatan etrafında birleştirme düşüncesi Müslümanlar açısından kerhen yani istemeye istemeye kabul edilir bir hareket olsa da gayrimüslimler açısından bakıldığında durum daha da kötü olmuştur. Hanioğlu, Osmanlıcılığın, onları bağımsızlık hareketlerinden vazgeçirmeye yönelik yapay bir kimlik niteliğinde olduğunu düşündüklerinden bu fikrin onlar için fazla anlam taşımadığını ifade etmiştir.⁹⁸ Üstelik kendilerine sunulacak haklara karşılık onlardan askerlik yapılması beklenmiştir. Eski sisteme göre belirli bir bedel karşılığında askerlikten muafiyet hakkı elde eden azınlıklar, askere alındıkları takdirde diğer dindaşlarına karşı savaşmak zorunda kalma ihtimali doğmuştur. Ayrıca azınlıklar eğitim, din vb. kültürel konularda o güne kadar yararlandıkları ayrıcalıkları kaybetmek istememişlerdir.⁹⁹ Bu ayrıcalıklarından vazgeçemeyen azınlıklar Osmanlı

⁹⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, **Türk Yurdu Mecmuası**, Cilt IV, Sayı: 21, İstanbul, 7 Ağustos 1913, s. 692-702.

⁹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: II, Kısım: IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 440.

⁹⁶ Hanioğlu, “**Osmanlıcılık**”, s. 1389.

⁹⁷ İlhan Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Cermenizm Panislamizm, Panslavizm, Osmanlıcılık Fikirleri**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s.109.

⁹⁸ Hanioğlu, “Osmanlıcılık”, s. 1390.

⁹⁹ Sonyel, **Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, s. 179.

yurtseverliği duygusundan uzak kalmış; Osmanlı yönetiminin gerçek niyetine güvenmemiş; özerklik veya bağımsızlık amaçlarından vazgeçmemişlerdir.¹⁰⁰

Osmanlıcılık, uygulanabilirlik imkânı açısından istenen başarıyı yakalayamamış; siyasal bir ideal olarak belirli bir zaman ve zümre ile sınırlı kalmıştır. Kemal H. Karpat bu konuda “Osmanlıcılık, birleştirici fakat başarısız bir ideoloji olmuştur.” demektedir.¹⁰¹ Zira gayrimüslimler açısından fazla anlam taşıyamamış; Müslüman unsurlar arasında bir süre sonra milliyetçilik düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Ayrıca Balkanlardaki ve Hristiyan Arapların başı çektiği Müslüman ülkelerdeki milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması Osmanlıcılık hareketini atıl bırakmış; Osmanlı Devleti’nin toparlanması için Müslüman unsurları birinci plana çıkaran ve gayrimüslim unsurların bir ölçüde dışlanmasına neden olan ittihad-ı İslam düşüncesi belirginleşmiştir.

Osmanlıcılık akımı, 1865 yılında kurulan Yeni Osmanlılar Hareketi’nin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Osmanlıcılık, yayın yolu ile etkinliğini bir süre daha devam ettirmiş olsa da II. Abdülhamid idaresinin belirginleştiği 1878 yılından itibaren işlerliğini yitirmiş ve yerini İslamcılık siyasetine bırakmıştır.¹⁰²

1.1.3.2. Yeni Osmanlılar Hareketi

Yeni Osmanlılar Hareketi, 1865 yılında dönemin aydın kişilerinden oluşan bir arkadaş grubu tarafından Osmanlı Devleti’ni kötü gidişattan kurtarma, ihya etme ve eski gücüne kavuşturma amacı ile kurulmuştur. Cemiyetin kurucu üyeleri; gazeteci Ebuzziya Tevfik (ö. 1913), şair ve yazar Namık Kemal (ö.1888), gazeteci Abdülhamid Ziya (ö. 1880), edebiyatçı Ali Suavi (ö. 1878) vb. isimlerdir.¹⁰³ Niyazi Berkes; kitabında zikredilen şahısların bir araya gelmesindeki asıl amacı, hareketin kurucusu olan Ebuzziya Tevfik’in “Mutlakçı rejimi anayasal rejim ile değiştirmek için kuruldu.”

¹⁰⁰ Sonyel, a.e., s. 180.

¹⁰¹ Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi** s. 159.

¹⁰² Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 92.

¹⁰³ Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Cilt: I, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973, s. 70; Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **DİA**, Cilt: 43, İstanbul, 430-433.; Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 57.

cümlesiyle ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Ancak bu hareket, Sultan'ın şahsına ve mutlak rejim kurumuna yönelik nadiren eleştirilerde bulunmuş; tenkitlerinin asıl hedefi Babıâli, özellikle Mehmed Emin Âli ve Keçecizade Fuad Paşalar olmuştur.¹⁰⁵ Bu nedenle grubun, Tanzimat'ın fikir babası Reşid Paşa ve onun yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad paşalara karşı oluşturulan muhalif bir fikir hareketi olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁶

Yeni Osmanlılar Hareketi'nin aydınları, Tanzimat ve Islahat fermanlarında geçen hükümlere göre yapılan yeniliklerden bazılarının devletin aleyhinde olduğunu ifade etmişler; Tanzimatçı devlet adamlarının, devlet politikası belirlenmesinde Sultan'ı etkileri altına aldıklarını söylemişlerdir.¹⁰⁷ Bu hareketin söylemlerine bakıldığında muhalefet ettiği konuları üç ayrı eksenle toplamak mümkün görünmektedir: Bunlardan birincisi gayrimüslim tebaaya aşırı hürriyet verildiğidir. Yeni Osmanlılar, verilen bu aşırı hürriyet sonucunda azınlıkların, daha da serbest kalarak -yabancı devletlerin de desteğiyle- ulus kimliklerinin pekişerek ayrılıkları hızlandıracağını savunmuşlardır.¹⁰⁸ O dönemde aydınlar ve yöneticiler arasında, *“Herkesin eşitliğini sağlamak, kopma hareketlerini önler mi yoksa bunun sonucunda daha rahat bir ortam bulan milliyetçi hareketler daha mı kolay başarıya ulaşır?”*¹⁰⁹ tartışmalar yaşanmaktaydı.

İkinci eleştiri; azınlıkların ekonomik güçlerinin Türk ve Müslüman unsur aleyhine artacağıdır. Gayrimüslimlerin Batılı ülkelerle artan ticari ilişkileri bir yandan onlardan etkilenmelerini hızlandıracak diğer yandan Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan daha da zor duruma düşürecektir.¹¹⁰ Üstelik o dönemde zorunlu askerliğin sadece Türklere uygulanması, zaten pek çoğu tarım alanında istihdam olmuş olan bu unsurun

¹⁰⁴ Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey**, London, McGill University Press, 1998, s. 204.

¹⁰⁵ Yazıcı, **Osmanlılık Fikri...**, s. 56.

¹⁰⁶ Şerif Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 344.

¹⁰⁷ Yazıcı, **a.y.**

¹⁰⁸ Hanioglu, “Osmanlıcılık” s. 1390.

¹⁰⁹ Hanioglu, **a.y.**

¹¹⁰ Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları” s. 345.

azınlıklarla rekabet imkânını tamamen ortadan kaldırmakta ve onları gayrimüslim bankerlerin borç batağına sürüklemektedir.¹¹¹

Üçüncü olarak dile getirilen eleştiri, aşırı Batılılaşma ve kültür yozlaşmasıdır. Yeni Osmanlılar Tanzimat ve Islahat fermanlarının hazırlayıcılarından olan Âli ve Fuad paşaların Avrupa'yı kültürel anlamda taklit ettiklerini, Müslüman toplumun temelinden sarsıldığını savunmuşlardır.¹¹² Devletin, güçlü olduğu dönemlerdeki gibi İslam kültürü ve İslam hukukunun yürürlükte olduğu şariat ilkeleri üzerinde temellendirilmesini talep etmişlerdir.¹¹³

Yeni Osmanlıların şariat ilkelerinin temel alınmasını istemeleri onların İslam'ı bir ideoloji olarak benimsedikleri anlamına gelmemektedir. Zira düşüncelerini İslam'a dayandırma çabalarına rağmen bu dini, bir amaç değil araç konumunda görmüşlerdir.¹¹⁴ İsmail Kara, bu durum ile ilgili olarak kitabında “...Onlar için İslam; halka nüfuz etmek, meşruiyet kazanmak, ulema ve meşayihî yanlarına çekmek için bir ‘silah’ ve ‘sosyal pekiştirici’dir.”¹¹⁵ demektedir. Bundan dolayı yeni fikirlerin Müslüman kitlenin nazarında onaylanması için İslam'ın oynayacağı rolün farkındadırlar. Nitekim Namık Kemal, babasına gönderdiği bir mektupta babasından İslamiyet'le ilgili kitaplar istemiş ve bunu ilmî açıdan gelişmekten ziyade yazılarında dayanak olarak kullanacağını belirtmiştir.¹¹⁶ Yeni Osmanlılar İslam'ı bir sosyal pekiştirici olarak görmelerinin yanı sıra dini yeni fikirlerinin meşruiyet kazanmasında da kullanmışlardır. Onlar düşüncelerini İslam felsefesi, klasik İslam geleneği ve zaman zaman da orijinal kaynaklara dayandırarak açıklamaya çalışmışlardır.

Yeni Osmanlılar Hareketi'nin bu düşünce ve söylemleri ile Kara'nın, “İslamcıların Yeni Osmanlılardan strateji ve muhteva olarak önemli bir miras devraldıklarında şüphe yoktur.”¹¹⁷ şeklinde ifadesine bakıldığında Yeni Osmanlılar Hareketinin

¹¹¹ Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, s. 175.

¹¹² Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları” s. 345.

¹¹³ Fahri Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 34, 2015, s. 9.

¹¹⁴ Hulusi Şentürk, **İslamcılık Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2011, s. 29.

¹¹⁵ Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 20.

¹¹⁶ Şentürk, **a.y.**

¹¹⁷ Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 20.

İslamcılık akımının gelişmesine katkı sağlamış olduğunu söylemek mümkündür.¹¹⁸ Zira Yeni Osmanlılar, İslamcıların daha sonraları tartıştıkları meseleleri ilk ortaya atan ve bu konularda kuramlar geliştiren kişiler olmuştur. Bunlar arasında meşveret, şura, hürriyet, müsavat vb. konu ve kavramlar yer almıştır. Ayrıca Yeni Osmanlıların halkın bilinçlendirilmesi, eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması, Osmanlı'nın modernleşmesi gibi konular üzerinde durmaları da İslamcılık akımı üzerinde etkili olmuştur. Son olarak Yeni Osmanlılar; Avrupa'da eğitim görmeleri birçoğunun yabancı dil bilmeleri ve Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeleri gibi özellikleriyle kendilerinden sonra gelenlerin ve İslamcı aydınlardan birçok ismin Avrupa kültürü ve medeniyetine vâkıf olmasında örnek teşkil etmişlerdir.

1.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) ve İslamcılık Siyaseti

Osmanlı siyasi hayatında İslamcılık (İttihad-ı İslam) ilk defa bir devlet politikası olarak II. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanmıştır.¹¹⁹ II. Abdülhamid, İslam'ı yalnızca bir inanç olarak değil siyasi bir birlik ideolojisi olarak da görmüş ve Osmanlı Devleti'ni bu düşünce ile yönetmeye çalışmıştır. O hem Osmanlı Devleti hem de İslam coğrafyası üzerinde uyguladığı iç ve dış politikalar ile coğrafya, kültür, mezhep, devlet algısı ve çıkarları, ekonomi, politik tercih vb. alanlarda kalıcı izler bırakmıştır.¹²⁰

Çalışmamızın bu bölümünde II. Abdülhamid'in uyguladığı İslamcılık politikasını daha iyi anlayabilmek adına onun bu ideolojiyi seçme, uygulama, sürdürme aşamaları ile yaşadığı dönemdeki problemler ele alınmıştır. Ayrıca onun eğitime verdiği önem ve yaptığı yenilikler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda öncelikle İslamcılığın II. Meşrutiyet Dönemi'nde bir fikir hareketi olarak doğmadan önce II. Abdülhamid tarafından bir devlet politikası olarak hayata geçirilmesi ve ne derece başarılı olduğu hakkında bir fikir vermesi, bu akımın ve savunduğu görüşlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

¹¹⁸ Şentürk, a.y.

¹¹⁹ Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 28.

¹²⁰ Şaban Tanıyıcı, Selçuk Kahraman, "II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam", **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 2, 2017, s. 20.

1.2.1. İslamcılığın Bir Devlet Politikası Olarak Seçilmesine Etki

Eden Faktörler

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanının genişlemesinden, etkisinin artmasından ve Müslümanlar arasında birliğin meydana gelmesinden yana olmuş; bu bağlamda devlete yön verecek en ideal fikrin İslamcılık olduğunu düşünmüştür.¹²¹ Onun bu düşünceye sahip olmasında tahta geçtiği ilk yıllarda hem iç hem de dış politikada yaşanan hadiseler etkili olmuştur. Zira iç politikada I. Meşrutiyet'in Osmanlıların karşı karşıya bulunduğu beka problemini çözemeyeceğini düşünmüş; dış politikada ise Osmanlı Devleti'nde yaşanan isyanlar, savaşlar ve Avrupa'nın yürüttüğü olumsuz propagandalarla mücadele etmesi gerektiğini anlamıştır.¹²² Yaşanan bu gelişmeleri İslamcılığın bir devlet politikası olmasına etki eden iç ve dış faktörler olarak iki başlık hâlinde ele almak mümkündür. Böylece II. Abdülhamid'in tahta geçtiği ilk yıllarda İslamcılığı bir devlet politikası olarak seçmesine etki eden faktörlerin daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulması hedeflenmiştir.

1.2.1.1. İç Faktörler

Sultan Abdülaziz (d.1830-ö.1876) tahttan indirildikten sonra yerine V. Murad (d.1840-ö.1904) tahta çıkarılmış; fakat Sultan V. Murad, psikolojik rahatsızlığı sebebiyle görevine devam edememiş ve 93 gün sonra tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Sultan'ın yetkilerinin anayasa ve meclis tarafından sınırlandırıldığı bir yönetim biçimi olan meşrutiyetin Osmanlı Devleti için en iyi yönetim şekli olduğunu düşününen Babîâli bürokrasisi¹²³ içerisinde yer alan bazı aydınlar, Şehzade Abdülhamid üzerinde baskı yapmaya başlamıştır. Meşruti yönetim için Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi şartıyla Abdülhamid'in (ö.1918) tahta geçirilmesine onay vermişlerdir.¹²⁴

¹²¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, s. 29.

¹²² Tanıyıcı, Kahraman, "II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam", s. 21.

¹²³ 1839 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde yeni bir dönem açan Hatt-ı Hümayun'u okuyan bürokrat grubuna Babîâli denilmektedir. Bu grupta yer alan isimler ve görüşleri için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s. 101.

¹²⁴ Fahri Maden, *II. Abdülhamit Dönemi*, İstanbul, Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2014, s. 11; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, Cilt: I, İstanbul, 1988, s. 216-224

Babîâli, her ne kadar Meşrutiyetin ilanı konusunda hemfikir ise de devletin yönetim modeli konusunda görüş ayrılığı içerisinde olmuştur. Sadrazam Midhat Paşa (ö.1884) federal bir rejim kurulması gerektiğini savunmuş ve Alman birliği modeli gibi devletin merkeziyetçi olmayan, mahallî yönetimler ile idare edilmesinden yana tavır almıştır.¹²⁵ Gazeteci, yazar ve idareci görevlerini yürütmekte olan Namık Kemal (ö. 1888) ise bundan farklı olarak federal bir sistemin Osmanlı birliğini parçalayacağını düşünmüş ve merkeziyetçilikten yana görüş bildirmiştir. Bunlara ek olarak Sadrazam Hüseyin Avni Paşa (ö. 1876), ordunun desteğiyle askerî bir diktatörlük kurulmasını; Cevdet Paşa (ö. 1895) ise Tanzimat ilkelerinin yeterli olduğunu anayasaya gerek olmadığını dile getirmiştir.¹²⁶

Dile getirilen bu görüş ayrılıklarının giderilmesi adına Midhat Paşa (ö. 1884), Ziya Paşa (ö. 1880) ve Namık Kemal'in (ö. 1880) de yer aldığı bir heyetin kurulmasına ve bir Kanun-ı Esasi taslağının oluşturulmasına karar verilmiştir. II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'nin işlerliğine inanmamasına rağmen hazırlanan taslağın çıkarılmasına itiraz etmemiştir.¹²⁷ Bunun yerine o, Kanun-ı Esasi taslak çalışmaları yapıldığı sırada iki maddenin üzerinde özellikle durmuştur. Bunlardan ilki olan üçüncü madde şöyledir: *"Zat-ı Hazret-i Pâdişahî hasbe'l-hilâfe din-i İslam'ın hâmisî ve bi'l-cümle tebea-i Osmaniye'nin hükümdarı ve pâdişahıdır."*¹²⁸ maddesi ile II. Abdülhamid, İslam birliğini sağlama ve bu ideolojisini hayata geçirme konusundaki ilk adımını atmış hatta bunu resmî bir şekilde tescil ettirmiştir.¹²⁹ İkincisi ise padişaha siyasi gerekçelerle mahkemesiz sürgün etme yetkisi veren 113. maddedir.¹³⁰ II. Abdülhamid bu iki maddenin kabul edilmesi için ısrar etmiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Bunların

¹²⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 272.

¹²⁶ Berkes, *a.e.*, s. 273.

¹²⁷ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1984, s. 149-150.

¹²⁸ Ziya Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi: Osmanlı Devleti*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2009, s. 245.

¹²⁹ Kazıcı, *a.y.*

¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 293.

dışında bir şartı olmamış ve Kanun-ı Esasi, II. Abdülhamid'in cülusundan üç ay yirmi üç gün sonra 23 Aralık 1876 tarihinde Babıâli önünde merasimle ilan edilmiştir.¹³¹

II. Abdülhamid, yaklaşık bir buçuk yıl boyunca Kanun-ı Esasi'ye aykırı hiçbir harekette bulunmamış; kararlı bir siyaset izlemeye çalışmıştır.¹³² Ancak bu süreç devam ederken hükûmet ile çeşitli konularda anlaşmazlıklar yaşamaya başlamıştır. Bunlardan ilki Mabeyn kâtiplerinin tayinlerinden dolayı olmuş; bu süreçte Rüştü Paşa'nın istifasını Sultan kabul etmemiştir. Bununla birlikte paşaların görevlerini istenildiği gibi yerine getirmemeleri, Ermeni ve Rum mebusların sadece kendi milletlerinin problemleri ile ilgilenmeleri gibi nedenlerden dolayı ilk meclis görevini yerine getiremez hâle gelmiştir. Ayrıca Berlin Konferansı hazırlıklarının yapıldığı esnada İngiltere, Rusya ile gizlice anlaşma yapmış; Konferans'ta Rusya'ya karşı yardım vaadi ile Babıâli'den yeni tavizler koparmıştır. Gizli görüşmeler sonunda Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak İngiltere'ye bırakan antlaşma 4 Haziran 1878'de imzalanmıştır. Böylece Osmanlı diplomasisi İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde vadettiği desteğe karşılık Kıbrıs'ı fiilen elden çıkarmıştır.

Sultan, olayların bu duruma gelmesinin nedenlerini uygulanan yanlış politikalarda aramıştır.¹³³ Ona göre Avrupa'da oluşan yeni dengeler takip edilememiştir. Ayrıca hükûmet içindeki mebuslar birbirleriyle çekişmekten isabetli kararlar alamaz hâle gelmiş; devletin menfaatlerini bir kenara iterek yabancı devletlerin çıkarlarına alet olmaya başlamışlardır.

Yaşanan bu olumsuzluklar neticesinde II. Abdülhamid bir süre sonra Meclisin geçirdiği tasarıları kanunlaştırmamaya başlamış; 113. maddenin kendine verdiği yetki ile önce Ziya Paşa'yı (ö. 1880) Suriye'ye görevlendirmiş, sonra Kemal Bey'e Magosa mutasarrıflığı vazifesini vererek İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. Bununla birlikte Midhat Paşa'yı da 1877 yılında sınır dışına sürgüne göndermiş ve yine kanunun

¹³¹ Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri**, İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959, s. 113; Mehmet Akif Aydın, "Kânûn-ı Esâsi", **DİA**, CİLT: XXIV, İstanbul, 2001, s. 328-330.

¹³² Kuran, **a.y.**

¹³³ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 293.

kendine verdiği yetki ile 1878 yılında meclisi kapatmıştır.¹³⁴ Böylece II. Abdülhamid, başarısız Osmanlıcılık projesini ısrarla sürdüren ve İttihad-ı İslam politikasının önünde bir engel gibi duran Midhat Paşa gibi devlet adamlarını çevresinden uzaklaştırmıştır. Devamında çöküşü durduracağına inandığı İslamcılığı devlet politikası olarak uygulamaya başlamıştır.¹³⁵

1.2.1.2 Dış Faktörler

II. Abdülhamid'in İslamcılığı bir devlet politikası olarak seçmesinde sadece iç siyasette yaşanan gelişmeler değil dış politikada yaşanan faktörler de etkili olmuştur. Zira Sultan, Osmanlı Devleti'nin savaşlar ve isyanlardan kaynaklanan bunalımdan kurtulması için İslamcılık politikasını yürürlüğe koymanın tek çare olduğuna inanmıştır.¹³⁶

Dönemde hızla gelişen Balkanlardaki isyanlar sırasında Avrupa kamuoyu tamamen Osmanlılar aleyhine dönmüş; Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki meşru müdahalesini özellikle İngiltere ve diğer Batı basını çarpıtarak aktarmıştır. Bu durum Türkler ve İslamiyet hakkında Batı kamuoyunda nefret oluşmasına sebep olmuştur. Hatta Avrupa'da Bulgar Meselesi hakkında propaganda savaşı ve risale yazma yarışı başlamış; bu yarışta en çok bahsedilen konular arasında Müslüman vahşeti, ırza geçmeler, katliamlar, işkenceler ve yakıp yıkmalar yer almıştır.¹³⁷ Bununla Hristiyan Batı dünyasında İslam ve Müslüman imajını zedeleyerek özellikle Balkan topraklarında çıkan milliyetçilik hareketlerine meşruiyet ve hız kazandırılmak istenmiştir.¹³⁸

II. Abdülhamid, Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerinde yaptığı bu propagandaya ve siyasi baskılara karşı İslam birliğinin bir ağırlık merkezi oluşturacağını, bununla Devletin birlik ve bütünlüğünün korunacağını ve dayanılmaz hâle gelen dış baskıların

¹³⁴ Berkes, a.y.

¹³⁵ İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1990, s. 19.

¹³⁶ Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Ankara, İsam Yayınları, 1997, s. 54.

¹³⁷ Özcan, **Pan-İslamizm**, s. 56.

¹³⁸ Sırma, a.e., s. 19.

hafifleyeceğini düşünmüştür. Zira aynı dönemde Rusya, Balkanlardaki kargaşayı bahane ederek 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiştir. Bunun sonucunda Ruslar; doğu cephesinde Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını ele geçirmiş; batı cephesinde şimdiki Yeşilköy’e kadar gelmişlerdi. Böylece Osmanlı Devleti Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştır.¹³⁹

Tamamı yirmi dokuz madde olan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Romanya, Karadağ ve Sırbistan’ın bağımsızlıklarını kabul etmek durumunda kalmıştır. Rusya ve Avusturya’nın kontrolünde olmak üzere Bosna ve Hersek’in iç işlerinde tamamen bağımsız olması; Rumeli’nin hristiyanlarla meskûn bölgelerinde ve Doğu Anadolu’da Ermeniler’in bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması istenmiştir.¹⁴⁰

Ayastefanos Antlaşması şartlarının Rusya’yı daha da güçlendireceğini ve kendilerine tehdit oluşturacağını düşünen İngiltere ve Avusturya, Rusya’ya baskı yaparak onu iptal ettirip yerine Berlin Antlaşması’nın (1878) imzalanmasını sağlamışlardır. Bu yeni antlaşma Osmanlı Devleti açısından yine de vahim sonuçlar doğurmuştur. Zira 1856 yılında kabul edilen Paris Antlaşması’nda yer alan Osmanlı topraklarının bütünlüğü prensibi ihlal edilmiş; Osmanlılar bu antlaşma ile yarısı Müslüman olan bölgenin üçte birine yakın bir kısmını terk etmeye zorlanmıştır.¹⁴¹

Terk edilen bölgelerden Osmanlı Devleti’ne pek çok Müslüman mülteci gelmiş; Müslüman nüfusun oranı %70’lere kadar ulaşmıştır. Bu da açık ve net bir şekilde “İttihad-ı anasır” (etnik unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirme) anlayışının önemini yitirdiğini, devletin kendi geleceği için Müslüman unsurlara güvenmekten başka çaresinin kalmadığını göstermiştir.¹⁴² Daha açık bir ifadeyle Osmanlı Devleti’nin uyguladığı Osmanlıcılık siyaseti, milliyetçilik hareketleri karşısında başarısızlığa uğramıştır. Bu durum karşısında devlet bir çözüm yolu bulmak adına “*Müslüman tebaa olması yeter.*” düşüncesine sıcak bakmaya başlamıştır.¹⁴³

¹³⁹ Özcan. a.y.

¹⁴⁰ Ali İhsan Gencer, “Ayastefanos Antlaşması”, **DİA**, Cilt: IV, İstanbul, 1991, s. 225.

¹⁴¹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s. 58.

¹⁴² Jelavich, **Balkan Tarihi**, s. 86.

¹⁴³ Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler I**, s 28.

II. Abdülhamid, devletin birliğini ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için öncelikle Müslüman unsurlara dayanılması gerektiği kanaatine varmıştır. Bunun için yeniden İslam'a ve İslamcı düşüncelere dönüş yapmak istemiş ve İslamcılık yani İttihad-ı İslam politikasını hem iç hem de dış siyasette uygulamaya koymuştur.¹⁴⁴

1.2.2. Halifelik Sifatının Kullanılması ve İttihad-ı İslam Politikasının Uygulanmaya Başlaması

II. Abdülhamid, İslamcılığı siyasi bir ideoloji olarak görmüş ve bu ideolojinin bir inanç sistemi olan İslamiyet'e istinat ettiğini düşünmüştür.¹⁴⁵ İslamcılığın, bilinçli bir şekilde İslam tarihini anlamakla mümkün olacağına; İslam'ın doğduğu dönemde olduğu gibi Müslümanların birleşmesi gerektiğine inanmıştır.¹⁴⁶ Bunun için o, din bağı ile Osmanlı Devleti'nde ve dışındaki tüm Müslümanları birbirine bağlayacak İslam birliğini meydana getirmeyi amaçlamıştır.¹⁴⁷

II. Abdülhamid, bu birliği meydana getirebilmek için padişah, sultan, hükümdar gibi unvanlar yerine "halife" sıfatını ön planda tutmuş ve kullanımına ağırlık vermiştir.¹⁴⁸ O, halife sıfatını kullanarak hem Osmanlı ülkesindeki Müslümanların direnme gücünü arttırmayı hem de Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslümanlarla dayanışma ruhunu güçlendirmeyi hedeflemiştir.¹⁴⁹ Böylelikle o, Avrupa sömürgeciliğinin tırmandığı bir dönemde tüm Müslümanların "Hilafet" etrafında birleşmeleri gerektiği düşüncesinde olmuştur.¹⁵⁰ II. Abdülhamid bu düşüncelerinden dolayı halifeliğin ön planda olduğu İslamcılık politikasını uygulamaya koymuş ve iç idarede olsun, dış siyasette olsun sistemi bu politika ile teşkilatlandırıp geliştirmeye çalışmıştır. O, hatıratında bu

¹⁴⁴ Jelavich, a.y.

¹⁴⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1878-1907**, Cilt: VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962, s. 543.

¹⁴⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, s. 544.

¹⁴⁷ II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslam siyaseti konusunda daha geniş bilgi için bkz: Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1992.

¹⁴⁸ Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler I**, s. 28.

¹⁴⁹ Ş. Tufan Buzpınar, "Hilafet Meselesi: The Question Of Caliphate", **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde** İstanbul, Yayına Hazırlayan: Coşkun Yılmaz, İstanbul, Seçil Ofset, 2010, s. 120.

¹⁵⁰ Sırma, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, s. 60.

devletin birçok unsurdan meydana geldiğini ancak sadece iman birliğinin bu unsurları birbirine yaklaştıracaklarını belirterek konuyu şu şekilde ifade etmiştir:

“Osmanlı İmparatorluğu, dünyanın birçok milletini sinesinde toplamış olan bir İmparatorluktur. Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Bulgarlar, Yunanlılar, zencilerden ve diğer birçok unsurdan teşekkül etmiştir. Buna rağmen iman birliği bizi büyük bir ailenin fertleri gibi birbirimize yaklaştırır. Bu sebeple hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu üzerinde fazla durmamak, buna mukabil, hepimizin Müslüman olduğumuzu bilhassa belirtmekte fayda vardır. Her zaman her yerde emirü’l-Müslimin unvanı başta gelmeli, Osmanlı padişahı unvanı ise ikinci sırada belirtilmelidir. Çünkü devletin sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulmuştur...”¹⁵¹

II. Abdülhamid bu söylemiyle Osmanlı Devleti’nin sosyal yapısının ve siyasetinin din üzerine kurulmuş olduğundan dolayı devletten önce Müslümanlar olarak emirü’l-Müslimin unvanının yani halifeliğin başta tutulması gerektiğine inanmıştır. Onun halifelik makamının ön plana alınması gerektiğine olan inancını etkileyen Osmanlı Devleti’nin siyasi merkezinden çok dış politikadaki gelişmeler olmuştur. Bunlar arasında:

- a. Devletin savaşlar veya anlaşmalar nedeniyle terk etmek zorunda kaldığı memleketlerdeki Müslüman nüfus,
- b. Sömürgeleşme oranı gittikçe artan Uzak Doğu, Afrika, Kuzey Afrika’daki Müslümanların yardım için başvurabilecekleri yer olarak İstanbul’u görmeleri,
- c. Misyonerlik faaliyetlerinin Müslümanları tehdit eder bir hâl alması,
- d. Avrupa’da değişen güç dengeleri nedeniyle Osmanlı Devleti’nin siyasi yalnızlığa itilmesi,

¹⁵¹ Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, s. 179-180.

e. Osmanlı Devleti'nin Avrupa dengeleri içinde kendine yer arayışı ve İngiltere, Fransa başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin Müslümanların meskun olduğu sömürgelere sahip olmaları yer almıştır.¹⁵²

Tüm bu nedenler II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti gereği hilafet makamını öne çıkarmasına ve bu doğrultuda çalışmalar yapmasına sebep olmuştur. O, bu düşüncesinin savunucusu ve uygulayıcısı olmuş; yurt içi ve yurt dışında buna hizmet eden faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetler arasında; demir yolu ağının güçlendirilmesi, hac vazifesine verilen önemin artırılması, eğitime verilen önemin yaygınlaştırılması vb. vasıtaları halifelüğün birleştirici unsuru olarak kullanmış ve bu yolla Müslümanlar arasındaki iletişiminin güçlü olmasını dilemiştir. II. Abdülhamid'in bu isteğini daha ayrıntılı görmek adına konuyu üç başlık altında ele almak mümkündür:

1- Demir Yolu Ağının Güçlendirilmesi: II. Abdülhamid, "*Hicaz Demir Yolu benim eski rüyamdır.*" sözü ile demir yolu projesini hayata geçirmiş; Müslümanları buluşturma yolunda pek çok kazanım sağlamıştır. Aylar süren yolculuklar kısalmış; Şam-Mekke gidiş geliş 18 güne inmiştir.¹⁵³ Onun planladığı güzergâha göre İstanbul'dan başlayacak olan hattın önce Şam'a oradan Medine-i Münevvere'ye ardından da Mekke-i Mükerreme ve Cidde'ye uzatılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴ Böylece önemli merkezler arasında irtibat kurulduğu gibi bunlarla merkez arasında da ulaşım sağlanmıştır.¹⁵⁵

II. Abdülhamid ayrıca demir yollarının İslam memleketlerinin kalkınması, refahı ve mutluluğu adına yaygınlaşmasını istemiştir.¹⁵⁶ Arap vilayetlerinin yeni bir ticaret yoluna sahip olması ile Devlete hem iktisadi hem siyasi hem de askerî anlamda fayda sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁵⁷ Ayrıca o, demir yolu ile Mezopotamya'nın iktisadi bir

¹⁵² Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 158.

¹⁵³ Kara, **a.e.**, s. 163.

¹⁵⁴ Ömer Faruk Yılmaz, **Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Hicaz Demiryolu Projesi**, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın, 2011, s. 12.

¹⁵⁵ Hulusi Yavuz, "Sultan II. 'Abdü'l-Hamid Han ve Büyük Projesi: Bağdat Demiryolu", **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu, 7-9 Kasım 2008**, İstanbul, s. 154.

¹⁵⁶ Yavuz, "Sultan II. 'Abdü'l-Hamid Han", s. 155.

¹⁵⁷ Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, s. 94.

cennet olmasını ve ayaklanmaların olduğu bölgelere kısa zamanda jandarma ve asker gönderebilmeyi dilemiştir. Arap vilayetlerinin birinci sınıf vilayet hâline getirilmesi için çalışmış; Arap topraklarında hızlı bir imar çalışması da yapmıştır. Suriye ve Beyrut'un hemen her yerinde yollar, hastaneler, okullar, camiler yapılmış; tramvay hatları seferlere başlamış bazı sokaklarda hava gazı ile aydınlatma dönemine geçilmiştir.¹⁵⁸ Kısacası II. Abdülhamid, halife sıfatının tüm Müslümanları birleştireceği düşüncesi ile hareket etmiş; bu düşünce doğrultusunda Müslümanların yararına olacak şekilde hizmetler sunmuştur.

2- Hac Vazifesine Verilen Önemin Arttırılması: II. Abdülhamid, Müslümanları demir yolları ile bir araya getirmeye çalışmanın yanı sıra dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanların ilişkilerinin yoğunlaştığı dönem olan hac ibadetini de göz önünde bulundurmıştır. Böylelikle Sultan; bütün Müslümanların halifesi ve temsilcisi olarak sunulacak, cuma ve bayram hutbelerinde bu unvan ve halife ismi yer alacak, halk hem ona hem de diğer Müslüman kardeşlerine gönül bağı ile bağlı kalacaktır.

II. Abdülhamid, hac vazifesine verdiği önem dolayısıyla hacıların güvenlik ve sağlıklarıyla da yakından ilgilenmiştir. Hacıların sağlığı ve hastalıklardan korunmaları için Doktor Mehmed Şakir Bey'den hac vazifesi için yapacağı seyahatte şahit olduklarını ve yapılması gerekenleri bir layiha¹⁵⁹ olarak kendisine arz etmesini istemiştir.¹⁶⁰ Bunun neticesinde Hicaz'a ihtiyaç duyulan doktor, eczacı, tıbbi ilaç ve malzeme gönderilmesine; hacıların çadırlar yerine barakalarda karantina altına alınmasına; fakir hacılar için barakalar yapılmasına karar verilmiş ve hemen uygulamaya geçilmiştir.¹⁶¹

3- Eğitime Verilen Önemin Yaygınlaştırılması: II. Abdülhamid, halifeliğin gerektirdiği şekilde İslam birliğini sağlamak, Müslümanları bir araya getirmek adına

¹⁵⁸ Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2009, s. 103.

¹⁵⁹ Dr. Mehmed Şakir Bey II. Abdülhamid'in isteği üzerine 359 sayfalık layiha yazmış ve bunu sonradan seyahatname niteliği taşıyan bir eser hâline getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şakir Bey, **II. Abdülhamit'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Beyin Hicaz Hatıraları**, Yayına Hazırlayanlar: Gülden Sarıyıldız Ayşe Kavak İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.

¹⁶⁰ M. Şakir Bey, **Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti**, Yayına Hazırlayan: Gülden Sarıyıldız-Ayşe Kavak, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 15.

¹⁶¹ M. Şakir Bey, **Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti**, s. 16.

eğitim öğretimde din derslerinin oranını arttırmış, temel dinî kitapların basılmasını sağlamış ve İslam ülkelerine ücretsiz dağıttırıştır.¹⁶² Beyrut, Şam vb. önemli şehirlerde modern mektepler ve kütüphanelerin kurulmasına vesile olmuş; bu okullarda eğitim gören Arap gençlerin İstanbul'daki Harbiye ve Mülkiye Mekteplerine devam etme imkânı vermiştir. Bu kurumlardan mezun olanların Devletin mülki ve askeri bürokrasisine girmelerinin önünü açmıştır.¹⁶³ Bununla birlikte 1902 yılında Arap aşiretlerinin ileri gelenlerinin çocukları için yatılı ve ücretsiz aşiret okulları kurdurtmuştur. İslam dünyasının etkili âlim ve şeyhlerini taltif edilmek üzere İstanbul'a davet etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uzak bölgelerine kadar tarikat mensuplarını göndermiş; tekke ve zaviyelere olan resmî ilginin arttırılmasını sağlamıştır.¹⁶⁴

Özetle denebilir ki Abdülhamid; demir yolu ağını güçlendirerek, hac vazifesine ve eğitime verilen önemi geliştirerek İslamcılığı ve hilafet makamını güçlendirmeye Müslümanlar arasındaki bağı kuvvetlendirmeye çalışmıştır. O, "Osmanlı hilafetini ve devletini Müslüman unsura yaslayarak ve ondan güç alarak ayakta tutma" şeklinde bir politika belirlemiştir." Kara, bu politikanın neticelerini şu şekilde özetlemektedir:

"Gerçekten çok kısa sayılabilecek bir zaman içinde Hindistan ve Kuzey Afrika başta olmak üzere hemen bütün Müslüman beldeler halifenin şu veya bu ölçüde ulaşabildiği, etkileyebildiği yerler hâline gelirken İstanbul da sırf Osmanlı Devleti'nin değil fiilî olarak bütün İslam dünyasının payitahtı hâline gelmiştir."¹⁶⁵

Yaşanan bu gelişmeler Osmanlı Devleti için olumlu sonuçlar ortaya çıkarırken bu durum Avrupalı Devletlerin çıkarlarıyla örtüşmediğinden bu devletler, İslam birliği fikrine cephe almış ve tepki göstermeye başlamıştır. Zira İslam birliği fikri ile Müslümanların Halife etrafında toplanmaya başlaması Osmanlı Devleti'nin daha da

¹⁶² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 29.

¹⁶³ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı, Cilt: I, 2016, s. 125.

¹⁶⁴ Bu konu bir sonraki Abdülhamid Dönemi Eğitim başlığı altında daha geniş biçimde yer alacaktır.

¹⁶⁵ Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, s. 159.

güçlenmesine ve sömürgeciliğe karşı mücadelesinde daha başarılı olmasına neden olabilecektir. Bundan dolayı İslam birliği fikrinin başarısız olması için yoğun bir çaba içerisinde bulunmuşlardır.

1.2.3. İslamcılık Siyasetine Duyulan Tepkiler

II. Abdülhamid, ittifad-ı İslam politikasını uygulamaya koyduktan sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap dünyasında çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır.¹⁶⁶ Bunun nedeni Hristiyan Arapların kendilerini Osmanlı tebaası olarak görmemeleri ve İslam birliği yerine Arap birliğini oluşturmak istemeleridir. Arap birliğini oluşturmak istemelerindeki neden, özerk bir yönetim kurarak kendilerinden zorla alınan Hilafeti geri kazanmak ve Arapça'yı resmi dil haline getirmek olmuştur.¹⁶⁷

II. Abdülhamid'in Arap dünyasında karşılaştığı sorunun diğer bir nedeni ise İslam birliği politikasının Batı'nın menfaatleri ile örtüşmemesi olmuştur. Hem Arap hem de Batılı Hristiyanlar, Müslümanların geçmişte olduğu gibi din bağı ile bir halife etrafından birleşeceğinden ve bu birleşme neticesinde Batı'ya karşı cihada başlayacaklarından endişelenmişlerdir. Zira işgal ettikleri yerlerdeki Müslümanların cihad düşüncesi ile bağımsızlık mücadelesine başlama ihtimali onları rahatsız etmiş, bunu kendi çıkarlarına engel görmüşlerdir. Bu nedenle hem Hristiyan Araplar hem de Batılı ülkeler yeni dönemde dine dayalı bir düşüncenin güçlenmemesi için imkânlarını seferber etmişlerdir.

Osmanlı tebaası olan Hristiyan Araplar, yaygınlık kazanan milliyetçiliğin etkisiyle Osmanlı hilafetine karşı Arap milliyetçiliği etrafında birleşmeye başlamışlar; Batılı ülkeler ise casusluk faaliyetleri yaparak ve Osmanlı Devleti'nde yabancı okullar açarak bölgede bulunan halkı -özellikle genç öğrencileri- Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya çalışmışlardır.¹⁶⁸ Tüm bunlara karşı II. Abdülhamid merkeze uzak Arap Müslümanları ile ilişkisini koparmak istememiş ve çeşitli önlemler alarak politikasını

¹⁶⁶ Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler I**, s. 30.

¹⁶⁷ Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", s. 121.

¹⁶⁸ S. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Dönemi Arap Milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti", **Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid**, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz Gülbadi Alan, Cilt: IV, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 409.

sürdürmeye çalışmıştır. Bu bölümde II. Abdülhamid'in İslamcılık politikasına karşı Hristiyan unsurların milliyetçilik düşüncesi ile yaptıkları faaliyetler şu üç başlık altında ele alınmıştır:

1. Osmanlı Tebaası Olan Hristiyan Araplar Arasında Milliyetçiliğin Yaygınlaşması
2. Batılı Devletlerin Casusluk Faaliyetleri
3. Yabancı Okulların Açılması

1. Osmanlı Tebaası Olan Hristiyan Araplar Arasında Milliyetçiliğin Yaygınlaşması

Fransız İhtilali sonrasında gelişen etnik milliyetçiliklerin aksine Arap milliyetçiliği, Türk egemenliğine meydan okuma, başkaldırı ve nihayet bağımsızlığa ulaşarak devlet kurma şeklinde gerçekleşmemiştir.¹⁶⁹ Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetime hâkim unsur çoğu zaman Türkler olmuş; Müslüman olan Araplar ve Hristiyan olan diğer unsurlar ise onlara tâbi kalarak varlık göstermişlerdir.¹⁷⁰ Müslüman Araplar ırki yönden Türklerden farklı olsalar da birbirlerini çoğu zaman din kardeşi olarak görmüşlerdir. Ancak gayrimüslim Araplar ve Hristiyanlar, Türklere hem ırk hem de din açısından yabancı olmuşlardır. Bu yüzden kendilerini ikinci planda hisseden Hristiyan Araplar ve Batılı sistemde eğitim almış kişiler milliyetçiliğe yani Araplığın fikrî uyanışına hız kazandırarak kendi Arap birliklerini kurmak istemişlerdir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Ali Ulvi Özbey, “19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXXV, 2018, s. 68; Hut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, s. 115.

¹⁷⁰ Süleyman Kocabaş, **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar**, İstanbul, Vatan Yayınları, 1985, s. 166; Mehmet Akif Kireççi, **Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 67.

¹⁷¹ Kocabaş, **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar**, s. 67.

Arap fikrî uyanışına hız kazandıran isimler arasında Butros El-Bustani¹⁷² (ö. 1883), İbrahim el-Yazıcı¹⁷³ (1847-1906) ve Corci Zeydan¹⁷⁴ (1861-1914) yer almıştır.¹⁷⁵ Hristiyan Arap aydınlar olarak tanımlayacağımız bu grubun ortak görüşüne göre Avrupa'nın çok hızlı gelişmesi ve ilerlemesi Araplar sayesinde olmuştur. Zira Araplar bir zamanlar tarihin en önemli medeniyetini kurdukları sırada Avrupalılar çok gerideydi ve şimdi tam tersi olmuş, Avrupalılar Arapları geçmişlerdir. Bunun nedeni ise Arapların, Türklerin hâkimiyeti altına girmeleri olmuştur. Arapları tekrar eski günlere döndürmek için yapılması gereken, yabancıların diğer bir ifadeyle Türklerin yönetiminden kurtarmaktır.¹⁷⁶ Bu da onların Müslüman birliği yerine Arap birliğini tercih ettiklerini ve II. Abdülhamid'in uyguladığı İslamcılık siyasetine karşı olduklarını göstermektedir.

II. Abdülhamid, Arap milliyetçiliğinin Müslümanlardan ziyade Hristiyan Araplar tarafından yürütüldüğünün farkında olmuş; onların bu düşüncelerini ve faaliyetlerini takip ettirmiştir. Yaşanacak olumsuzlukların önüne geçmek ve Arap ayrılıkçı hareketinin genişlemesine fırsat vermemek için her yere gönderdiği âlim ve hocalar ile Müslümanları uyanık olmaya davet etmiştir. Ayrıca devletin aleyhinde faaliyette bulunan kişileri hediye ve taltiflerle kazanmaya çalışmış; İstanbul'a davet edip onları kontrolü altında tutmaya gayret etmiştir.¹⁷⁷

¹⁷² El-Bustani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1987. s. 10.

¹⁷³ İbrahim el-Yazıcı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Yazıcı, İbrahim b. Nâsîf", **DİA**, Cilt: XLIII, İstanbul, 2013, s. 366.

¹⁷⁴ Corci Zeydan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", **DİA**, Cilt: VIII, İstanbul, 1993, s. 70.

¹⁷⁵ Günay, "II. Abdülhamid Dönemi Arap Milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti", s. 400.

¹⁷⁶ Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881" **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 1998, s. 73-89.

¹⁷⁷ Kocabaş, **Hindistan Yolu**, s. 167.

2. Batılı Devletlerin Casusluk Faaliyetleri

Hristiyan ülkelerin fiilî olarak İslam devletlerine saldırıları Haçlı Seferleri ile başlamıştır. Tamamen askerî olan bu ilk saldırılar, Arap ülkelerindeki petrolün ortaya çıkmasıyla birlikte XIX. yüzyılda Batı'nın kendi siyasetini hâkim kılmaya, İslam dünyasını kontrol altına almaya yönelmesi ile devam etmiştir. XX. yüzyılda ise oluşacak bir İslam birliğini engellemek için Hristiyan Arapların Arap milliyetçiliğini uyandırarak güçlendirmelerine destek olmuş, Müslüman toplumlar arasındaki ihtilafları körükleyerek iç çatışmaları şiddetlendirmek suretiyle İslam dünyasını zayıflatmayı hedeflemişlerdir. Tüm bunlar Hristiyan ülkeler tarafından misyoner-casus faaliyetleri ile yapılmaya çalışılmıştır.¹⁷⁸

Batılılar, Müslümanları Osmanlı Devleti'ne karşı isyana davet etmek için sadece misyoner-casus gibi kişiler aracılığıyla değil kâşif, turist, topograf gibi ilim adamları kisvesinde de ajanlar göndermiştir. Bu ajanlar, bölge topraklarına sahip olmak, verimli arazileri ele geçirmek ve Halifeyi devirmek için birçok farklı yola başvurmuşlardır. Arap kıyafetleri giyerek, Arapça konuşarak, özellikle de bağımsızlıktan söz ederek çalışmışlardır. Bölgede bulunan kabilelere para ve silah yardımıyla bulunmuşlar ve devlete karşı isyan etmelerini istemişlerdir.¹⁷⁹

Batılı casus ve ajanlar ayrıca halifeliğin Kureyş kabilesine ait olduğunu ifade eden zayıf bir hadisi¹⁸⁰ dile dolayarak Osmanlı sultanlarının dolayısıyla II. Abdülhamid'in halifeliğinin gayrimeşru olduğu propagandasını yapmış; onun yerine Arap bir halife seçilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

II. Abdülhamid, o dönem Batılılar tarafından yapılan bu tür casusluk faaliyetinden haberdar olmuş; onların gayelerini ve nihayetinde gelmek istedikleri noktanın Arapların Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlıklarını ilan etmelerini sağlamak olduğunu anlamıştır. Ayrıca o, Osmanlı Devleti'nin Mezopotamya'da bulunan

¹⁷⁸ İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 42.

¹⁷⁹ Sırma, **a.e.**, s. 44.

¹⁸⁰ “Hilâfet Kureyş'tedir.” (**Müsned**, 4/185; **Heysemi, Mecmau'z-zevâid**, 1/336, 4/192); Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsrail Balci, “İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir İddiasının Kritiği” , **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 40, 2016, s. 5-31.

topraklarından Şattülarap, Basra ve diğer bölgelere İngilizlerin yerleşmek istediklerini ancak asıl amaçlarının Nil Vadisi ile İran Körfezi'ni birleştirecek bir demir yolu ağı kurmak olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ Zira yaşanan casusluk olaylarıyla birlikte İngiltere 1878 yılında Kıbrıs'a, 1882'de Mısır'a; Fransa ise 1881'de Tunus'a el koymuşlardır. II. Abdülhamid yaşanan bu olumsuzluklar sonucu harekete geçmiş; hem daha fazla toprak kayıplarına engel olmak hem de Batılı devletlerin idaresi altına girmiş bulunan Müslümanlarla ilişkisini koparmamak kısacası İslamcılık politikasını sürdürebilmek için farklı stratejiler uygulamaya başlamıştır.¹⁸² Bu stratejiler arasında bölgenin önem arz eden adacıkları üzerinde savunma amaçlı yapılar inşa etme,¹⁸³ orduya kudretli komutanlar tayin ettirme,¹⁸⁴ askerî-siyasi bakımdan güç ve nüfuz sahibi kişileri nişan, hediye, maaş ile taltif ederek sadâkatlarını sağlamaya çalışma, dinî konuları içeren kitapları bölge halkına dağıtma yer almıştır.

Abdülhamid'in başta İngilizler olmak üzere Avrupa devletlerinin bölgedeki emellerini boşa çıkarmaya dönük izlediği merkezîyetçi ve hoşgörü esaslarına dayalı İslam birliği siyaseti, Arapların Osmanlı Devleti'ne olan tutumunda genel bir yumuşama yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁸⁵ Ayrıca onun kişisel gayretleri ile uygulamaya konan bu siyaseti sayesinde Arapların hem hilafetin hem de İslam'ın sembolü olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını korumuştur.¹⁸⁶ Bu nedenle Batı ülkelerinin misyoner ve casusluk faaliyetleri ile Hristiyan Arapların girişimleri Müslüman Araplardan beklediği desteği alamamıştır. Böylece umdukları Arap milliyetçiliğine ve ayrılıkçı hareketine dönüşecek olan isyan gerçekleşmemiş, aksine Arapçılık hareketi II. Abdülhamid Dönemi'nde belirli bir ivme kaybı yaşamıştır.¹⁸⁷

¹⁸¹ Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, s. 149-150.

¹⁸² Kazıcı, **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Osmanlı Devleti**, s. 246.

¹⁸³ Mahmut Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: XXXVI, 2012, s. 81.

¹⁸⁴ Süleyman Kocabaş, **İngilizlerin Osmanlı'yı Yıkma Planları İngiliz Tuzağı**, İstanbul, Derin Tarih Kültür Yayınları, 2016, s. 28; Kocabaş, **Hindistan Yolu**, s. 29.

¹⁸⁵ Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", s. 125.

¹⁸⁶ Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, s. 64.

¹⁸⁷ Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede", s. 82.

3. Yabancı Okulların Açılması

Başlangıçta kişisel ve çoğu zaman dini motavisiyonu yüksek bir hareket olarak görülen misyonerlik, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına ve gerilemesine paralel olarak güçlenmiş, maddi olanakları artmış; dinî amacının dışında emperyalizmin öncülüğünü üstlenmiş ve bunun için eğitim-öğretim kurumlarını kendi politikası doğrultusunda kurmuş ve teşkilatlandırmıştır.¹⁸⁸ Bunu yaparken Osmanlı'nın bazı Hristiyan devletlere verdiği imtiyazları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış ve dolayısıyla eğitim ile ilgili faaliyetlere hız kazandırmıştır. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı okulların sayısı daha da artmıştır.¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nde sayıları hızla artan yabancı okullar, gençlerin beğenisini ve sempatisini hatta sadakat derecesindeki bağlılığını kazanmaya çalışmıştır.¹⁹⁰ Yabancı okulların bu gayretlerine karşılık misyoner teşkilatları, Papalık, kilise gibi kurumlar her türlü maddi desteği onlara sağlamışlardır. Ayrıca Hristiyan ülkeler de bu okulların en büyük yardımcısı konumunda bulunmuştur. Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya gibi devletlerin yalnızca Beyrut için yıllık tahsis ettikleri toplam meblağ 700.000 frank olmuştur. Mali desteği çok olan bu okulların çalışanları hem bu cazibeden dolayı hem de dünyanın her yerinde Hristiyanlığın gelişmesi için gayret göstermiş hatta Afrika'nın en ücra köşesine kadar gitmişlerdir.¹⁹¹ Zira kurulan yabancı okullar ve bu okulların çalışanları kendilerine sağlanan mali destek ile birlikte manevi bilinçle de hareket etmiş; Tanrı'ya hizmet etme düşüncesi ile bu görevi üstlenmişlerdir. Onların okullar kurmada en temel amaçları "tüm insanlığı Hristiyan yapmak" olmuştur. Söz konusu amaçları ile birlikte diğer hedefleri arasında; Osmanlı tebaasındaki Hristiyanları, Osmanlı Devleti'nden koparmak ve kendi emellerine hizmet ettirip onları bağımsız devletler hâline getirmek, Müslüman ve Türk çocuklarını din ve kültür açısından etkileyerek kendi milletlerinden ayırmak, Arap

¹⁸⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 193.

¹⁸⁹ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt: XX, Sayı: 4, 2007, s. 464.

¹⁹⁰ Bilal Doğan, "Türkiye'de Yabancı Okullarda Eğitim ve Öğretim", **Diyanet Dergisi**, Cilt: XXV, Sayı:1, Ankara, 1989, s. 87.

¹⁹¹ Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, s. 194.

topluluğunu Osmanlı Devleti'ne isyan ettirip ondan koparmak ve 1882 yılında Mısır işgalinden sonra artan İslamcı hareketleri önlemek yer almıştır.¹⁹²

Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Batılı ülkeler, dikkatlerini Osmanlı Devleti'nin Arap tebaası üzerinde yoğunlaştırmıştır. Halifeliğin Arapların hakkı olduğunu ortaya koyarak, Osmanlıların İslam'a hizmet etmediklerine dair söylemler geliştirip halk üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Bu söylemler Müslüman nüfusun yoğun olduğu Arap vilayetlerinde merkeze uzak dahi olsa büyük bir etki yapmamıştır. Ancak etnik yapısının çeşitliliğiyle dış tesirlere açık, merkeze uzak olan bölgelerdeki vilayetlerin durumu devletin bütünlüğü açısından endişe verici duruma gelmiştir.¹⁹³ Bunun nedeni Osmanlı eğitim müesseselerinin eksikliği ve Hristiyan okullarının çokluğu olmuş; ister istemez bu okullara kayıt yaptıran gençler bu propagandadan etkilenmişlerdir. Bunun neticesinde Beyrut ve Rodos gibi yerlerde 1885 yılında yeni sayımı yapılan bir köyden yirmi yaşı altı yirmi dört gencin Hristiyanlığı kabul ettiği tespit edilmiştir.¹⁹⁴

Yapılan bu tespit hükümeti alarma geçirmiş ve tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu amaçla öncelikle azınlık okulların açılmasını sağlayan hükümler, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin¹⁹⁵ 129. maddesine göre yeniden düzenlemiş ve bazı kısıtlamalar getirilmiştir.¹⁹⁶ Bu kısıtlamalara göre yabancı okullar mercek altına alınmış; ders programları, mezuniyet imtihanları, periyodik kontrollere tâbi tutulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti ve İslamiyet aleyhinde yayın veya propagandaya mâni olunması istenmiştir.¹⁹⁷ Ancak Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar, okullarıyla ilgili kısıtlama getirilmesine karşı çıkmışlar; okul açmanın onların tarihî hakları olduğunu ve bunu ısrarla savunacaklarını ifade etmişler; herhangi bir Türk vatandaşı gibi okul açma yetkisine sahip olmaları gerektiği fikrini savunmuşlardır.¹⁹⁸

¹⁹² Haydaroglu, a.e., s. 195.

¹⁹³ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1992, s. 249.

¹⁹⁴ Eraslan, a.y.

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

¹⁹⁶ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 142.

¹⁹⁷ Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 249.

¹⁹⁸ Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık**, s. 143.

Bu tür girişimler yabancı devletlerin müdahaleleri ile birleşince daha etkili bir sonuç elde edilmiştir.¹⁹⁹ Böylece Tanzimat'tan sonra Osmanlı topraklarında Rumlar en az 300; Ermeniler 242; Fransızlar 695; İngilizler 75 okul açmıştır. Bununla birlikte ABD, 43 yüksekokul olmak üzere toplamda 417 öğretim kurumu ile faaliyet yapmıştır.²⁰⁰ Bunun farkında olan ve bu durumu göz önüne alan Osmanlı Devleti o bölgelerde daha etkili olmak ve ağırlığını hissettirmek için eğitim alanındaki faaliyetlerine hız vermiştir.²⁰¹

II. Abdülhamid; yabancı okulların eğitim öğretimden ve ilim yapmaktan maksatlarının Arap milliyetçiliği fikrini geliştirmek, bu fikrî hareketin liderliğini yapacak kimseler yetiştirmek görüşünde olmuştur.²⁰² O, ayrıca bu okulların İslam birliğine bir tepki olarak açıldığının farkında olduğundan İslam vilayetlerinde okullar açarak bu duruma karşılık vermiştir.²⁰³ Bunun yanı sıra Hicaz, Yemen ve Suriye bölgeleri gibi Arap nüfusunun yoğun olduğu yerlerde yapılacak eğitim faaliyetlerine önem vermiştir.²⁰⁴ 1892 yılında Arap bölgeleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdüren aşiretlerin çocuklarına Türkçe öğretmek ve devlete bağlılıklarını artırmaya yönelik eğitim vermek amacıyla Aşiret Mekteb-i Hümayununu açmıştır. Bu mekteplerden mezun olan çocukların, kendi bölgelerine giderek Devlet yararına çalışmaları beklenmiştir.²⁰⁵ Ayrıca Mekke ve Medine'de okulsuz yerleşim birimi kalmamasına dikkat etmiş; Peygamber'in kabri civarında on bir adet sıbyan mektebi ve bir rüştiye açtırmış, diğer okulların da teşkilat ve kadrosunu temin ettirmiştir. Bu şekilde Arabistan bölgesindeki faaliyetler dönemin bütününe yayılmıştır.²⁰⁶

¹⁹⁹ Vahapoğlu, a.y.

²⁰⁰ Doğan, "Türkiye'de Yabancı Okullarda Eğitim ve Öğretim", s. 74-85.

²⁰¹ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 247-248.

²⁰² Özcan, **Merkezi ve Modern Eğitim**, s. 122.

²⁰³ Zeki Salih Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2009, s. 33.

²⁰⁴ Tuğrul Özcan, **Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, s. 120-122.

²⁰⁵ Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Tertip Heyeti Başkanı Mehmet Tosun, İstanbul, Bilge Yayıncılık Eğitim Sağlık ve Danışmanlık Eğitim Hizmetleri A.Ş., 2000, s. 54.

²⁰⁶ Eraslan, a.y.

1.2.4. İslamcılık Politikası ve Eğitim

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti siyasi, askerî ve ekonomik yönden içinde bulunduğu durumu düzeltmek amacıyla 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir döneme girmiş ve birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da yenilikler yapmıştır. Yapılan eğitim reformları II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1908) uygulama konusunda yaygınlık kazanmış; eğitim hareketi, mevcut durum değiştirilmeden daha doğru temeller üzerine oturtularak geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi²⁰⁷, kâğıt üzerinden fiiliyata geçirilmiş; büyük bir bölümü 1879 yılında uygulanabilir hâle getirilmiştir.²⁰⁸

II. Abdülhamid Dönemi'nde devletin uyguladığı İslamcılık politikası gereği hem mekteplerin hem de medreselerin daha iyi bir seviyeye ulaşması için çalışmalar yapılmıştır. Mektepler için Batı tarzı bir anlayışa sahip yenilikler yapılırken müfredattaki din derslerinin sayısı da arttırılmıştır. Medreseler için ıslaha dönük girişimler gerçekleştirilmek istenmiş; dönemin aydınları tarafından II. Abdülhamid'e çeşitli layihalar sunulmuştur. Ancak medreselerin Batılı anlayışta yeniden düzenlenmesi gereken müesseseler arasında görülmemesi; medrese mensuplarının bu güce sahip olmaması nedeniyle istenilen başarı yakalanamamıştır.²⁰⁹

Medreselerin II. Abdülhamid Dönemi'nde istenilen başarıyı yakalayamamasından ve daha da kötüye gitmesinden dolayı II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu kurum için ıslah düşüncesi hız kazanmıştır. Özellikle İslamcı aydınlar bu konuda birçok fikir beyan etmiş; çalışmalar ortaya koymuştur. İslamcı aydınların medreselerin eğitimi konusundaki görüşleri çalışmamızın ikinci bölümünde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ancak İslamcıların bu konudaki görüşlerini ve çalışmalarını daha iyi anlamak adına II. Abdülhamid Dönemi'nde medreseler ve mektepler için yapılan çalışmalara bakmak faydalı olacaktır.

²⁰⁷ 198 maddeden oluşan Nizamname'nin aslı ve Türkçeleştirilmiş nüshası için bkz. **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Proje Yöneticisi Uğur Ünal, İstanbul, 2014, s. 100-124.

²⁰⁸ Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 127.

²⁰⁹ Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim**, s. 181.

1.2.4.1. Medreseler ve Eğitim

İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseler, Osmanlı Devleti'ne uzun süre hizmet ettikten sonra devlette gerçekleşen idari, siyasi ve ekonomik bozulmaya paralel olarak pek çok sorunla yüzleşmeye başlamıştır. Bu sorunların nedenleri arasında; tayin ve terfilerde liyakat ilkesinin ihmal edilmesi, rüşvet ve adam kayırmacılığın yaygınlaşması, beşik uleması sisteminin kalıplaşması, tabii ilimlere gösterilen ilginin giderek azalması, Batıdaki bilimsel gelişmelerin takip edilmemesi gibi nedenler yer almıştır.²¹⁰

Medreselerde yaşanan bu olumsuzluklardan sonra Tanzimat Dönemi'nde medreseler sayı ve fiziki olarak biraz ilerleme kaydetmişse de ideolojik çelişkiye girdiği siyasi-idari sistem tarafından bilinçli olarak ihmal edilmiştir.²¹¹ Zira medreseler, Tanzimat'ın ilanına kadar Devletin yönetim kadrosu ihtiyacını karşılamış ancak süreç içerisinde medreselerin geçirdiği tahribatın etkisi ile değişen sosyal ve siyasal olaylara yönelik çözüm önerileri genellikle medreselerin geleceğini garanti altına alma yönünde gelişmiştir.²¹² Bu durum zaman zaman Sultan'a yönelik aleyhte fikirleri ile halkın siyasi iktidara tepki göstermesine ortam hazırlamıştır. Neticede Devlet, medrese geleneğine alternatif olarak kamu kesiminin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağını üretmek amacıyla finansmanı genel bütçeden karşılanan mektepler açmıştır.²¹³

II. Abdülhamid Dönemi'nde medreselerin içerisinde bulunduğu olumsuzlukları gidermek ve eğitim yetersizliğinin önüne geçmek için tespitler ve çözüm önerileri birlikte ele alınmıştır. Bu amaçla medreselerin eğitimi ile ilgili II. Abdülhamid'e çeşitli layihalar sunulmuştur. Bu layihalardan biri, Osmanlı Devleti'nde Maarif nazırlığı ve sadrazamlık görevi yapmış olan Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883) tarafından 1880 yılında yazılmıştır.²¹⁴

²¹⁰ Mehmet İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", **DİA**, Cilt: XXVIII, Ankara, 2003, s. 332.

²¹¹ Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997, s. 262.

²¹² Deniz Aşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 2, 2017, s. 984.

²¹³ Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç, Yapı, İşleyiş**, a.y.

²¹⁴ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 27.

Layihada medreselerin ders programıyla ilgili tespitlerde bulunulmuş; İstanbul ve taşrada bulunan medreselerin programlarının iki asır önce belirlenmiş olan esaslara göre devam ettiği belirtilmiştir. Layihada ayrıca eğitim olarak sadece Arapça tahsiline ve bazı ilim ve fenlere önem verildiği de belirtilerek bu eğitimin gayet sınırlı ve yetersiz bir seviyede olduğundan bahsedilmiştir. Bununla birlikte eğitim süresinin uzun oluşuna rağmen elde edilen bilgilerden talebelerin istifade edemediği tespitinde bulunulmuş; programda değişiklik yapılması önerilmiştir. Safvet Paşa'nın diğer önerileri arasında müfredatın ve öğretim yöntemlerinin günün şartlarına uygun olarak yenilenmesi, akli ve fennî ilimlerin ders programına dâhil edilerek okutulması, medreselerin bulundukları mevkilere göre büyük camiler etrafında toplanarak bu camilerin eğitim amaçlı kullanılması yer almıştır.²¹⁵

II. Abdülhamid Dönemi'nde medreseler hakkında Padişah'a sunulan diğer bir layiha 1893 yılında Hüsrevbeyzade Celaledin tarafından kaleme alınmıştır.²¹⁶ O; layihasında medrese problemini tarihî, sosyal ve mali açıdan ele almış ve çözüm önerileri getirmiştir. Ona göre dersler ana kitaplardan okutulmalı ancak gerekli görüldüğü takdirde şerh ve haşiyelere müracaat edilmelidir. Ayrıca dersler tanzim edilip yerine hesap, hendese, hikmet-i tabiye, coğrafya ve tarih gibi dersler konulmalıdır.²¹⁷

Hüsrevbeyzade, II. Abdülhamid'e sunduğu layihada sadece dersler üzerinde durmamış; talebelerin geçimlerini sağlamak için önerilerde de bulunmuştur. Ayrıca talebelerin mezun olduktan sonra hangi mesleği hangi şartlarda sürdürmesi gerektiğinin de altını çizmiş; buna mukabil alacakları ücretlere kadar pek çok konu üzerinde durmuştur.²¹⁸

II. Abdülhamid'e sunulan layihalardan bir diğeri 1897 tarihinde Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin tarafından hazırlanan programdır. Muhyiddin'in layihasında öne çıkan düşünce, yeni icatları takip eden yeni bilimlerin medreselerde okutulması olmuştur.

²¹⁵ Zengin, a.y.

²¹⁶ BOA. Y. PRK. AZJ. 25/71.

²¹⁷ Ramazan Balcı, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili", **Tarih Okulu**, Sayı: 12, 2012, s. 166.

²¹⁸ Balcı, "Medreselerin Islahı", s. 171.

Bu anlamda o; buhar, telgraf, elektrik, balon, matbaa makineleri, fotoğraf gibi yeni buluşların faydalarını sayarak medreselerin bu konularla ilgilenmesi gerektiğini belirtmiştir.²¹⁹

Medreseler konusunda II. Abdülhamid'e sunulan tüm bu layihalara rağmen beklenen yenileme ve ıslah etme adımları atılmamıştır. Devlet medreseler konusundaki görüşlerini değiştirmemiş; medreseler için herhangi bir iyileştirme çalışması başlatmamıştır. Bu durum medrese karşıtı bir siyaset izleme amacıyla yapılmamış; Batı tarzı mekteplere duyulan ihtiyacın getirdiği faydacı yaklaşımın öncelenmesinden kaynaklanmıştır. Zira o dönem mekteplerin modern konularda yetkin, devletine bağlı, aynı zamanda müfredatında din ve ahlak dersleri bulunan devlet okulları olarak yerinde ve yeterli bir eğitim verdiğine inanılmıştır. Bu durum medreselere duyulan ihtiyacın azalmasına sebep olmuş ve neticede medreseler kendi hâllerine bırakılmıştır.²²⁰

Zamanla sistemin dışında kalan medrese yeni sisteme ayak uyduramamış ve asli görevlerini yerine getiremez hâle gelmiştir. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahı önceki dönemlerdeki ihmal tavrının aksine yeniden gündeme gelmiş ve önem kazanmıştır.

1.2.4.2. Mektepler ve Eğitim

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını kapsayacak bir genişlik kazanmış; yüksekokulların adlandırılmasında dahi yer almıştır.²²¹ Devlet adamları kendi dönemlerinde bu kurum için çeşitli değişiklikler ve geliştirmeler yapmışlardır. Bu anlamda Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (1823-1861) mekteplerdeki eğitim ile ilgili çalışmalar yapılmış; 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı kurulmuştur. Mevcut okullara ilaveten yeni okullar açılmış ve halkın eğitilmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nazırlığı devreye girmiştir. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde (1861-1876) ise Maarif-i Umumiye

²¹⁹ BOA. Y. EE.71/89.

²²⁰ Balcı, "Medreselerin Islahı", s. 176.

²²¹ Cahit Baltacı, "Mektep", *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara, 2004, s. 7.

Nizamnamesi ile 1869 yılında örgün eğitimde ilk, orta ve yüksek olmak üzere hukuki ve idari düzenlemeler yapılmıştır.²²²

II. Abdülhamid Dönemi'nde de bu çalışmalar sürdürülmüş; eğitim teşkilatının yeniden yapılandırılması, mektep binalarının sayılarının arttırılması, daha önce açılmış olan mekteplerin yeniden düzenlenmesi gibi konuların üzerinde durulmuştur. Ayrıca okullarda okutulacak ders ve konuların programları yeniden düzenlenmiştir. Özellikle Zühtü Paşa'nın (ö. 1902) Maarif Nazırlığı zamanında (1892-1902) bütün ilkokul, rüştiye (orta), idadi (lise), kız ve erkek öğretmen okullarının öğretim programları yapılmış; yönetmelikler hazırlanmıştır.²²³

Mektep programlarındaki bu düzenlemelerin amaçları arasında II. Abdülhamid'in İslamcılık politikası bağlamında devletin siyasi birliğini, bütünlüğünü ve devamını sağlayacak; kültürünü koruyacak nitelikte insanların yetiştirilmesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra devlete ve saltanata bağlı, çağın gerektirdiği bilgilere sahip, aynı zamanda dinî değerlere önem veren nesillerin yetiştirilmesi de yer almaktadır.²²⁴

II. Abdülhamid, döneminin ilk yıllarından itibaren bu amaçlara ulaşabilmek için eğitim ile ilgili yapılması gerekenler konusunda alanında uzman kişilerden raporlar hazırlamalarını istemiştir. Zira 1891 tarihli eğitim ile ilgili yazılan bir raporda, o tarihe kadar oluşturulan ders programlarının hazırlanmasında yeterli hassasiyet gösterilmediği için mezun olan öğrencilerin birçoğunun mekteplerde elde ettikleri bilgi yeterli olduğu hâlde devlete bağlılıklarının yetersizliğinden; dinî bilgi ve inanç esaslarından mahrum yetiştiklerinden şikâyet edilmiştir.²²⁵

Aynı dönemde Müşir Osman Nuri Paşa (ö. 1898), kaleme aldığı bir raporda dinî eğitimin "İslam'a bağlılığın korunması ve pekiştirilmesinin tek temeli" olduğunu belirterek eğitimde din derslerine ağırlık verilmesini tavsiye etmiştir.²²⁶ Bununla

²²² Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2013, s. 72.

²²³ Cavit Binbaşoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2009, s. 222.

²²⁴ Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim**, s. 33.

²²⁵ Zengin, **a.e.**, s. 53-54.

²²⁶ Erdoğan, **Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme**, s. 181.

birlikte Maarif nazırlığı görevinde bulunan Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), Sultan'a sunduğu raporda mekteplerden mezun olan öğrencilerin çoğunluğunun inancının, ders programlarındaki eksikliklerden dolayı bozuk olduğunu belirtmiş; din derslerine öğretimin her derecesinde yer verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²²⁷

II. Abdülhamid, belirtilen bu görüşlerin incelenmesi için Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında, din adamları ile idareci ve bürokratlardan oluşan bir komisyon kurulmasını ve bir rapor hazırlanmasını istemiştir. Yapılan çalışma iki yıl sürmüş ve mekteplerin ders programlarındaki din ve ahlak derslerinin arttırılmasına, idadi ve yüksek dereceli mekteplere ulemadan birer müdür-i sâni (ikinci müdür) tayin edilmesine karar verilmiştir.

Mekteplerde din eğitimi konusunda yapılan bu çalışmalar hakkında 1891 yılında Maarif Nazırı olan Zühtü Paşa, bir rapor yazmış; görevde bulunduğu süre içerisinde Padişah'ın, mekteplerde din dersleri ve uygulamaları üzerinde özenle durulmasını istediğini belirtmiştir. Zühtü Paşa ayrıca Padişah'ın isteği üzerine mekteplerdeki talebelerin namazları için imamların görevlendirildiğini ifade etmiş; iptidai, rüştiye, idadi ve sultanilerde ilmihalden başlatılıp fıkıh, akaid gibi dinî ilimlerin okutulduğunu yazmıştır.²²⁸ Ayrıca din ve ahlak konulu derslerin içerikleri yeniden gözden geçirilmiş; yeni ders kitaplarının hazırlanması teşvik edilmiştir. Tüm bunların neticesinde Tanzimat yıllarına göre II. Abdülhamid Dönemi'nde din derslerine daha fazla yer ve önem verilmeye başlanmıştır.²²⁹

Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'ne yani II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar devam etmiş; Devletin yürüttüğü İslamcılık politikasının sona ermesi ile birlikte yürürlükte olan eğitim politikası da başka bir döneme geçmiştir. Zira II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve önemli bir rejim değişikliğine gidilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler zamanla eğitim konusunda farklı fikirlerin ve çalışmaların doğmasına neden olmuş; bunun sonucunda da yoğun bir eğitim talebini beraberinde getirmiştir. Yeni dönemde, halk eğitimiyle uğraşan kurumlar devreye girmiş ve çok sayıda dernek ve kültürel

²²⁷ Erdoğan, a.y.

²²⁸ Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim, s. 56.

²²⁹ Balcı, "Medreselerin Islahı", s. 174.

cemiyet ortaya çıkmıştır. Bu dernek ve cemiyetler aynı zamanda İslamcılık akımının teşkilatlanmasını da desteklemiştir.²³⁰

1.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık Akımının Teşkilatlanması

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nde yaşayan aydınlar, fikirlerini serbestçe tartışma, açıklama ve yayma imkânı bulmuş; kendi ideolojik düşünceleri ekseninde teşkilatlanıp zorlanmadan özel cemiyetler kurmuşlardır. Zira Tanzimat Dönemi'nde özel bir cemiyet kurmak isteyen kişiler devletten izin almak zorunda kalmış; 1889 tarihli belgeye göre cemiyet açmak kolaylaşmış olsa da yine devlet iznine tâbi tutulmuştur. Ancak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle 1909'da çıkarılan ilk Cemiyetler Kanunu²³¹ ile ruhsat alma zorunluluğu kalkmış, yerine cemiyet kurulduktan sonra bildirim şartı getirilmiştir. Bu değişiklikten sonra anayasa; dernek ve cemiyet kurma özgürlüğünü kabul ve beyan etmiş durumuna gelmiştir.²³²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan bu özgürlük ile birçok cemiyet kurulmuştur. İslamcılık akımı mensupları da halkın bilinçlenmesi, İslam ve inanç birliği sağlanması amacıyla bir araya gelmiş; dernek, cemiyet ve yayın organları kurarak bunlar vasıtasıyla etkin olmaya çalışmışlardır. Bunlardan ön plana çıkanlar arasında, Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, İttihad-ı Muhammedî Fırkası (Fırka-i Muhammediye) ve Cemiyet-i Sufiyye bulunmaktadır.

Bu cemiyetleri diğer cemiyetlerden ayıran nokta sadece İslami düşünceye sahip kişiler tarafından kurulmuş olmaları değil; aynı zamanda bu tezin odak noktası olan eğitim

²³⁰ Mahmut Dilbaz, "II. Abdülhamit Dönemi Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları", **Uluslararası Gençlik ve Ahlâk Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Ekim 2016**, Cilt: II, Sinop, 2016, s. 720.

²³¹ 21 Ağustos 1909 tarihli bir yasayla Kanun-ı Esasi'ye 120. madde eklenerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alınmıştır. 120. maddede: "Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartıyla Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamıyet-i mülkiyesini ihlal ve şekli-i meşrutiyet ve hükûmeti tağyir ve Kanun-ı Esasi ahkâmı hilafında hareket ve anâsır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim veya ahlâk ve âdab-ı umumiyyeye mugayir cemiyetler teşkili de memnudur." denilerek belirtilen sınırlamalar dışında dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal açıdan tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 205.

²³² Hüseyin Hatemi, "Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzelkişilliği)", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetler I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 83.

konusunu ön planda tutmalarıdır. Ayrıca bu cemiyetler, İslamcılık anlayışı doğrultusunda siyasi, ilmî, dinî alanlarda faaliyet yapmaya gayret göstermişlerdir. İslamcılık düşüncesinin ilk teşkilatları olarak kabul edilen bu cemiyetleri ve yaptıkları çalışmaları ayrıntılı olarak ele almak II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılığın teşkilatlanmasını anlayabilmek açısından önem taşımaktadır.

1.3.1. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye

II. Meşrutiyet Dönemi'nden önce gündeme gelmeyen siyasi konular 1908 yılından sonra cemiyetler ve onların çıkardığı gazete ve dergiler vasıtasıyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu konular arasında millet, devlet, eğitim, aile, meclis ve yetkileri, kanun yapma yetkisi ve usûlü, halifenin yetkilerinin sınırı, hükümet ve meclisle ilişkileri, şeyhülislamın hükümet ve meclis üzerindeki yeri, hak ve yetkisi gibi başlıklar bulunmaktadır. Bu başlıkları sürekli gündemde tutan cemiyetlerden biri de Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye olmuştur.²³³

Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, 1908 yılında II. Meşrutiyet'ten hemen sonra İslamcı düşünceye sahip medreseli âlimler tarafından siyasi, ilmî ve dinî amaçlarla kurulan ilk cemiyettir.²³⁴ Cemiyet, basın yoluyla fikirlerini yaymak ve insanları dinî, ilmî ve siyasi alanlarda bilgilendirmek amacıyla *Beyanü'l-Hak* isimli haftalık bir gazete çıkarmıştır. Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Mehmed Fatin (1877-1955), Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942), Hüseyin Hazım vb. cemiyet üyeleri bu gazetede makaleler yayımlamıştır. Bu makalelerden biri gazetenin mesul müdürü olan Mehmed Fatin tarafından “Cemiyetimiz” adıyla yazılmış ve cemiyetin kuruluş amacını, teşkilat yapısını ve encümenlerin çalışma tarzlarını belirleyen 86 maddelik bir nizamname yayımlamıştır.²³⁵

Bu doğrultuda Cemiyetin amaç ve gayeleri şu maddeler hâlinde ele alınabilir:

- a- Devlet yönetiminde meşveret usûlünün korunması

²³³ Edip Bukarlı, “31 Mart Vak'ası'na Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin Bakışı”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 8, Mayıs 2016, s. 98.

²³⁴ Mehmet Akif Demir, “Amaçları ve Faaliyetleri Doğrultusunda Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1994, s. 9.

²³⁵ Mehmed Fatin, “Cemiyetimiz” **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı:1, İstanbul, 5 Ekim 1908, s. 10-11.

- b- Hükümetin dinî konulardaki çalışmalarının desteklenmesi ve takibi
- c- Hilafetin yaşatılması ve devlet icraatının mümkün olduğu kadar şeriat ölçülerine yaklaştırılması
- d- Umumi terbiye ve İslam adabının yaşatılması ve din ilkelerinin Müslümanlara kolaylıkla anlatılabilecek bir şekle sokulması,
- e- İstanbul ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre ıslah edilmesi.²³⁶

Bu maddelerden kurulan Cemiyetin dinî eğitime önem ve ağırlık verdiği, İslamcılık görüşü üzerinde bir yol izlediği anlaşılmaktadır. Bu yolda daha güçlü bir şekilde faaliyet göstermek adına ve Cemiyet üye sayısının artmasını sağlamak amacıyla nizamnamenin 52. maddesinde bütün medrese talebeleri tabii üye olarak sayılmış; hazırlık sınıfı dışında bütün öğrencilere Cemiyet kimlik kartı verilmiştir. Kimlik kartı ile öğrencilerden kuruluş amacına uygun çalışmalarda bulunmaları istenmiştir. Nizamnamede ayrıca genel merkez üyelerinin ilim adamlarından oluşması ancak ihtiyaca göre askeriye, mülkiye, adliye, maarif, teknik, ticaret ve sanayi gibi çeşitli mesleklerden de en az birer üye bulundurulması istenmiştir.²³⁷

Siyasi yönünün yanı sıra ilmî ve terbiyevi bir kurum olma amacını da taşıyan Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, yaygın eğitim çalışmaları olarak vaaz faaliyetlerine önem vermiş; organizasyonlar gerçekleştirmiştir. Cemiyetin çıkardığı *Beyan'ül-Hak* gazetesi ile millî ve dinî terbiyenin kuvvetlendirilmesine, sosyal bütünlüğün sağlanmasına çalışılmıştır. Bunun yanı sıra dernek, örgün eğitimde de önemli faaliyetlerde bulunmuştur.²³⁸ *Beyanü'l-Hak* mecmuasında bu Cemiyetin izleyeceği yolu üç maddelik esas üzerinde toplayan Mehmed Fatin Efendi:

1- Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin öncelikle İttihad ve Terakki Cemiyetine bağlı olarak görev yapacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda dönemin iktidar partisi İttihad ve Terakki Fırkası ile beraber hareket etmiş olan Cemiyet, kuruluşundan itibaren belli bir süre bu partiyi desteklemiştir. Zira İttihadcılarla birlikte II. Abdülhamid'in baskıcı

²³⁶ Halis Ayhan, "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye", *DİA*, Cilt: VII, s. 332.

²³⁷ Ayhan, *a.y.*

²³⁸ Ramazan Boyacıoğlu, "Beyanü'l Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: II, Sivas, 1998, s. 74.

yönetimine karşı gelerek İstibdad Dönemi'ni sona erdirmişler ve şeriata uygun olarak gördükleri meşrutiyet yönetimini savunup uygulamaya koymuşlardır. Bundan dolayı İttihadçılara minnettar kalmışlar ve bir müddet onlarla iş birliği içerisinde bulunmuşlardır.²³⁹ Ancak İttihad ve Terakki Fırkasının İslamcılık siyasetinden uzaklaştığını, bununla birlikte Jön Türklük davasına yöneldiğini ve meşrutiyete aykırı hareketlerini gören İslamcı düşünceye sahip Cemiyetin üyeleri ile Jön Türklüğü savunan aynı Cemiyetin üyeleri arasında siyasi anlaşmazlıklar oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda bazı Cemiyet üyeleri İttihad ve Terakki Fırkasını desteklemeye devam etmişse de İslamcı kimliğe sahip üyeler, bu Partiye muhalif olarak kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılmıştır.²⁴⁰

2- İkinci olarak Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyenin, medreselerin ıslah edilmesi ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi için çalışacağını ifade etmiştir. Gerçekten de Cemiyet uzun yıllar ıslahları konusunda tartışılan ve ortaya somut bir netice çıkmayan medreseler konusunda sistemli bir çalışma yapmıştır. Cemiyet ayrıca *Beyanü'l-Hak* gazetesinin ilk sayılarından itibaren medreseler konusuna öncelik vermiş; medreselerin hukuki ve mali esaslarını hür bir anlayışla tespiti çalışmıştır.²⁴¹

3- Son olarak Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyenin Müslüman sınıfın dinî ihtiyaçlarını karşılayarak İslam'ın gerçeklerini yanlış olan fikirlere karşı savunacağına işaret etmiştir.²⁴² Cemiyet, Osmanlı Devleti'nin merkezinde olduğu gibi merkeze uzak bölgelerde de faaliyet içerisinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Balkanlarda yaşayan azınlık çocuklarının eğitime yoğun bir ilgi göstermiştir. Öğrencilerin sosyal ve psikolojik şartlarını dikkate almanın gerekliliği üzerinde ciddi olarak durmuş olan Cemiyet, yaptıkları bu çalışmalardan dolayı bölgede yaşayan Osmanlı vatandaşları arasında memnuniyetle karşılanmış, birçok veli Cemiyete bu çalışmalarından dolayı teşekkür etmiştir.²⁴³

²³⁹ Bukarlı, "31 Mart Vak'ası'na Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Bakışı", s. 100.

²⁴⁰ Demir, "Amaçları ve Faaliyetleri Doğrultusunda Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye", s. 98.

²⁴¹ Mehmed Fatin, "Tedisat ve Medaris", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 8, 16 Kasım 1908, s. 136.

²⁴² Fatin, "Cemiyetimiz", s. 11.

²⁴³ İbnülbekir Mehmed Münif, "Bosna'dan Bir Mektup", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 174, 2 Eylül 1912, s. 3057; "Siyasiyat Bosna Müslümanları", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 4, 26 Ekim 1908, s. 72; Ayhan, "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye", s. 333.

Cemiyetin yaptığı bu çalışmalar doğrultusunda 1910 tarihinde neşredilen “Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi”nin hazırlanmasında önemli katkıları bulunmuştur. Ancak Cemiyet, dört yıl boyunca yürütülen çalışmalara rağmen dergi yayımlama dışındaki hedeflerin büyük bir kısmını gerçekleştirememiş; faaliyetleri zamanla durma noktasına gelmiş ve nihayetinde kapanmak zorunda kalmıştır.²⁴⁴

1.3.2. İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-i Muhammediye)

Cem’iyyet-i Muhammediye olarak da adlandırılan Fırka, 31 Mart Vakası’ndan²⁴⁵ on gün önce 1909 yılında İstanbul’da kurulan İslamcı siyasi bir cemiyettir. Kuruluşunu Ayasofya Camii’nde çok kalabalık bir cemaatin önünde okutulan mevlit ile resmî olarak duyurmuştur. Kurucusu Derviş Vahdeti (ö. 1909)²⁴⁶ olmakla birlikte kurucu ve merkez idare meclisi üyeleri olarak Feyzullah Efendizade, Mehmed Sadık Efendi, Beyazıt dersiamlarından Mehmed Emin Hayreti, Fatih dersiamlarından Divriki Kadızade Abdullah Ziyaeddin Efendi ve Bediüzzaman Said Nursi (ö. 1960) vb. isimler yer almıştır.²⁴⁷

Cemiyetin yayın organı *Volkan* gazetesi²⁴⁸ olmuş; Derviş Vahdeti (ö. 1909) tarafından 1908 yılının sonlarından itibaren günlük olarak çıkarılmaya başlanmıştır. İki yaprak dört sayfadan oluşan gazetenin 75. sayısında İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin nizamnamesi yayımlanmıştır. “Cemiyetin Reisi, İsmi, Maksudı, Saha-i Faaliyeti, Vesaiti” başlığı altında yer alan ilk iki maddesinde Hz. Peygamber’in doğal lider

²⁴⁴ Demir, “Amaçları ve Faaliyetleri Doğrultusunda Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye”, s. 99

²⁴⁵ 31 Mart Vakası’nın siyasi, askerî ve ekonomik olarak birçok nedeni bulunmaktadır. Genel anlamda bakıldığında er ve erbaşlar İttihad ve Terakki Fırkasının meclis üzerinde oluşturduğu askerî vesayeti kırmayı ve bu fırkanın önde gelen isimlerini bastırmayı amaçlamıştır. Olay II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necmettin Alkan, **Selanik İstanbul’a Karşı: 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

²⁴⁶ Derviş Vahdeti hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: 31 Mart Vak’ası ve İslamcılık**, İstanbul, Temel Yayınları, 2001, s. 5.; Zekeriya Kurşun, Kemal Kahraman, “Derviş Vahdeti”, **DİA**, Cilt: IX, İstanbul, 1994, s. 198-200.

²⁴⁷ Azmi Özcan, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti” **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, 2001, s. 475.

²⁴⁸ Gazetenin bütün sayıları İz Yayıncılık tarafından Latin harflerine çevrilmiş ve bir ciltlik kitapta toplanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Volkan Gazetesi 1908-1909 Derviş Vahdeti**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1992.

olduğu ve Cemiyetin adı beyan edilmiştir.²⁴⁹ Cemiyetin kuruluş gayeleri ise şu şekilde sıralanmıştır:

1- Memalik-i Hilafette ve diğer beldelerde muhtelif İslam unsurlarının ahlaki ve içtimai terakkisinin yegâne vasıtası olan Kur'an-ı Kerim'in ilanihaye devamını temin için gerekli gayretleri göstermek.

2- Bütün Müslümanların siyasi ve içtimai faaliyetlerini birleştirmek ve şer'-i şerif ve Kanun-ı Esasi ile müeyyed olup Darülhilafe'de teessüs eden meşveret usûlünü muhafaza eylemek.

3- Memalik-i Osmaniye'de kanunların Mecelle ahkâmına şâmil olması gibi fıkıh kitaplarından istinbat edilerek, bir de Ceza Kanunu ve diğer kanunları meydana getirerek, ileride Meclis-i Mebusana arz edip kabul edilmesine çalışmak.

4- Meclis-i Mebusan hakkında lüzum eden meseleleri görüşmek üzere Şer'-i Şerif Dairesinde yapılacak toplantılarda Cemiyete mensup ulema, meşayih ve siyasiyyün tarafından hutbeler ve nutuklar iradıyla müzakerelerde bulunmak.

5- Cemiyete ait toplantı mahallinde fazıl kişiler tarafından dinî, ahlaki, siyasi ve içtimai konularda vaazlar vermek.

6- Cemiyetin fikirlerini yaymak için gazete ve risale gibi Türkçe, Arapça, Farsça ve sair lisanlarda neşriyat yapmak ve toplantılar düzenlemek.

7- Bütün âlem-i İslam'ı taarruzlardan korumak ve lüzum görüldükçe dışarıdaki İslam beldelerine vaizler göndermek.²⁵⁰

Cemiyetin bu gayeleri ile birlikte *Volkan* gazetesindeki yazılar ilmiye mensuplarına hitap etmiş ancak Cemiyet daha çok halk ve askerler arasında taraftar bulmuştur. Zamanla Cemiyet, dindar zümre arasında itimat kazanmaya başlamış; dönemin tanınmış âlim ve bilginleri de Cemiyete katılmaya başlamışlardır. Ancak Cemiyetin

²⁴⁹ Kıbrıslı Derviş Vahdeti, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, Cilt: I, Sayı: 75, İstanbul, 16 Mart 1909, s. 2-4.

²⁵⁰ Vahdeti, a.y.; Osman Selim Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 200.

siyasi bir fırka haline gelmesi diğer İslamcı çevrelerin muhalefetiyle karşılaşmış; *Sırat-ı Müstakim*, *Beyanül-Hak* gibi gazeteler cemiyeti sert bir dille eleştirmiş ve onu “sapma, ayrımcılık” olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık başta Derviş Vahdeti ve Said Nursi olmak üzere *Volkan* yazarları ısrarla bu hareketin hizmet amacıyla meydana geldiğini, Cemiyet kurmanın ayrımcılık yapmak olmadığını söyleyerek kendilerini savunmuşlardır.²⁵¹

İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin fikrî temelini, İslam birliği düşüncesi oluşturmaktadır. Derviş Vahdeti’nin *Volkan* gazetesinde “Açıkça İttihad-ı İslam” başlığı altında yazdığı “*Volkan’ın dinî ve siyasi olarak neşri ittihad-ı İslam’a hizmet içindir.*” “*...İşte biz de bilmecburiye sizi ittihad-ı İslam’a davet ediyoruz...*” “*...Yaşasın İslamiyet, dindar olalım, şeci olalım.*” vb. cümleler bunu açıkça ortaya koymaktadır.²⁵²

Derviş Vahdeti, İslamcılık anlayışını ön planda tutarken o dönem iktidarda bulunan İttihad ve Terakkiye karşı güçlü bir muhalefet sergilemiştir. İttihadçıların hürriyetleri kısıtlayıcı uygulamalarını ve diğer politikalarını sert bir şekilde eleştirmiş; konuyla ilgili çok sayıda yazı yazmıştır. Süleyman Kani İrtem bu konuda Derviş Vahdeti’nin, gazetesinde Cemiyet aleyhine ateş püskürdüğünü belirtmiş; dinsiz ve farmason olarak niteledikleri İttihad ve Terakkiye karşı nümayiş başlatabileceğini ifade etmiştir.²⁵³ Bununla birlikte o, Derviş Vahdeti’nin halk arasında bir “şeriat kahramanı” olarak görülmeye başladığını; sokaklarda yeşil bayraklarla dolaşarak, kurbanlar kesip dağıttığını belirtmiştir. Buna karşın İttihadçılar da İttihad-ı Muhammedî Cemiyetini istibdat yanlısı olmakla ve irtica taraftarlığı yapmakla suçlamışlardır.²⁵⁴

Cemiyet, başlangıçta daha çok dinî duygulara hitap eden, Osmanlı Devleti’ni yüceltme gayretleri içerisinde olan ve dünya Müslümanları arasında birlik ve yardımlaşmayı sağlayacak milletlerarası bir oluşum olarak ortaya çıkmış; daha sonra müstakil bir

²⁵¹ Özcan, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, s. 476.

²⁵² Kıbrıslı Derviş Vahdeti, “Açıkça İttihad-ı İslam”, *Volkan*, Cilt: I, Sayı: 24, 23 Ocak 1909, s. 2.

²⁵³ Süleyman Kani İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid’in Selanik Sürgünü**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Timaş Yayınları, 2003, s. 112-113.

²⁵⁴ Özcan, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, s. 476.

siyasi fırka hâline gelmiştir.²⁵⁵ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti siyasi bir fırkaya dönüştükten kısa bir süre sonra 31 Mart Vakası yaşanmıştır.

Küçük rütbeli er ve erbaşların subaylarına karşı ayaklanmasıyla başlayan olaylar kısa süre içerisinde yayılmış ve toplumun her kesimine ulaşmıştır. Ayaklanma ancak Selanik'ten gelen İttihadcıların hazırladığı Hareket Ordusu tarafından bastırılmış; Derviş Vahdeti olayların sorumlusu olarak gösterilmiştir. Bunun sebepleri arasında birinci olarak Cemiyetin açılış gününde dağıtılan Cemiyete ait bayrakların olaya karışan askerlerin ellerinde bulunması; ikinci olarak “Halife-i İslam Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektup”²⁵⁶ başlığıyla yazdığı ve II. Abdülhamid'i İttihadcılarının bulunmadığı tarafsız bir kabine kurmaya davet etmesi yer almıştır.²⁵⁷

Yaşanan bu gelişmelerden dolayı İttihad ve Terakki, Derviş Vahdeti'yi halkı ve askerleri tahrik etmek, insanları hükümete karşı kışkırtmak ve isyana teşvik etmekle suçlamış; 25 Mayıs'ta tutuklatmıştır. Derviş Vahdeti, Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerince iki aya yakın bir süre tutuklu kaldıktan sonra 19 Temmuz 1909 yılında Cemiyet mensubu 19 arkadaşı ile birlikte idam edilmiştir. Olaydan sonra meşrutiyet karşıtı olarak kabul edilen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti de kapatılmıştır.²⁵⁸

1.3.3. Cem‘iyyet-i Sûfiyye

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortak düşüncelere sahip çeşitli sosyal gruplar; din, mezhep ve tarikat gibi oluşumların içerisinde bir fikir etrafında birleşerek cemiyetler kurmuşlardır. Ayrıca yapılacak çalışmalara destek sağlamak ve aralarındaki bağları kuvvetlendirmek amacıyla gazete ve mecmualar yayımlamışlardır. Bu düşüncelere sahip dönemin sosyal gruplardan biri olan tarikat mensupları, 1909 yılında İstanbul'da Cem‘iyyet-i Sûfiyyeyi meydana getirmişlerdir.²⁵⁹

²⁵⁵ Özcan, a.e., s. 475.

²⁵⁶ Makale için bkz. Kıbrıslı Derviş Vahdeti, “Halife-i İslam Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektup”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 104, İstanbul, 1909, s. 1.

²⁵⁷ Özcan, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, s. 476.

²⁵⁸ Özcan, a.y.

²⁵⁹ Mustafa Kara, “Cem‘iyyet-i Sûfiyye”, **DİA**, İstanbul, 1993, s. 335.

Dönemin Şeyhülislam'ı Musa Kazım Efendi, Cemiyetin başkanlığını üstlenirken Kelâmî Dergâhı postnişini²⁶⁰ olan Esad Erbilî Efendi de ikinci başkan konumunda bulunmuştur. Cemiyetin oluşturduğu nizamnamede siyasetle meşgul olunmayacağı belirtilmiştir. Nizamnamenin birinci maddesinde kuruluş amaçları ise şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- Kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek,
- 2- Tarikat ehlinin ahlakını güzelleştirmek, maddi ve manevi gelişmesine hizmet etmek,
- 3- Tarikatların şan ve şerefine yakışmayan hâlleri önlemeye çalışmak,
- 4- Dervişlerin ihtiyaçlarını karşılamak.²⁶¹

Cemiyet bu amaçları doğrultusunda yaygın eğitim faaliyetlerine de önem vermiş ve bu kapsamda Cemiyet mensupları çeşitli konferanslar vermişlerdir. Cemiyetin özellikle iki konu üzerinde durduğu görülmektedir: Bunlardan ilki, başlangıcından günümüze kadar tasavvufun bütün yönlerini ele alan bir tasavvuf tarihi hazırlamak; ikincisi ise tasavvuf ile ilgili yazılmış bütün eserleri içine alan büyük bir kütüphane kurmaktır.²⁶² Ancak bu konular düşünceden ileri gidememiştir.

Cemiyet, Şeyh Safvet Yetkin başkanlığında haftalık olarak yayımlanmaya başlayan *Tasavvuf Mecmuası*nı çıkarmıştır. *Tasavvuf* dergisi 1910 yılında yayın hayatına başlamış; imtiyaz sahipliğini ve başyazarlığını Urfa milletvekili olan Şeyh Safvet Bey yapmıştır. *Tasavvuf*, perşembe günleri haftada bir gün, sekiz sayfalık bir dergi olarak çıkarılmıştır. Bu şekilde 35 sayı çıkarıldıktan sonra yayın hayatı sona ermiştir. *Tasavvuf* dergisinin giriş sayfasında yer alan “*Urefâ-yı ümmetin makâlât-ı ârifânelerine Tasavvuf'un sahifeleri açıktır.*” sözleri, dergide tasavvuf ehli bilginlere ait yazıların yayımlanabileceğini ortaya koymuştur.²⁶³

²⁶⁰ Postnişin; postta oturan, tekkenin şeyhi olan kimse anlamındadır.

²⁶¹ Kara, “Cem‘iyyet-i Sûfiyye”, s. 336.

²⁶² Kara, a.y.

²⁶³ Şener Demirel, “Şeyh Rızaeddin Remzi er-Rifâi'nin Tasavvuf Dergisi'ndeki Mesnevi Şerhi” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 14, Ankara, 2005, s. 592.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilişinden sonra hemen bütün yayın organlarında görülen istibdat aleyhtarlığı *Tasavvuf* dergisinde de görülmektedir. Derginin ilk sayısında yer alan yazıda, “*İstibdadın zaman-ı mazi-i cahiliyetinde ahlak-ı umumiyenin tezhibine hadim olabilecek böyle bir mecelle-i ahlakiyyenin tesis ve neşrine imkân tasavvur olunamazdı.*”²⁶⁴ denilerek geçmiş Abdülhamid yönetimini eleştirmişler ve yeni dönemde meşru olan meşrutiyetin sayesinde böyle bir dergiyi çıkarabildiklerini belirtmişlerdir.²⁶⁵

Genel yayın politikalarının daha çok devlet güdümünde olması onların İttihad ve Terakki yönetimini desteklediğini göstermektedir. Bu yönetime verdikleri destekten dolayı eleştirilmişlerse de halkı bilinçlendirmek adına ortaya koydukları yazılarla önemli bir görevi de yerine getirmişlerdir.²⁶⁶

1.4. İslamcılık Akımının Yayın Organları

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte cemiyet, dernek, vakıf kurmak gibi birçok alanda yaşanan serbestlik; Osmanlı basın dünyasında da kendini göstermiş ve birçok alanda dergi, gazete, mecmua vb. yayın organları ortaya çıkmıştır. Daha önce fikirlerini açıkça belirtme imkânı bulamayan aydınlar bir araya gelerek çıkardıkları gazete ve dergilerde devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ilmî, ekonomik vb. belirsizlikler ile ilgili yazılar yazmaya başlamışlardır.²⁶⁷

Bu aydınlar arasında yer alan İslamcı aydınlar da bu dönemde çıkardıkları gazete ve dergilerle düşüncelerini serbestçe tartışma, açıklama, yayma imkânı bulmuşlardır. Batıcılık düşüncesine bir alternatif olarak İslamcı düşünce anlayışını sürdürmeye çalışmışlar; İslamcılık fikrî hareketini geliştirme düşüncesinde olmuşlardır. Bunun için dinî, ilmî, edebî ve siyasi içeriğe sahip olan *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *Beyanü'l-Hak*, *Volkan* ve *İslam Mecmuası* gibi dergi ve gazeteleri çıkarmışlardır.²⁶⁸

²⁶⁴ Şeyh Saffet, “Mukaddime”, *Tasavvuf Dergisi*, Cilt I, Sayı: 1, İstanbul, 23 Mart 1911, s. 2.

²⁶⁵ Şeyh Saffet, *a.y.*

²⁶⁶ Demirel, “Şeyh Rızaeddin Remzi er-Rifai'nin Tasavvuf Dergisi'ndeki Mesnevi Şerhi”, s. 592.

²⁶⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 29.

²⁶⁸ Kara, *a.e.*, s. 30.

Bu dergi ve gazeteler arasında bulunan *Beyanü'l-Hak* gazetesi, Cemiyet-i İlmiye-i İslamiyeye; *Volkan* gazetesi de İttihad-ı Muhammedî Fırkasına ait yayın organı olarak “İslamcılık Akımının Yayın Organları” başlığı altında ele alınmıştır. Dolayısıyla bu bölümde İslamcılık akımının diğer yayın organları olan *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad* ve *İslam Mecmuası* üzerinde durulmuştur. Çalışmamız, isimleri zikredilen *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *Beyanü'l-Hak*, *Volkan* ve *İslam Mecmuasından* hareketle medreselerdeki eğitim konularını ele almıştır.

Sırat-ı Müstakim ve *Sebilü'r-Reşad*²⁶⁹ gazeteleri birbirlerinin devamı niteliğinde yayın yapmış; 8 Mart 1912'ye kadar *Sırat-ı Müstakim* adıyla 182 sayı çıkmış; Bunlar 7 cilt hâlinde bir araya getirilmiştir. Daha sonra *Sebilü'r-Reşad* adıyla çıkmaya başlamıştır. *Sebilü'r-Reşad* 5 Mart 1925'e kadar devam etmiş, 459 sayı çıkarmış ve 18 ciltte toplanmıştır. Bu iki gazetenin 17 yıl süren yayın hayatında toplamda 641 sayı çıkarılmış ve 25 ciltte toplanmıştır. Ancak çalışmamız bu iki gazeteyi yayın yaptığı dönemin farklı siyasi, kültürel ve ekonomik olaylarına şahit olmasından dolayı ayrı başlıklar hâlinde ele almıştır.

1.4.1. Sırat-ı Müstakim

Sırat-ı Müstakim II. Meşrutiyet'ten 20 gün sonra 14 Ağustos 1908 yılında Ebu'l-Ûlâ Zeyne'l-Âbidin ve Eşref Edip (ö. 1971) tarafından yayımlanmaya başlanmış; başyazarlığına Mehmed Akif (Ersoy) getirilmiştir. Haftalık olarak çıkan dergide dinî, millî, edebî ve siyasi konular alanlarında uzman sayılan kişilerce kaleme alınmıştır.²⁷⁰

Derginin, ilk sayısından iki hafta önce basılması kararlaştırılmış ancak II. Meşrutiyet'in on beş gün içerisinde ilan edilme ihtimalinin olduğu ile ilgili alınan bir haber üzerine ertelemeye gidilmiştir. Zira oluşabilecek muhtemel karışıklıklar içerisinde derginin yeterince ses getiremeyeceği düşünülmüştür. Bununla ilgili olarak dergi, “Sırat-ı Müstakim” başlığı altında abonelerinden kendilerini bağışlamasını

²⁶⁹ Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad mecmuaları, Bağcılar Belediyesi tarafından, M. Ertuğrul Düzdağ'ın Editörlüğünde Türkçeleştirilmeye başlanmış ve 18. cildi tamamlanmıştır. Toplamda 25. cilt yayımlanması kararlaştırılan mecmuaların 19. Cildinin transkriptasyonu devam etmektedir.

²⁷⁰ Abdullah Ceylan, “Türk Yayın Hayatında Sıratımüstakim ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri”, **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt: XXIX, Sayı: 335, Ankara, 1991, s. 162.

isteyen bir yazı yayımlamış ve iki haftalık gecikmeyi okuyucularına duyurmuştur.²⁷¹ Yazıda ayrıca derginin meşrutiyet ile doğduğu, istibdadın çizdiği eğri hatt-ı hareket içerisinde yürümeyeceklerine dair ahdettikleri belirtilmiştir.²⁷² Bu nedenle dergi, II. Abdülhamid yönetimine muhalif bir duruş sergilemiş; İttihad ve Terakkiyi desteklemiştir.

O dönem meşrutiyet ve meşveret konularının geçtiği siyasi tartışmaların yaşandığı bir ortamda dergi, meşrutiyeti savunmuş; ayet ve hadislerden nakillerle bu yeni rejimin İslamiyet'e uygunluğu açıklanmaya çalışılmıştır.²⁷³ İsmail Kara, İslamcı aydınların o dönem İttihad ve Terakki Hükümetinden çekindiklerini, fitne çıkarmaktan korktukları için 1912 yılında İttihad ve Terakki Hükümeti düşürülünceye kadar ılımlı bir siyaset ortaya koyduklarını ifade etmiştir.²⁷⁴

Derginin başlığı altında yer alan *“Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bâhis haftalık gazetedir.”* ibaresine 50. sayıdan itibaren *“Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medeni ahval ve şûûn-i İslamiyye'den bahseder.”* ifadesi eklenmiştir. Bununla dergi, eylem ve emellerinin dine hizmet ve Müslüman kardeşlerine doğru yolu göstermek olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu hem siyasi hem sosyal hem de güncel konular açısından takip eden bir yayın politikası izlemiştir.

Dergi, sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların durumuna ve sorunlarına değil, diğer ülkelerde yaşayan Müslümanların içinde bulunduğu duruma ve problemlerine de değinmiştir. Bu anlamda dergide Rusya'da yaşayan

²⁷¹ Seyyid Mehmed Ziyaeddin, “Sırat-ı Müstakim”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt II, Sayı: 34, İstanbul, 15 Nisan 1909, s. 113.

²⁷² Ziyaeddin, **a.y.**

²⁷³ Adem Efe, “Sebilürreşad”, **DİA**, Cilt: XXXVI, İstanbul, 2009, s. 252.

²⁷⁴ Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, s. 31.

Müslümanlara²⁷⁵ geniş yer verilmiş; Çin²⁷⁶, Hindistan²⁷⁷ ve Japonya'da²⁷⁸ bulunan Müslümanların sorunları ile yakından ilgilenilmiştir.

Kurucuları arasında bulunan ve sorumlu müdür olarak görev alan Ebu'l-Ûlâ Zeyne'l-Âbidin önce milletvekili ardından müderris olunca I. cildin sonlarından itibaren dergiden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Eşref Edip bu görevi devralmıştır.²⁷⁹ *Sırat-ı Müstakim* dergisi, ekibine Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu gibi milliyetçi-Türkçü görüşlere sahip kişileri eklese de dergi, o dönemin şartlarına göre yenilikçi ve İslamcı bir görünüm sergilemiştir. Bununla birlikte dinin, özünden ve asli kaynaklardan öğrenilmesi gerektiğini savunmuş; bid'at ve hurafelerden temizlenmesinin şart olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁰

Hürriyet ve faziletin savunuculuğunu yapmış olan derginin ana hedefi İslam birliğinin temini için çalışmak olmuştur. Bunu gerçekleştirebilmek için uzun soluklu bir yayın

²⁷⁵ Dergide Rusya Müslümanları ve onların sorunları ile ilgili çok sayıda makale yazılmıştır. Bunlardan bazıları: Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya İslamları", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 31, 25 Mart 1909 /12 Mart 1325, s. 73-75; Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları-Tatarlar", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 51, 26 Ağustos 1909 /13 Ağustos 1325, s. 398-399; Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları-Tatarlar (maba'd)", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909/20 Ağustos 1325, s. 415-416; Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 61, 4 Kasım 1909/ 22 Teşrinievvel 1325, s. 142-143; Züfer Kasımî, "Rusya'daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyyeye Hizmetleri, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 62, 11 Kasım 1909, s. 157-159.

²⁷⁶ Dergide Çin Müslümanlarının hayatı, durumu ve Osmanlı Devleti'nin onlar için yapması gerekenlerin belirtildiği onlarca makale yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Sibiryalı Veliyullah Enveri, "Çin Müslümanları I-II-III-IV: Kırgızlar (Kazaklar)", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 54, 55, 56, 57, 16 Eylül 1909- 7 Ekim 1909, s. 32-78; Abdürreşid İbrahim Efendi, "Çin'deki Müslümanların Hayatı", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 62, 11 Kasım 1909, s. 159-160; Münir Abdürreşid, "Çin Müslümanlarının Hataları ve Hükümet-i Osmaniyye'nin Çin'deki Vezaifi", *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: I-VIII, Sayı: 16-198, 20 Mayıs 1912, s. 307.

²⁷⁷ Hindistan'da yaşayan Müslümanlar ile ilgili bazı makaleler şunlardır: "Hindistan İdaresinde Tensikat ve Hint Müslümanları Hakkında Müsaadat", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 64, 25 Kasım 1909, s. 192; Abdürreşid İbrahim, "Hindistan Mektupları: Hindistan'ın Taksimat-ı İdaresi-Diniyye ve Coğrafyası", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 67, 16 Aralık 1909, s. 239- 240; Abdül Aziz Nevaiti, "Hindistan Müslümanları ve Harb-ı Hazır", *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: 1-VIII, Sayı: 23- 205, 8 Ağustos 1912, s. 450; "Hindistan Müslümanlarına Açık Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: IV, Sayı: 103, 25 Ağustos 1910, s. 434.

²⁷⁸ *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında Japonya ile ilgili çıkan bazı makaleler: Abdürreşid İbrahim, "Japonya'da İslamiyet", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 38, 27 Mayıs 1909, s. 182-183; "Japonya'da Din-i İslam İntişara Başlıyor", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 50, 19 Ağustos 1909, s. 383-384; Sibiryalı Veliyullah Enveri, "Japonlar ve Âlem-i İslam", Cilt: IV, Sayı: 86, 28 Nisan 1910, s. 138-140; Muhammed Bereketullah, "Japonya'dan Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 50, 19 Ağustos 1909, s. 384.

²⁷⁹ Efe, "Sebilürreşad", s. 251.

²⁸⁰ Ceylan, "Sıratıüstakim ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri", s. 163.

hayatı geçirmiş böylece dönemin uzun süre ayakta kalan nadir yayınlarından biri olmuştur. Halkın itibarını kazanmış dönemin saygın ve kuvvetli isimlerini çatısı altında toplamayı başarmıştır. Bu isimler arasında Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzade İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Mehmed Akif Ersoy, Hafız Eşref Edip, Bursalı Mehmed Tahir, Kazanlı Halim Sabit, Tahir el-Mevlevi, Ferit Kam, Hasan Basri, A. Fuat Başgil, Peyami Safa gibi değerli ilim, din ve siyaset adamları bulunmaktadır.²⁸¹

Sırat-ı Müstakim'in kurucusu Ebu'l-Ula, 8 Mart 1912 yılına kadar 7 cilt hâlinde toplanan 182 sayı çıkarmış; ardından dergiden ayrılmıştır. Eşref Edip 183. sayıdan itibaren derginin ismini *Sebil'ür-Reşad* olarak değiştirip yayın hayatına kaldığı yerden devam etmiştir. Bu değişiklik okuyucuya “Sırat-ı Müstakim-Sebil'ür-Reşad” alt başlığı ile duyurulmuştur.²⁸² Yapılan bu duyuruyla *Sebil'ür-Reşad* dergisi aynı fikrî çizgiyi paylaşan kadro ile *Sırat-ı Müstakim* dergisinin bıraktığı yerden yoluna devam etmiştir.

1.4.2. Sebil'ür-Reşad

Sırat-ı Müstakim yedi ciltlik 182 sayıdan oluşan yayın hayatından sonra 8 Mart 1912 tarihinde çıkan 183. sayısında formatını büyük oranda koruyarak *Sebil'ür-Reşad* adını almış ve yayın hayatını 1925 yılına kadar sürdürmüştür. 183. sayıda yayımlanan “yeniden çıkış” adlı yazıda derginin İslam dünyasının uyanması ve yükselmesi için çalışmayı en mukaddes görev kabul ettiği bildirilmiştir.²⁸³

Sebil'ür-Reşad, yayın hayatı boyunca takip ettiği İslamcılık fikrini tüm dünya Müslümanlarının birlik olması ve ilerlemesi için temel yayın politikası olarak belirlemiştir.²⁸⁴ Bunun için Pakistan, Endonezya, Cezayir, Mısır ve Irak'ta yaşayan Müslüman aydınların yazdıkları makaleleri dergide yayımlamıştır. Bu şekilde o

²⁸¹ Ceylan, **a.e.**, s. 164.

²⁸² Eşref Edip, “Sıratı Müstakim-Sebilürreşad”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 29 Şubat 1912, s. 418.

²⁸³ Efe, “Sebilürreşad”, s. 251.

²⁸⁴ Efe, **a.y.**

bölgelerden sağlıklı haberler ve yorumlar alınmış, İslamcılık fikren oluşturulmaya ve geliştirilmeye çalışılmıştır.²⁸⁵

Sebil'ür-Reşad, İslamcılık fikri çalışmalarını yaparken dergide sadece habere yönelik çalışmalar yer almamış; Batı medeniyetine karşı da bir duruş sergilenmiştir. İslam toplumlarının sömürgeleştirilmesi tenkit edilerek Batı ve İslam toplumlarının siyasi sistemlerinin karşılaştırılması yapılmıştır. Bununla birlikte ahlak ve kültür ağırlıklı ders ve nasihat verici bir metot uygulanmış; diğer dergi, gazete ve kitaplarda çıkan din ve ahlaka aykırı yayınlarla mücadele edilmiştir.²⁸⁶

Batılılaşmanın kültürel, bilimsel ve teknolojik yönlerine de değinmiş olan dergi ülke içerisinde başta Abdullah Cevdet (ö. 1932) olmak üzere Batıcılık yanlısı kişilere olumsuz yönde tavır koymuştur. Batı medeniyetini bütünüyle almayı tavsiye eden bu kişilere karşı dergi, Türk toplum yapısının çağdaş milletler seviyesine çıkarken yabancı kültürler karşısında eriyip yok olmaması için millî şahsiyetini koruması gerektiğini dile getirmiştir.²⁸⁷

Dergi, çıkarılan 183. sayısı ile 1912 yılından itibaren siyasi, askerî, sosyal ve ideolojik açıdan zorlu bir döneme giren devlette ayakta kalabilmek için yoğun bir mücadele vermiştir. Bu mücadeleyi verirken siyasi otoriteye karşı takip ettiği politikadan taviz vermemiş; bu yüzden İttihad ve Terakki yönetimi ile ters düşmüştür. Dergi yönetim tarafından 1912-1916 dönemleri arasında iki kez geçici olarak kapatılmıştır. Ancak dergi yayınına ara vermemek için 300 ve 301. sayılarını *Sebilü'n-Necat* adıyla çıkarmış ve ardından kalkan ceza sonrası *Sebil'ür-Reşad* ismiyle devam etmiştir.²⁸⁸

Dergi, I. Dünya Savaşı'nın zorluğu ile mücadele ederken hükümet, dergiye fikrî muhalefetinden dolayı sansür ve baskı uygulamaya devam etmiştir. Neticede 1916 yılında tamamen kapatılarak 1918 yılına kadar neşriyatına ara verilmiş; İttihad ve

²⁸⁵ Adnan Gül, "Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi" **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 31, 2007, s. 43.

²⁸⁶ Gül, **a.e.**, s. 44.

²⁸⁷ Efe, "Sebilürreşad", s. 252.

²⁸⁸ Gül, "Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi", s. 45.

Terakki Hükümetinin iktidardan çekilmesi ve sansürün kalkması üzerine yirmi ay sonra tekrar çıkarılmaya başlanmıştır.²⁸⁹

I. Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi sürecinde dergi, halkı ayakta tutabilmek ve insanlara mücadele azmi vermek adına tekrar yayımlanmaya başlamıştır. İşgalcilerin idaresine geçen İstanbul'da takip ve sansür altında 370'li sayılarını çıkarmaya gayret etmiştir. Derginin başyazarı Mehmed Akif; 1920 yılında Balıkesir, Ankara ve Kastamonu gibi şehirlere giderek o bölgelerde başlayan silahlı direnişi teşvik etmiş ve bu konuda konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalar derginin 458. sayısında dört sayfa olarak yer almıştır.²⁹⁰

Yunan işgal güçlerine karşı kazanılan Sakarya Zaferi'nden sonra Ankara'da çıkarılmaya devam eden dergi, 10 Aralık 1921 tarihli 491. sayısından 22 Nisan 1923 tarihli 527. sayısına kadar Ankara'da yayımlanmıştır. İstanbul'a dönen Mehmed Akif ve Eşref Edip derginin 641. sayısını 5 Mart 1925'te çıkardıktan sonra "Takrir-i Sükûn" Kanunu gereği diğer bazı yayın organları ile birlikte *Sebilü'r-Reşad* da kapatılmıştır.²⁹¹

1.4.3. İslam Mecmuası

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İslamcılık düşüncesine sahip diğer bir dergi de *İslam Mecmuası* olmuştur. İttihad ve Terakki Hükümetinin mali anlamda desteklediği dergi 1914 yılında on beş günlük olarak yayımını sürdürmüştür; Kazanlı Halim Sabit Şibay tarafından toplamda altmış üç sayı çıkarılmıştır. İlk sayıları otuz iki sayfa çıkan dergi savaş yıllarının maddi imkânsızlıkları nedeniyle bazen on sekiz bazen de on altı sayfa olarak yayımlanmıştır.²⁹²

İslam Mecmuası yayımlanış amaçlarını şu ifadelerle bildirmektedir: "*İslam Mecmuası, büyük Allah'ın yardımına dayanarak kalplerdeki fitrî din ve iman hissinin inkişafıyla neşv ü nemâ bulmasına, din ve milliyet fikirlerine canlı, münevver bir cereyan verip*

²⁸⁹ M. Ertuğrul Düздаğ, **Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar III**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s. 150.

²⁹⁰ Düздаğ, **a.e.**, s. 151.

²⁹¹ Düздаğ, **a.e.**, s. 153.

²⁹² Tuba Çavdar, "İslam Mecmuası" **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, 2009, s. 53.

Müslümanlık âlemi için mesut bir hayat hazırlamaya çalışacaktır.”²⁹³ “Dinli bir hayat, hayatlı bir din” alt başlığı ile yayımlanan dergi, millet kavramı ile İslami düşüncüyü birlikte ele alması ve İslamiyet’in sosyal yönü ile ilgili konularda yoğunlaşması itibarıyla diğer İslamcı dergilerden ayrılmaktadır.²⁹⁴

Masami Arai, *İslam Mecmuası*’nın doğuş sebebi ile ilgili; İslamcı aydınların Türk milliyetçilerini eleştirmesi sonucunda milliyetçi çizgide yayın yapan *Türk Yurdu* dergisinin bu eleştirilere cevap vermeye çalıştığını ve milliyetçiliğin İslam’a karşı olmadığını ispat etmeye çabaladığını söylemektedir.²⁹⁵ Arai devamında *Türk Yurdu* dergisinin bu eleştirilere yeterince cevap veremediği için 1914 yılında İslam’da reform yapmak adına *İslam Mecmuası* dergisini çıkarttıklarını sözlerine eklemektedir.²⁹⁶

Derginin yazar kadrosunda başta Halim Sabit Şibay (ö. 1946), M. Şerafeddin Yaltkaya (ö. 1947), Ziya Gökalp (ö. 1924), Şeyhülislam Musa Kazım (ö. 1920), Ahmet Ağaoğlu (ö. 1939), M. Şemseddin Günaltay (ö. 1961) gibi dönemin hem geleneksel hem de modern eğitimi almış ünlü kişileri yer almıştır.²⁹⁷

Dergi, modernist-İslamcı ve Türkçü-İslamcı bir çizgide yer almış; yeni bir yorumla İslam düşüncesine hareketlilik kazandırmak ve dinî sosyal bir canlanma getirmek amacıyla olmuştur.²⁹⁸ Bununla birlikte dergi, hurafelerden arınmış bir dinin hayatın her alanına hâkim olması gerektiğini vurgulamış; eğitimin modernleşmesi, dil birliği ve millî vicdan konuları üzerinde önemle durmuştur.²⁹⁹ Dergide ayrıca kadın ve aile konuları ele alınmış; özellikle kadının toplumsallaşması ve çok eşle evlilik gibi meseleler tartışılmıştır.³⁰⁰

²⁹³ Mustafa Bakırcı, “II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmuası (1914-1918)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 17, Yıl: 2004, s. 178.

²⁹⁴ Osman Cudi, “Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça Islah Mümkün Olmaz”, **İslam Dünyası**, Sayı: 1, 15 Mart 1913, s. 1-3.

²⁹⁵ Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.127.

²⁹⁶ Arai, **a.y.**

²⁹⁷ Bakırcı, “II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı”, s. 178.

²⁹⁸ Ali Birinci-Tuba Çavdar, “Halim Sabit Şibay (1883-1946)”, **DİA**, Cilt: XV, İstanbul, 2009, s. 336.

²⁹⁹ Kazım Sani, “Dini Terbiye”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 12 Şubat 1914, s. 17.

³⁰⁰ F. N., “İslam Kadını: Müracaat Ediyorum”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 26 Şubat 1914, s. 58; Mustafa Bakırcı, “İkinci Meşrutiyet Dönemi İslam Mecmuası’nda Din Sosyolojisi Konularıyla İlgili Tartışmalar”, s. 139.

İslam Mecmuası yazarları, Batı uygarlığının şiddete dayalı, adaletten uzak, dinsel yönden fanatik bir yapıya sahip olduğunu anladıkları için yüzeysel Batılılaşmaya ve Batı'yı körü körüne taklide karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte Batı'dan pek çok şey öğrenmeleri gerektiğinin de altını çizmişlerdir.³⁰¹ *İslam Mecmuası* altmış üç sayılık yayın hayatında din-modernleşme ekseninde oluşan konularda modern hayata uygun bir İslam yorumu ortaya koyma çabası içerisinde olmuştur.³⁰²

1.5. İslamcılık Akımında Önde Gelen İsimler

Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık akımı aydınları; İslam dinini entelektüel, etik, siyasi, idari, hukuki, eğitim vb. alanlarda hâkim kılmayı hedeflemiş; Müslümanlar arasında birliği güçlendirmeyi ve geri kalmışlığa çare bulmayı amaçlamışlardır. Bu amaç için bir araya gelen İslamcı düşünce hareketinin kurucuları; modern eğitim süreçlerinden geçmiş, edebiyatçı ve ilmiye sınıfına mensup kişilerin ağırlıkta olduğu aydınlardan oluşmuştur. Dolayısıyla bu aydınlar; âlimler (medreseliler), şeyhler (tekke ve tarikat mensupları), üniversite hocaları, siyasetçiler, bürokratlar, matbuat mensupları arasında yer almış kişilerden meydana gelmiştir.

İslamcı aydın olarak nitelenen isimlere bakıldığında Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914), Şeyhülislam Musa Kazım (ö. 1920), Said Halim Paşa (ö. 1921), Seyyid Bey (ö. 1925), İskipli Mehmed Atıf (ö. 1926), Babanzade Ahmed Naim (ö. 1934), Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936), Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) ve daha pek çok ismi görmek mümkündür.³⁰³ İslam dünyasındaki fikir hareketleri üzerine yapılan araştırmalarda bu isimler arasında düşünce farklılıklarının olduğu ifade edilmiş ve bu aydın kişiler hakkında çeşitli tasnifler yapılmıştır. İslamcı aydınlara yönelik söz konusu edilen bu tasnifleri Hilmi Ziya Ülken şu sözlerle değerlendirmektedir:

“Efgani ile başlayan yeni İslamcılık çılgırısı Mısır'da Muhammed Abduh ve izinden giden Ferid Vecdi, Kazanlı Musa Carullah; Hindistan'da İkbâl taraflarından

³⁰¹ Şir İdris, “Avrupa'nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı ve Ona Mukabil Bizim Hareketimiz”, *İslam Mecmuası*, Cilt: I, Sayı: 7, 7 Mayıs 1914, s. 204; “Avrupa Nazarında İslamiyet”, *İslam Mecmuası*, Cilt: I, Sayı: 12: 16 Temmuz 1914, s. 376.

³⁰² Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 143.

³⁰³ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 7.

geliştirildi. Türkiye’deki tesirleri *Sebilürreşat* yazarlarını iki zümreye ayırdı: Bir kısmı Ahmed Naim gibi gelenekçi İslamcılıkta devam etti. Fakat bir kısmı medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olanlardı ki aralarında İ. H. İzmirli, M. Şemseddin gibi modernistler yetişti. Şeyhülislâm Musa Kâzım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta yolu tutanlar veya Mustafa Sabri gibi doğrudan doğruya modernizme karşı olanlar vardı.”³⁰⁴

Buna göre Ülken Türkiye’deki İslamcı aydınları Ahmed Naim gibi gelenekçi olanlar, İ. H. İzmirli ve M. Şemseddin gibi modernistler, Şeyhülislam Musa Kâzım gibi gelenekçilik ve modernistlik arasında orta yolu seçenler ile Mustafa Sabri gibi modernizme karşı olanlar şeklinde dört kısma ayırmıştır. Bu görüşe yakın bir tasnifi Fazlur’-Rahman yapmış ve İslamcı aydınları Batıcılar ve ihyacılar olarak iki şekilde gruplandırmıştır.³⁰⁵ Erol Güngör’ün tasnifi ise İslamcı aydınları radikal muhafazakârlar ve modernistler şeklinde iki kısma ayırmıştır.³⁰⁶ Son olarak Enver Ziya Karal İslamcı aydınları, müfrit İslamcılar ve mutedil İslamcılar³⁰⁷ olarak sınıflandırmıştır.³⁰⁸ İsmail Kara, yapılan bu tasniflerin sağlam, doğru ve tutarlı taraflarının fazla olmadığını ifade etmiş; İslamcı aydınların arasında fikrî ayrılıkların olduğunu ancak bunların aslî meselelerde olmadığını belirtmiştir.³⁰⁹ Kara bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“...Mesela hiçbir İslamcıda “Batı da kim?”, “İslamiyet bugünkü mânasıyla bir terakki anlayışına temelden karşıdır.”, “Batı medeniyetiyle İslâm medeniyetinin kaynakları, ilkeleri ve yolları ayrı ayrıdır; telifleri mümkün değildir.”, “Batıda gelişen rasyonalist hareketlerle İslâm’ın akla verdiği önem kıyaslanamaz.”... türünden muhafazakâr olarak vasıflandırılacak fikirlere, çıkışlara kolay kolay rastlayamayız.

³⁰⁴ Hilmi Z. Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt: II, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1966, s. 443.

³⁰⁵ Fazlur Rahman, *“İslam”*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1981, s. 280.

³⁰⁶ Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1981, s. 208.

³⁰⁷ Enver Ziya Karal müfrit İslamcılarının esas düşüncesini şöyle açıklamaktadır: “Millet-i İslâmiye şeriat hükümlerini terk ettiği günden beri Allah’ın gazabına uğramış ve onun için Hristiyanların tahakküm ve tasallutu altında ezilmeye Allah tarafından mahkûm edilmiştir. Müfrit İslamcılara göre din bir bütündür ve bütünü ile kutsaldır. Onu, itikat hükümleriyle dünya hükümleri olmak üzere ikiye bölerek ve dünya işleri hakkında vazedilmiş olan hükümler yerine Avrupa’nın kanun ve kaidelerini iktibas etmek caiz değildir...” Ziya Karal, mutedil İslamcıları ise “...Bunlar ıslahat hareketlerine muhalif olmamakla beraber, meşrutiyet fikrini tasvip etmiyorlardı...” sözleriyle ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 315-316.

³⁰⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 315.

³⁰⁹ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s. 37.

Buna göre İslamcı aydınların terakki, Batı, İslam medeniyeti vb. temel konularda hemfikir oldukları anlaşılmaktadır. Onların hemfikir olduğu diğer bir konu eğitim olmuş; özellikle medreseleri Müslümanlar için birleştirici bir unsur ve terakki vesilesi olarak görmüşlerdir. Bu sebeple çalışmamızın ikinci bölüm konusu olan İslamcılık akımı mensuplarının medreselere ilişkin görüş ve faaliyetlerine bakarken onların eğitim ve özellikle medreseler konusunda farklı fikirlere sahip olmadıkları, medreselerin eskiden olduğu gibi iyi bir seviyeye gelmesinde hemfikir oldukları görölmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMCI AYDINLARIN MEDRESELERE İLİŞKİN GÖRÜŞ VE FAALİYETLERİ

İslamcılık akımı, II. Meşrutiyet Dönemi'nde olgunlaşan bir fikir hareketi olarak; dönemin siyasi hayatı içerisinde Müslümanları siyaset, kültür, eğitim ve düşünce anlamında ittifak-ı İslam çatısı altında toplama amacında olmuştur. Bu akımın üyeleri, fikirlerini şahsiliikten kurtarıp mümkün mertebe bir sistem içerisinde toplamaya çalışmışlar; çözümü Müslümanların birliğinde aramışlardır.¹ Bu amaca ulaşmak için eğitim öğretim faaliyetlerine önem verilmesi gerektiğini düşünmüşler; bunun için özellikle medreseler üzerinde yoğunlaşmışlardır.

İslamcı aydınların medreseler üzerinde yoğunlaşmalarının nedeni, medreselerin yeniden inşa, ıslah ve modernize edilerek eskiden olduğu gibi eğitim sisteminin merkezinde yer almalarını istemeleri olmuştur. Zira onlara göre medreseler Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde olumlu katkıları olmuş; dinin anlaşılmasında, halkın dini, ahlaki, anlamda eğitilmesinde ve Müslümanların birliğinin, huzurunun korunmasında uzun yıllar önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda medreselerin yeniden ıslah edilmesi ile devletin eskiden olduğu gibi güçlü, halkın da bilinçli olacağını ve cehaletten kurtulacağını düşünmüşlerdir. Bunun için her mecrada medreselerdeki eğitim ve öğretimin durumu, medresenin problemleri ve çözüm önerileri hakkında düşüncelerini belirtmişlerdir.

İslamcı aydınlar bu konudaki düşüncelerini aylık ya da haftalık yayın organları olan *Sırat-ı Mustakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *Beyanü'l-Hak*, *Volkan* ve *İslam Mecmuası* 'nda çok sayıda makale, haber, ıslah önerileri içeren layiha, risale ve rapor şeklinde yayımlamışlardır. Ayrıca medrese konusu ile ilgili özel konferanslar ve ilmî istişare toplantıları yapmışlar; medreselere dair detaylı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

¹ Azmi Özcan, "İslamcılık", *DİA*, Cilt: XXIII, İstanbul, s. 64.

İslamcı aydınların medreseler konusunda görüş ve taleplerini ayrıntılı bir şekilde ele alabilmek adına çalışmamızın bu bölümünde öncelikle İslamcı düşünürlerin medrese kurumunun geneline yönelik görüş ve faaliyetleri ele alınmış; bu anlamda medreselere atfettikleri öneme, medreselerin geri kalma nedenleri ve ıslah edilme gerekçeleri olarak hangi hususları işaret ettiklerine bakılmıştır. Ardından İslamcı aydınların medreselerin ıslahına dair fikirleri, çalışmaları ve yazdıkları raporlar ele alınmış; medreselerde ders içeriği ve programına ilişkin sundukları görüşler ve çözüm önerileri dikkate alınmıştır. Bölümün sonunda ise İslamcı aydınların medrese müderrisleri ve talebelerine yönelik düşünceleri irdelenmiştir. Kısacası çalışmamızın bu bölümünde İslamcı aydınların, medreseler nasıl daha işlevsel hâle getirilebilir sorusuna verdikleri cevaplar üzerinde durulmuştur.

2.1. Medreselere Atfedilen Değer

Osmanlı Devleti, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile devlet düzeni ve toplumsal yapıda değişim, ıslah ve yenileşme faaliyetleri içerisine girmiş; devlette Batı tarzı bir modernleşme dönemi başlamıştır. Zengin'e göre yaşanan süreçte diğer benzeri geleneksel kurumlar gibi medreseler de bu değişimin dışında tutulmuş; o dönem planlanan ıslah ve yenileşme girişimlerinin geleneksel kurumlarla yapılamayacağına inanılmıştır.² Ayrıca medreseler kendi mensupları tarafından da eğitim alanında, çağa uygun gelişmelere paralel yeni bir yapılanma içerisine alınmamış; bu kuruma gereken değer ve önem verilmemiştir. Dolayısıyla medreseler o döneme kadar sahip oldukları eski iyi özelliklerini hızla kaybetmeye başlamışlardır.³ Bu durum II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiş; yapılan çalışmalar münferit birkaç ıslahat girişiminden öteye gidememiştir.⁴

II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde medreselerdeki sorunlar çözümlenmeyi bekleyen meselelerden biri olmaya devam etmiş; dönemin bütün fikir hareketleri

² Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islah Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları)", **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: XXXIV, Sayı: 2, 1998, s. 44.

³ Zeki Salih Zengin, **Medreseden Darülfununa Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi**, Adana, Karahan Yayınları, 2009, s. 10; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2012**, Ankara, Pegem Akademi, 2012, s. 82.

⁴ Mefail Hızlı, "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 4, 2004, s. 372.

mesale üzerinde kendi anlayışları doğrultusunda görüşler ileri sürmüşlerdir.⁵ Medreselerin geliştirilebilmesi için çareler arayan ve bu anlamda fikir üreten hareketlerden biri de İslamcılık akımı olmuştur. Bu akıma mensup aydınların medreseler ile ilgili görüşlerine bakıldığında onların, medreseleri Kanuni Sultan Süleyman Devri'ne kadar mükemmel bir teşkilata, donanımına, öğretim metoduna, programına ve öğretim kadrosuna sahip birer kurum olarak gördükleri anlaşılmaktadır.⁶

Medrese sistemi ve müderrisler için bu düşüncede olan İslamcı aydınlar, o dönemki talebeler için de bu kurumun Fenariler, Hüsrevler, Hayâliler vb. büyük ilim insanlarını yetiştirtirdiğinden; medreselerin bu kişilere vatan olduğundan bahsetmişlerdir.⁷ *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yayımlanan bir makalede Demirhisarlı Hafız Hüseyin, medreselerin bozulmadan önceki durumu ile ilgili düşündüklerini şu şekilde özetlemiştir:

“...O medreseler ki şua bât ve derecâta munkasım ve her birinde ayrı ayrı rasathaneler, ameliyathaneler, hendese haneler bulunurdu. Müslümanlar bu medreselerin ve bunlarda tedrisât ile işigal eden muallimlerin fazilet ve irfânı sayesinde cihanın mürebbsi olmuşlardı.

O medreseler ki âsâr-ı Yunaniyeyi tercüme ettiler, Latince ve Yunanca için yüzlerce kâmuslar vücuda getirdiler ve bu suretle medeniyet-i ibtidâiyeyi terakki ettirdikten sonra onu dehaları ile sa'y ve gayretleriyle tezyid ettiler. Yunan, Bizans, Mısır medeniyeti ile bugünkü Avrupa medeniyeti arasındaki hatt-ı ittisâli teşkil eden medeniyet-i İslamiye'yi i'lâ eylediler...⁸

⁵ Zengin, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin Islah Çalışmaları”, s. 45.

⁶ M. Satvet, “Medreselerimiz”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: IV, Sayı: 87, 28 Kasım 1910, s. 1642; Müftizade, “İstanbul Medreseleri II”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XXI, Sayı: 542, 18 Temmuz 1916, s. 176.

⁷ Ömer Fuad, “Medreseler”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 252, 10 Temmuz 1913, s. 298; Hüseyin Hazım, “Hayat-ı İlmiyeye Bir Nazar”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: III, Sayı: 63, 6 Haziran 1910, s. 1267; M. Saffet, “Memleketimizde Muhtaç Olduğumuz Şeyler I”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: IV, Sayı: 81, 17 Ekim 1910, s. 1550; M. Saffet, “Memleketimizde Muhtaç Olduğumuz Şeyler: Mabad”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: IV, Sayı: 83, 31 Ekim 1910, s. 1580-1582.

⁸ Demirhisarlı Hafız Hüseyin, “Vahdet-i Terbiye”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: VI, Sayı: 150, 28 Mart 1912, s. 2668- 2671.

Medreselerin ilk dönemindeki bu faaliyetlerinden, İslami ilimlerin tedris ve tahsilindeki öneminden iftiharla bahseden Hafız Hüseyin; o dönemdeki medreselerin ruhu, akli ve bedeni bir bütün hâlinde eğiten kurumlar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yayımlanan makalede yazar M. Safvet, bu kurumların kendilerine selefleri tarafından emanet edildiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...bir kere düşünülürse hazır elimizde iki bin dokuz yüz kırk adet darû'l-tahsil buluyoruz ki bu medreselere eslafımızın bize emanet olarak bıraktığı bir takım müessesat-ı hayriyyedir. Biz bunları harab edersek emanete hıyanet etmiş olacağımız gibi bunları tahsilden hâl-i bırakarak su-i isti'mâl ettiğimiz takdirde dahi o emanete hıyanet etmiş olacağımıza şübhe edilemez.”⁹

Yazar, metninde 2940 adet medresenin mevcudiyetinden bahsetmiş; bu kurumların kendilerine emanet verildiğini, harap edilmesi veya eğitimden yoksun bırakılması durumunda emanete ihanet edilmiş olacağını ifade etmiştir. O, yazısında ayrıca memleketin her zaman bu medreselere muhtaç olduğunu beyan etmiş; özellikle bulundukları dönemde daha da çok ihtiyaç duyulacağını belirterek bunu üç neden ile açıklamıştır. İlk neden, Devletin eğitim ihtiyacını sadece mekteplerin karşılayamayacağı, küçük yerleşim yerlerine kadar ülkenin birçok eğitim kurumuna ihtiyaç duyacağı ve buna da ancak medreselerin yardımı ile başarabileceğidir. İkinci neden, mekteplerin Devletin tüm eğitim kurumları için muallim yetiştirmeye gücünün yetmeyeceği, medreselere de bu konuda ihtiyaç duyulacağıdır. Üçüncü olarak da şehirlerdeki İdadi ve Dâru'l-mualliminlerde eğitim görmüş şehirli gençlerin, köy İbtidailerinde muallim olmaya tenezzül etmeyecekleri için medreselerde yetişecek ve köylere rahatça gidecek mezun talebelere ihtiyaç olacağıdır.¹⁰ Yazar bu nedenler ışığında medreselerin öneminden bahsetmiş; Devletin bu kurumlara duyduğu ihtiyacı ortaya koymuştur.

Medreselerin öneminden bahseden başka bir makale yine *Beyanü'l-Hak* mecmuasında İbnürrahmi Ali Tayyar tarafından ele alınmış; Devletin yükselmesine hizmet eden

⁹ Ermenekli M. Safvet, “Medreselerimiz III”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: IV, Sayı: 92, 9 Ocak 1911, s. 1733.

¹⁰ M. Safvet, a.y.

sebeplerin arasında medreseler olduğu ifade edilmiştir. O, bu kurumların çoğaltılması ve mevcut medreselerin korunup daha iyi bir seviyeye getirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹

Zikredilen yazılarda, medreselerin başlarda İslam tarihinin yüce şanını temsil ettiği, orada verilen derslerin ve yetiştirilen öğrencilerin iftihar edilecek durumda oldukları ifade edilerek eski medreseler her fırsatta yâd edilmiştir. Zira İslamcı aydınlar, medreselerin eskiden olduğu gibi âlim yetiştiren, Devletin kalkınmasına, halkın eğitilmesine hizmet eden bir kurum olarak varlığını sürdürmesini dilemişlerdir. Ayrıca medreseleri dinin en iyi şekilde anlaşılmasına ve dini bilgilerin doğru uygulanmasına etki eden önemli mekânlar olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Devletin bu kurumlara ihtiyacı olduğunu belirterek önemi üzerinde durmuşlardır.

2.2. Medreselerin Geri Kalma Nedenleri

İslamcı aydınlar basın aracılığıyla yayımladıkları makalelerinde, medreselerin önem ve değerine ilişkin üzerinde durdukları hususları belirttikten sonra genellikle bu kurumun içerisinde bulunduğu olumsuzluklardan bahsetmişlerdir.¹² Bulundukları dönemde medreselerin eski hâinden eser kalmadığını ifade ederek, gelinen noktayı ve sebeplerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu duruma M. Safvet, “Medreselerimiz” başlıklı yazısında değinmiş; medreselerin mevcut durumlarını ortaya koymasının ardından bu kurumun yalnız bırakılıp bir müze hâline getirildiğinden, kaderine terk edildiğinden ve medrese hayatının hiçe sayılarak yüzüstü bırakıldığından şikâyet etmiştir.¹³ Aynı konu ile ilgili Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914) hiçbir asırda ilim ve fennin o dönemdeki kadar kötü bir seviyeye düşmediğini

¹¹ İbnürrahmi Ali Tayyar, “İslamiyet Terakkiyat”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 97, 6 Şubat 1911, s. 1814.

¹² Ermenekli M. Safvet, “Medreselerimiz”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 89-92, 19 Aralık 1910- 2 Ocak 1911, s. 1678-1733; Abdülvehhab, “Milletin En Büyük İhtiyacı: Münkarız Olan Medreselerin İhyası I”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 476, 15 Nisan 1921, s. 77.

¹³ Ermenekli M. Safvet, “Medreselerimiz”, **Beynü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 87, 28 Kasım 1910, s. 1642.

ifade etmiş; medrese ıslahatının istikbale ait hayat memat meselesi olduğunu belirtmiştir.¹⁴

İslamcı aydınlar medreselerin eskideki iyi hallerine kavuşmaları için öncelikle medreselerin geri kalma sebeplerini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Osmanlıcılık siyaseti, Devlet ricalinin kayıtsızlığı, ulemanın görevlerini aksatması, Müslüman halkın medreselere rağbet göstermemesi şeklinde dört temel başlığı ön plana çıkarmışlardır.

2.1.1. Osmanlıcılık Siyaseti

İslamcı aydınlar, medreselerin geri kalma nedenlerinin başında devletin Tanzimat Dönemi'nde (1839) yürürlüğe koyduğu Osmanlıcılık siyasetini görmüşlerdir. Zira İslamcı aydınlara göre dönemin Sultanı Abdülmecid, bu siyaset gereği bütün tebaaya eşitlik ilkesi getirmiş ve “Osmanlı milleti” fikrini icat etmiştir.¹⁵ Bu siyaset içerisinde Osmanlıcılık fikrini yürüten Tanzimatçı aydınlar, mektepleri tesis etmiş ve medreseleri yüzüstü bırakmışlardır. Bu konuda *İslam Dünyası* mecmuasında Nun mahlasını kullanarak mektepler hakkında görüşlerini belirten yazar; Tanzimatçı aydınların Osmanlıcılık siyaseti ile mekteplerde Müslüman, Rum, Ermeni vb. bütün vatandaşların bir arada dünyevi bir tahsil gördükleri okullar kurduklarını ifade etmiştir.¹⁶ Yazar bu mekteplerden her sene yüzlerce talebenin mezun olduğunu belirtmiş ancak mezun olanların millî, dinî ve içtimai bir imana sahip olmadıklarını açıklamıştır. Yazının devamında Tanzimatçıların medreseleri ıslah etmemesi sonucu oradaki talebelerin tembel ve rahatına düşkün bir hayat içerisine girdiklerini; maksatsız ve mesleksiz bir tahsil görmeye başladıklarını belirtmiştir.

İslamcı aydınlar, bu şekilde Osmanlıcılığı milletin zihniyetini ve düşüncesini gözetmeksizin, körü körüne Avrupa'yı taklit etmek şeklinde değerlendirmiş; yürürlüğe konulacak esasların zemini hazırlanmadan gelişigüzel şekilde uygulamaya alınan bir

¹⁴Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, **Müslümanlar Uyanın**, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1966, s. 15; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, **Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti**, Yayına Hazırlayan: Bedri Mermutlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2014, s. 39.

¹⁵ Nun, “Medreselerin Islahı” **İslam Dünyası**, Cilt: I, Sayı: 2, 27 Mart 1913, s. 29

¹⁶ Nun, **a.y.**

siyaset olarak görmüştür. Bu konuda Mehmed Şemseddin, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı yazısında “Bir millete başka bir zihniyette, ayrı bir an’aneyle mâlik, ahvâl-i rûhiyye, i’tiyâdât-ı kavmiyye, icâbât-ı ırkıyye ve hattâ tarz-ı maişetçe büsbütün farklı olan diğer bir milletin teşkilât-ı idâriyye ve ictimaiyyesini aynen tatbika kalkışmak kadar tehlikeli bir teşebbüs olur mu?” diyerek Osmanlıcılık politikasına karşı tepkisini dile getirmiştir.¹⁷

İslamcı aydınlar göre Osmanlıcılık siyaseti, öncesinde tespit edilemeyen bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunlar arasında medreselerin ihmal edilmesi nedeniyle medrese-mektep ikiliğinin¹⁸ çıkması başta gelmektedir.¹⁹ Mehmed Şemseddin, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı makalesinde mektep ve medrese arasındaki çekişmeyi ve sonuçlarını şöyle ifade etmiştir:

“...Mektepler açılmış, fakat medreseler unutulmuştu. Hâlbuki bu iki fabrika memlekete sürü sürü müstehlik yetiştiriyorlardı. Bunlar arasında pek korkunç bir uçurum açıldı. Mektep fabrikasının mahsûlleri ne yapıyorsa medrese fabrikasının mahsûlleri onun aksini telkin ediyordu. Birinin beyaz dediğine diğeri siyah sıfatını vermeyi bir vazife biliyordu. Çünkü biri çıkıyor, diğeri iniyor; biri mevkiini terk ediyor, diğeri o mevkiye namzed bulunuyordu. Bu hâl pek tabii olarak arada tehlikeli bir husumet, için için bir kin ve nefret tevlid ediyordu. Biri milleti bir tarafa, diğeri aksi cihete sevke başladılar. Biri mâziden mevrûs nüfuzuna istinaden kitleye hâkim bulunuyor, diğeri de nüfûz-ı hükûmeti eline almaya çalışıyordu. Biri halkın ma’neviyâtına, ruhuna hâkim; diğeri maddiyâtında fermân-fermâ!..”²⁰

Mehmed Şemseddin, bu iki eğitim kurumunun aynı anda eğitim verirken yetkililerin mektepleri öncelediğini, medreseleri ise unuttuklarını ve aralarında büyük bir uçurum açılmasına neden olduklarını ifade etmiştir. Bu yüzden de iki kurum birbirlerinin aksi

¹⁷ Mehmed Şemseddin, “Tanzimatçılık İflas Etti mi?: Yunus Nadi Bey’e”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 236, 20 Mart 1913, s. 21; Eşref Edip, “Hâkimiyet-i Milliye Devrinde Hükümetin Takip Edeceği Yol”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XXII, Sayı: 551-552, 16 Ağustos 1923, s. 43.

¹⁸ Konu için bkz. Hasan Hikmet, “İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XXI, Sayı: 536, 14 Haziran 1923, s. 126.

¹⁹ Şemseddin, “Tanzimatçılık İflas Etti mi?”, s. 22.

²⁰ Şemseddin, *a.e.*, s. 23.

yönde faaliyet göstermiş ve insanları farklı iki yöne çekmeye çalışarak arada husumet, kin ve nefretin doğmasına sebep olmuştur.

İslamcı aydınlar Tanzimat Dönemi aydınlarının medrese ve mekteplerde izledikleri politikanın iki kurum arasında kin ve nefret doğurduğunu savunmuşlar; medreseleri ıslah edecek çareleri neden bulmadıklarını ve tatbik etmediklerini sormuşlardır. Zira İslamcı aydınlara göre asırlarca Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş ve şeriat kürsüleri konumunda olan medreseler eskisi gibi vazifelerini ifa edemiyorlarsa bunun sorumluluğu o dönem onları ıslah etmeyenlere ait olmuştur.²¹

İslamcı aydınlar ayrıca Tanzimat Dönemi aydınlarının, medreseleri ıslah etmek yerine medreselerin yanı başına Fransız mekteplerinden basmakalıp alınmış, halk ile ilgisi olmayan bilgilerle donatılmış mektepleri açmakla medreselere zarar verdiklerini düşünmüşlerdir. Hatta bu kişilerin medreseleri tamamen ortadan kaldırmak niyetinde olduklarını ancak kendilerinden daha akıllı, daha kadirşinas olan halkın bu müesseselere olan bağlılığını bildiklerinden dolayı çekindiklerini belirtmişlerdir.²²

İslamcı aydınlar, mektep ve medrese arasında oluşan bu sorunları dile getirerek çözüm yolları bulmaya çalışmışlardır. Bu konuda fikir beyan etmiş; yapılması gerekenin mekteplerin oluşturulmaya başlandığı dönemde medreselerin de ihmal edilmemesi olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda M. Şemseddin, “...Öteden beri yapılan teşkilât ve tanzimât halkın zihniyetiyle uygun bir tarzda te’sis ve tatbik edilse, mektepler yapılırken medreseler unutulmasa, bu iki fabrikanın aynı gayeye müteveccih, aynı tarz-ı ta’lim ve terbiye görmüş unsur yetiştirmesi te’mîn edilmiş olsaydı- hiç şübhe yok- vatanın arz ettiği manzara büsbütün başka bir şekilde olacaktı.”²³ şeklindeki ifadesiyle Tanzimatla alınan kararların halkın düşüncesine uygun bir tarzda yapılmadığına işaret etmiştir. M. Şemseddin yazısında ayrıca mektepler açılırken medreselerin unutulmaması sağlanabilseydi ve her iki kurum da aynı gaye için eğitim

²¹ Eşref Edip, “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felaket Olmuştur: Büyük Millet Meclisi Azası Muhteremesine”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 486, 2 Temmuz 1921, s. 194; Abdülkadir Kemali, “Tanzimatçılık: Kardeşim Eşref Edib”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 489, 24 Temmuz 1921, s. 227; “Tanzimatın Açtığı Rahneler”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 544, 12 Temmuz 1923, s. 195.

²² Edip, “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felaket Olmuştur”, s. 195.

²³ Şemseddin, “Tanzimatçılık İflas Etti mi?”, s. 23.

ve öğretimde bulunması başari labilseydi eğitimin de ülkenin de o an içinde bulunduğu olumsuz durumun oluşmayacağına işaret etmiştir.

Sonuç olarak İslamcı aydınlara göre Tanzimat Dönemi aydınları eğitim konusunda yanlış bir siyaset izlemiş; mektepleri tesis etmiş ancak medreseleri yüzüstü bırakmıştır. Bunun neticesinde Osmanlıcılık siyaseti her iki yönde yani ne mektepler için ne de medreseler için faydalı olmuş; özellikle medreselerin geri kalmasına neden olmuştur.

2.1.2. Devlet Ricalinin Kayıtsızlığı

İslamcı aydınlar, eğitim kurumlarının başıboş bırakılamayacağını, ülkede yaşayan fertlerin eğitim öğretim ve terbiyesinden Devletin, hükûmetin ve bu konuda söz sahibi olan bütün yetkililerin sorumlu olacağını ifade etmiştir. Onlar Devlet ile birlikte tüm yetkililerin eğitim ve öğretim faaliyetlerini sadece halkı için değil kendi menfaati için de yapması gerektiğini belirtmiştir.²⁴ Ayrıca Devlet bunu ülkenin geleceğini düşünmek, ahengini sağlamak, ülkeyi dış tehlikelere karşı korumak için yapmalıdır. Zira onların görüşlerinde Devlet; kudretini muhafaza etmek, kuvvetini artırmak ve muntazam bir disiplin oluşturmak için talim ve terbiyeye kayıtsız kalmamalıdır.²⁵

İslamcı aydınlar, ecdadın bu hususları önceden beri çok iyi takdir ettiğini, Devletin her tarafında büyük fedakârlıklar göstererek medreseler açtığını ifade etmiştir. Ayrıca bu medreselerde talebenin her türlü ihtiyacını temin edecek imkânlar verildiğini belirten İslamcı aydınlar, talebelerin her zaman imanî ve İslami tahsil ve terbiye görmeleri için gayret gösterilmiş olduğunu beyan etmişlerdir.²⁶ Bu durumu Mehmed Emin “...*Bir tarafda binlerce medrese var ki hükûmetin nazar-ı teftiş ü himâyesinden uzun müddet mechûr olmak yüzünden bugün füyûz-ı sâbıkasını gösteremez olmuştur...*”²⁷ ifadesiyle hükûmetin medreselere yönelik sorumluluğunu yerine getirmediği şeklinde yorumlamıştır. İslamcı aydınlar, Hükûmetin yanı sıra medreselerin bağlı olduğu Bab-

²⁴ M. Şemseddin, “Programların Tanziminde Hükûmetin Hak ve Vazifesi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 212, 26 Eylül 1913, s. 69.

²⁵ M. Şemseddin, “Programların Tanziminde Hükûmetin Hak ve Vazifesi”, s. 70.

²⁶ Mehmed Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 296, 14 Mayıs 1914, s. 175; Safvet, “**Medreselerimiz**”, s. 1645.

²⁷ Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I”, s. 175; Mustafa Sabri, “İlmiye Bütçesi Münasebetiyle”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 106, 17 Nisan 1911, s. 1958.

1 Meşihat'in de medreselere karşı umarsız tutumunu ifade etmişlerdir. *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında konu ile ilgili makale yazan Halim Sabit, Bab-ı Meşihat'i şu şekilde eleştirmiştir:

“Bab-ı Meşihat bir mü'essese-i İslamiyye idi. Fakat mazide hiçbir zaman istikbal-i İslam nokta-i nazarından kendisi için bir emel ta'kib etmedi. Geçirdiği bütün safahat-ı tarihiyye buna şahiddir. Medaris-i Osmaniyye de Bâb-ı Meşihate merbût ve mantıken onun emeline hâdim olmak lazım gelen birer müessese-i İslamiyye idi. Fakat Bab-ı Meşihâtin kat'î bir nokta-i emeli bulunmadığından tabî medreselerden de büyük hayırlar ümit etmemek lazım geliyordu...”²⁸

Halim Sabit bu ifadelerle medreselerin bağlı olduğu kurumun kendine ait bir hedefinin ve amacının olmadığını dolayısıyla medreselere bir faydasının olamayacağı belirtmiş ve Bab-ı Meşihata olan güvensizliğini göstermiştir. Bab-ı Meşihat ile ilgili yapılan başka bir eleştiride ise kurumda görevli olan kişiler hedef alınmış; orada çalışan âlim ve fazılların bir hâkim veya bir memur olmaktan öte bir İslam muallimi olmayı başaramadıkları, İslamiyet için emin, parlak bir istikbal hazırlayamadıkları ifade edilmiştir.²⁹ Aynı fikri paylaşan Mehmed Akif Ersoy devlet daireleri ve oradaki yetkililer hakkında eleştirilerini şu şekilde ifade etmiştir:

“...Hele ilmiyye bayâğdan da aşağı bir turşu!

Bâb-ı Fetvâ denilen dâire ümmi koğuşu.

Anne karnından icâzetlidir, ecdâda çeker;

Yürüsün, bir de sarık, al sana kâdıasker!

Vükelâ³⁰ neydi ya? Curnalcı, müzevvir, âdî;

Ne Hudâ korkusu bilmiş, ne utanmış ebedî,

²⁸ Halim Sabit, “İslah-ı Medâris Münâsebetiyle”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: V, Sayı: 124, 18 Ocak 1911, s. 327.

²⁹ Sabit, *a.e.*, s. 326.

³⁰ Vükela: Vekiller, bakanlar ve nazırlar.

Güç okur, hiç yazamaz bir sürü hırsız çetesi...”³¹

Şiirin devamında Akif, diğer İslamcı aydınlar gibi medreselerin ıslah edilmesi gerektiği konusu üzerinde durmuş; özellikle vükelanın medreselerle ilgilenmediğini ve yeterli maddi kaynak sağlamadığını ifade etmiştir.³² Kısacası İslamcı aydınların medrese konusunda Devlet ricalinin bahsi geçtiği yazılarına bakıldığında Devlet yetkililerini, hükümeti ve medreselerin bağlı olduğu Bab-ı Meşihatı medreselere kayıtsız kalmakla ve gereken ıslahı yapmamakla eleştirmişlerdir. İslamcı aydınlar ayrıca yetkililerin ilgisizliğini medreselerin geri kalmalarının bir nedeni olarak görmüşlerdir.

2.1.3. Ulemanın Görevlerini Aksatması

İslamcı aydınlar, medrese talebelerini eğiten ilim adamlarına ve müderrislere önem vermiş; onların vereceği iyi bir eğitimin talebeler üzerinde etkili olacağına ve medreseler açısından olumlu neticeler sunacağına inanmışlardır.³³ Buna göre ulema, insanları eğitim yolu ile kötülüklerden alıkoymalı, ahlakını korumalı ve irşad yolu ile insanları selamete, doğruya iletmelidir.³⁴ Mecdüddin Konevi, *Sırat-ı Müstakim*'de yazdığı makalesinde “*Bir milleti irşad edecek, milleti râh-ı selamete çıkaracak olan ancak o milletin ulemâsı, üdebâsıdır.*” diyerek diğer İslamcı aydınlar gibi ulemanın önemine işaret etmiştir.

Zikredilen hususlar İslamcı aydınların aynı zamanda ulemaya önemli görev ve sorumluluklar yüklediği anlamına da gelmektedir. Bu misyonlar arasında onların sadece talebeleri değil Müslüman halkı da eğitmeleri, eğitimde yaşanan gelişmeleri takip etmeleri, çağın gerektirdiği şekilde kendilerini yenilemeleri vb. hususlar bulunmaktadır.³⁵ Böyle olmadığı takdirde yani müderrisler sağlam dinî bir karaktere,

³¹ Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2007, s. 146.

³² Ersoy, **a.e.**, s. 351.

³³ Müderrisler ile ilgili konu, çalışmamızın aynı bölümünde ilerleyen konuları arasında daha geniş bir şekilde ele alındığından burada kısaca üzerinde durulmuştur.

³⁴ Hâdî Hüvallâh Mecdüddin Konevî, “Şeref ve Haysiyetimizi Muhafaza ve İktisa-ı Fezâil”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 178, 1 Şubat 1912, s. 349.

³⁵ Konevî, **a.e.**, s. 348.

kültüre ve öze sahip değilse yetiştireceği gençlerin de şuurlu, aydın fikirlere sahip kişiler olamayacağını ifade etmişlerdir.³⁶ Halim Sabit; tefsir, iftâ, fıkıh vb. birçok ilimde kendini yetiştirmiş kişilerin olduğunu belirtmiş ancak bunlardan hiçbirinin bu ilimlerde ilmî bir yenilik, ilmî bir terakki yapamadığını ifade etmiş ve konuyu şöyle açıklamıştır:

“...Ulûm-ı İslamiyye’yi bir defa gözümüzün önüne getirelim: İlm-i tefsir, ilm-i hadis, usûl-i fıkıh, fıkıh, kelam... Hepsi Osmanlı Türklerinin ahzettiği kavimde ne idi ise sonra bizde de hep öyle kaldı. Bize, biz Osmanlılara geldikten sonra fazla bir terakki eseri görülmedi. Bizde mümtaz bir müfessir, mümtaz bir muhaddis yetişemediği gibi akıl ile fikir ile pek ziyade temasta bulunan usûl-i fıkıh, fıkıh, kelam fenlerinde de ayrıca müşârun-bi’l-benân olan kimseler yetişmedi...”³⁷

Yazıda medrese hocalarının kendilerini ilmî anlamda eğittiklerini ancak eski kitapların dışına çıkıp terakki edemediklerini ve bunu yapacak talebe de yetiştiremedikleri belirtilmiştir. Bundan dolayı İslamcı aydınlar, medreselerin içinde bulunduğu kötü durumdan ve ulemanın görevlerini yerine getirmediğinden onları sorumlu tutmuştur. Medreselerin gelişmemesinin ve diğer devletlere göre geri kalınmasının müsebbibi olarak da yine onları göstermişlerdir.³⁸ Zira İslamcı aydınların ehil olmasını beklediği bu kişiler, Müslüman halkı dinî ve ilmî anlamda eğitebilseydi bugün medeniyetçe diğer ülkelerin gerisinde kalınmamış olurdu.³⁹

³⁶ Hasan Hikmet, “İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı”, s. 126.

³⁷ Sabit, “İslah-ı Medâris Münâsebetiyle”, s. 327.

³⁸ Abdürreşid İbrahim, “Müslümanları İntibaha Davet Hakkında: Bursa’da Cami-i Kebir’de Beş Bin Kadar Cemaat-i Müslimin Huzurunda”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 89, 19 Mayıs 1910, s. 191-194.

³⁹ La [Akçuraoglu Yusuf], “Medreselerin Islahı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 79, 10 Mart 1910, s. 7.

2.1.4. Müslüman Halkın Medreselere Rağbet Göstermemesi

İslamcı aydınlar, medreselerin geri kalmasındaki nedenler arasında sadece Tanzimatçı aydınları, hükûmet yetkililerini ya da müderrisleri görmemiş; aynı zamanda Müslüman halkın da bunda payı olduğunu düşünmüşlerdir. Zira onlara göre halk, medreselerde verilen eğitimin gerekliliğini ve önemini yeterince anlayamamıştır. Birçok kişi eğitimi fazladan bir iş olarak görmüş; insanlığı mükemmeliyete ulaştıracak, medeniyetin en yüksek seviyesine çıkaracak hakiki bir eğitimi arama lüzumu hissetmemiştir.⁴⁰ Ayrıca İslamcı aydınlar göre anne ve babaların eğitime olan bakış açıları, maddi olanaksızlıklar, ulaşım ve her şeyin Devlet tarafından yapılması beklentisi vb. sorunlar da eklenince medreselere ilgi ve rağbet azalmıştır. Şevketi, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında eğitimde yapılacak ıslahatta vatandaşa da görev düştüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

“...Böyle bir programın tanzimini düşünmek yalnız bir kişiye, on kişiye değil, evvela doğrudan doğruya merkez-i hilafet ve payitaht-ı saltanatta bulunan İstanbul ulemasına, sonra Anadolu ve Rumeli bilumum memalik-i İslamiye fudalasına [fazilet sahiplerine] daha sonra da vazife-i diyanet veya insaniyet olarak sair vatandaşlarımıza aittir. Onun için bu hususta düşündüklerimi umumun enzar-ı tetkikine arz etmeye ihtiyaç hissettim...”⁴¹

Şevketi bu sözlerle medreselerin ıslahından öncelikle İstanbul ulemasının sonra Anadolu ve Rumeli’de bulunan fazilet sahiplerinin daha sonra da diğer tüm vatandaşların sorumlu olduğunu ifade etmiştir. İslamcı aydınlar ayrıca her şeyin rağbet ve teşvikle yürüyeceğine inanmış; medreselerin geri kalmasının nedenleri arasında halkın bu kurumlara olan ilgisizliğini de saymışlardır. Onlara göre bu kurumlara halkın teveccühü ve rağbeti devam etseydi medreselerdeki eğitim ile müderrisler ve talebeler ilimde önemli yol katederlerdi.⁴² Ancak medreselerde verilen

⁴⁰ Troytskili Ahmed Tâceddin, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanatı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 205.

⁴¹ Mehmed Şevketi, “Medreselerin Islâhı Mesail-i Umumiyyedendir”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 236, 20 Mart 1913, s. 26.

⁴² Halim Sabit, “Islah-ı Medâris Münâsebetiyle”, s. 331.

eğitim ile Müslüman halkın “uyku hastalığından” kurtulması gerekirken tam tersi olmuş; bu hastalık daha da artmıştır.⁴³

İslamcı aydınlar, bu sorunun giderilmesi için halk arasında ilmi teşvik etmek, Müslüman halka faydalı bilgiler anlatmak gerektiğini belirtmişler; hem medresenin hem de müderrislik mesleğinin bekası ve terakkisi için çalışılması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴⁴ Aksi durumda ne kadar çalışılsa beyhude olacağı kanısında olmuşlardır. Konuya ilişkin *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yazdığı bir makalede M. Salih Vecdi şu dördlüğü yazmıştır:

“Nerede olsa âsâr-ı rağbet ayân
Olur ol sûya ma’rifet pûyân
Ma’rifet iltifâta tâbi’dir
Müşterisiz metâ’ zâyi’dir.”⁴⁵

M. Salih Vecdi bununla başarının takdir edildiği ve karşılığı verildiği sürece daha iyi sonuçlar elde edileceğini anlatmak istemiştir. Dolayısıyla İslamcı aydınlar halkın medreselere gösterdiği rağbeti azaltmaması gerektiğini düşünmüş ve bu konuda eleştirilerini ifade etmişlerdir. Bunun önüne geçmek için de medreselerin ıslah edilmeleri gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlar ve bunun gerekçelerini ifade etmeye çalışmışlardır.

2.3. Medrese Islahının Gerekçeleri

Medreseler, Osmanlı Devleti’nin Yükselme Devri’nde olumlu katkıları olan; dinin anlaşılmasını sağlayan; halkı dinî, ilmî ve ahlâkî anlamda eğiten; Müslümanların birliğini ve huzurunu koruyan birer eğitim kurumu olarak uzun yıllar hizmet vermiştir. Ancak daha önce belirtildiği üzere zamanla kuruluş amaçlarından uzaklaşarak bir

⁴³ Tâceddin, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanatı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair”, s. 206.

⁴⁴ M. Salih Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 12.

⁴⁵ Vecdi, a.y.

tarafından bilgili ve kültürlü talebeler yetiştirememesi, diğer taraftan çağın icaplarına uygun olarak kendini yenileyememesi vb. problemlerle karşılaşmış ve bozulmaya başlamışlardır.⁴⁶

İslamcı aydınlar, medreselerin önemini ve geçmiş dönemdeki iyi durumunu hatırlatarak geline bu noktada medreselerde yaşanan olumsuzlukların sadece Müslümanlara değil aynı zamanda İslam dinine de zarar verdiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca onlar medreselerin geri kaldığını kabul etmiş; ıslahının ihmal edilmeksizin yapılması konusunda hemfikir olmuşlardır.⁴⁷ İslamcı aydınların medreselerin ıslahına yönelik çalışmalarına geçmeden önce ıslahın gerekçeleri ile ilgili düşüncelerine bakmak konunun daha iyi anlaşılması adına önemlidir. Onların medreselerin ıslah edilmesine dair gerekçeleri de; Devletin terakkisi, misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçilmesi, cehaletten kurtulmak ve İttihad-ı İslam'ın sağlanması başlıklarını ön plana çıkarmıştır.

2.3.1. Devletin Terakkisi

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren içinden çıkılmaz hâle gelen eğitim, ekonomi, siyaset gibi konularda oluşan problemleri çözebilmek ve mevcut durumu daha iyi bir seviyeye getirebilmek için terakki kavramını kullanmaya başlamıştır.⁴⁸ Terakki kelimesi önceleri “terbiye-i nas” ve “tezhîb-i ahlak” gibi manalarda kullanılmışsa da daha sonra ülkenin içinde bulunduğu durumu iyileştirmek ve Batı'nın gelişmişlik seviyesini yakalamak anlamında maddi gelişmişlik hâli olarak algılanmaya başlamıştır.⁴⁹

Terakki konusunda İslamcı aydınlar arasında oluşan hâkim düşünce ise Batı'nın teknolojisini alması ancak kültürel alanda geleneksel kimliği ve manevi değerleri korumak şeklinde olmuştur. Zira onlar geleneksel değerlerin terakkiye engel bir yönü

⁴⁶ İpşirli, “Medrese”, s. 330.

⁴⁷ Abdürreşid, “İslaha Nereden Başlanabilir?”, **İslam Dünyası**, Sayı: XIII, 28 Ağustos 1913, s. 357; Mehmed Gıyaseddin, “Terakkiyi Temin için İslahı Vacip İki Esas”, **İslam Dünyası**, Sayı: 4, s. 58.; M.A., “Tevhid-i Hak”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 36, 5 Şubat 1909, s. 3-4; Göriceci Hatib Hafız Ali, “Lisân-ı Arabî”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 99, 28 Temmuz 1910, s. 355.

⁴⁸ Fatih Geyik, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Medeniyet ve Terakki Kavramları”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2000, s. 120.

⁴⁹ Geyik, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde”, s. 120.

bulunmadığını sıklıkla vurgulamışlar; İslam'ın ilim ve medeniyet dini olduğunu, ilerlemeye mâni olmadığını belirtmişlerdir.⁵⁰

Musa Kazım Efendi, din ve milletin terakki etmesi ve medenileşmesi için gereken usûl ve esasların neler olduğu konusunu ayrıntılı olarak açıkladığı üç makaleden oluşan bir dizi yazı yazmıştır. İlk makalesinde “İslam’da şûra-yı ümmet”, “hürriyet”, “adalet” konularını; ikinci makalesinde “müsavat” (eşitlik) konusunu ele almış; Kur’an-ı Kerim’den ve Hz. Peygamber’in hayatından örnekler vererek açıklamıştır. Terakki konusuna üçüncü makalesinde değinen Musa Kazım Efendi, ayrıca kardeşlik ve i‘dâd-ı kuvvet (kuvvet hazırlama) konuları üzerinde durmuş ve konuyu yine ayet ve hadislerle yer vererek izah etmiştir.⁵¹ Musa Kazım Efendi tüm bu unsurların önemine işaret ederek onların ülkenin terakki etmesine rehberlik eden hususlar olduğuna dikkat çekmiştir.

İslamcı aydınlar; Devlet için bazı sınıfların rehberlik görevi yaptığını, ülkenin bu sınıfların öncülüğünde ve gayretiyle yaşadığını ve terakki ettiğini düşünmüşlerdir. Bu sınıflar kendilerine düşen vazifeleri yaptıkları takdirde ülke gelişir, aksi takdirde kendileri ile birlikte bütün ülke kötü bir hâle gelir fikrinde olmuşlardır. Onlara göre maddi ve manevi rehber olan bu sınıflardan biri medreseler ve orada yetişen ilim adamlarıdır.⁵²

İslamcı aydınlara göre önceden medreselerde yetişen ulema, ilim ve fen üzerinde çalışmalar yaparak hukuk, tabiat, riyaziye gibi ilimler sayesinde ülkenin ilerlemesine katkı sağlamıştır. İsmail Hakkı, bunun İslam dininin okuyup yazmak üzerine inşa edilmiş bir din olduğundan kaynaklandığını belirtmiş; Müslümanların o dönem Kur’an’ın emri olan ilim ve marifetle ilgilenmelerinden dolayı büyük bir terakki

⁵⁰ Geyik, a.e., s. 121.

⁵¹ Musa Kazım, “İslam ve Terakki I”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 1329, s. 1-6.; Musa Kazım, “İslam ve Terakki II”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 1329, s. 34-36.; Musa Kazım, “İslam ve Terakki III”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı:1, 1329, s. 75-77.

⁵² Ahmed Ağayef, “İslam Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri I”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 26 Şubat 1914, s. 57; Kazım Sami, “Dinî Terbiye”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 12 Şubat 1914, s. 19; Seyyah-ı Şehir Abdurreşid İbrahim Efendi, “Müslümanlar Çalışırsa Yaşayacak, İlerleyecek!..”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 99, 28 Temmuz 1910, s. 355-356.

yaşadıklarını söylemiştir.⁵³ Fakat bu durum, medreselerin bozulmaya başlaması ile sona ermiş; yapılan ilmî çalışmalar durmuş ve ülke bundan olumsuz etkilenmiştir.⁵⁴ Bunun sonucu olarak İslamcı aydınlar, ülkenin terakki edebilmesi ve İslam dinine yeniden hizmet eder hâle gelmesi için medreselerin ıslah edilmesi gerektiğine işaret etmiştir.⁵⁵ *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında İsmiini belirtmeyen bir yazar “*Şarkın terakki ve tekâmülü ve akvâm-ı İslâmiyyenin seviyye-i irfânının derecât-ı kemâle imkân-ı te’âlisi, Avrupa mekâtibini taklid ile değil; medâris-i mevcûde-i ilmiyyelerinin ıslâhıyla kâbil olabilecektir.*”⁵⁶ diyerek Osmanlı Devleti’nin ilerlemesi ve bu anlamda olgunlaşması için medreselerin ıslah edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. İslamcı aydınlar, İslam’ın ilk yıllarından itibaren Müslümanların her alanda hızlı bir şekilde yaşadığı ilerlemelerin yani terakkinin tekrar olabilmesini medreselerin ıslahı ile ilişkilendirmişlerdir.

2.3.2. Misyonerlik Faaliyetlerinin Önüne Geçmek

II. Meşrutiyet Dönemi’nde İslamcı aydınlar misyonerlik konusu üzerinde sıklıkla durmuş; özellikle gençlerin hedef alındığını bildiren yazılar yazmışlardır.⁵⁷ İslam mecmuasında konu ile ilgili bir makale yazan Halim Sabit, misyonerlerin; eğitimci, diplomat, tabip, mürebbi vb. sıfatlarla Müslümanlar arasına girdiğini ve Hristiyanlık propagandası yaparak Müslümanlar arasına nifak sokmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.⁵⁸ Yazar ayrıca, daha önceki yüzyıllarda misyonerlerin, Müslüman halka Hristiyanlığın propagandasını yapmak istediğinde karşılarına Endülüs âlimleri,

⁵³ İsmail Hakkı Milaslı, “Milletlerin Terakkisinde Elif-Banın Hissesi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVII, Sayı: 431-432, 24 Temmuz 1919, s. 119-122.

⁵⁴ La [Akçuraoglu], “Medreselerin Islahı”, s. 7.

⁵⁵ Sami, “Dini Terbiye”, s. 20.

⁵⁶ “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir: Medaris-i İslamiyye’de Bir Hatve-i Tekâmül”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 76, 17 Ocak 1910, s. 377; Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, Asım 6. Kitap, İstanbul, Fide Yayınları, 2007, s. 350.

⁵⁷ A. Atıf, “Yeni Misyonerler”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 150, 18 Mart 1912, s. 2671; Enver Paşa, “Misyoner Tehlikesine Karşı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 366, 22 Ağustos 1918, s. 37; “Ey Ulema-yı İslamiyye! Hala mı Uyku?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 204, 1 Ağustos 1912, s. 431; Ahmet Atyû, “Misyonerler Çalışmakla İntişâr-ı İslam’ın Önüne Durabilirler mi?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 204, 1 Ağustos 1912, s. 432.

⁵⁸ Halim Sabit, “İslam Matbuâtı”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 5, 9 Nisan 1914, s. 155; Kıbrıslı Derviş Vahdeti, “Volkan [Misyoner Faaliyetleri]”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 27, 27 Ocak 1909, s. 2-3; Ahmed Agayef, “Taassub-ı Cahilane Kimdedir?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 197, 13 Haziran 1912, s. 283.

Raziler, İbn-i Teymiyeler çıktığından tecavüzlerine bir müddet ara vermek zorunda kaldıklarını, ancak şimdi meydanı boş bulduklarından Müslümanların aralarını istedikleri gibi bozmaya koyulduklarından bahsetmiştir.⁵⁹

İslamcı aydınlar, onların bu propagandalarından ve söylemlerinden Müslüman halkın ve gençlerin etkilenmemesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yapılan bir duyuru yer almış, bu duyuruya göre misyonerlerin Hristiyanlığa yaptıkları davete karşılık kendilerinin de Müslümanlar için risale şeklinde bir hutbe yayımladıklarını bildirmişlerdir.⁶⁰

Yayımlanan bu risaleler kâfi miktarda basılmış; müftülükler ve medreseler gibi önemli merkezlere birkaç nüsha gönderilmiştir. Ayrıca gazetede yayımlanan duyuruda medrese talebelerine seslenilmiş ve *“Her medrese talebe-i ulûmu için birkaç nüsha bulundurulması da taht-ı karara alındığı cihetle Dârulhilâfe’deki bütün medâris bevvâb efendileri veya medrese nâmına birkaç talebe efendi lütfen idârehânemize kadar zahmet ederek birinci hutbeden mikdâr-ı kâfi nüsha almaları rica olunur.”*⁶¹ denilmiştir.

İslamcı aydınlar, bu yönde yaptıkları duyuru ve çalışmalar ile medrese talebelerinin bilinçlenmesini ve İslam dinine karşı yapılan suçlamalara cevap verebilecek bir eğitim almalarını istemişlerdir. Ancak yaptıkları bu çalışmaların sınırlı düzeyde kaldığını kabul etmişler; kesin çözümün âlimler ve Devlet eliyle medreselerin ıslah edilmesi sayesinde mümkün olacağını ifade etmişlerdir.⁶² Onlar misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçebilmek için medreselerin ıslahının gerekli olduğunu düşünmüşlerdir.

⁵⁹ Halim Sabit, “İslam Matbuatı”, s. 156.

⁶⁰ “Misyonerlerin Neşriyatına Aynıyla Mukabele”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 246, 29 Mayıs 1913, s. 204.

⁶¹ “Misyonerlerin Neşriyatına Aynıyla Mukabele”, a.y.

⁶² Mehmed Zeki (Pakalın), “Darülfünun ve Medaris-i İslamiye Şebab-ı Mütefekkiyesine”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: IV, Sayı: 97, 6 Şubat 1911, s. 1810; Bir Genç Müslüman, “Ulemâ-yı Kirâmın Devlethanelerinde İstirahatleri ile Millet Cehaletten Kurtulamaz”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 239, 10 Nisan 1913, s. 84; “Misyonerlerin Neşriyatına Aynıyla Mukabele”, s. 204.

2.3.3. Cehaletten Kurtulmak

İslamcı aydınlar II. Meşrutiyet Dönemi'nde Anadolu topraklarında yaşayan halkın dinden, İslam'dan habersiz yaşadıklarını; eğitim kurumlarının perişan, camilerin harap olduğunu ifade etmişler ve bu şekilde yaşayan bir milletin cahil kalmasının kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁶³ Bunun önüne geçmek yani Müslüman halkı cehaletten kurtarmak için öncelikle toplumun ihtiyacı olan din adamlarını eğitecek medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.⁶⁴ Böylece dinine bağlı, aktif, karşılaştığı sorunlarla baş edebilen, İslam dini için söylenen olumsuz düşüncelere cevap verebilen din adamları ve müderrisler yetişecek ve halkı cahillikten, bilgisizlikten kurtaracaktır.

Halkı cehaletten kurtaracak âlimlerin yetiştirilmesi konusunda son dönem medreselerin başarı göstermediğini düşünen Halim Sabit bu konuda *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı makalesinde konuyu şu şekilde açıklamıştır:

“...Evvelce arz edildiği vechile bizim medreselerimiz İslâmiyet'in geniş olan dâiresi dâhilinde ma'lum bir gayeye doğru i'mâl-i fikr edebilecek kadar serbest düşünceli ve ne istediğini bilir kimseler yetiştirememiş, hâlâ da yetiştiremiyor. Bunun içindir ki bizde Ebu Hânifeler, Zemahşerîler, Ebu'l-Ma'alîler...gelmedi. Bu halimiz böyle devam edecek olursa bundan sonra da gelmek ihtimâli yoktur. Hep şu zebûnluk içinde –maâzallâh- sürüklenip gitmeye mahkûm kalacağız...”⁶⁵

Yazar bu sözleriyle medreselerin İslamiyet dairesi içerisinde yeni fikirler ortaya koyan, serbest düşünceli ve ne istediğini bilen bireyler yetiştirmesi gerektiğini, bunun da ancak ıslah ile mümkün olacağını aksi takdirde bu cehalete mahkûm kalınacağını ifade etmiştir. Bu konuda Halil Edip, *Beyanü'l-Hak* mecmuasında “Terakki” başlığı

⁶³ Mustafa Asım, “Köylülerimiz”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XV, Sayı: 370, 19 Eylül 1918, s. 110; H. Sabit, “İslah-ı Medâris Münâsebetiyle”, s. 325.

⁶⁴ M. Ali Münir, “İnhitât-ı İctimâ'îyye”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 58, 14 Ekim 1909, s. 86; M. Ali Münir, “İnhitât-ı İctimâ'îyye”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 196; Mehmed Said Halim Paşa, “Akvâm-ı İslâmiyyenin Esbâb-ı İnhitâtı”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XV, Sayı: 370, 19 Eylül 1918, s. 105; Akçuraoglu Yusuf Bey, “Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyâsiyyelerine Dair”, Muharrir: H. Eşret Edip, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 39, 3 Haziran 1909, s. 202.

⁶⁵ Halim Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, s. 324-336. Abdülaziz Çaviş, “İslam ve Medeniyet”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XV, Sayı: 370, 26 Eylül 1918, s. 117.

altında yazdığı makalesinde Avrupa’da yaşayan bir grup bilim insanını örnek göstermiş; onların ömürleri boyunca ilim yolunda çalıştıklarını ve ilerlediklerini belirtmiştir. Yazının devamında İslam âlimlerinin de cehalet yüzünden bulundukları acınacak durumdan kurtulmaları için gece gündüz demeden ıslah konusunda çalışmaları gerektiğine vurgu yapmıştır.⁶⁶

İslamcı aydınlar, din adamlarının hem halkın İslam dini açısından bilinçlenmesi hem de ülkenin menfaatine uygun yeni fikirler ortaya konması için öncülük yapması gerektiğine inanmış; bunun da ancak medreselerin ıslahı ile mümkün olacağını düşünmüştür. Bu nedenle de medrese ıslahını halkın cehaletten kurtulması için yapılması gerekenler arasında görmüşlerdir.

2.3.4. İttihad-ı İslam’ın Sağlanması

İttihad-ı İslam; İslamcı aydınlar tarafından geniş bir İslam coğrafyasını etkileyen ve Müslümanların İslam sancağı altında toplanmasını öngören, dinî referansları ağır basan siyasi bir rabıta olarak görülmüştür.⁶⁷ İttihad-ı İslam’ı, Volkan mecmuasında Bediüzzaman Said-i Kürdi, ”...Bu zamanın en büyük farızası ittihaddır...”diyerek açıklamış⁶⁸; Sebilü’r-Reşad mecmuasında yayımlanan bir makalede ise “Bütün Müslümanların ittihad etmeleri usûl-i dindendir” denilmiştir.⁶⁹

İslamcı aydınlar ittihad-ı İslam düşüncesinin bir politika olarak gerektiği etkiyi sağlayamamasının birkaç nedeni olduğunu belirtmişler ve bunlar arasında milliyetçilik hareketleri, Müslümanların dinlerini ihmal etmeleri, âlimlerin duyarsızlığı, ülke topraklarında yeterince eğitim kurumunun açılmamış olması, hatip ve vaizlerin

⁶⁶ Halil Edip, “Terakki”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 9, 30 Kasım 1908, s. 182; M. Ali Münir, “İnhitâtât-ı İctimâ’iyye”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 60, 28 Ekim 1909, s. 113.

⁶⁷ “Açıkkça İttihad-ı İslam”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 24, 23 Ocak 1909, s. 2; “İttihada Bir Nazar”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 89, 30 Mart 1909, s. 4.

⁶⁸ Bediüzzaman Said-i Kürdi, “Sada-yı Hakikat”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 86, 27 Mart 1909, s. 3.

⁶⁹ “İttihâd-ı İslâmın Esâsı Râbita-i Diniyyeyi Takviyedir”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 19; “Fransızlar Hacca Giden Müslümanları Men Etmek İstiyorlar: Sebilü’r-Reşâd”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 18; Abdürreşid İbrahim, “Çin Müslümanları: Âlem-i İslam”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 66, 9 Aralık 1909, s. 218; el-İdrisi, “Medaris-i İslamiyye”, s. 294.

atanmaması vb. gerekçeleri ileri sürmüşlerdir.⁷⁰ Bundan dolayı merkezin Suriye ve Ceziretü'l Arab kıtaları ile irtibatı zayıflamış; Araplık-Türklük meselesi gibi ayrılıkçı bir düşünce ortaya çıkmıştır.⁷¹

Sebilü'r-Reşad Mecmuasında yayımlanan ve yazar isminin belirtilmediği bir makalede “İttihad-ı İslâm iki nev’idir: Dînî, Siyâsî.” şeklinde belirtilerek İttihad-ı İslam açıklanmaya çalışılmıştır. Yazıda ayrıca ittihad-ı dînînin zayıf olduğu müddetçe ittihad-ı siyasiyenin de zayıf kalacağı ifade edilmiştir. Yazının devamında ise İttihad-ı İslamın gerçekleşebilmesi için gereken hususlar altı madde altında toplanmıştır. Tamamı eğitim ile yakından ilişkili olan maddeler şu şekilde belirtilmiştir:

“...Binâenaleyh biz de diyoruz ki ber-vech-i âtî göstereceğimiz esbâba ri’âyet edilmedikçe asıl maksûd olan ittihâd-ı dînî tamâm olamaz, tam ma’nasıyla ittihâd-ı dînî teessüs etmedikçe diğer ittihâdın da husûl-pezîr olamayacağı şübhesizdir.

- 1- Bütün müslüman memleketlerinde medâris-i külliye-i İslâmiyye vücûda getirilerek nesk-i vâhid üzere ta’lim ve terbiyede bulunulmalı.
- 2- Lisân-ı Kur’ân olan Arapça’yı bu medâris-i külliyyede tedrîsi için lisân-ı umûmî ittihâz etmeli.
- 3- Aktâr-ı İslâmiyyenin her tarafında umûmî kongre akd olunarak orada muktedir ulemâ toplanmalı, kütüb-i Arabiyye-i İslâmiyyi tenkih ve tehzîb ederek, dine, ictimâiyâta, umrâna, târihe, felekiyâta âid kütüb-i cedîde te’lif edecek bir sınıf-ı münevver intihâb olunmalı, bu kitâblar mebdâ-i İslâmiyyeye muvâfık olduğu gibi, medeniyet-i cedîdeye de muhâlif bulunmamalı.
- 4- Her beldede dînî, siyâsi, ahlâki bir müslüman gazetesi neşr olunarak gece gündüz durmayıp râbîta-i dîniyyenin ihyâsına, hakîmâne bir uslûb, mü’essir bir tarîk ile câmi’a-i İslâmiyye fikrini neşre çalışmalı.
- 5- Ahlâki, târihî mütâlâ’a kitapları te’lif olunarak, avâm ve havâs bütün müslümanlara meccânen tevzi’ olunmalı, bir de bu kitaplar sâde ve mü’essir bir lisân ile yazılmalı ki herkes onların mücebiyle amel etsin.
- 6- Her kasaba ve köylere tabaka-i münevvere ashâbından vâ’izler, mürşidler gönderilmeli, onlar da gittikleri memleketlerin mahall-i ictimâ’ olan yerlerinde büyük, küçük insanlar arasında ahlâki, dini, ictimâ’î va’az ve nasihatlarla

⁷⁰; Derviş Vahdeti, “Ulema-yı Kiram’ın Nazar-ı İntibahına”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 40, 9 Şubat 1909, s. 2; Senusi, “Beyanname: Senus-i Ekber Hazretlerinin Beyannameleri”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 368, 5 Eylül 1918, s. 78.

⁷¹ Alimcan el-İdrisi, “İslah-ı Medaris Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 122, 5 Ocak 1911, s. 293.

bulunmalı. Bu sûretle râbıta-i dîniyyenin ihyâsına, câmi'a-i İsmâmiyye fikrinin intişârına çalışmalıdırlar.

İşte bunlar müslümanlar arasında ne zaman tamam olursa o zamandan itibaren ittihâd-ı dînî tam manasıyla meydana gelir. Bunu müteâkib ittihâd-ı siyâsinin de husûl-pezîr olacağı şübhesizdir. Bunları itmâm eylemek güç, yahud müstahîl olan mesailden değildir. Büyüklerin himmeti, ancak bunun husûlü için himmet, bezl-i emvâl, safvet-i kalb, bu yolda nefsinin fedâ etmek mesâlih-i umûmiyyeyi nazar-ı dikkate almak kâfidir.”⁷²

Yazar, İttihad-ı İslam'ın, Müslüman memleketlerinde din birliği üzerine oluşturulacak bir eğitim- öğretim ile başarılabileceğini ifade etmiş; eğitim dili olarak Arapçayı işaret etmiştir. Ayrıca dine, ictimaiyata, umrana, tarihe ait yeni kitaplar telif edilmesi ve din alanında muktedir âlimler görevlendirilmesi gerektiğini belirtmiş; her beldeye ait dini içerikli bir gazetenin neşr edilmesini önermiştir. Köy ve kasabalara vaiz ve müşşidler gönderilmesini, bu vaiz ve müşşidlerin insanlara ahlâki dini ictimâi vaazlar vererek nasihatlerde bulunmalarını istemiştir. Son olarak yazar, ancak bu yolla Müslümanların birlik içerisinde olup İttihad-ı İslam'ı gerçekleştirebileceğini belirtmiş ve Devlet yetkililerinden de bu konuyu dikkate almalarını arzu etmiştir.

İslamcı aydınların eğitime yükledikleri bu misyonlar, onların aynı zamanda medreselere verdikleri önemi göstermektedir. Zira onlara göre medreseler, İslam'ın geleceğini tehlikeden kurtaracak, uzak bölgelerde bulunan Osmanlı vilayetlerine dini ulaştıracak, cehaleti, bilgisizliği ortadan kaldıracak ve Devletin bekasını koruyacak birer eğitim kurumu konumunda olmuştur.⁷³

⁷² “İttihâd-ı İslâmın Esâsı Râbıta-i Diniyyeyi Takviyedir”, s. 19.

⁷³ H. Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, s. 325; “Fransızlar Hacca Giden Müslümanları Men Etmek İstiyorlar: Sebilü'r-Reşâd”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 18; Abdürreşid İbrahim, “Çin Müslümanları: Âlem-i İslam”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 66, 9 Aralık 1909, s. 218; el-İdrisi, “Medaris-i İslamiyye”, s. 294.

2.4. İslamcı Aydınların Medreselerin İslahına Yönelik Sundukları Risaleler ve Raporlar

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseler konusu, resmî ve gayriresmî göreve sahip kişi ve kuruluşlarca detaylı bir biçimde ele alınmış; medreselerin ıslah edilmeleri için çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaları yapanlar arasında medreseleri birinci derecede kendilerine ait bir problem olarak gören, medreselere en çok ilgi gösteren, bu konuda en çok yazan, en çok ıslah isteyen İslamcı görüşe sahip aydınlar olmuştur.⁷⁴

İslamcı aydınların medreseleri ıslah etme konusundaki temel hareket noktası, sadece devletin beka ve terakkisini temin etmek olmamış aynı zamanda İslam dinini ön planda tutma düşüncesi de etkili olmuştur.⁷⁵ Zira onlara göre medreseler için yapılan her yenilik İslam dinine yakınlaşma olarak kabul edilmiş; medreseler İslam dinini anlatmada, açıklamada bir rehber durumunda olmuştur.⁷⁶ Halim Sabit, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında bu kurumu “...Medreseler, ihtiyac-ı İslamî üzerine teessüs etmiş bir müessese-i İslamiyye'dir.” sözü ile medreselerin İslamî ihtiyaca binaen tesis edildiğini ve İslami bir kurum olduğunu açıklamıştır.⁷⁷

İslamcı aydınlar doğrudan ilgilendikleri bu kurumun ıslahı ile ilgili çeşitli konular üzerinde durmuş; bunların başında ise medreselerin ders programı, eğitim ve öğretimin mahiyeti ile öğretim kadrosu ve talebeler gelmiştir. Bu anlamda onlar medreselerin daha iyi şartlarda hizmet vermesi gerektiğini düşünürken medrese mensubu müderrisler, talebeler ve onların problemleri ile de yakından ilgilenmiş; yaşanan sorunlara çözüm önerileri getirmeye çalışmışlardır. Zira İslamcı aydınlar, medreselerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan hemen herkese hizmet ettiğini vurgulamışlar; medreselerde yetişen köy hocalarının Anadolu'nun en ücra köylerinde her şeyden mahrum oldukları hâlde yine de millete asker olan, hükümete vergi veren,

⁷⁴ Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 122.

⁷⁵ A.T.S., “Bir Sada-yı Muhik yahud Ulema ve Talebe-i Ulum” *Volkan*, Cilt: I, Sayı: 53, 22 Şubat 1909, s. 3; Halil Fahreddin, “Din Mâni-i Terakki Değildir”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: VIII, Sayı: 203, 25 Temmuz 1912, s. 406-407.

⁷⁶ Eşref Edip, “Âlemde Saha-i Terakkiye Doğru Atılan Her Hatve İslam'a Takarrübdür”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVIII, Sayı: 466, 13 Aralık 1920, s. 285; Mehmed Zeki [Pakalın], “Osmanlılıkta Din ve Medreseliler”, *Medrese İtikadları*, Sayı: 4, 9 Haziran 1913, s. 25.

⁷⁷ H. Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, s. 331.

köylülere çocuklukta muallim, büyüklükte sırdaş, saadette enis, felakette teselli, zarurette nasır, lüzumunda kâtip olduklarını ifade etmişlerdir.⁷⁸

Medreselerin hayatın içerisinde bu denli önemli bir rol oynamasından ve etkili bir konumda olmasından dolayı İslamcı aydınlardan birçok isim medreseler konusunu yeniden gündeme taşımış; çıkardıkları dergi ve gazetelerde yazılar yazmışlardır.⁷⁹ İslamcı aydınlar ayrıca bu dergi ve gazetelere yazı yazan bazı medrese talebelerine de söz hakkı vermiş; talebelerin, yayın organlarına gönderdikleri medreselere yönelik eleştiri ve öneri mektuplarını yayımlamışlardır.⁸⁰

Bu doğrultuda medrese çatısı altında öğrenim gören veya medreseden mezun olan talebeler ile müderrisler tarafından medreseler hakkında bazı ıslah önerileri ve talepleri içeren yazılar kaleme alınmıştır. Bu yazılar gazete ve dergilerde makale şeklinde yer almış; bunun yanı sıra sayısı az olmakla birlikte müstakil neşredilen eserler olarak da yayımlanmıştır. Bu risale ve makaleleri hazırlayan kişiler bir yandan geleneksel anlayışı korumayı hedeflerken diğer yandan modernleşmeyi öngörmüş, modernleşme ile dini aynı süreç içerisinde birlikte yürütmeyi amaçlamışlardır.

İslamcı aydınların medreselere verdikleri önemi ayrıntılı görebilmek adına çalışmamızın bu bölümünde onların medreselerle ilgili üzerinde durdukları ıslah risaleleri, ıslahat önerileri, ele alınmıştır. Bu konulardan öncelikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde risale yazan İslamcı aydınlar ve onların medreseye yönelik Meşihat makamına sundukları ıslah risaleleri incelenmiştir. Ardından yine medreselerin ıslahına yönelik risale şeklinde olmasa da basın yayın aracılığıyla kamuoyuna sunulan rapor şeklinde makaleleri üzerinde durulmuş ve bu konular ayrı iki başlık hâlinde ele alınmıştır.

⁷⁸ Şevketi, “Medreselerin Islâhı...”, s. 26.

⁷⁹ Şevketi, **a.y.**

⁸⁰ H. Osman Niyazi, “Ey Talebe-i Ulum Arkadaşlarım Meskenet Yeter Artık”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: XI, Sayı: 262, s. 23; H. Osman Niyazi, “Gölge Etmeyin, Başka İhsan İstemeyiz”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: X, Sayı: 247, 18 Eylül 1913, s. 215.

2.4.1. Yazılan İslah Risaleleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin mevcut durumlarını ıslah etmek isteyen aydınlar arasında bazı isimler medreselere yönelik ıslah düşüncelerini dile getirmek amacıyla resmî makamlara ve kamuoyuna risaleler takdim etmişlerdir. Bu risaleleri hazırlayanlar arasında Vildan Faik Efendi (ö. 1925), Mehmed Ubeydullah Efendi (ö. 1937), Halim Sabit (Şibay) Efendi (ö. 1946) ve Eşref Efendizade Mehmet Şevketî Efendi (ö. 1934) yer almıştır.

Dönemin öncüleri diyebileceğimiz ve ulema grubu içerisinde yer alan bu İslamcı aydınların sunduğu risaleler ve yazdıkları metinler doğrudan medrese kurumuna ilişkin görüşleri ele alması nedeniyle çalışmamız için özel önem arz etmektedir. Ayrıca bu risale ve metinler yayımlanmalarından kısa bir süre sonra uygulamaya konulacak ve çalışmamızın üçüncü bölümünü teşkil edecek bir dizi resmî ıslahın oluşmasında önemli katkı sağlamıştır. Çalışmamızın bu bölümünde ise resmî olmayan bu müstakil risaleler incelenmiş, genel olarak üzerinde durdukları konular belirtilmiş ve ıslaha yönelik sundukları öneriler ana hatlarıyla ifade edilmiştir.

2.4.1.1. Vildan Faik Efendi ve İslah Risalesi

II. Meşrutiyet Dönemi ulemasından biri olan Vildan Faik Efendi⁸¹ (ö. 1925) hayatının büyük bir bölümünü müderrislik, muallimlik yaparak geçirmiş; bunun yanı sıra vaaz ve konferanslar aracılığı ile halkı dinî, ilmî ve kültürel konularda aydınlatmaya çalışmıştır. Medreselerin ıslahı konusuna kayıtsız kalmamış; hem müderris hem de talebe olarak uzun yıllar içinde bulunduğu bu kurumun ıslahı için medreselerdeki tecrübesinden hareketle bir ıslah programı hazırlamıştır.⁸²

⁸¹ Vildan Faik Efendi'nin hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, Cilt: IV, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 352.

⁸² Vildan Faik Efendi'nin ıslahat programını içeren bu eseri, "Medrese Hatıraları" adıyla Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmalar Bölümü 239 numarada kayıtlı bulunmaktadır; <https://katalog.marmara.edu.tr/yordambt/yordam.php?#>; Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve İslah Risalesi", **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Bilim ve Sanat Vakfı, Cilt: XVIII, Sayı: 31, 2011/2, s. 202.

Vildan Faik Efendi bu ıslah programını bir nizamname şeklinde maddeler hâlinde hazırlamış; sadece eğitim konularını ele almıştır. 8 Aralık 1909 tarihinde yazılan ve on üç sayfadan oluşan bu ıslah metni üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; medreseler, müderrisler ve talebeler ile ilgili olup şu hususları içermektedir:

Birinci Bölüm: 28 maddeden oluşan ve “Islah-ı Medaris Hakkında Nizamnamedir” başlığını taşıyan bu bölümdeki konular medreselere yönelik yapılması uygun görülen ıslahata dairdir. Buna göre İstanbul Medreseleri beş kısma ayrılmış; talebelerin medreseye kabul yaşına bir sınırlama getirilip, öğretim süresi on altı sene olarak belirlenmiştir.⁸³ Böylece klasik dönemde talebenin medreseye kabulü için dikkate alınmayan yaş sınırına bir düzenleme getirilmiş; ders geçme usûlü sınıf geçme usûlüne dönüştürülmüştür.

Bu bölümde ayrıca medreselerde okutulacak kitapların seçimi ile derslerin hangi zamanlarda yapılacağını belirlenmesi Meclis-i Talebeye, her eğitim öğretim yılının sonunda talebenin imtihan edilmesi görevi Ders Vekâletine bırakılmıştır. Birer mezuniyet belgesi olan icazetnamelerin ise muallim ve müderrislerin yanı sıra Ders Vekâleti tarafından tasdik edilmesine karar verilmiştir. Ders Vekâletinin tasdiki ile icazetnamelerin mekteplerdeki gibi birer diploma işlevi görmesi istenmiştir.⁸⁴

Meclis-i Talebe ve Ders Vekâletinin ders seçimi ve talebeyi imtihan etmesi vb. görevleri ele alması müderrislerin ders dışında birçok farklı konu ile uğraşmasının önüne geçmesini de sağlamıştır.⁸⁵ Zira klasik medrese sisteminde ders kitaplarının seçimi, ders zamanının belirlenmesi, talebenin imtihan edilmesi ve icazetnamelerin onaylanması müderrislerin yetki alanında olmuştur.⁸⁶ Zikredilen maddeler yürürlüğe girdiği takdirde müderrislerin ders dışında başka hususlarla ilgilenmelerine gerek kalmayacaktır.⁸⁷

⁸³ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 1.

⁸⁴ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 2.

⁸⁵ Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 135.

⁸⁶ Güldöşüren, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni”, s. 205.

⁸⁷ Güldöşüren, **a.y.**

Vildan Faik Efendi'nin hazırladığı bu programın ilk bölümünde okutulacak derslerin seçimine de yer verilmiş; mekteplerde bulunan Osmanlıca, Farsça, Türk Edebiyatı, Tarih, Coğrafya, Hıfzu's-sıhha ve İlm-i servet vb. dersler medreselerin ders programına alınmıştır. Programın üçüncü, altıncı, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddelerinde medreselerde kademeler ve bu kademelerde okutulacak dersler şu şekilde belirtilmiştir:

Tablo 1: Vildan Faik Efendi’ye göre Medrese Kademelerine ilişkin Okutulacak Dersler⁸⁸

Medâris-i İbtidaiyye	Medâris-i Sâniye	Medâris-i Âliye-i Ula	Medâris-i Âliye-i Sâniye	Medâris-i Kemâliyye
Sarf	Fıkıh	İlm-i Kelâm	Kâdi-Mîr’in İlahiyyât Bahsi	İlm-i Tefsir
Nahiv	Hıfzu’s-sıhha	İlm-i Meâni	Hikmet-i Cedide’nin Envâ‘ı	İlm-i Hadîs
Fârisi	Mantık	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Hadîs	Arab-ı Urabâ Hutbeleri
Kitâbet-i Muharrerât-ı Resmiyye ve Gayr-ı Resmiye	Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Kanun-ı Cezâ	İlm-i Ferâiz	İlm-i Ruvât-ı Hadîs	Arab-ı Urabâ Makaleleri
Kavâid-i Lisaniyye-i Türkiyye	Teşkil-i Mehâkim	İlâmât-ı Şer’iyye ve Nizamiyye Tanzîmi	Ulum-ı Riyâziyye-i Âliye	Edebiyyat-ı Müntahabe-i Arabiyye
Edebiyyat-ı Arabiyye ve Türkiyye	Hukuk-i Düvel ve Mîlel	Şiir ve İnşâ	Kavânin-i Düveliyye	
Tarih	İlâmât-ı Şer’iyye-i Arabiyye ve Türkiyye	Edebiyyat-ı Arabiyye	İlm-i Servet	
Hesap	Usûl-i Zabt		Edebiyyat-ı Arabiyye	
Coğrafya	Edebiyyat-ı Arabiyye			

Vildan Faik Efendi, bu programda medreselerde mevcut olan kura, ruûs ve cihat imtihanlarının kaldırılmasını istemiş ayrıca medreselilerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesine yönelik tedbirler öngörmüştür. Buna göre o, medreselere ait vakıf

⁸⁸ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 1; Güldöşüren, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni”, s. 207.

gelirlerinin talebelerin tahsili için yeterli seviyeye çıkarılmasını ve talebenin nakden desteklenmesini uygun görmüştür.⁸⁹

İkinci Bölüm: 13 maddeden müteşekkil “Ehl-i Medarisin Hareketlerine Dair Nizamnamedir” başlığı ile hazırlanan bu bölüm; talebelerin kıyafetleri, disiplini, ders takibi vb. konular üzerinde durmuştur. İlk maddede talebelerin kıyafetleri cübbe, şalvar, lata ve abâ olarak belirlenmiş; mülkiyeye ait kıyafetleri giyemeyecekleri belirtilmiştir. Ayrıca talebelerin disiplini için medreseye giriş çıkış zamanları belirlenmiş, medreseden olmayan kimselerin de içeriye kabul edilmeyecekleri bildirilmiştir. Yine bu bölüm içerisinde talebelerin kahvelerde, tiyatrolarda kısacası talebeye uygun olmayan yerlerde bulunmaları ve oyun oynamaları yasaklanmıştır.⁹⁰ Bu şekilde Vildan Faik Efendi eğitimde başarının yakalanmasını sadece öğretimin ıslahına değil belirlenen disiplin kurallarına uyulmasına da bağlamıştır.

Üçüncü Bölüm: 12 maddeden meydana gelen ve “Medrese Müderrislerinin Vazifeleri” başlığını taşıyan bu bölümde müderrislerin görevleri üzerinde durulmuştur. Vildan Faik Efendi, bu bölümde müderrisleri genel olarak klasik medrese sistemindeki vazifelerinden sorumlu tutmuştur.⁹¹ Buna göre talebenin medreseye kaydının yapılması, derse devamının takibi, devamsızlığı tespit edilenlerin kaydının silinmesi ve medreseyle ilgisi kalmayanların odalarının kıdemli talebeye verilmesi vb. görevleri yine müderrislere vermiştir.⁹²

Tüm bu maddelere bakıldığında Vildan Faik Efendi; medrese teşkilatına yeni bir düzen verilmesini, talebelerin ve müderrislerin haklarının korunmasını ve mesleki olarak geleceklerinin teminat altına alınmasını istemiştir.⁹³ Bunun için risalesinde talebelerin devlet dairelerinde memur olarak görev alabilmelerinin önünü açmış; hem talebelerin hem de müderrislerin ekonomik açıdan durumlarının iyileştirilmesini sağlayacak önerilerde bulunmuştur. Bunun neticesinde o, medreselerin kazalara, nahiyelere kadar

⁸⁹ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 1; Güldöşüren, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni”, s. 208.

⁹⁰ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 2.

⁹¹ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 1.

⁹² Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, s. 12.

⁹³ Güldöşüren, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni”, s. 211.

birçok yerde sayıca artacağı ve ulemanın biraz canlanması hâlinde kısa sürede hükema ve muhakkikin yetişeceği düşüncesinde olmuştur.⁹⁴ Ancak bunun gerçekleşmesi için şeyhülislam, sultan, Meclis-i Mebusan ve Ayan azaları ve özellikle Maarif ve Evkaf nazırları ile zengin ve seçkin kişiler yardımcı olmalıdır. Bu şekilde o, Devlet'te yetkili olan kişiler ile varlıklı ve nüfuslu insanların medreseler konusunda öncülük yapması gerektiğini ifade etmiştir.

8 Aralık 1909 tarihinde Vildan Faik Efendi'nin medreseler ile ilgili olarak yazdığı bu ıslahat programı, eğitim çevrelerince dikkate alınmış ve 1 Ekim 1914'te Meşihatın yayımladığı Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nin oluşturulmasında etkisi olmuştur.⁹⁵ Resmi nizamnamenin Vildan Faik Efendi'nin risalesi ile aynı başlığı taşıması, İstanbul medreselerini esas alması ve “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi” olarak aynı şekilde adlandırması ve birçok ortak dersleri kapsamı yanı sıra bu ortaklıkta geleneksel derslerin ağırlıkta olması, muallim, talebe hakları konusunda da pek çok ortak noktanın bulunması Islah-ı Medaris Nizamnamesinin oluşturulmasında etkisi olduğu düşüncesine neden olmuştur. Kısacası Vildan Faik Efendi'nin risalesinde ortak olan bu hususlar beş yıl sonra medreseler için yapılan ve resmî bir ıslahat olan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ve Talimatnamesi'nde yer almıştır.

2.4.1.2. Mehmed Ubeydullah Efendi ve Islah Risalesi

İzmir ulemasından Hoca Şakir Efendi'nin oğlu olan Mehmed Ubeydullah Efendi (ö.1937), 1858 yılında İzmir'de dünyaya gelmiştir.⁹⁶ Mektep eğitiminin yanı sıra dersiamdan icazet alarak medrese eğitimini de tamamlamış ve İstanbul'a giderek Tıbbiyyeye kaydolmuştur. Tıbbiyede okuduğu dönemde yine medrese derslerine yönelik Beyazıt Camii dersiamından dersler almıştır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Mehmed Ubeydullah ayrıca *Sırat-ı Müstakim*, *İctihad*, *Tarıf-i Müslimin* vb. gazetelerde muharrirlik yapmış; mebusluk, muallimlik, imamlık vb. farklı alanlarda da

⁹⁴ Vildan Faik Efendi, **Medrese Hatıraları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmalar Bölümü 239 numaralı kayıt.

⁹⁵ Güldöşüren, “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni”, s. 211.

⁹⁶ Mehmed Ubeydullah Efendi'nin hayatı ve eserleri için bkz. Ömer Hakan Özalp, **Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, İstanbul Dergâh Yayınları, 2005; Abdülhamit Kırmızı, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ulema Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi”, **Bilim ve Sanat Vakfı Dergisi**, Sayı: 58, 2005.

görevlerde bulunmuştur.⁹⁷ İttihad ve Terakkiye ilk katılanlar arasında olan Mehmed Ubeydullah Efendi 1908 yılında açılan Meclis-i Mebusanda Aydın mebusu olarak yer almıştır.

Hem medrese hem de mektep eğitimi alan Mehmed Ubeydullah Efendi, 1910 yılında Meşihat makamına hitaben medreselerin mevcut durumlarıyla ilgili “İslah-ı Medâris-i Kadime” adında bir risale yazmıştır.⁹⁸ O, sunduğu program çerçevesinde medreselerin bir an önce ıslah edilmesini ve eskisi gibi ilimlerin ve fenlerin ortaya çıktığı bir yer hâline getirilerek aslına döndürülmesini arzu etmiştir. Bunun için risalesinde, medreselerde okutulacak derslerin hem dini hem de yeni-modern ilimleri içermesi gerektiğini ön planda tutmuştur. O, risalesinde eğitimde Arapça dilinin önemi üzerinde durmuş; kaynağı kitap ve sünnet olan ilimlerin Arapça ile tedris edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁹ Mehmed Ubeydullah, risalenin ön söz kısmında medreselerin, mekteplerin idadi ve âli kısımlarında verdiği eğitim ile aralarında bir fark olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

“...İşte şu mesrudatdan anlaşılıyor ki vaktiyle medreselerde bugün Mekatib-i İ'dadiye ve Aliye dediğimiz mekteplerde okunan derslerden başka bir şey okunmuyordu. Eğer mekatib ile medaris beyninde bir fark var ise o da medarisde tedrisatın lisan Arabiyye ile olmasından ibarettir...”¹⁰⁰

Ona göre medreselerde okutulan dersler, derslerin Arapça olması dışında mekteplerde okutulan derslerle aynıdır. Ancak medreselerdeki dilin Arapça olması ve yabancı dildeki eserlerin Türkçeye çevrilip okutulmamasından dolayı medreselerde verilen fen ilimleri, riya ziye, tabiiyye gibi asri ilimler zamanla ihmal edilmiş, lüzumsuz görülmüştür. Bu nedenle o, Darü't-Tıp ve Darü'l-Hendese gibi medreselerin üzerinde durulmadığını ve unutulduğunu, zamanla da medrese ile mektep arasındaki eğitimsel farkın medrese aleyhine açıldığını ifade etmiştir.¹⁰¹

⁹⁷ Zeynep Altuntaş, “İslah-ı Medâris Nizamnâmesi’ne (1914) Giden Yolda Medrese Islah Risâleleri”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2019, s. 523.

⁹⁸ Mehmed Ubeydullah, **İslah-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1910.

⁹⁹ Ubeydullah, **İslah-ı Medâris-i Kadime**, s. 5

¹⁰⁰ Ubeydullah, **a.y.**

¹⁰¹ Ubeydullah, **a.y.**

Mehmed Ubeydullah ayrıca Devlet-i Osmanî'nin sadece bir İslâm devleti olmadığını, aynı zamanda bir İslâm Hilafeti olduğunu belirtmiş; bunu bir dakika hatırdan çıkartılmaması gerektiğini Meşihat'ın dikkatine şu sözlerle sunmuştur:

“... Devlet-i Osmaniyeimizin yalnız Devlet-i İslâmiyye değil, Devlet-i Hilâfet-i İslamiyye olduğu da bir dakika hatırdan çıkarılmamalı. Hilafet-i İslâmiye gibi bir vazifeyi ahde-i şehametine alan bir Devlet, İslâm ve İslâmiyete karşı ne kadar nâzik ne kadar mukaddes vazifelerle mükellef bulunduğunu takdir edemezse Hilafet-i seniyyeyi i'dâsının ta'arizatına hedef etmiş ve muhacematına karşı müdafa'asız bırakmış olur. Bu nokta-i dakikanın ta'yin ve takdir ehemmiyeti yegâne vazifesi takviye ve takvim-i şeri' kavîm olan makam-ı meşihate aid olmak tabî'dir...”¹⁰²

Mehmed Ubeydullah bu sözlerle Meşihat makamının üstlendiği vazifenin önemine işaret etmiş; bunun farkında olmadığı takdirde İslâm'ı taarruzlara ve hücumlara karşı müdafaasız bırakacağını belirterek sorumluluğunu bilerek hareket etmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Bu nedenle medreselerin mevcut durumunu ortaya koyan ve beş makeden oluşan ıslah metnini Meşihat makamına hitaben yazmış; sunduğu programa aynen uyularak medreselerin acele ıslah edilmesini istemiştir.

Mehmed Ubeydullah birinci makalesinde medreselerin önemini ortaya koymak adına altı asırdır Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını sağlayan kurumlar arasında olan medreselerin ve orada yetişen kişilerin unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰³ Devletin kurulduğu tarihten itibaren yetişen faziletli ve kemal sahibi tüm bireylerin medreselerde eğitim aldıklarını; mekteplerin ise Osmanlı tarihinde çok uzun bir geçmişe sahip olmadığını ifade ederek medreselerin önemini dile getirmiştir.

Mehmed Ubeydullah'a göre mekteplerin olmadığı süreçte eğitim yükünü medreseler üstlenmiş hatta mekteplerin kurulmaya başladığı ilk dönemde ulaşamadığı taşra bölgelerinde Müslüman halka yine medreseler eğitim götürmüştür. O, tüm bunları medreselerin kadrinin ve kıymetinin unutulmaması için yazdığını belirtmiş;

¹⁰² Ubeydullah, **a.e.**, s. 8.

¹⁰³ Ubeydullah, **a.e.**, s. 9

medreselerin lüzumsuz görülmesinin veya sadece dinî bir kurum olarak değerlendirilmesinin insafsızlık ve dikkatsizlik olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁴

Mehmed Ubeydullah, medreselerin sadece dinî ilimlerin tahsil ve tedris edildiği teolojik kurumlar olmadığını savunmuş; bunların birer ilim yurdu olarak görülmesini istemiştir. Bu düşüncesini risalesinin ikinci bölümüne de taşımış ve “Medreselerimizde Nasıl Adam Yetiştir?” başlığını kullanarak medreselerdeki eğitime açıklık getirmeye çalışmıştır. Ona göre asıl sorulması gereken “...*Medreselerin tecdidiyle bizim bugün muhtaç olduğumuz adamların oralardan yetişmesi mümkün müdür, değil midir?*...” sorusudur.¹⁰⁵ Bu soruyla o, medreseler ıslah edildikten sonra da Müslümanların muhtaç olduğu kişiler buralarda yetişmeyecekse ıslah yapmanın bir anlamının kalmayacağını, bunun yerine medreseleri kendi hâllerine terk etmenin daha iyi olacağını savunmuştur.

Mehmed Ubeydullah Efendi, risalesinin ikinci makalesinde eğitimin Arapça olmasıyla ilgili düşüncelerine geniş bir yer vermiş; medreselerde Türkçenin ilim lisanı hâline getirilemeyişinden dolayı Arapçanın ilim ve fen lisanı olarak kabul edildiğini iddia etmiştir.¹⁰⁶ Ona göre Arapça medreselerde eğitim dili olmalıdır çünkü kaynağı Kur’an ve sünnet olan ilimler, Devlet-i Hilafet’te Arapça lisanı ile talim ve tedris edilmelidir. Hatta Devletin Arapçanın ilerlemesi ve Arap olmayanlar arasında yayılması için çaba göstermesi gerekmektedir. Zira Arapça, Müslümanların umumi dili ve hilafeti üstlenen Osmanlı Devleti’nin de siyasi lisanı konumunda olmuştur. Neticede o, İslam dünyası için bu kadar önemli olan Arapçanın medreselerde eğitim dili olması gerektiği üzerinde yoğun olarak durmuştur. Öyleki risalesinin üçüncü makalesine Arapça lisanı hakkında yapılan hataları belirtmekle bu konuya devam etmiştir.

Risalesinin üçüncü makalesinin başlığını “istitrad” [ara söz, ana konu harici ifade] olarak belirleyen Mehmed Ubeydullah Efendi, bu bölümde Devletin eğitim dilini Arapça olarak belirlerken yaptığı hataları dile getirmiştir. O, eğitim dilinin ülkenin her bölgesinde Arapça olarak belirlenmesini ve bunun sonucunda Türkçenin bir kenara atılmasını eleştirmiştir. Bunun nedeni olarak da Anadolu ve Rum illerinde yaşayan

¹⁰⁴ Ubeydullah, **a.e.**, s. 10

¹⁰⁵ Ubeydullah, **a.e.**, s. 13.

¹⁰⁶ Ubeydullah, **a.y.**

halkın Arapça bilmemesinden dolayı Arapça olan eğitimden yararlanamamasını göstermiştir. Bu durumu bir sorun olarak gören Ubeydullah Efendi eğitim dilinin Türkçe olarak belirlenmesinin yanı sıra Arap vilayetlerinde de Arapça olarak uygulanabileceğini şu sözlerle dile getirmiştir: “...*Asıl tedbir Türkçeyi lisan-ı ilmi ittihaz etmek ve Arap saltanatının inkırazıyla inhitata uğraması tabii olan Arap maarif-i medeniyyesinin tevkifine mahal vermemek için Bağdat, Şam, Mekke-i Mükerre gibi yerlerde devletin himaye ve murakabesi altında Arapça lisanıyla maarif merkezleri tesis eylemek idi...*”¹⁰⁷ O bu sözlerle bölgelere göre eğitim dilinin değişebileceğini savunmuş; eğitimin Arapların yoğun bulunduğu yerlerde Arapça, Türklerin yoğun olduğu bölgelerde Türkçe verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre Devlet vaktiyle böyle bir yol izleseydi Arapça bilmeyen Türkler din hususunda cahil kalmayacak, bulundukları taassup içine düşmeyeceklerdi. Bu konuyu üçüncü makalede açıklayan Mehmed Ubeydullah Efendi risalesinin dördüncü makalesine Arapçanın Müslümanların ortak dili olduğunu tekrar ifade ederek başlamış; eğitim dili olması gerektiğine dair düşüncelerini kaldığı yerden açıklamaya devam etmiştir.

Risalenin dördüncü makalesine “Çare Islah” başlığı ile eğitim ve öğretim programı konusundaki önerilerine giriş yapan Mehmed Ubeydullah Efendi, Arap dili için gerekli eğitim süresi üzerinde durmuştur. O, eğitim yönteminin değiştirilmesi durumunda on aylık eğitim yılı ile Arapçanın dört yılda öğrenilebileceğini öngörmüş bunun ancak kitapların ıslah edilmesi durumunda gerçekleşeceğini sözlerine eklemiştir.¹⁰⁸ Mevcut kitaplarla ve eğitim yöntemleri ile Arapça okuma, yazma ve konuşma sürecinin on yıldan daha uzun olacağını dile getirmiştir.

Risalenin beşinci makalesinde Ubeydullah Efendi medreseleri yedi farklı şubeye ayırmış; bu şubelerde nasıl bir müfredatın uygulanması gerektiğini de şu şekilde açıklamıştır:

a. Arapça Şubesi: Eğitim süresi dört yıl olan bu şubede Arapça, sarf, nahiv, lugat, ıstikak, meani, beyan ve bedi‘ derslerinin programda yer alması uygun görülmüştür. Bu ilimler okutulurken ayet ve hadislerden örnekler verilmek suretiyle derslerin icra

¹⁰⁷ Ubeydullah, **a.e.**, s. 18.

¹⁰⁸ Ubeydullah, **a.e.**, s. 25.

edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu şubeden mezun olanlara Arap dili lisan ihtisas diploması verileceği belirtilmiştir.¹⁰⁹

b. Fukaha Şubesi: Risalede üç yıl süren bir eğitimin verileceği belirtilen bu şube, ibadet ve muamelat olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İbadet kısmında dört mezhep hakkında detaylı bilgi, fıkıh usûlü, hadis usûlü, kalam, hadis, tefsir ilimleri, Kur'an ezberleme, siyer ve vaaz kitaplarından konuların görüleceği belirtilmiştir.¹¹⁰ Muamelat kısmında ise dört mezhebin muamelat kısımları ile Hanefî fıkının ibadetler kısmı, ilm-i usûl, ilm-i kalam, usûl-i hadis, hukuk, Osmanlı Devleti'nin kanunlarının geniş bir şekilde ele alınması planlanmıştır; Batı kanunlarının ise özet olarak öğretileceği ifade edilmiştir. Bu şubenin asıl hedefi imam ve hatip yetiştirmek olmuştur.¹¹¹

c. Muhaddisin Şubesi: Arapça lisan şubesini bitirenlerin katılabileceği bu şubede eğitimin üç yıl olması planlanmıştır; hadis ilminde ihtisas yapmak isteyenlerin Kütüb-i Sitte, hadis usûlü, fıkıh ve Kur'an-ı Kerim ezber dersleri göreceği belirtilmiştir.¹¹²

d. Müfessirin Şubesi: Talebenin diğer şubelerden mezun olduktan sonra katılabileceği bir bölüm olan Müfessirin şubesinin eğitim süresi üç yıldır. Burada görülecek dersler arasında Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek, tecvit, kıraat ve tertil, nüzul sebepleri, nasih ve mensuh, mücmel ve mufassal, sarîh ve müevvel vb. dersler yer almıştır.¹¹³

e. Üdeba Şubesi: İki yıl eğitim gördükten sonra bu şubeden mezun olan talebeye “edip” diplomasının verileceği belirtilmiştir; aruz, kafiye, inşa, hitabet, emsal-i Arabî, eş'ar-ı kadime, Türk edebiyatı derslerine Fransız edebiyat tarihi vb. derslerin ilave edileceği bir eğitim programı olması planlanmıştır. Ayrıca Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinden birisi de eğitime ilave edilmiştir.¹¹⁴

f. Müverrihin Şubesi: Eğitim süresinin iki yıl olacağı düşünülen bu şubeden mezun olanlara “tarihçi” diplomasının verileceği belirtilmiştir; coğrafya, tarih felsefesi, Batı

¹⁰⁹ Ubeydullah, **a.e.**, s. 26.

¹¹⁰ Ubeydullah, **a.e.**, s. 27.

¹¹¹ Ubeydullah, **a.y.**

¹¹² Ubeydullah, **a.e.**, s. 28.

¹¹³ Ubeydullah, **a.y.**

¹¹⁴ Ubeydullah, **a.e.**, s. 29.

lisanlarından biri, Arap ve İslam tarihi ve diğer milletlerin tarihi bu şubede eğitim süresince görülecek dersler arasında yer almıştır.¹¹⁵

g. Mütakellimin Şubesi: Risalede İslam hükeması yetişmesi için kurulacak bu şubeye Arap dili bölümünden mezun olanların alınacağı ifade edilmiş; ibadet ve muamelat derslerinin yanı sıra kadim milletlerin siyasi tarihi, İsrailiyat, Yunan, Hind, Babil, Mısır kavimleri, siyasi ve sosyal bilimler ve Batı dillerinden birinin bu şubede verilecek dersler arasında olması ön görülmüştür.¹¹⁶

Mehmed Ubeydullah Efendi ıslah risalesinde medreselere yönelik eğitimi bu şekilde şubelere ayırdıktan sonra dileyen herkesin bu eğitimi alması gerektiğini belirtmiş; Müslim-gayrimüslim umuma açık bir hizmet olması gerektiğini “...*Din İslam’da ma’ahid ilmiyenin kapısını kimseye kapatmak caiz olmadığından medaris-i ilmiyenin kapıları Müslim ve gayri Müslim’e, yerli ve ecnebiye daima açık olacaktır...*” cümlesiyle ifade etmiştir.¹¹⁷ O, mevcut bütün bilim dallarında eğitim verilmesinin hayati önem taşıdığını vurgulamış ve muhtelif alanlarda branşlaşma ve ihtisas yapmanın önemi üzerinde fikir yürütmüştür.

Özetle Mehmed Ubeydullah Efendi, medreselerin ıslah edilerek yeniden eski iyi dönemlerine döndürülmesi taraftarı olmuş; bu köklü kurumun yeniden canlanması için çalışmıştır. Onun diğer bir amacı da medreselere fen bilimlerinin takviyesiyle mevcut ders programlarının günün şartlarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi olmuştur. Bunu yaparken Arapça lisanı üzerinde önemle durmuş; Müslümanların ortak dili olduğunu belirterek bu dilin eğitim dili olmasını istemiştir.

2.4.1.3. Halim Sabit (Şibay) Efendi ve Islah Risalesi

Kuzey Kafkasya Türklerinden olan Halim Sabit Efendi (ö. 1946), 1883 yılında Kazan’da dünyaya gelmiş ve orada tahsil hayatına başlamıştır. 1897 yılında Ulutarhan’daki Medrese-i Halimiyyede okumuş; 1901 yılında ise tahsilini sürdürmek için İstanbul’a gitmiştir. İstanbul’da Mercan İdadisini bitirdikten sonra Darü’l-fünun İlahiyat Şubesine devam etmiş ve 1910 yılında mezun olmuştur. Halim Sabit bu uzun

¹¹⁵ Ubeydullah, **a.e.**, s. 30.

¹¹⁶ Ubeydullah, **a.y.**

¹¹⁷ Ubeydullah, **a.e.**, s. 31.

dinî tahsili sayesinde İslamiyet ve özellikle İslam tarihi ve fıkıhı üzerine derin bilgi birikimine sahip olmuştur. Çeşitli konularda yazdığı makaleleri ve ansiklopedi maddeleri¹¹⁸ onun bu alandaki bilgisini ortaya koyacak nitelikte olmuştur.¹¹⁹

Hem medrese hem de mektep eğitimi alan Halim Sabit, Ulum-ı Diniye muallimi olarak Gelenbevi İdadisinde göreve başlamış ve eğitim kurumlarının mevcut durumlarıyla ve eğitim usulleriyle ilgilenmiştir. Bu doğrultuda medreselerin ıslahı üzerinde durmuş ancak bundan yaklaşık bir yıl önce mekteplerdeki eğitim konusunda da görüşlerini ortaya koymuştur. Halim Sabit mekteplere yönelik “*Amelî İlm-i Hâl: Muallimlere Mahsûs Kısım*”¹²⁰ adında bir risale yazmış ve burada muallimlerin talebelere ulum-ı diniyyeyi nasıl öğretmeleri gerektiği ile ilgili önerilerde bulunmuştur. O, eğitim ve öğretime ilkokuldan itibaren önem verilmesi gerektiğini belirttikten sonra müderrisin talebe üzerinde etkili olabilmesi için hocanın dersi kitaba bakarak değil ezberden anlatması ve sohbet şeklinde ilerlemesi gerektiğini üzerinde durmuştur.¹²¹ O ayrıca eğitimde sevgiyi esas almış; muallimlerin birinci vazifelerinin kendilerini talebeye sevdirmek olduğunu belirtmiştir.¹²² Onun bu görüşleri sadece mekteplerdeki muallimlere özgü olmamış; medreselerdeki müderrisleri de kapsar nitelikte tüm eğitimcilerle yönelik olmuştur.

Halim Sabit, mekteplerin ardından 19 Ocak 1911 tarihinde medreselere yönelik “*Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islah-ı Medaris Münasebetiyle*”¹²³ adlı bir risale yayımlamıştır. Kırk altı sayfadan oluşan bu risalede öncelikle medreseye, medrese mensuplarına ve bu konuda yetkili kişilere yönelik öneri ve tenkitler yer almıştır.

¹¹⁸ Halim Sabit, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan İslam Ansiklopedisinin “Azimet”, “Azrail”, “Bakkilânî”, “Berâet”, “Cebrail”, “Cehennem”, “Cennet”, “Cihad” ve “Ebu Hanîfe” maddelerini yazmıştır.

¹¹⁹ Birinci, Çavdar Kartepe, “Halim Sabit Şibay”, s. 336-337.

¹²⁰ II. Meşrutiyet Dönemi mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan bu risalenin birinci kısmı muallimlere mahsus hazırlanırken ikinci risale talebeye yönelik yazılmıştır. Burada iman ve İslam esasları üzerinde durulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halim Sabit, **Amelî İlm-i Hâl: Muallimlere Mahsus Kısım**, 1. Kitap, Darülhilafe: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

¹²¹ Halim Sabit, **Amelî İlm-i Hâl: Muallimlere Mahsus Kısım**, 1. Kitap, Darülhilafe: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328, s. 8.

¹²² Halim Sabit, **Amelî İlm-i Hâl**, s. 8.

¹²³ Halim Sabit, “*Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islah-ı Medaris Münasebetiyle*”, İstanbul, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329, s. 1-48.; H. Sabit, “Islah-ı Medaris Münasebetiyle”, s. 324-336.

Risalede ayrıca medreselerin ders programı, eğitim metodu ve ders içeriği ile ilgili çeşitli konular üzerinde durulmuş ve yeni fikirler ortaya konmuştur.

Halim Sabit risalesine öncelikle medreselerin İslam'ın ve Müslümanların geleceği ile yakından ilgili bir kurum olduğunu ifade ederek başlamış; II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelişen süreci medreselerin ıslahı için bir fırsat olarak görmüştür. Bu dönemde medreselerin ıslahının daha iyi anlaşılacağını, medrese hocaları ve talebeler tarafından ıslaha duyulan ihtiyacın daha net görüleceğini risalesinin giriş kısmında şöyle belirtmiştir:

“...Şanlı Hürriyet Ordusu'nun İstanbul'a duhûlünü müteakip şu ihtiyaç gerek hocalarımızca gerek talebe-i ulûmca daha pürüzsüz, daha vâzıh bir surette anlaşıldı: Artık merci'-i âîdinin, Bâb-ı Meşihatın bu mes'eleye karşı lâ-kayd kalması imkân haricinde idi...”¹²⁴

Halim Sabit, bu sözleriyle medreselerin ıslahını kaçınılmaz bir gereklilik olarak değerlendirmiş; hocaların ve talebelerin bunun farkına vardığını, Bab-ı Meşihatın da bu konuya ilgisiz kalmaması gerektiğini belirtmiştir. Zira ona göre medreselerde o güne kadar hiçbir değişim olmamış; eski, kötü, bozuk düzen sürdürülmüş; dersler intizamsız bir şekilde devam etmiştir. Halim Sabit risalesinde medreselerin bu şekilde ıslah edilmeden devam etmesi hâlinde sorumluların Dar-ı İslam ve Merkez-i Hilafet olan bir memlekette bulunmalarına rağmen İslam âlemine karşı affolunmaz büyük bir mesuliyetin altına gireceklerini ifade etmiştir.¹²⁵

Risalenin devamında Halim Sabit; Osmanlı toprakları içerisinde yer alan ancak merkezden uzak olan bölgelere gidecek, İslam'ı anlatacak ve dinî eğitim verecek, hamiyetli kişiler bulunmadığına işaret etmiştir. Zira Halim Sabit'e göre o bölgelerde yaşayanlar arasında Arnavutlar, Trabzon vilayeti dâhilinde birçok köy ahalisi, Cebel-

¹²⁴ Sabit, **a.e.**, s. 2.

¹²⁵ H. Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, s. 324.

i Dürûz ahalisi¹²⁶, Irak taraflarında bulunan kabâil ve aşâir ahalisi (kabileler ve aşiretler) İslam'dan uzak kalmış ve dinlerini unutmuşlardır. İslam dini buralarda kökleşmemiştir. Halim Sabit, bunun müsebbibi olarak Bab-ı Meşihatı göstermiş ve *“Bab-ı Meşihat, zîr-i himayesinde bulunan akvamın arasına vakit ve zamanıyla mezâyâ-yı İslâmiyye ile muttasıf, gâye-i İslâmiyyeye âşinâ, muktedir hocalar irsâl ederek lüzumu vechile telkinat-ı mütemâdiyyede bulunmuş olsa idi hiç şüphesiz ki bugün kardeşler arasında tekevvinü pek çirkin görülen şu kabil ahval-i mü'essife karşısında bulunmazdık.”*¹²⁷ diyerek tepkisini dile getirmiştir.

Halim Sabit, merkeze uzak olan Osmanlı topraklarında medreselerin açılmamasını, açılan medreselerin bakımsız olmasını, hocaların görevlendirilmemesini eleştirdikten sonra bu durumun Anadolu topraklarında da değişmediğini, oralarda da halkın cahil bırakıldığını ifade etmiştir. Eleştirisinde bu kez sadece Bab-ı Meşihatı sorumlu göstermemiş; ulema, hocalar ve medrese talebelerini de eklemiş ve onların bu konuda gafil kaldıklarını belirtmiştir.¹²⁸ Risalede tüm bunları göz önünde bulunduran Halim Sabit, medreselerde yaşanan gerileme ve sistemin bozulmasından yakınlıkla söz etmiş; medreselerin içerisinde bulunduğu bu kötü durumun nedenini dört başlık hâlinde ele almıştır:

a. Kitap Esareti: Halim Sabit medreselerde sadece belirli ders kitaplarının takip edilmesini ve bu kitaplara aşırı bağlılığı eleştirmiştir. Yani uzun eğitim süresince sadece bir ders kitabı üzerinde konuşulmasının, araştırma yapılmasının ve kitabın yazarının ne demek istediğinin anlaşılmasına çalışılmasının doğru olmadığını vurgulamıştır.¹²⁹ Bununla o, kitaplardaki söz ve ibarelerin ezberletilerek tahlillerinin yapıldığını, sonuç olarak da bu usûlün zihinleri geliştirmek yerine uyuşturduğunu; sadece bir kitaba ait lafızlar ve o lafızların söylemek istediği açık ve gizli manaları öğrenmeye çalışmakla öğrencilerin başka konulara ilgi duyma, onlar hakkında bilgi edinme ve eleştirel düşünme gibi diğer önemli eğitim öğretim faaliyetlerinden yoksun

¹²⁶ Cebel-i Dürûz: Suriye ile Lübnan toprakları arasında yaşayan Arap asıllı bir topluluk. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ekber Ziyai, **Fihrisü'l-mesadiri'l-fıraki'l-İslamiyye: Aleviyye- Dürziyye**, Beyrut, Dârü'r-Ravza, 1992.

¹²⁷ H. Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle” s. 326.

¹²⁸ H. Sabit, **a.y.**

¹²⁹ H. Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle” s. 328.

kalacağını ifade etmiştir. Osmanlı eğitim sisteminin bu yaklaşım tarzı neticesinde yeni eserlerin, yeni fikirlerin ortaya çıkmasını engellediği gibi İslam âleminde görülen gerilemenin asli sebeplerinden birisi olmuştur.¹³⁰

b. Mütedeyyinâne, Alimâne Bir Gaye-i Emelin Madûmiyeti (Dindarlığa ve âlimlere yakışır bir idealin bulunmayışı): Halim Sabit, medreselerde okuyan, çalışan, ezberleyen birçok talebenin olduğunu bu kişilerin hoca olmak istediklerini ancak bunu biraz da maddi bir menfaat dolayısıyla yaptıklarını risalesinde belirtmiştir.¹³¹ Ona göre talebeler müderrislik yapma fikrinin ötesinde hocalığın sonunu, hoca olmakla ne yapacağını düşünmemekte; bunu bir meslek edinmek ve geçim sıkıntısından kurtulmak amacıyla istemektedirler.

Halim Sabit, risalesinde talebelere bu konuda uyarıda bulunmuş; medreselerde bulunmanın sadece çalışmak, belirli sınavlardan geçip müderris olduktan sonra sabah derse girip akşam eve giderek hayatı sürdürmek olmadığını ifade etmiştir.¹³² Ona göre müderrisliği ya da eğitimci olmayı isteyen bir talebe bu mesleğin insana yüklediği büyük sorumluluğu kavrayıp ona göre kendine yeni bir yaklaşım tarzı geliştirmelidir. Kısacası Halim Sabit, medreselerde okuyan talebelerin gerçek anlamda neden müderris olmak istediklerinin farkına varmalarını istemiştir.

c. Faziletin Şahsa İnhisârı: Halim Sabit medreselerin geldiği noktada eskiden olduğu gibi milletin, İslam âleminin istifade ettiği; halkın ilminde, terbiyesinde ve hayatında bir farklılık meydana getirici nitelikte olmadığını ifade etmiştir. Bunun nedeni olarak da medreselerde yetişen müderrislerin bir irfan, bir feyz kaynağı vesilesi olamadıklarını göstermiş; müderrisler ve onların yetiştirdiği din adamlarının hem söz hem davranış açısından tesirsiz kaldıklarını hem de ilmî sahada kifayetsiz olduklarını ifade etmiştir.¹³³ Tüm bunlardan dolayı da onların toplumu aydınlatıp yön vermelerinin imkânsız hâle geldiğini anlatmaya çalışmıştır.

¹³⁰ H. Sabit, **a.e.**, s. 328.

¹³¹ H. Sabit, **a. y.**

¹³² H. Sabit, **a.e.**, s. 329.

¹³³ H. Sabit, **a.y.**

Halim Sabit her ne kadar medreselerde okumuş ve bireysel anlamda kendini geliştirmiş müderrislerin mevcut olduğunu sözlerine eklemiş olsa da toplumun geneline örnek olup onların dinî, ahlaki ve ilmî düşüncelerinin şekillenmesine katkı sağlayacak âlimlerin sayısının fazla olmadığını sözlerine eklemiş; mevcut sisteme rağmen kendilerini yetiştirebilmiş nadir kişilerin varlığına işaret etmiştir.¹³⁴ Ona göre İslam düşmanları, yaşanan tüm bu olumsuzlukların kaynağını İslamiyet olarak göstermek istemişse de bu gerçeği yansıtmaktan çok uzak bir değerlendirmedir. Zira sebepleri uzaklarda değil yine kendimizde, yine kendi medreselerimizdeki teşkilatın kusurunda aramak daha doğru olur düşüncesiyle “*İşte bütün o büyük, affedilmez kusurlarımız dinimize değil, hep o medreselerdeki idarece, teşkilatça, tedris ve tederrüsçe olan kusurlarımıza aittir.*” diyerek dinde bir kusurun olmadığını ifade etmeye çalışmıştır.¹³⁵

d. Lâkaydî: Halim Sabit, Türk ırkının âleme ve kendisine karşı her zaman duyarsız yani lakayt olduğunu belirtmiş; eğitimin az da olsa bunu tolere etmesi gerekirken medreselerde verilen terbiyenin, ilim tarzının bu karakteri büyüttüğünü ve arttırdığını ifade etmiştir.¹³⁶ Halim Sabit’in bu sözlerle belirtmek istediği husus, medreselerdeki lakaytlık yani vurdumduymazlık olmuş özellikle müderrislerde fikren, zikren ve ahlaken büyük boşluklar bulunduğu dikkat çekmek istemiştir. Ona göre müderrisler kendilerini toplum içerisinde düştükleri ataletten kurtarıp harekete geçirecek herhangi bir istek ve ideale sahip olmadıklarından dolayı medreseler adeta uyuşmuş bir vaziyete gelmiştir. Böyle bir durumda olan müderrisin de içerisinde bulunduğu kurumu daha iyi bir seviyeye getirmek için çabalamayacağı ve mücadele etmeyeceği görüşünde olmuştur.

Halim Sabit medreselerin içerisinde bulunduğu kötü durumun sebebini bu dört madde ile açıkladıktan sonra medresenin ve müderrislerin daha iyi bir seviyeye yükselmesi için bu eleştirileri yaptığını belirtmiş; noksanların üstünü kapatmak yerine bilmek ve itiraf etmenin daha doğru olduğunu ifade etmiştir. O, “...Onun için biz de

¹³⁴ H. Sabit, a.y.

¹³⁵ H. Sabit, a.e., s. 330.

¹³⁶ H. Sabit, a.y.

noksanlarımızı bilemez, yahud itiraf etmek kadar olsun ibrâz-ı basiret edemez isek bizim için onlardan kurtulmak mümkün olamaz.”¹³⁷ diyerek eksiklikleri tespit etmeye çalıştığını ifade etmiştir.

Halim Sabit, geniş çaplı bir ıslah ve reform çalışmasının kaçınılmaz olduğunu bu şekilde belirttikten sonra ıslah programına yönelik önerilerini gerekçeleri ile birlikte açıklamıştır. O, medrese programında yer almasını istediği derslerin isimlerini sıraladıktan sonra o dersin neden programa alınması gerektiği ile ilgili de açıklamalar yapmıştır. Bu anlamda dersleri İslami, istidadi ve hayati olmak üzere üç grup altında toplamıştır:

- İslami İlimler: ilm-i tevhid, akaid, kelam, Kur'an-ı Kerim, hadis, fıkıh, İslam ahlakı
- İstidadi İlimler: biyoloji, fizik, kimya, matematik
- Hayati İlimler: riyaziyye, coğrafya, tabiiyye

Halim Sabit bu derslerden yola çıkarak medreseleri orta ve yüksek olarak iki kısma ayırmıştır:

1- Orta Dereceli Medreseler: İstidadi ve hayati derslerin okutulması suretiyle İslami ilimlerin daha iyi anlaşılması ve onların zamanın ihtiyaçlarına göre değerlendirilip yorumlanmasına yardımcı olacak ilimler arasında olan fen ve matematik bilimlerinin görüleceği medreselerdir. Bu medreselerde memleket için orta derecede bilgi sahibi insanlar yetiştirilmesi hedeflenmiştir.¹³⁸

2- Yüksek Dereceli Medreseler: İslami ilimlerin tahsil edilip dinî ilimler alanında ihtisas yapacak talebenin yetiştirilmesini sağlayacak medreselerdir. Böylelikle orta dereceli medreseyi bitiren talebeden isteyenlerin yüksek bölüme geçerek İslami ilimler okuyabilmesinin önü açılmıştır. Yüksek kısmın ilk iki senesinde bütün talebenin aynı dersleri okuması, üçüncü senede ise Kur'an, hadis, fıkıh vb. derslerden birini seçerek ihtisas yapması önerilmiştir.¹³⁹

¹³⁷ H. Sabit, **a.y.**

¹³⁸ H. Sabit, **a.e.**, s. 332.

¹³⁹ H. Sabit, **a.e.**, s. 333.

Halim Sabit'in medreselerin ıslahı için hazırlamış olduğu bu risaledeki program o dönemde hem mektep derslerinin hem de geleneksel medrese derslerinin bir arada sunulduğu bir sentez niteliği taşımıştır. Bu da ders programının çok yüklü ve uygulanmasının zor olduğunu göstermiş; bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemler arasında Halim Sabit'in önerdiği derslerin kimler tarafında hazırlanacağı, talebeye kimlerin ders vereceği ya da bu kadar çeşitli dersi alacak olan talebenin tüm bu derslerin üstesinden nasıl geleceği vb. sorular gündeme gelmiştir. Bu anlamda Halim Sabit'in ıslah önerisinin, medreselerde uygulanabilir olmaktan uzak kaldığını söylemek mümkündür.¹⁴⁰

2.4.1.4. Eşref Efendizade Mehmet Şevketî ve Islah Risalesi

Eşref Efendizade Mehmet Şevketî¹⁴¹ (ö. 1934), medreselerin ıslahına yönelik Mayıs 1911'de "Medâris-i İslamiye Islahat Programı" adında 67 sayfalık bir rapor hazırlamıştır.¹⁴² Risale şeklinde yayımlanan bu çalışma yapılacak resmî reformlar üzerinde etkili olacak kadar önemli ve ayrıntılı bir çalışma olmuştur. Şevketî, raporuna mukaddime ile başlamış ve bu bölümde kendisini bu çalışmayı hazırlamaya yönelten gerekçeleri şu şekilde ifade etmiştir:

"Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Selim-i Sâlis zamanında başlayup mütemâdi fakat tedricen mütezâyid bir surette vukua gelmekte olan neşve-i sâniyesinde hükûmetin mülki, adli, askerî gibi muhtelif cihetlerinde mühim teceddüdât ve ıslahat vücuda getirmekte olduğu nazar-ı şükran ile görülmektedir. İlmiye tarikinin tedris mesleğince de bu yolda bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de bunlar ya büsbütün akim kalmış yahut devlet ve milletin şân-ı azametina şâyân bir neticeye iktiran edememiştir. Bir mühim teşebbüsün muvaffak olması bir milletin hükûmet-i muazzamaya layık olacak nazar-ı şâmil ve nâfiz; İstanbul, Anadolu, Rumeli, bütün Memalik-i Osmaniye'de medâris-i ilmiyeyi göz önüne alarak terakkiyat-ı hâzıraya muvâfık esaslı bir programın tanzimine vâbestedir.

¹⁴⁰ Ali Birinci, "Halim Sabit Şibay", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Yayıncı: Abdulkadir Yuvalı vd., Kayseri, Erciyes Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996, s. 144.

¹⁴¹ Eşref Efendizade Mehmet Şevketî hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Albayrak, **Son Devrin İslam Akademisi Dâr-ül Hikmet-il İslâmiye**, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1973, s. 192; Mustafa Şanal, "Eşref Efendizade Mehmet Şevketî'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Yıl: 2000, s. 326.

¹⁴² Eşref Efendi-zâde Mehmet Şevketî, **Medaris-i İslamiye Islahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1911, s. 51.

Böyle bir programın tanzimini düşünmek yalnız bir kişiye, on kişiye değil, evvela doğrudan doğruya merkez-i hilafet ve payitaht-ı saltanat bulunan İstanbul ulemâsına, sonra Anadolu ve Rumeli bi'l-umum Memalik-i İslamiye fudalâsına daha sonra da vazife-i diyanet veya insaniyet olarak sâir vatandaşlarımıza aittir. Onun için bu hususta düşündüklerimi umumun enzar-ı tetkikine arz etmeyi ihtiyaç hissettim.¹⁴³

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Şevketî, III. Selim Dönemi'nden itibaren pek çok konuda ıslah yapıldığını ancak ilmiye alanında istenilen başarının sağlanamadığını belirtmiştir. Ona göre eğitimde ıslah yapma sorumluluğu başta Devlet olmak üzere ulema ve vatandaşa aittir. Şevketî bu düşüncede olduğu için kendisinin de bir program hazırlayıp kamuoyuna sunmayı uygun bulduğunu ifade etmiştir. Onun kamuoyuna sunduğu raporu Mukaddime, Dersler, Ders Programları, Mütederrisler, Medreseler, Mekân-ı Tedris ve Hatime başlıkları altında yedi bölümden oluşmaktadır. Ancak onun medrese ıslahına ilişkin görüşlerin üç başlık hâlinde ele almak mümkündür:

- a. Medreselerin kuruluş sistemi ve idari teşkilatı
- b. Medreselerin eğitim muhtevası olan kitap, ders, metot ve programı
- c. Mezuniyet sonrası talebe hakları ve istihdamı

a. Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilat:

Şevketî, medreselerde okutulan derslere göre medreseleri orta ve yüksek dereceli medreseler şeklinde iki kategoriye ayırmış; bunları dürus-ı tâliye ve dürus-ı âliye olarak adlandırmıştır.¹⁴⁴ Şevketî'ye göre dürus-ı tâliye bölümü orta dereceli bir medrese olarak başlangıç dersleri ile terbiye ve malumat-ı umumiyyeye ait derslerin okutulduğu medreseler olmalıdır. Bu derslerin üç yıl rüşti, beş yıl idadi derecesinde olmak üzere sekiz yılda tamamlanacağını ifade etmiştir.¹⁴⁵

Şevketî, dürus-ı âliye olarak adlandırdığı yüksek dereceli medreseleri birer ihtisas medresesi olarak düşünmüş; Ulum-ı Şeriye Şubesi, Hikmet Şubesi, Fıkıh Şubesi ve

¹⁴³ Şevketî, *Medaris-i İslamiye Islahat Programı*, s. 1-2

¹⁴⁴ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara, Ocak Yayınları, 1996, s. 330.

¹⁴⁵ Şevketî, *Medaris-i İslamiye Islahat Programı*, s. 10.

Lisan Şubesi olarak dört kısma, her bir şubeyi de kendi arasında özel bölümlere ayırmıştır. Şevketî'nin medreseleri ayırdığı bu şubeleri tablo ile şu şekilde göstermek mümkündür:

Tablo 2: Şevketî'ye göre Yüksek Dereceli Medreselerin Şubeleri ve Şube Kısımları¹⁴⁶

ULUM-I ŞERİYE ŞUBESİ	FIKİH ŞUBESİ	HİKMET ŞUBESİ	LİSAN ŞUBESİ
Tefsir Kısmı	Fıkıh Kısmı	Felsefe Kısmı	Arabi Kısmı
Hadis Kısmı	Hukuk Kısmı	Tarih ve Siyer Kısmı	Türkçe Kısmı
Kelam Kısmı		Riyaziyat Kısmı	Farisî ve Sair Elsine-i Mühimme Kısmı
İslam Ahlakı Kısmı		Tabiat ve Coğrafya Kısmı	

Şevketî, tabloda belirtilen bu bölümlerin eğitim süreleri konusunu da açıklamış; Ulum-ı Şeriye Şubesi ile Fıkıh Şubesinin eğitim süresini dört ilâ altı yıl, diğer iki şubenin eğitim süresini ise üç ile beş yıl olarak belirlemiştir. Şevketî, bu şubelerin idaresinin nasıl gerçekleştirileceği konusunda da raporunda bilgi vermiş; orta ve yüksek dereceli bu iki şubenin idarelerinin farklı olmasını istemiştir.¹⁴⁷

Orta dereceli medreselerin Daire-i Tedrisiye; yüksek dereceli medreselerin Merkez-i İlmî etrafında toplanmasını talep etmiştir. O, bu şekilde zamanla tüm Osmanlı Devleti'nin ilmî dairelere taksim edilerek tüm yurt sathında Merkez-i İlimler ve Daire-i Tedrisiyelerin kurulabileceğini düşünmüştür.¹⁴⁸ Ayrıca yüksek dereceli medreselerin idaresini yürütecek Merkez-i İlimlerin müderrisler arasından seçilecek bir müdür,

¹⁴⁶ Şevketî, **a.e.**, s. 11.

¹⁴⁷ Şevketî, **a.y.**

¹⁴⁸ Şanal, "Eşrefefendizade Mehmet Şevketî'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri", s. 206.

kâtip ve idare heyetinden oluşturulmasını öngörmüştür. Orta dereceli medreselerin idaresinin ise hükûmet tarafından atanacak bir müdür ve idare heyeti ile yürütülmesini, “...devair-i tedrisiyenin idaresi de hükümetten tayin olunan bir müdür ile heyet-i idareye aittir.” sözleriyle önermiştir.¹⁴⁹ Şevketî bununla orta ve yükseköğretimi idari yönden birbirinden ayırmış ve her birine ayrı müdür ve idari heyet tayin edilmesini teklif etmiştir. Böyle bir uygulama ile onun, aynı tarz ve derecedeki medreselerin aralarında bir birlik oluşturmaya çalıştığını söylemek mümkündür.¹⁵⁰

b. Medreselerin Eğitim Muhtevası Olan Kitap, Ders, Metod ve Programı

Şevketî, derslerin muhteva ve metodlarının, zamanın şart ve kriterlerine uygun bir şekilde yenilenmesini istemiş; bu yenilenmenin geleneksel medrese eğitim yapısını bozmaması gerektiğini ifade etmiştir. Islah ile ilgili çalışmasında “Ders Programları” başlığı altında şubelerin ders programlarını ayrı maddeler hâlinde ele almıştır. Ona göre programa alınan fenni ve şeri ilimlerden oluşan yeni dersler, talebenin eksik kalan yönlerinin gelişmesine imkân sağlayacak ve böylelikle o ana kadar var olan derslerin daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.

Tablo 3: Şevketî’ye göre Tâliye Şubesinin Kısımları ve Dersleri¹⁵¹

Kısımlar	Dersler
Ulûm-ı Diniye	Kur’an-ı Kerim, Hadis-i Şerif, Akaid, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh
Elsine	Arabî, Farisî
Fünun-ı Hâzıra	Hesap, Hendese, Kozmografya, Makine, Kimya, Mantık, Hıfzu’s-sıhha
Malumat-ı Nâfi’a	Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Medeniye, İktisadiye, Kanuniye, Ziraiyye
Ameliyat-ı Nâfi’a	Yazı, Resim, Tezhib, Talim-i Bedeniye

¹⁴⁹ Şevketî, **Medaris-i İslamiye Islahat Programı**, s. 62.

¹⁵⁰ Şanal, “Eşrefefendizade Mehmet Şevketî’nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri”, s. 207.

¹⁵¹ Şevketî, **Medaris-i İslamiye Islahat Programı**, s. 66.

Tâliye Şubesi için bu derslerin programa alınması gerektiğini belirten Şevketî, medreselerin Âliye Şubesi için her şubenin kısımlarına göre farklı dersler ilave etmiştir. Şevketî, kendisinin hazırlamış olduğu bu program doğrultusunda yetişecek talebelerin fen bilimleri ile sosyal bilimlerden haberdar olarak yetişeceğini ifade etmiştir. Zira Şevketî, o döneme kadar yetişen talebeleri eleştirmiş; yazı yazmaktan âciz oldukları kadar o günkü ilmî görüşlerden de yoksun kaldıklarını iddia etmiştir. O ayrıca eski usûlde talebeden en çok yüzde yirmisinin bir şeyler öğrenebildiğini belirtirken yeni usûl ile yüzde doksan beşinin başarılı olacağını öngörmüş; hazırlamış olduğu program doğrultusunda başarı oranının yüksek olacağını ifade etmiştir.¹⁵²

c. Mezuniyet Sonrası Talebe Hakları ve İstihdamı

Şevketî, iki dereceli olarak var saydığı medrese eğitiminde altıncı seneden sonra öğrencilerin askerlik görevinden muaf tutulmalarını teklif etmiştir. Bu teklife göre altı sene okuyan talebe dilediği takdirde imam-hatiplik yapabilecek veya ilkokul öğretmeni olabilecektir. Kısım-1 Tâliyi bitirenler yüksek dereceli okullara girebilecekler ya da devlet dairelerinde kâtip, askeriye alay imamı, büyük camilere imam ve ortaokul seviyesindeki okullara da öğretmen olarak atanabileceklerdir. Yüksek eğitime denk tuttuğu dört şubeli Kısım-1 Âli talebeleri ise okudukları şubeye göre müfessir, muhaddis, vaiz, kadı, edebiyatçı olarak yetiştirilecektir.¹⁵³ Bu şekliyle kabul edilecek bir raporun talebelerin lehinde olacağını ve istihdam açısından medreselilere kolaylık sağlayacağını söylemek mümkündür.

Şevketî'nin medreselerin ıslahına yönelik hazırladığı söz konusu risaleye genel anlamda bakıldığında, bu kurumun idari teşkilatından eğitimin muhtevası olan kitap, ders motodu ve programına ve hatta mezuniyet sonrası talebe hakları ve istihdamına kadar pek çok konuyu ele almış olduğu görülmektedir. Bununla o, medreselerin aralarında birlik oluşturarak güçlenmesini, talebenin başarı oranının yükselmesini ve mezuniyet sonrası belirsizlik yaşamamasını amaçlamıştır.

¹⁵² Şevketî, **a.e.**, s. 66.

¹⁵³ Şevketî, **a.e.**, s. 33-34.

Zikredilen bu dört risale yazarına ait çalışmalara bakıldığında ise onların medreseleri günün şartlarına uygun hâle getirmeyi hedeflediklerini söylemek mümkündür. Risalelerinde medrese eğitiminin yeniden yapılandırılmasını istemişler; mekteplerde bulunan mevcut eğitime benzetilmesini uygun görmüşlerdir. Tüm bu yenilikler ile medresenin geleneksel yapısının korunarak yüksek eğitim veren bir kurum haline getirilmesini dilemişlerdir. Onların medrese, müderris ve talebeler konusunda birçok noktada aynı fikirde olmalarının nedeni medrese tahsilinden geçmeleri ve çoğunun mektep veya medrese gibi eğitim kurumlarında görev almaları olmuştur. Bu şekilde onlar iki farklı tahsil tarzından haberdar olmuş; risalelerini de bu doğrultuda hazırlamışlardır.

Hazırlanan risalelerde yazarlar, medrese, müderris ve talebelere ilişkin konularda birbirinden farklı teklif ve önerilerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında medreselerin birden fazla derecelere ayrılması, bu derecelere ayrılan ilk kısımdan diğer kısımlara geçilmesi, derecelere ayrılan kısımlarda belirlenen dersler, öğretim süresi vb. konularda farklı görüşler ortaya konmuştur.

Bu anlamda Vildan Faik Efendi, medreseleri 5 kısma ayırırken Mehmed Ubeydullah Efendi 7 kısma, Eşref Efendizade Mehmed Şevketî ise 2 kısma ayırmıştır. Bu kısımlardan diğer bir üst kısma geçmede yine farklı teklifler sunulmuş; Mehmed Ubeydullah Efendi, Arapça eğitimi verildikten sonra bir üst seviyeye geçilmesini; Şevketî Efendi, Tali eğitimden sonra Âli dereceli kısma devam edilmesini önermiştir. Bunlara ek olarak risale yazarlarının medreseler için belirlediği eğitim süresi de birbirinden farklı olmuş; Vildan Faik Efendi öğretim süresini 16 sene, Mehmed Ubeydullah Efendi 6-10 yıl arası, Şevketî 11-14 yıl arası olarak belirtirken Halim Sabit bu konuda açıklama yapmamıştır.

Belirlenen bu farklılıkların muhtemel nedenleri arasında bu şahısların ilgi alanlarının ve medresede eğitim aldıkları dönemde o kurumlara ait gördükleri aksaklık ve kusurların farklılığı neticesinde oluştuğunu söylemek mümkündür.¹⁵⁴ Ancak bu farklılıklar medreseye ilişkin aslî meseleler ile ilgili fikirsel bir ayrılık olmamış;

¹⁵⁴ Altuntaş, “İslah-ı Medâris Nizamnamesi’ne (1914) Giden Yolda Medrese Islah Risâleleri”, s. 525.

medreselerin en iyi şekilde ıslah edilmesi noktasında farklı tavsiye, öneri ve görüşler olarak ortaya çıkmıştır.

Üzerinde durduğumuz bu dört risalenin tarihlerine bakıldığında Vildan Faik Efendi'nin Aralık 1909 tarihinde; Mehmed Ubeydullah Efendi'nin 1910 yılında, Halim Sabit Efendi'nin 19 Ocak 1911 tarihinde ve Mehmed Şevketi Efendi'nin Mayıs 1911'de yazdığı görülmektedir. Yaklaşık bir buçuk yıllık bir zaman dilimi içerisinde meydana gelen bu çalışmalar hiç kuşkusuz İslamcı aydınların II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) medrese kurumu üzerine ortaya koydukları görüş ve tekliflerle sınırlı değildir. Aksine medrese bu dönemin en önemli gündem maddelerinden birini teşkil ettiğinden toplumda, sosyal ve siyasal gruplar ile daha önce de belirttiğimiz gibi basın yayın organlarında ve hatta tüm Osmanlı topraklarında ele alınır bir konu haline gelmiştir.¹⁵⁵ Dolayısıyla medreselerin ıslahı konusu sadece risaleler üzerinden değil dönemin gazete ve mecmuaları aracılığı ile de gündeme taşınmıştır.

2.4.2. Medreselerin İslahına Yönelik Raporlar

İslamcı aydınlar, medreselerin ıslahına yönelik yazdıkları risalelerin yanı sıra aynı dönemde basın yayın organları vasıtasıyla rapor mahiyetinde makaleler de yazmışlardır. Medrese sisteminden kaynaklanan problemlerin çözümünden, medreselerin genel eğitim içindeki derecesine ve ihtisaslaşmaya kadar pek çok konuda kamuoyuna önerilerde bulunmuşlardır.¹⁵⁶ Bu makaleleri, İslamcı yazarların medreselerin ıslahına yönelik görüşlerini belirttiği diğer makalelerden ayıran özelliği; ıslahı maddeler halinde bir rapor mahiyetinde ve nizamname şeklinde ele almaları

¹⁵⁵ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 120.

¹⁵⁶ Gürünlü Hilmi, "Islahat-ı Medaris Hakkında Bir Mütalaa", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 200-204; Samsunlu Halil, vd., "Tarik-i Tedrisin Ber- vech-i Atı Islah ve Tesviyesine", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 15, 11 Ocak 1909, s. 322-324; Ahmed Zaid, "Islah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 128, 16 Şubat 1911, s. 390-392; H. Sabit, "Islah-ı Medâris Münasebetiyle", s. 324-336; Hatipzade Ahmed Vasfî, "Mesâlik-i İlmiyye", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 144-147; S.Y., "En Mühim Mesele", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 175, 9 Eylül 1912, s. 3074-3075; Tunalı Hilmi, "Medreseler Kongresi: Osmanlı Müslüman Ulemasına Bir Davet", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 54, 16 Eylül 1909, s. 25-28; A. Şükrü, "Medarisin Hayat Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 462, 1 Nisan 1920, s. 237.

olmuştur. Bunu medreselerin ıslahında ve iyileştirilmesinde yetkili kişilere yardımcı olmak amacıyla yapmışlar, ıslah fikrinin hızlandırılarak bir an evvel medreselerin layık olduğu konuma ulaştırılmasını dilemişlerdir.

Islaha dair rapor sunan yazarlar arasında ismini vermeyip müstear isim kullanan yazarlar olduğu gibi resmî görevde bulunmasına rağmen ismini açıklamaktan çekinmeyen yazarlar da olmuştur. Bunlardan iki kişi “Müntesibini İlmiyeden Biri” mahlasını kullanırken diğeri Nun mahlasını kullanmış; Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi ise görüşlerini kendi ismiyle beyan etmeyi uygun görmüştür. Zikredilen bu yazarların makalelerini, yazıldıkları tarih itibarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.4.2.1. Müntesibîn-i İlmiyeden Biri (I)

21 Aralık 1908 tarihinde *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yayımlanan “İslah-ı Medâris” başlıklı bu makaleyi ismini vermeyen ve yazısının altına “Müntesibîn-i İlmiyeden Biri” olarak imza atan ulema sınıfından bir şahıs yazmıştır.¹⁵⁷ Medreselerin vaktiyle “menbâ-ı ilim ve irfan” konumunda bir kurum; devlet ve millete faydalı hizmetler etmeye muvaffak olan çok sayıda faziletli ve kemal sahibi şahıs yetiştiren bir yer olduğunu belirten yazar zamanla bu kurumun önemini kaybettiğini, asker firarilerinin sığınağı ve tembellerin meskeni hâline geldiğini ifade etmiştir. Yazar, medreselerin geldiği bu kötü durumun nedenleri arasında:

- 1- Tedrisin salim bir kaideye bağlanmaması,
- 2- Eğitimin talebenin keyfine bırakılması ve talebenin tamamladığı dersten imtihan edilmemesi,
- 3- Eğitim döneminde talebenin maişetinin temin edilmemesi,
- 4- Eğitimin on sekiz sene gibi uzun bir süreyi kapsaması,
- 5- Talebenin bir yılda sadece altı ay eğitim görmesi ve geriye kalan sürede boş bırakılması,
- 6- Yeni fenlerden talebenin mahrum bırakılması,
- 7- Yabancı dillerden hiçbirinin talebeye öğretilmemesi,

¹⁵⁷ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “İslah-ı Medâris”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 12, 21 Aralık 1908, s. 250.

- 8- Bir fenden çeşitli kitaplar okutturularak vakit kaybedilmesi,
- 9- Muhatar ve gerekli konuları içeren kitapların bir heyet tarafından belirlenerek okutulmasının zorunlu tutulmaması vb. nedenlerin olduğunu vurgulamış bu nedenden dolayı medreselerin ıslaha ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

Yazar makalenin devamında medrese ulemasını harekete geçmeye davet etmiş ve kendisinin bu konuda bir başlangıç yaptığını söyleyerek ıslahat önerilerinde bulunmuştur. Bu önerileri on bir madde hâlinde şu şekilde yazmıştır:

- 1- Medreselerde şu dersler okutulmalıdır: sarf, nahiv, mantık, adap, aruz, meani, beyan ve bedi', kalam, hikmet-i cedide, usûl-i hadis, hadis, tefsir, usûl-i fıkıh, fıkıh, Farisî, el-sine-i ecnebiyeden biri, tarih, ulûm-ı riyaziye, kitabet-i resmiye.
- 2- Medreseler fenlere göre taksim edilmeli ve dersler dersanelerde tedris olunmalıdır. Talebe bir heyet-i ilmiye tarafından imtihan edilerek bir üst sınıfa alınır ancak başarılı olamazsa bir yıl sonra tekrar imtihan edilir. İkinci imtihanda tekrar başarılı olamazsa medreseden ihraç edilir.
- 3- Medreselerde okutulacak bilimlere dair kitaplar bir heyet-i ilmiye tarafından seçilerek öğretimin bu kitaplardan yapılması zorunlu hâle getirilmelidir.
- 4- Müderris olacak kişi bir heyet-i ilmiye tarafından seçilmelidir.
- 5- Medreselerde tedris edilen bilimlere dair kütüphaneler tesis edilmelidir.
- 6- Günde üç defa ve üç saat tedris olunmalıdır.
- 7- İmaretler ıslah edilmeli bu konuda Evkaf ve Maariften yardım alınmalıdır. Ayrıca talebeye yine bu kaynaklardan yardım sağlanmalı, talebe senede on ay devamlı tedrisat ile meşgul edilmelidir.
- 8- Talebe, tahsil ettiği yabancı dillerde güzel ve doğru konuşmaya alıştırılmalıdır.

¹⁵⁸ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, "İslah-ı Medâris", s. 251.

9- Bir yüksek medrese vücuda getirilerek mekteb-i nüvvab ve hukuk-ı mülkiyede okunup da medreselerde okunmayan fenler ve kanunlar tedris edilmelidir.

10- Medrese eğitimini tamamlayanlar askerlik için yapılacak kuradan muaf olacakları gibi okumak isteyenlerin diledikleri yüksekokula imtihansız girmeye hakları olmalıdır.

11- Yüksek medreselerden mezun olanlar yukarıda sayılan ayrıcalıklara sahip olmanın yanında devletin şeri ve mülki bütün memuriyetlerine imtihansız kabul edilmelidir.¹⁵⁹

Yazar bu şekilde medreselerde okutulacak dersleri, ders saatlerini, talebe gelirleri ile ilgili önerilerini ve talebenin mezuniyet sonrası imtihansız memuriyetlere kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁰ Ayrıca o, medreselerin ciddi bir şekilde ıslahı hakkında harekete geçilmesi gerektiğini ifade etmiş; merkezde ve taşrada bulunan ulemayı yazılarla fikir beyan etmeye davet etmiştir.

2.4.2.2. Müntesibîn-i İlmiyeden Biri (II)

21 Aralık 1908 tarihinde medrese ıslahatı konusunda ulemayı yazı yazarak basın yayın organlarında fikir beyan etmeye çağıran makaleden bir hafta sonra 28 Aralık 1908 tarihinde diğer “Müntesibîn-i İlmiyeden Biri” imzasıyla “Mütalaa-i Mahsûsa: Islah-ı Tedris Hakkında” başlıklı başka bir makale yayımlanmıştır.¹⁶¹ Yine *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yayımlanan makalenin başında yazar, medreselerin içerisinde bulunduğu durumun sorumlusu olarak istibdat rejimini göstermiş; meşrutiyet sayesinde o devirden kurtulduklarını, dolayısıyla medreselerin ıslahının konuşulmaya başlandığını ifade etmiştir.¹⁶² Yazar makalenin devamında medreselere yönelik altı maddeden oluşan ıslah düşüncesini şöyle belirtmiştir:

- 1- Müderrisler alanlarında sadece uzman oldukları dersleri okutacak şekilde tefrik edilmelidir.

¹⁵⁹ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, **a.e.**, s. 251.

¹⁶⁰ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, **a.e.**, s. 252.

¹⁶¹ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “Mütalaa-i Mahsûsa: Islah-ı Tedris Hakkında”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 13, 28 Aralık 1908, s. 274-276.

¹⁶² Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “Islah-ı Medâris”, s. 276

- 2- Talebe; Arapça ilmine başlamadan önce özel olarak ya da mekteplerde Kur'an-ı Kerim'i tecvidle okumayı öğrenmeli, ardından Osmanlıcanın gramerini tahsil etmeye başlamalıdır.
- 3- Ders kitapları tetkik edildikten sonra talebenin anlayacağı şekilde düzenlenmeli ve ona göre kitaplar belirlenmelidir. Dersler talebenin anlayacağı dilde, sadeleştirilerek anlatılmalı, anlamayacağı konulara girilmemelidir.
- 4- Eğitim süresi on iki sene olmalıdır. Salı ve cuma günleri iki ders ve bu günlerin dışındaki günlerde üç ders okunmak ve düzenli olarak on ay devam edilmek şartıyla söz konusu dersler dağıtılmalıdır.
- 5- Dersler dershanelerde veya her türlü gürültüden uzak bir mekânda özel ders hocaları tarafından verilmelidir.
- 6- Tanzim edilen ders programında yabancı derslerden yalnız İngilizce veya Fransızca tahsil edilmelidir.¹⁶³

Yazar, medreselerde eğitim verecek müderrislerin sadece uzman oldukları derse girmelerini ve girdikleri derslerde talebenin anlayacağı şekilde dersi anlatmalarını istemiştir. Böylece talebenin anlamayacağı bir dil yerine sadeleştirilmiş bir anlatımla konunun daha rahat kavranacağı üzerinde durmuştur. Yine talebelere yönelik günlük verilecek derslerin yoğun olmasından kaçınmış; haftanın iki günü iki saat ders ve diğer günler 3 saat dersin yeterli olacağını ifade etmiştir. Yazar, makalesinin sonunda zikrettiği maddelerin “*çok güzel*” olduğu değerlendirmesinde bulunmuş ancak talebenin zorunlu ihtiyaçları karşılanmadığı takdirde bu önerilerin kuru bir emelden ibaret kalacağını belirtmiştir.¹⁶⁴

2.4.2.3. Ömer Fevzi Efendi

Bursa mebusu olarak görev yapan Ömer Fevzi Efendi (ö. ?), yukarıda adı geçen iki makale yazarından iki üç hafta sonra 11 Ocak 1909 tarihinde *Beyanü'l-Hak* mecmuasında medreselerin ıslahı konusunda görüşlerini yayımlamıştır.¹⁶⁵ O da diğer ıslah isteyen ve bu konuda rapor yazan İslamcı aydınlar gibi istibdadın kalkmasından,

¹⁶³ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, a.y.

¹⁶⁴ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, a.y.

¹⁶⁵ Ömer Fevzi, “İslah-ı Medaris”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 15, İstanbul, 11 Ocak 1909, s. 324.

meşrutiyyetin ilan edilmesinden dolayı umutlanmış ve medreselerin ıslahı konusunda olumlu beklentileri oluşmuştur.

Ömer Fevzi Efendi, yazısında birçok kişinin bu dönemde ilmiye ve ilmiyenin sorunları hakkında makaleler, ıslahnameler, tenkitler, tertipler yazdığını; ıslahat istediğini belirtmiştir. Ancak o, istenen bu ıslahatın yavaş bir şekilde uygulanmaya konmasının daha doğru olacağını, acele edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁶ Zira ilk anda bu durumun tepkilere neden olabileceğini düşünmüştür. O ayrıca medreselerde yeni bir şey icat etmenin şimdilik tatbik ve icrasının mümkün olmadığını savunmuş; medreselere yönelik yapılacak bir iyileştirmenin acil olan konularla başlamasını istemiştir.

Makalesinde medreseleri, her tarafı çürümüş ancak temel taşları sağlam bir binaya benzetmiş ve bu binanın tamamen kaldırılmasının zararlı olacağını ifade etmiştir.¹⁶⁷ Bu nedenle binanın tamirini zaruri görmüş; tamir edilmemesi durumunda ise çöküp harap hâle geleceğini belirtmiştir. Kısacası o, bir ıslahın gerekliliğini ortaya koymakla birlikte bunun tedricen ve öncelikli konulara eğilerek yapılmasını önermiştir. Ömer Fevzi Efendi'nin makalesinde medreselerin ıslahına dair belirttiği ve yapılmasını öncelikli gördüğü konuları şu şekilde ele almak mümkündür:

- 1- Medreselerin ıslahı suhûletle, acil fayda getirecek noktalar üzerinde durarak ve esasa dokunmadan yapılmalıdır. Adım adım yapılacak olan bu ıslah, zamanla genişleyip ilerleyecek tarzda olmalıdır.
- 2- Ders programına alınacak fenlerden diğer fenne imtihanla geçilmelidir. Yani sınıf geçmede imtihan sisteminin uygulanması gereklidir.
- 3- Talebe geçim endişesi içerisinde olmamalıdır. Bunun için hayır sahiplerinin ve vakıfların tahsis ettiği kaynakların doğru kişilerce idare edilmeleri sağlanmalıdır.
- 4- Vakıflar tekrar İlmiye idaresine geçmeli ve bir heyet-i ilmiye tarafından yönetilmelidir.

¹⁶⁶ Ömer Fevzi, **a.y.**

¹⁶⁷ Fevzi, **a.e.**, s. 325.

5- Medreseye kayıt kabulde imtihan sisteminin geçerli olması gerekmektedir. Mevcut medreselere belirli şartlar ve imtihanla kayıt ve kabul olunduktan sonra talebeye geçimleri için belirli bir maaş verilmelidir.

6- Talebe tahsil süresini doldurup çıkış imtihanını kazandığında ne gibi işlerde çalışabileceğini ve ne kadar maaş alacağını bilmelidir. Bu durum önceden tayin edilmelidir.

7- Medresede kendi parası ile okuyacak olan talebe her vakit medreseye girebilmelidir.

8- Çıkış imtihanı mecbur olmalı, fakat talebe belli bir zamandan fazla medresede bırakılmamalıdır.

9- Birkaç derece üzere mezuniyet ruusu verilerek vazifeler ve mertebeler açık açık anlatılmalıdır.

10- Devlet ve hükûmet kabul ve ciddi himaye edilecek bir tarzda ulema ve nüvvab; imam ve hatipleri yetiştirmelidir.¹⁶⁸

Tüm bu maddelere bakıldığında Ömer Fevzi Efendi'nin medreselere ait mevcut öğretim tarzını birdenbire, ani bir değişimle bozmak istemediği, gerekli gördüğü bazı dersleri programa tedricen eklemenin ilerlemeye daha fazla katkı sağlayacağı fikrine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca o, ilmî ilerlemenin önünde duran engelin medrese mensuplarının karşılaştığı ekonomik sorunlar olduğunu savunmuş, medrese talebesinin yaşlarının temin edilerek ilmin teşvik edileceğini ileri sürmüştür. Bu nedenle talebeye belirli bir maaşın verilmesi gerektiğini söylemiş; neden olarak da talebelerin aldıkları eğitim süresince geçim endişelerinin olmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁹

2.4.2.4. Nun

Medrese ıslahına yönelik yayımlanan bir başka makalede “Nun” mahlasını kullanan yazar, İslam âleminin terakkisinin medreselerin hakkıyla ıslahına bağlı olduğunu

¹⁶⁸ Fevzi, a.y.

¹⁶⁹ Fevzi, a.y.

savunmuştur.¹⁷⁰ İslahat fikrinin zarureti ve ıslahatın hangi alanlarda yapılacağına dair görüşlerini belirten yazar “*Derûnunda ulûm-ı diniye ve felsefe, hikmet okutmak için tesis edilmiş medreselerde ise ber-vechi âti kavâide riâyet ederek ıslah edilmek iktiza eyler.*” diyerek medrese ıslahının gerekliliği üzerinde durmuştur.¹⁷¹

Yazara göre medreseler yüzyıllar boyunca İslam âlemine dâhiler yetiştiren, dinî eğitim veren bir kurum olmasına rağmen resmî makamlar tarafından ilgisiz bırakılmıştır. Ona göre bunun temel sorumlusu bütün unsurlara eşit haklar tanıyan ve mektepler açan Tanzimat siyaseti olmuştur. Bu siyaseti uygulayanların rüştiyeler, idadiler vasıtasıyla yüzlerce talebe yetiştirdiklerini, memlekete de faydalı olduklarını belirtmiş ancak millî ve manevî değerleri vermede yetersiz kaldıklarını ifade etmiştir.¹⁷² Bu nedenle medreselerin bu konuda gerekli olduğunu vurgulamış; medreseye verilecek önemin artmasını istemiştir. Onun beş madde hâlinde yazdığı ıslahat fikrini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1- Medrese binaları sağlık açısından sakıncalıdır ve hıfz-ı sıhhiyeye uygun yeni binalar inşa edilmelidir.
- 2- Medreselerde ilm-i terbiye ve usûl-i tedris açısından mektep usûlü kabul edilmelidir. Bu takdirde medreselerdeki tahsil; iptidai, tâli ve âli olmak üzere üç büyük devreye ayrılacak şekilde tertip ve tanzim olunmalıdır.
- 3- Medreselerimizde beş on senede verilen Arap dili eğitimi, talebenin daha kısa sürede öğreneceği şekilde Avrupalı müsteşrikler ve muallimler tarafından tertip edilen eserlerden istifade edilerek yeniden gözden geçirilmelidir. Yine aynı yol izlenerek yeni kitaplar meydana getirilmelidir.
- 4- Medreselerin kendilerine ait bir bütçesi olmalı ve medreseler tecrübeli kişiler tarafından idare edilmelidir.
- 5- Medreselerdeki tahsil ile birlikte talebenin yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçları ücretsiz olmalıdır.¹⁷³

¹⁷⁰ Nun, “Medreselerin Islahı” **İslam Dünyası**, Cilt: I, Sayı: 2, 27 Mart 1913, s. 29

¹⁷¹ Nun, **a.y.**

¹⁷² Nun, **a.e.**, s. 30.

¹⁷³ Nun, **a.e.**, s. 30.

Yazar belirttiği bu beş madde ile medreselere ilişkin idari ve mali konuları öne çıkaran bir değerlendirme yapmıştır. Yazar ayrıca medreselerin ıslahına başlandığı takdirde başarıya ulaşılacağını belirtmiş; medreselerin bulundukları mevcut hâllerinde bırakılması durumunda ise “*Medreselerin hâl-i hazırını muhafaza şartıyla tecdidatından ziyade ta’mirata kalkışırsak yüz sene sonra da medreselerimizi bu hâlde göreceğimize şüphe edilmesin.*”¹⁷⁴ diyerek konunun önemine vurgu yapmıştır.

Rapor şeklinde kamuoyunun dikkatine sunulan bu dört makalede yazarların ortak birçok görüşü olduğu gibi farklı fikir ve düşünceleri de mevcuttur. Ancak amaçları, medreselerin vakit kaybetmeden ıslah edilmesi gerektiği noktasında birleşmektedir. Bu anlamda onların ortak düşündüğü noktalar arasında; medreselerde okutulacak derslerin, ders programının ve ders saatlerinin yeniden düzenlenmesi gerektiği yer almış; ders kitaplarının talebinin anlayacağı şekilde sadeleştirilerek yeniden düzenlenmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca talebelerin ekonomik bağımsızlığını kazanması gerektiği üzerinde durmuşlar; vakıf gelirleri üzerinden talebelere belirli bir miktar maaş verilmesini önermişlerdir. Talebelere mezuniyet sonrası istihdam sağlanmasını da gündeme taşımışlar; mezun olur olmaz iş sahibi olmaları gerektiğini vurgulamışlardır.

Yazarların ıslaha yönelik farklı tekliflerde bulunduğu hususlar da mevcuttur. Müntesibini İlmiyeden Biri [I] müstear ismini kullanan yazar, medreseleri iki kısma ayırmış ve bu kısımlarda okutulacak kitapların ve ders verecek müderrislerin kurulacak bir heyet tarafından belirlenmesini istemiştir. Ömer Fevzi Efendi ise medreseleri İbtidai, Tâli ve Âli olarak üçe ayırmış; bu kısımlardan diğer kısımlara imtihanla geçileceğini ifade etmiştir. Yani ona göre sınıf geçmede imtihan sisteminin uygulanması önemli ve gerekli olmuştur. Bununla birlikte Müntesibini İlmiyeden Biri [I] ve [II] ve Nun mahlasını kullanan yazarlar medrese ıslahının bir an evvel başlamasını ve ulemanın harekete geçmesini isterken Ömer Fevzi ıslah için acele edilmemesi gerektiğini, yapılacak yeniliklerin acil işlerden başlanarak tedricen yapılmasının daha uygun olacağını savunmuştur.

¹⁷⁴ Nun, a.y.

Özetlenecek olursa, medreselerin ıslahına yönelik yazılan ve resmî olmamakla birlikte kamuoyu aracılığıyla resmî makamların dikkatine sunulan ıslah risalelerinin ve makale hâlinde sunulan raporların üzerinde durduğu ortak noktaları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- Ders Vekâleti yeniden yapılandırılmalı, medrese tedrisatının merkez ve taşra teşkilatı kurulmalıdır.
- Ders programına matematik, coğrafya, tarih, fizik, kimya vb. ilimler ilave edilmeli ve yeniden düzenlenmelidir.
- Ders kitapları ve diğer araç gereçler yenilenmeli, günün şartlarına uygun hâle getirilmelidir.
- Dersler, pedagojik prensipler ışığında işlenmelidir.
- Öğretmenler branşlarına göre yetiştirilmelidir.
- Müderrislerin aldıkları maaşlar yükseltilmelidir.
- Medrese binalarının bakım, onarım ve restorasyonları yapılmalıdır.
- Vakıf gelirleri yeniden medreselerin tasarrufuna bırakılmalıdır.
- Eğitim ve öğretim esaslı bir şekilde nizama sokulmalı, öğrencilerin uyacağı disiplin kuralları tespit edilmelidir.
- Medrese mezunlarının hak ve hukukları ile mesleki kariyerleri planlanmalıdır.

Medreselerin ıslahına yönelik dört risale yazarı ile dört makale yazarı tarafından sunulan bu yenilik projelerinin amacı, medreselerin uzun bir süre önce kaybetmeye başladığı itibarını yeniden iade etmek olmuştur. Ayrıca onlar medreseleri Tanzimat öncesi dönemdeki gibi alternatifsiz bir kurum olmasa bile yine de genel eğitimin en önemli unsurlarından biri hâline getirmeyi istemişlerdir. Sadece medreselerin değil medreselilerin de etki ve yetki alanının olabildiğince genişletilmesini ve sistemin önemli bir parçası olarak varlık göstermesini dilemişlerdir.

İslamcı aydınların bir kısmı tarafından yazılan bu ıslah risaleleri ve makaleleri diğer İslamcı aydınların medreselere yönelik fikirlerini ortaya koyduğu makale yazılarından ayıran özelliği maddeler halinde bir rapor mahiyetinde ve nizamname şeklinde yazmaları olmuştur. Zira bahsi geçen konuların dışında İslamcı aydınlar medreselerin

ders programları, yabancı dil eğitimi, eğitim metodu, dersleri, müderrisleri, talebeleri vb. konularda yoğun bir şekilde görüş bildirmişlerdir.

2.5. İslamcı Aydınların, Medrese Ders Programı ve Derslere Yönelik Söylem ve Önerileri

Osmanlı medreselerinin ders programını ve programda okutulan dersleri belirleyen farklı unsurlar olmuş; bunlar arasında siyasi otorite, ulema, medreseleri vakfeden kişiler ve ders veren müderrisler yer almıştır.¹⁷⁵ Her ne kadar Devlet tarafından zorunlu kılınan bir ders programından bahsetmek mümkün olmasa da âlimler, siyasi iradenin yönelimlerini de göz önünde bulundurarak o yüzyılın ilim kamuoyunda cari olan nazari bilgileri içerecek şekilde bir ders programı takip etmişlerdir. Diğer yandan medreselerin bir vakıf kurumu olduğu düşünüldüğünde vakfeden kişinin talepleri ile ders veren müderrislerin ilmî birikimleri, ders programının oluşturulmasında etkili unsurlar arasında yer almıştır. Tüm bu etkenlerden dolayı medreselerdeki ders programlarının ana çizgisi aynı kalmakla birlikte ağırlığı medreselere göre değişmiş ve aralarında sadece nisbi bir birlik ve benzerlik meydana gelmiştir.¹⁷⁶

Osmanlı medreselerindeki ders programının ana çizgisinde bulunan derslere bakıldığında ise nakli ilimlerin ağırlıkta olduğu ancak bununla birlikte akli ilimlere de yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum XVI. yüzyılın sonlarından itibaren değişim göstermiş; akli ilimler tedricen terk edilmeye başlanmıştır. Bunun başlıca sebebi, Batı’da yaşanan ilmî gelişmelerin hız kazanması sonucu bu durumun Osmanlı ilim adamlarında tereddütlere yol açması ve neticede onların nakli ilimlere doğru yönelmeleri ve akli ilimleri ikinci plana atmaları olmuştur.¹⁷⁷ Ayrıca ilimlerin tasnifinde faydalı ilim-faydasız ilim ikilemi oluşturulup akli ilimlerin faydasız ilimler olarak görülmesi, ulemanın Batı dili bilmediği için oradaki ilmî gelişmeleri takip

¹⁷⁵ Şükran Fazlıoğlu, “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 12, İstanbul, 2008, s. 594; Hüseyin Atay, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-Nameler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XIII, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1981, s. 172.

¹⁷⁶ Fazlıoğlu, “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar”, s. 595.

¹⁷⁷ Mustafa Şanal, “Osmanlı Devri’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: İstanbul’un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı, 2003, s. 152.

edememesi, başta felsefe olmak üzere akli ilimlerin argumanlarının insanları küfre düşürdüğüne inanılması ve yine ulemanın bu argumanlar karşısında tatmin edici cevaplar verecek kadar donanımlı olmaması akli ilimlerin ihmaline ve ders programlarının gerilemesine neden olan etmenler arasında yer almıştır.¹⁷⁸

XIX. yüzyıla gelindiğinde ders programı son derece farklılaşmış; düşünce, muhakeme ve tecrübeye dayalı ilimler programdan çıkarılmış; düşünen ve araştıran insan yetiştirmekten uzaklaşıp sadece belirli bilgilerin öğretilmesi gaye edinilmiştir.¹⁷⁹ Bu durum II. Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren medreselerin ıslahatını isteyen İslamcı aydınların dikkatinden kaçmamış; ders programını ve ders içeriklerini ıslahatta esas alınması gereken noktalar arasında görmüşlerdir. Böylece onlar bu alanda yapılacak iyileştirme ile medreselerin içinde bulunduğu yetersizliğin ve verimsizliğin önüne geçileceğine inanmışlardır. Onların konu üzerinde önemle durması ve konuya ilişkin çözüm önerileri sunmasından dolayı çalışmamızın bu bölümünde medreselerdeki ders programı ve programda yer alan dersler ele alınmıştır.

2.5.1. Ders Programları

İslamcı aydınların medrese ıslahatında üzerinde önemle durduğu hususların başında medreselerde uygulanan ders programları gelmektedir.¹⁸⁰ Onlar ders programlarının yetersizliğine, gereksiz derslerle dolu olduğuna, gelişigüzel ve dar bir düşünceyle hazırlandığına işaret etmişler; ders programlarının İslam gayesi ve maksadı taşıması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁸¹ Halim Sabit, programların yetersizliği ile ilgili şu tespiti yapmıştır:

¹⁷⁸ Şanal, a.y.

¹⁷⁹ Zeki Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXVI, Ankara, 1997, s. 404.

¹⁸⁰ Ders programı: Bir eğitim kurumunun hem genel hem de özel amaçlarının gerçekleşmesine yönelik ders içi ve dışı bütün faaliyetlerini kapsayan ve eğitim-öğretim programlarındaki esasları davranışa dönüştüren programdır. Buna göre bir eğitim kurumunda okutulması kararlaştırılan bütün dersler ile içeriklerinin kendi bünyelerinde bütünlük ve uyum sağlamaları gerektiği gibi belirlenen genel amaçların gerçekleşmesine de hizmet etmesi gerekir. Ders programları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", **AÜİFD**, Cilt: XLIV, Sayı: 1, 2003, s. 187-226.

¹⁸¹ Mehmed Seyyid, "İtiraf ve İşhâd", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 233, 27 Şubat 1913, s. 429; Niyazi, "İştirâk-ı Efkâr", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 147; "Nun", "Medreselerin Islahı" s. 30; Edhem Ruhi, "Talebe-i Ulumün Feryâdları", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı:

“...Demek oluyor ki ders programlarında, usûl-i tedris cihetlerinde akl u fikre, ihtiyac ve ilcâât-ı zamaneye kat’iyyen ehemmiyet verilmemiş ve ders programı tanziminde gelişigüzel, muvakkat, kısa, dar bir düşünce sevkıyla bir dereceye kadar Araplara, Acemlere ve Mâverâü’n-nehirliilere taklîdden başka hiçbir cihet nazar-ı i’tibâra alınmamış idi. İşte bu teşkilat, pek cüz’i, sûrî bazı tebeddülâtan kat’u’n-nazar hemen zamanımıza kadar, olduğu gibi devam etti...”¹⁸²

Halim Sabit, bu sözleriyle yetkililerin ders programlarının önemi üzerinde durmadığını, ihtiyaç tespit edilmeden program hazırlandığını belirtmiş; bu durum ile ilgili endişelerini dile getirmiştir. Bu endişeleri haklı çıkaracak bir başka yazı H. Osman Niyazi tarafından yazılmış ve birkaç sayı sonra aynı mecmuada yayımlanmıştır.¹⁸³ Yazıda o günün medreselerinde mevcut olan ders programları ile ders kitaplarının her yıl aynı şekilde değişmeden devam ettiği belirtilerek örnek bir ders programı aracılığıyla konu şu şekilde ele alınmıştır:

“...Yalnız şu dört senelik tedrisâtın numûne olarak bir ders göstereyim. Birinci sene, mebdâ-i hendese; ikinci sene, muhtasar hendese; üçüncü sene, tekrâr muhtasar hendese; dördüncü sene, küçük hendese. Anlıyoruz, istidlâl ediyoruz ki gelecek sene de mini mini hendese okuyacağız. *‘Benim oğlum binâ okur, döner döner yine okur.’* bu da atalar sözü değil mi?...”¹⁸⁴

Osman Niyazi dört senelik eğitimde bir dersin önüne farklı sıfatlar eklenerek tekrar tekrar aynı dersin okutulduğundan şikâyet etmiş; bunun böyle devam edip gideceğini tahmin etmekte güçlük çekmediklerini ifade etmiştir. Aynı konu üzerinde Hadımuddîn, İslam Dünyası’nda; İlyas Muhtar ise Beyanü’l-Hak’ta yazı yazmış; olumsuzlukların tüm dersler için değişmediğini belirtmişlerdir. Buna örnek olarak

246, 29 Mayıs 1913, s. 200; H. Sabit, “Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizane”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 33, 8 Nisan 1909, s. 105; Nasuhi Efendizade A. Hayri, “Hakikatten Vazgeçmem III”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 72, 8 Ağustos 1910, s. 1403-1405.

¹⁸² H. Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 324-336.

¹⁸³ H. Osman Niyazi, “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 244, 15 Nisan 1913 s. 161.

¹⁸⁴ H. Osman Niyazi, **a.y.**

matematik dersinin konusu olan dört işlemi talebenin üç sene boyunca gördüklerini, İslam tarihi dersinin de yine üç yılda aynı konular üzerinde durduğunu ve programda bir ilerleme olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁸⁵ Bu belirsizliklere ilave olarak programda hangi dersin hangi sınıf derecesinde okutulduğu, mezun olabilmek için hangi dersleri bitirmek gerektiği vb. konulardan bile haberdar olmadıklarını ifade etmişlerdir. Hatta bu programın ıslahını ehil kişilere vermedikleri için bu konularda ne hocaların ne de müdürlerin bilgisi bulunduğunu dile getirmişlerdir.¹⁸⁶

İslamcı aydınlar ayrıca medreselerin ders programları ile ilgili yüksek ilimler olan tefsir, hadis, fıkıh, kelam vb. derslerin yeniden gözden geçirilerek programa alınması; bu derslere yardımcı durumda olan haşiyelerin ise sınırlandırılması gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁸⁷ Zira onlara göre haşiyeler araç iken zamanla amaç konumuna gelmiş ve okunması vacip olan yüksek ilimlere programda yer verilmemeye başlanmıştır.¹⁸⁸

İslamcı aydınlardan reformist söylemleri ile dikkat çeken Musa Kazım Efendi¹⁸⁹, *Sırat-ı Müstakim* dergisinde medreselerin ıslahı konusunda yazdığı bir dizi makalede ders programı konusuna da değinmiştir.¹⁹⁰ Ona göre medreselerde o güne kadar takip edilen geleneksel öğretim metodu ve ders programı yeniden düzenlenmeli, yeni ve

¹⁸⁵ Hadımuddin, “İslah-ı Medâris ve Fünûn-ı Cedide”, **İslam Dünyası**, Sayı: XXII, t.y., s. 358; İlyas Muhtar, “Taşralarda Ahval-i Medâris, Ulemaya İntibah”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 168, 22 Temmuz 1912, s. 2961.

¹⁸⁶ Osman Niyazi, “Ders Vekâlet-i Âliyesi’ne Açık Arıza”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 265, 9 Ekim 1913, s. 71; Nasuhizadeefendi O. Hayri, “Hakikatten Vazgeçmem”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 81, 17 Ekim 1910 s. 1553.

¹⁸⁷ İskilipli Mehmed Atıf, “Tabakât-ı Müctehidîn” **Mahfil**, Cilt: II, S: 21, 1922, s. 143; Demirhisarlı Hafız Hüseyin, “Ulema-yı İslamın Mevki-i Siyasisi II”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 159, 20 Mayıs 1912, s. 2812-2813.

¹⁸⁸ İzmir Mebusu Seyyid, “İttihad ve Taklid”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 4, 26 Mart 1914, s. 104-107; M. Nuri, “İslam’ın Terakkisi Yalnız (Usul-i Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır”, **İslam Dünyası**, Sayı: 1, 15 Mart 1913, s. 11; “[Medine Kazanlı Talebesi Cemiyeti]: Sırat-ı Müstakim”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 60, 28 Ekim 1909, s. 128.

¹⁸⁹ Musa Kazım, Meşihat ve Maarif Nezareti bürokrasisinde önemli görevler almış; İttihad ve Terakki Dönemi’nde aralıklı olarak dört kez Şeyhülislamlık görevine getirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. **Erzurumlu Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum) Tebliğ ve Müzakereler**, Editör: Ömer Kara, 2014. Erzurum.; Ferhat Koca, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002.

¹⁹⁰ Makaleler için bkz. *Sırat-ı Müstakim*, C: III, S: 52, s. 403; S: 53, s. 5; S: 54, s. 22-23

modern derslerden oluşan en az beş altı ders eklenmelidir.¹⁹¹ Musa Kazım Efendi medreselerdeki programın eksikliklerini makalesinde şu şekilde ifade etmiştir:

“Sonra lâıykıyla fıkıh okumuyoruz. Zirâ vakit bulamıyoruz. Tefsir, hadis... Onlara hiç ehemmiyet bile veremiyoruz. Bu nasıl tahsil? Böyle şey olmaz. Bütün talebe bir yere gelmelisiniz, bunları düşünmelisiniz. İşte bu ihtiyacı size söylüyorum. Siz de düşünmeli. Bu hâle nihayet vermeli. Çareler taharri etmeli. Meselâ Mısır’da güzel program yapmışlar, onu getirmeli. Nasıl yapmışlar, o programı görmeli. Düşünmeli, ihtiyacat-ı hâzıraya göre bir program tertib etmeli. Bir kere bu Arapça cihetini te’min etmeli, sonra da fûnun cihetini son derece nazar-ı dikkate almalı.”¹⁹²

Musa Kazım Efendi bu yazısı ile ders programları hakkında çareler aranmasını, gerekirse diğer medreselerin ders programları örnek alınarak ihtiyaca göre yeni bir program oluşturulması gerektiğini işaret etmiştir. İslamcı aydınlar oluşturulacak yeni programda, din ilimlerinin yanı sıra felsefe, yabancı dil, fen ilimleri vb. diğer dersler olması gerektiği üzerinde durmuşlardır.¹⁹³ Ayrıca güzel sanatlar dersinin olmasını ve içerisinde yazı, süsleme, cilt, resim gibi dalların yer almasını önermişlerdir.¹⁹⁴ Zira onlar medreselerin sadece dinî ilimlerin okutulduğu bir okul olmamasını, yeni-modern bilimler ve ilimlerin de okutulması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Bu konuda medreselerin medrese-i âliye yani yüksek medrese konumuna çıkartılmasını istemişler hatta medreselerin fenlere göre uzmanlaştırılacak şekilde bir ders programı düzenlenmesini teklif etmişlerdir.¹⁹⁵

İslamcı aydınlar; bu konuda ıslahat isteyenlerin zihinlerini yormalarını, sonuç alınıncaya kadar her vakit bu işle meşgul olmaları gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁹⁶ Bu konuda Bâyezid dersiam müderrislerinin yazdıkları ortak metinde, “...Biz düştüğümüz

¹⁹¹ Musa Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 54, 16 Eylül 1909, s. 22.

¹⁹² Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh” s. 22-23.

¹⁹³ Ahmed Şirani, “el-Fûnun’u Cedide fi’l-Medârisi”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 109, 8 Mayıs 1911, s. 2017; Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 112; “İzmir Mü’temer-i İlmîsi Mukarreratı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 176, 25 Ocak 1912, s. 322.

¹⁹⁴ H. Sabit, “İslah-ı Medâris Münâsebetiyle”, s. 324.

¹⁹⁵ Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s. 331.

¹⁹⁶ Hadimuddin, “İslah-ı Medâris ve Fûnûn-ı Cedide”, s. 359.

girdâb-ı akametten, şu kurûn-ı vustâ programını ta'kibden bir kere kurtarılalım, o vakit milletin kalbinin en derin köşelerinde ne kadar arzû-yı dindârâne, ne kadar âmâl-i terakki-perverâne var ise hepsinin istihsâline kudret-i Samedâniyye'nin bize bahşettiği kuvvetin müsaîd olduğu hudûdun son derecesine kadar çalışırız..."¹⁹⁷ diyerek medreselerin içinde bulunduğu durumu programın yetersizliğine, eğitimin süresine bağlamışlar ve yazılarının devamında bu programdan kurtulduktan sonra kimsenin medreseleri durduramayacağını ve bu kurumların daima ilerleyeceğini belirtmişlerdir.¹⁹⁸ Sonuç olarak İslamcı aydınların ders programları üzerinde şu noktalara işaret ettiklerini söylemek mümkündür. Onlara göre ders programı:

- Tefsir, hadis, fıkıh, kelam vb. dersleri ihtiva etmelidir.
- Felsefe, yabancı dil, fen ilimleri vb. dersleri içermeli, dersler yıllara göre dağıtılmalıdır.
- Fen derslerini kapsamalı; bunun için medrese-i âliye tesis edilmelidir.
- Gereksiz haşiyeler sınırlandırılmalı ya da tamamen kaldırılmalıdır.
- Güzel sanatlar dersi, yazı, süsleme, ciltleme, resim gibi dersleri bulundurmmalıdır.
- Sadece saadet-i uhreviyyeyi değil onunla beraber saadet-i dünyeviyyeyi de temin etmelidir.

İslamcı aydınlar, ders programında yapılacak küçük düzenlemeler ile terakkinin mümkün olamayacağı görüşünde olmuşlar; kesin çözüm yolu için ders programının belirttiği hususlar göz önüne alınacak şekilde yeniden ıslah edilmesini arzu etmişlerdir.

2.5.2. Ders İçerikleri

İslamcı aydınlar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahı konusunda sadece ders programları üzerinde durmamış; programa konulacak derslerin içerikleri ile de ilgilenmişlerdir. Onlar medreselerde okutulan derslerin çağın gerektirdiği şartlara uygun olmasını istemişler, hiçbir faydası olmayan veya devri geçmiş derslerin ders programından çıkarılması gerektiğini düşünmüşlerdir.¹⁹⁹ Hatta o dönem Musa Kazım

¹⁹⁷ Seyyid ve diğerleri, "İtiraf ve İşhâd", s. 429.

¹⁹⁸ Seyyid ve diğerleri, a.y.

¹⁹⁹ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 77.

Efendi, medreselerin ıslahı ile ilgili yazdığı bir makalede mevcut ders kitaplarının bütünüyle lağvedilmesi gerektiğini belirtmiş; bunun gerekçesini ise şöyle açıklamıştır:

“...Yok, i’tirâzınız varsa söyleyin. Biz metin okuyacaktık. Ne belleyecektik? Kavâ'id. Neye ait? Arapçaya. Peki okuyalım. Bu lâzım. Fakat sonra o kavâ'id üzerine bir kitap yazılmış. Vâkı'â bir şerh ama o da tenkidden ibâret. Çünkü i'tirâzlar, cevâblar, kileler dolu. Sonra onun üzerine hâşiyeler var. Bunlar da fülân şöyle dedi, fakat ben haklıyım, o değil, o anlamamış, doğrusu benim dediğimdir... Tenkidin tenkidi, tenkidin tenkidinin tenkidi. Felsefenin felsefesi, felsefenin felsefesinin felsefesi...”²⁰⁰

Musa Kazım Efendi, ıslahat için bu şekilde faydası olmayan haşiyelerin kaldırılması gerektiğini belirttikten sonra yazısının devamında bu kitapların yerine farklı dersler eklenmesini önermiştir. Bunlar arasında felsefe, kelam, yabancı dil vb. dersler öne çıkmaktadır. İslamcı aydınların önemle üzerinde durduğu bu derslerden felsefe ve kelam dersi ile yabancı dil dersini ayrı iki başlık hâlinde ele almak mümkündür. Böylece onların bu derslerin üzerinde önemle durmalarının sebepleri de ortaya konmuş olacaktır.

1- Kelam ve Felsefe Dersleri: İslamcı aydınlar akli ilimler olarak adlandırılan kelam ve felsefe derslerinin medreselerin ders programında yer almasını istemişlerdir.²⁰¹ Bunun sebebi ise İslamcı aydınların medreselerde okutulan kelam, felsefe vb. dersler ile İslam dininin, muarızların fikirlerine karşı akli olarak daha iyi savunulmasını ve onlara karşı daha güçlü cevaplar verilebilmesini istemeleridir.²⁰² Halim Sabit, İslam memleketlerinin topraklarının genişlemesi ile birlikte Müslümanların birçok farklı düşünceye ve hurafeye sahip insanlarla bir arada yaşamaya başladığından dolayı

²⁰⁰ Musa Kazım, “Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -III-”, s. 22-23.

²⁰¹ Fahreddin, “Din Mâni-i Terakki Değildir”, s. 407; İsmail Gaspirinski, “Ser-tâc-ı Ulemâ-i Şeriat-Penâh Şeyhülislam Hazretlerine Açık Mektub”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 406; İlhami, “Debre Kongresi’nden Bir Yaprak”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 411.

²⁰² Musa Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimin Mezâhib-i Muhtelifinin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -I-”, Emeği Geçen: H. Eşref Edip, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 405.

onlara karşı İslam'ı korumak ve savunmak adına bu derslere ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.²⁰³

O dönem ayrıca misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçecek bilginin edinilmesi ve dinin terakkiye mâni, fenne karşı olmadığına ispatı için de bu derslerin önemi artmıştır.²⁰⁴ Bu konuda Musa Kazım Efendi; kelim ve felsefe ilimlerini bilen kişilerin doğruyu nasıl savunacaklarını, karşıdaki kişinin fikrî hatalarını nasıl tespit edeceklerini ifade etmiş ve bu gibi durumlar ile karşılaşabilecek kişilere şu şekilde tavsiyede bulunmuştur:

“El-hâsıl birçok nokta-i nazardan ilm-i kelam kitaplarımızı ıslâh ve ikmâl etmeliyiz. Bilhâssa asr-ı hâzırda felâsifenin mezâhibini okumalı, öğrenmeli. Müdâfaa etmeli... Fakat her türlü müdâfaamızı hükm-i celiline tevfiğ etmeliyiz. Yani edeb dâiresinde mübâhase, münâzara etmeli. İhtilâfları kaldırmalı. Çünkü Hazret-i Peygamber de böyle yapardı.”²⁰⁵

Musa Kazım bu şekilde kelam ve felsefenin öneminden bahsederken bu ilimlere ait kitapların da ıslah edilmesi gerektiğini söylemiş; bu ilimlerin eğitimine duyulan ihtiyacı dile getirmiştir.²⁰⁶ Diğer bir İslamcı düşünür Filibeli Ahmed Hilmi, felsefenin bir ders olarak mutlaka müfredatta olması gerektiğini savunmuş; felsefenin terk edilmesini bir felaket olarak nitelemiş ve bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“ İslam'da felsefenin terk edilmesi bir felakettir. Terk edilşin sebebini ise ‘müsamahasızlık’ (adem-i müsaade: intolerance), ‘şeklî taassup’ ve ‘araştırma düşmanlığı’nın sebeplerinde, gerileme ve çöküşün kanunlarında ve âmillerinde aramak icap eder.

²⁰³ H. Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 333.

²⁰⁴ Alim Can El- İdrisî, “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 123, 12 Ocak 1911, s. 311; Muhammed Abduh, “Bugünkü Müslümanlar Yahud Müslümanlığa Müslümanlarla İhticac”, Mütercim: Mehmed Akif, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 25, 11 Şubat 1909, s. 393; “Din-i İslam ve Ulûm-u Fünun”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 74, 3 Şubat 1910, s. 352.

²⁰⁵ Musa Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -II-”, Emeği Geçen: H. Eşref Edip, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 53, 9 Eylül 1909, s. 6.

²⁰⁶ Musa Kazım, **a.y.**

İbn Rüşd, İslâm muhitinde Aristo Felsefesi'nin en müttekâmil derecede temsilcisidir. Yalnız onun fikirleri İmamı Gazali'nin öldürücü darbeleri altında ve İslâm umumi efkârı huzurunda ölmüştür. İbni Rüşd'ün İmam Gazali'ye karşılık vermesi Müslümanlar nazarında ehemmiyet kazanamamıştır. Gazali'nin üstünlük sağlaması, İslâm toplumunda felsefeyi öldürmüştür. İbni Rüşd'ten sonra bir ikinci İbni Rüşd veyahut ona hayırlı bir halef olabilecekler yetişmedi. Gazali ve Eş'ari'den sonra İslâm diyarında gerileme fikri başlamıştır.²⁰⁷

Filibeli bu sözleriyle İbn Rüşd'ün Aristo felsefesinin en önemli temsilcisi olduğunu ancak İbn Rüşd'ün fikirlerinin İmam Gazali tarafından öldürüldüğünü, dolayısıyla da felsefenin öldürüldüğünü ifade etmiştir.²⁰⁸ Zira Gazali, ilimleri tasnif etmiş ve dinî ya da dinî olmayan ilimler olarak ikiye ayırmıştır. Bunlardan felsefe dersini müstakil bir ilim olarak değil matematik, mantık, kelim ve tabiiyat ile aynı kategoride değerlendirmiştir. Mustafa Şanal'a göre Gazali'nin, önceliği dinî ilimlere verip akli ve felsefî ilimlere karşı soğukluk ve ihtiyatlı tutum olarak değerlendirilebilecek bu anlayışı ortaya koyması, sonraki devirde yetişen ulemanın üzerinde önemli tesirler oluşturmuş ve bundan dolayı felsefeye karşı yanlış bir anlaşılma doğmuştur.²⁰⁹ Bu yanlış anlaşılmanın önüne geçmek ve felsefe ilmi ile felsefe eğitimi veren ders kitaplarını yeniden gündeme getirmek isteyen İslamcı aydınların bu düşüncelerinde öne çıkan başlıca iki belirgin sebep olmuştur:

Bunlardan birincisi; II. Meşrutiyet Dönemi'nde Batılıların yazdığı felsefî kitapları Baha Tevfik (ö. 1914), Celal Nuri (ö. 1938), Abdullah Cevdet (ö.1932) vb. Batıcı düşünceye sahip isimler tercüme etmiş; ortaya İslam dinine zıt bilgiler çıkmıştır. İslamcı düşünceye sahip aydınlar ise bu kişilere cevap vermek veya faydalı felsefî kitaplar tercüme ederek eğitime kazandırmak amacıyla felsefenin eğitim içerisinde bir ders olarak okutulması gerektiğini savunmuşlardır.²¹⁰ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Ali Ayni, İsmail Fennî Ertuğrul gibi isimler ise sadece bu konuyu savunmamış; cevap mahiyetinde eserler de yazmışlardır. Bunlara

²⁰⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Delaleti İlim Karşısında Maddecilik**, Yayına Hazırlayan: Sadık Albayrak, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1974, s. n149.

²⁰⁸ Ahmed Hilmi, **a.e.**, s.150.

²⁰⁹ Şanal, "Osmanlı Devri'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", s. 152.

²¹⁰ Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, s. LXV.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın 1912 yılında yazdığı "Beyyinat-ı Ahmedîyye: Külliyyat-ı İsmail Hakkı Manastırlı= Tercümetü'r-Risaletü'l-Hamidiyye"²¹¹ adlı eseri ve Mehmed Ali Aynî'nin, 1923 yılında yayımladığı "İntikad ve Mülâhazalar"²¹² adlı çalışma örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Babanzade Ahmed Naim ile Elmalılı Hamdi Yazır eğitim açısından olumlu buldukları felsefi eserleri tercüme etmişlerdir.²¹³

İslamcı aydınların felsefe dersinin müfredata girmesini istemelerinin ikinci sebebi; II. Meşrutiyet Dönemi'nde felsefi eserlerin Türkçeye çevrilmesi konusunda farklı görüşlerin ileri sürülmesi olmuştur. Buna göre terimlerin Batı dillerinden olduğu gibi alınması mı yoksa Türkçeleştirilerek yeni bir kelime ortaya konulması mı yoksa İslam kültüründeki karşılığı bulunarak kullanılması mı daha uygun olur, tartışması gündeme gelmiştir. Zira İslam'ı yeniden ifade ederken yeni bir dil kullanmak, bu alanda felsefenin imkânlarından faydalanmak düşüncesi oluşmuştur. Bu konuda İslamcı aydınların önemli katkıları olmuş; İsmail Fennî Ertuğrul *Lugatçe-i Felsefe*'yi yazmış;²¹⁴ Babanzade Ahmed Naim ise 1.900 felsefi terimin Türkçe karşılıklarını eklediği bir eseri²¹⁵ tercüme etmiştir.²¹⁶

2- Yabancı Dil Dersi: İslamcı aydınlar felsefe ve kelam derslerinin yanı sıra yabancı dil konusunda da görüşlerini belirtmişler; İngilizce, Fransızca ya da başka bir yabancı dilin medreselerde olmasını istemişlerdir.²¹⁷ Onlar yabancı dilin öğrenilmesinde dinen sakınca olduğunu düşünen insanlara bunun doğru olmadığını, İslam dininin yabancı dil öğrenilmesini yasaklamadığını ifade etmeye çalışmışlardır. Musa Kazım Efendi

²¹¹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Beyyinat-ı Ahmedîyye: Külliyyat-ı İsmail Hakkı Manastırlı= Tercümetü'r-Risaletü'l-Hamidiyye, Dârülhilâfetilaliyye, Sırat-ı Müstakim* Matbaası, Cilt: I, 1912.

²¹² Mehmed Ali Aynî, *İntikad ve Mülâhazalar*, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1923.

²¹³ Kara, **a.e.**, s. LXVI.

²¹⁴ İsmail Fennî Ertuğrul, **Fransızcadan Türkçeye Lugatçe-i Felsefe**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1946.

²¹⁵ Babanzade Ahmed Naim, **Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs**, İstanbul, Maarif-i Umumiye Nezareti Te'lif ve Tercüme Kütüphanesi Matbaa-i Âmire, 1934.

²¹⁶ Babanzade Ahmed Naim, George L. Fonsegrive'nin "*Elements de philosophie: Psychologie*" adlı eserine birçok dipnot ekleyerek tercüme etmiş; eserin sonuna 1.900 felsefi terim için hazırladığı Türkçe karşılıklarını da eklemiştir.

²¹⁷ Musa Kazım, "Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -III-", s. 23; Yunuszade Ahmed Vehbi, "Lisan-ı Ecnebi Tahsilinde Mahzur-ı Şer'î Yoktur", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 72, 20 Ocak 1910, s. 315; Babanzade Ahmed Naim, "Lisan Meselesi: Edib-i Muhterem Süleyman Nazif Beyefendi'ye", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 55, 23 Eylül 1909, s. 39; "İngilizce Elif-Bâ ve Usûl-i Tedris", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 406-7, 17 Nisan 1919, s. 160.

dini bahane ederek yabancı dil öğrenilmesine karşı çıkanlara “din başka lisan başka” sözünü söyleyerek şu şekilde cevap vermiştir.

“...İşte Türkçe ne ise Fransızca da İngilizce de odur. O da Arapçanın gayri bir lisandır. Türkçe caiz oluyor da İngilizce neden caiz olmasın? Kezalik camide Türkçe lisanla ders okunuyor. Günah oluyor mu? Hayır. Peki, Fransızca söylesek ne olur? Arapçaya nisbetle Türkçe ne ise Fransızca da odur. Fransızca başka bir şey mi? Şu hâlde neden medresede ecnebi bir lisan tahsil edilmesin? Türkler Müslüman olmuşlar, Türkçe iyi olmuş, denirse içinde Müslüman olmayan da çok. İşte Çin bütün Türk’tür. Hâlbuki ekserisi müşriktir. Demek ki lisan mes’elesini dine karıştırmamalı. Din başka, lisan başka. Bunları tefrik etmeli. Çünkü hem ayıptır hem de gülünç oluruz. Burada ta’assub, izhar-ı cehaletten başka bir şey değildir.”²¹⁸

Arapça dışındaki tüm dilleri yabancı bir dil olarak gören kişilere, bu anlamda Türkçenin de yabancı bir dil olduğunu hatırlatan Musa Kazım Efendi, Türkçe ile nasıl ders işlenmesi caiz görülüyorsa diğer yabancı dillerle de ders işlemenin mümkün olduğunu açıklamıştır. Yine *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında Ahmed Vehbi “Lisan-ı Ecnebi Tahsilinde Mahzur-ı Şer’i Yoktur” başlıklı makalesinde konuyu gündeme almış ve yabancı dilin öğrenilmesinde aklen ve naklen bir sakıncanın ya da bir kötülüğün olmadığını ifade etmiştir.²¹⁹ Ahmed Vehbi Efendi Müslüman Osmanlı vatandaşlarının yabancı dil öğrenmekten kaçınması nedeniyle görüşlerini ayet ve hadislere dayandırarak açıklamıştır.²²⁰ *Beyanü’l-Hak* mecmuasında yayımlanan bir başka makalede yazar, yabancı bir dilin medreselerde yer alması gerektiği üzerinde durmuş; medreselerin geri kalma nedenleri arasında talebenin Batı dillerinden (elsine-i ecnebiyye) hiçbirine intisabının olmamasını göstermiştir.²²¹

Medreselerin terakkisi için yabancı dil eğitiminin ders programına eklenmesi II. Meşrutiyet Döneminin önemli tartışma başlıklarından bir tanesi olmuş; matematik, fen bilimleri vb. derslere ait eserlerin Avrupa’dan alınarak tercüme edilmesi teklif

²¹⁸ Musa Kazım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh III”, s. 24.

²¹⁹ Ahmed Vehbi, “Lisan-ı Ecnebi Tahsilinde Mahzur-ı Şer’i Yoktur”, s. 316.

²²⁰ Ahmed Vehbi, a.y.

²²¹ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “Islah-ı Medâris”, s. 250.

edilmiştir.²²² Ancak o güne kadar medreselerde hem yabancı dil eğitiminin hem de matematik ve fen bilimleri gibi derslerin olmaması; buralarda yetişen müderrislerin de kendi özel bir gayreti olmamışsa bu eserleri tercüme edebilecek ya da okutabilecek nitelikte olmadıkları iddia edilebilir. Bu konuyu *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında dile getiren Osman Niyazi, yazdığı makalesinde böyle bir çalışmanın mümkün olamayacağını iki sebebe dayandırarak izah etmeye çalışmıştır. Bunlardan ilki müderrislerin bahsedilen Batı dillerinde yazılmış bir eseri tercüme etmekten âciz oldukları; diğeri de bu eserler başkaları tarafından tercüme edilmiş dahi olsa bu defa da okutmaktan âciz kalacaklardır.²²³

Makalede belirtilen bu durum medrese derslerine eklenmesi gereken yabancı dilin önemini ortaya koymuş; medreseden yetişen talebenin alan bilgilerinin yanı sıra yabancı bir dili bilmelerinin önemini göstermiştir. *Sırat-ı Müstakim* mecmuası, “İngilizce Elif-Bâ ve Usûl-i Tedris” başlığıyla yazdığı kısa bir notta İngilizceyi öğrenmek isteyenlere şu şekilde bir duyuru yapmıştır:

“Sebilürreşâd hey’et-i taharriyesinden S[sin]. M. T[te]. Bey tarafından gâyet mükemmel İngilizce bir elif-bâ ile iki cildten ibâret bir usûl-i tedris kitabı te’lif olunmuştur. İngilizceyi taallüm etmek isteyenler bu usûl sâyesinde kendi kendine muallime hâcet kalmaksızın İngilizcenin sûret-i telaffuzunu, kavâidini, tasrîfâtını, pek suhûletle öğrenebilirler. Kitabın muhteviyâtı olan İngilizce kelimeleri kolaylıkla ezberleyebilmek için de ikinci cildin sonunda bin kelimeyi mütecâviz bir lügatçe ilâve edilmiş, bu sûretle heveskârânın te’mîn-i istifâdeleri nazar-ı dikkate alınmıştır. Merkez-i tevzîi Bâbîâlî Caddesi’nde İkbâl Kütüphânesidir.²²⁴

Sırat-ı Müstakim mecmuası yayımladığı bu haber ile İngiliz dilini öğrenmek için özel bir hocaya ya da bir eğitim kurumuna gerek olmadığını göstermiş; isteyenlerin İngilizceyi kendi kendine öğrenebileceklerini belirtmiştir. Bu kitabın duyurusunun İslamcı bir yayın organında yer alması ilgi çekicidir. Ayrıca İslamcı aydınların

²²² Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 56.

²²³ Niyazi, **a.y.**

²²⁴ “İngilizce Elif-Bâ ve Usul-i Tedris”, s. 160.

Osmanlı vatandaşlarını bu dili öğrenmeye teşvik ettiklerini ve Batı dillerine önem verdiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak İslamcı aydınlar, medreselerde okutulan derslere ek olarak kelim, felsefe ve yabancı dilin alınmasına dair görüşlerini ortaya koymuşlar; bu derslerin önemini ve gerekliliğini vurgulamaya çalışmışlardır. Onlar programa ilave edilecek derslerin seçiminde hem zamanla yaşanan gelişmelerin dikkate alınması gerektiğini ortaya koymuş hem de eğitim-öğretim metoduna dair yapılması gereken değişikliğin ve yeniliğin medreselerin terakkisi için önemli bir gereklilik olduğunu göstermişlerdir.

2.5.3. Tedris Usulü (Eğitim Metodu)

Osmanlı klasik dönem medreselerinde benimsenen tedris usûlüne (eğitim-öğretim metoduna) ilişkin bilgi edinilecek kaynaklar sınırlı olmuştur. Zira mevcut kaynakların büyük bir bölümü ağırlıklı olarak medrese sistemi üzerinde durmuş veya konuya ilişkin “mutad olduğu şekliyle”, “âdet-i kadime üzere” şeklinde genel ve muğlak ifadeler kullanarak konuyu açıklamaya çalışmıştır.²²⁵ Ancak bu konuda müderris-talebe ilişkilerini konu alan eserlere dair değerlendirmeler, müderrislerin hayatlarına ilişkin anekdotlar içeren tabakat kitapları ve icazetnamelerde yer alan bilgiler medreselerdeki tedrisin hangi usûl çerçevesinde yürütüldüğünü anlamada yardımcı olmuştur. Bu anlamda tedris usulü:

1- Metinden Okuma: Osmanlı ilk dönem medreselerinde uygulanan takrir yani kitaptan metin okuma-anlatma usûlünün ve müzakere metodunun genel özellikleriyle devam ettirildiği bilinmektedir.²²⁶ Okutulan kitapların büyük bir bölümü Gazali, Nesefî, el-İcî, Cürcani, Kadı Beyzavî, Zemahşeri vb. İslam dünyasında şöhret sahibi isimlerin eserlerinden oluşmuştur. Tedris, Arapça olan bu kitaplardan Arapça olarak işlenmiş; mübahese denilen tartışma veya soru-cevap metodu ise Türkçe olarak

²²⁵ Ayşe Zişan Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, Yayına Hazırlayan: Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2019, s. 126.

²²⁶ Mehmet İpşirli, “Osmanlı İstanbul’unda Geleneksel Eğitim ve Ulema”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Eğitim Bilim ve Teknoloji**, Yayına Hazırlayan: Coşkun Yılmaz, İstanbul, İBB Kültür A.Ş., 2015, s. 42.

yapılmıştır.²²⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1691), Osmanlı teşkilat tarihi ile ilgili yazdığı eserinde medrese ders usûlünden bahsetmiş ve mevcut olan bu ders kitaplarının yerleşmiş olan usûle göre sırayla öğrenciye okutulduğunu belirtmiştir.²²⁸ Müderrisler ise bu sırayı takip edebilmek için hangi konu ve kitaplar nereye kadar okunduysa elindeki temessüğe düzenli olarak işlemiş; temessüksüz gelen talebeyi kabul etmemiştir.²²⁹

2- Halka Sistemi: Halka şeklinde oturularak ilim öğrenmek Hz. Peygamber ile başlamış, ardından İslam dünyasının önemli âlimleri tarafından sürdürülen bir sistem olmuştur. Derse gelen talebelerin, müderris etrafında halkalar oluşturarak oturmasından dolayı “ders halkası” adını almıştır.²³⁰ Eğitimin ders halkası biçiminde olması hem talebe hem de müderris açısından birçok pratik faydayı beraberinde getirmiştir. Talebe açısından bakıldığında talebenin dikkatinin dağılmamasını, müderrisi kolaylıkla takip edebilmesini ve münazaralara katılabilmesini sağladığı görülmektedir. Müderris açısından bakıldığında ise dersine katılan her talebe ile bire bir etkileşim içerisinde olması, talebeyi daha sağlıklı değerlendirebilmesi vb. kolaylık ve rahatlığı beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.²³¹

3- Tedrisin Zamanı: Eğitim, günlük belirli bir saat programı içerisinde öğrenciye dinlenme süreleri de göz önünde bulundurularak verilmiştir.²³² Dersler genellikle sabah ve ikindi olmak üzere iki farklı zaman diliminde sürdürülmüş, sabah işlenen konu ikindi dersinde yeniden ele alınarak tekrar edilmiştir. Müderrisler tedris günlerinin belirlenmesinde etkili olmuş; bazı dönemlerde salı, cuma günleri; bazı dönemlerde ise pazartesi günleri de tatil günlerinden sayılmıştır. Bunun nedeni ise talebenin gördüğü eserlerin nüshalarını yazmada, not almada zamana ihtiyaç duyması ve kendi şahsi işlerini görmeleri olmuştur.²³³

²²⁷ İpşirli, a.e., s. 43.

²²⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhis’ül-beyan fi kavanin-i Al-i Osman**, Yayına Hazırlayan: Sevim İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 205.

²²⁹ Hezarfen Hüseyin Efendi, a.y.

²³⁰ Ziya Kazıcı, **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2004, s. 168.

²³¹ Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, s. 126.

²³² Kazıcı, a.y.

²³³ Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, s. 131.

4- Teoriden Pratiğe: Talebeler öğrendikleri bilgileri medrese yakınlarında bulunan cami veya mescitlerde tatbik etme imkânı bulduğu gibi cer adı verilen ve üç aylar döneminde farklı bölgelere giderek, Kur'an okuyup, vaaz vererek pratik yapma imkânına da sahip olmuşlardır. Bu gelenek sayesinde onlar Müslüman halkla bir araya gelerek hem öğrendikleri bilgiyi pratiğe dönüştürmüş hem de sosyokültürel çevreleri tanıyabilmişlerdir.²³⁴ Kısacası onlar eğitim döneminde yakın çevreye veya tatil zamanlarında ülkenin her yanına dağılarak Müslüman halka dinî konularda yardımcı olarak bir nevi staj yapmışlardır.²³⁵ Daha sonraki dönemde medreselerin sayısı arttıkça eğitim öğretim bu metot ışığında derece ve sınıflara ayrılarak devam ettirilmiştir.²³⁶

XIX. yüzyıla gelindiğinde medreseler başlangıçta sahip oldukları bu düzeni ve dinamizmi koruyamamış; tartışma, eleştiri yöntemi terk edilmiş ve eğitime dogmatik yöntemler yerleşmiştir.²³⁷ Neticede medreseliler, önceki âlimlerin yazdığı kitapların üzerine yeni bilgiler ekleyememiş; bundan dolayı yeni ilim adamları yetişememiştir. Bu durum II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda da devam etmiş; medreselerde uygulanan yanlış usûller zamanla manadan ziyade lafza önem veren, yazı öğretimine yer vermeyen ve konuları eski bilgilerle açıklamaya çalışan bir anlayışı meydana çıkarmıştır. Bu duruma tetkik ve tenkide izin vermeyen hocalar da eklenmiş ve neticede talebenin zihninin gereksiz bilgilerle dolmasına neden olunmuştur.²³⁸

Medreselerin sorunları üzerinde yoğun bir şekilde duran İslamcı aydınlar, eğitimde ve derslerin öğretiminde yaşanan bu olumsuzlukların önüne geçmek için eğitimde takip edilecek yollar konusunda düşüncelerini belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onlar bu amaçla usûl (metot) konusunda değerlendirmeler yapmış ve işe metot kelimesinin anlamını açıklamakla başlamışlardır.²³⁹ Bu anlamda yazdığı üç makale ile eğitim metodu üzerinde duran Abdüllatif Nevzat, bu kavram Fransızca kökenli olduğundan

²³⁴ Furat, a.e., s. 138.

²³⁵ Zeki Salih Zengin, "Medreseler ve Din Eğitimi" s. 56; Cahid Baltacı, **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri Teşkilat Tarih**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976, s. 44.

²³⁶ Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 163.

²³⁷ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)**, İstanbul, Kültür Koleji Yayınları, 1994, s. 67; İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema", s. 332.

²³⁸ Akyüz, a.y.

²³⁹ A.S., "Bizde Usûl-i Tedris I", **İslam Dünyası**, Sayı: 2, 27 Mart 1913, s. 27-29; A.S., "Bizde Usul-ı Tedris II", **İslam Dünyası**, Sayı: 4, 24 Nisan 1913, s. 55-56.

kendisinin yazısında “slup” kelimesini tercih edeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte ders ve bilgiden daha kıymetli olduğunu söylediği üslubun anlamını şöyle açıklamıştır:²⁴⁰

“...Bir hakikate vâsıl olmak için yahud bir azmi, kuvveden fî‘le çıkarmak için efkârda veya harekette ta‘kîbî ta‘mim olunan tertib-i hususiye ‘slub’ denir: slub, yalnız bütün maarif-i sahiha ve hadisat-ı mtevâzinenin şart-ı esas olmakla kalmaz; vikâye ve idâme eder, tertib ve tanzim eder, keşfeder. slub, tarik-ı ilm üzerinde bulunan menâzil-i zaruriyyeyi göstererek bu menzilleri, suret-i muntazamada, bilâ-tereddüd ve tehlikeye uğramaksızın ta‘kibde bizi serbest bırakır. Dekart: ‘*Bir iyi fikir sahibi olmak kâfi değildir, iş onu iyi kullanmaktadır.*’ derdi...”²⁴¹

Abdüllatif Nevzat, yazısında ilimde takip edilecek usûlün öneminden bahsetmiş; ilmî araştırmalarda bir usûl takip edildiğinde düzenli bir şekilde, tereddüte mahal bırakmadan ve sapmalara uğramadan yol alınabileceğine işaret etmiştir. Ayrıca Descartes’in bir sözünü paylaşarak bir fikri ortaya çıkarmaktan daha önemli olanın o fikri kullanabilecek üslubu bulmak olduğunu ifade etmiştir. O, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında usûl ile ilgili yazdığı makalelerin ilkinde eğitim usûlünü  kısıma ayırmış; bunları üslub-ı takrirî, üslub-ı istifhami ve üslub-ı muhtelit olarak açıklamıştır. Yazar bu ayrımı yaptıktan sonra bir sonraki makalesinde bu üslup çeşitlerinin içeriğini, faydalarını, hangi ders çeşidinde kullanıldığında daha başarılı olacağını; nihayetinde bu üsluplardan din derslerinde ne şekilde istifade edildiğini açıklayacağını belirtmiştir.²⁴²

Abdüllatif Nevzat, tedris usûlü ile ilgili yazdığı makalelerin ikincisinde usûl çeşitlerinden biri olarak ele aldığı üslub-ı takrirîyi izah etmiş ve bu ders üslubunu takip eden hocanın sadece konuştuğunu, dersi siyah tahta üzerinde ya da tecrübeleri ile izah ettiğini belki de etmediğini belirtmiştir. Ayrıca yazar bu üsluba göre öğrencilerin hocalarını dinlediğini ve hocanın derste söylediklerini almaya çalıştığını yazmış; bu

²⁴⁰ A. (Abdüllatif) N. (Nevzat), “ocuklarımıza Akaid-i İşlamiyye’nin Usûl-i Tedris ve Telkini I” **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 172, 21 Aralık 1911, s. 248.

²⁴¹ N. (Nevzat), **a.e.**, s. 247.

²⁴² N. (Nevzat), **a.y.**

durumun hoca için çok pratik ve hızlı bir üslup olsa da talebeler açısından yeterli olmadığını özellikle küçük yaştaki çocuklar için sakıncalı olduğunu ifade etmiştir.²⁴³

İkinci olarak ele aldığı üslub-ı istifhami konusunda yazar, bu üslubun soru-cevap yöntemini kullanarak çocuklara keşfettirme yolunu izlediğini belirtmiş; bu şekilde talebelerin eksikliklerini ve hatalarını görebildiğini ancak soru soran kişinin soruları çok dikkatli seçmesi gerektiğini söylemiştir.²⁴⁴ Nevzat, son olarak üslub-ı muhtelit konusuna değinmiş; bu üslubun ilk iki metodu kapsadığını, bu yüzden en iyi ve işe yarar tarzın bu olduğunu söylemiştir. Yazar, müderrislerin bu üslup ile talebenin eksik olduğu yerleri göreceğini ve konuyu tekrar anlatarak ona yardımcı olabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁵

Abdüllatif Nevzat'ın medrese eğitiminde uygulandıklarında sakıncalarının olduğunu söylediği bu üsluplardan ilk ikisinin o dönemde medreselerde kullanılıyor olması, onu bu usûllerin artılarını ve eksilerini yazmaya sevk etmiş; konuya özellikle müderrislerin dikkatini çekmeye çalışmıştır. Bu çalışmanın yanı sıra diğer İslamcı aydınlar da konunun önemine binaen açıklamalar yapmış; M. Şemseddin, “*Âlem-i İslâm'ın bugünkü sefâleti ta'lim ve terbiye hususunda ve şimdiye kadar ta'kib edilen usullerin daha doğrusu usulsüzlüklerin seyyiesidir...*”²⁴⁶ diyerek Müslümanların içerisinde bulunduğu kötü durumun sebebini eğitimdeki usulsüzlüğe atfetmiştir. İslamcı aydınlar ayrıca tedris usulü konusunda yapılan yanlışları belirterek çözüm yolu aramışlardır. Onların mevcut eğitim öğretim usûlüne ilişkin eksiklikler hakkında düşüncelerini şu dört başlık altında toplamak mümkündür:

1- Eğitim süresinin iyi değerlendirilmemesi: Zaman kaybı ile ilgili *İslam Mecmuası*'nda bir makale yazan Seyyid Bey (ö. 1924), medreselerdeki eğitim usûlünün hatalı uygulanması sonucunda öğrencilerin eğitim sürelerinin ziyan edildiğini şu şekilde ifade etmiştir:

²⁴³ A. (Abdüllatif) N. (Nevzat), “Çocuklarımıza Akaid-i İslamiyye'nin Usûl-i Tedris ve Telkini II” **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 173, 28 Aralık 1911, s. 261.

²⁴⁴ N. (Nevzat), **a.e.**, s. 262.

²⁴⁵ N. (Nevzat), **a.y.**

²⁴⁶ M. Şemseddin, “Mekâtib: Sebilürreşâd Ceride-i İslamiyyesine”, **Sebilür'-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı:187, İstanbul, 4 Nisan 1912, s. 87.

“...Bugün usûl-i tedris o kadar gayri-müsmir bir tarzdadır ki talebe-i ulûmun güya kemal tahsili için sarf ettikleri on on beş senelik ömrün yedi sekiz senesi, hem de öğrenmemek şartıyla kavâid-i arabiyye ve mantık tahsiliyle heder olup gidiyor...”²⁴⁷

Yazar bununla eğitim süresinin iyi değerlendirilmediğine dikkat çekmiş; on- onbeş yıl süren eğitimin yarısından fazlasında hiçbir bilgi verilmediğini ve bu zamanın heba olduğunu belirtmiştir. Yazısının devamında zaman kaybına neden olan bu metodun uygulanmasından dolayı o dönem eskisi gibi şeri ve fenni ilimlerde derinlik kazanmış, bilgili, faziletli kişilerin yetişmediğini ifade etmiştir.²⁴⁸

H. Mehmed Şevket ise *Sebilü'r-Reşad* mecmuasındaki makalesinde, Arapça bilmediği halde Arapça eser okutan eğitimcilerden söz ederken kullandığı bu ifadeyi açıklamak için yazısına bir dipnot eklemiştir. Dipnotta bu konudaki düşüncelerini belirtmenin yanı sıra zamanın iyi değerlendirilmediğine dair görüşünü de sözlerine şu şekilde eklemiştir:

“...Anlamamak şartıyla senelerce sarf, nahiv, mantık, maâni, beyân okumuşuz. Ömr-i azizimizin ehemmiyetli parçasından epeyce mühim bir müddetini o uğurda fedâ ve hebâ edip gitmişiz. Mahsül nedir? Hiç!”²⁴⁹

Şevket, yıllarca okudukları ilimleri anlamadıklarını, hayatlarını önemli bir bölümünü bu uğurda harcadıklarını ifade etmiş; medreselerde uygulanan usulün zaman kaybına neden olduğunu belirtmiştir. Yazdığı makalesinde bundan farklı bir konuyu ele almış olmasına rağmen bir dipnot ekleyerek açıklama ihtiyacı hissetmesi ve bu ifadeleri kullanmaktan kendini alamaması, konunun kendisine verdiği rahatsızlığı göstermesi bakımından önemlidir.

2- Eğitim usûlünün çağa uygun olmaması: İslamcı aydınlar, medreselerde verilen eğitimde talebelerin konuyu daha iyi anlayabilmeleri için öncelikle müderrislerin

²⁴⁷ Seyyid, “İctihad ve Taklid”, s. 107.

²⁴⁸ Seyyid, a.y.

²⁴⁹ H. Mehmed Şevket, “Teallüm-i Nebî İddiasına Reddiye Münasebetiyle, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: IX, Sayı: 211, İstanbul, 19 Eylül 1912, s. 43.

anlatım usullerini değiştirmesi gerektiğini, dersi ortaçağ usulleri yerine talebenin anlayacağı şekilde anlatmasını istemişlerdir. Bu konuda bir makale yazan Mehmed Emin “...Siz herhangi bir müderrisin ilimden anladığı manayı değiştirmeksizin bu usulü nasıl tebdil edebilirsiniz?”²⁵⁰ sorusunu sorarak öncelikle müderrislerin kendi ders anlatım usulünü değiştirmesini istemiştir. Zira o, müderrislerin genellikle kitap üzerinden metni kapalı ifadelerle anlattıklarını belirtmiş; bundan dolayı da talebelerin konuyu tam manasıyla anlamadığını ifade etmiştir. Yazar sözlerine, bu tarz bir usûl ile devam edildiği takdirde medreselerin hiçbir verim vermeden kendi eksenleri etrafında dönüp kalacaklarını ekleyerek uyarıda bulunmuştur.²⁵¹

Derslerin bu şekilde faydası olmayan eski usullerle işlenmesinden dolayı en büyük sıkıntıyı talebeler gördüğünden, yaşadıkları sorunları yetkili kişilere duyurmak adına *Sebilü’r-Reşad* mecmuasına konu ile ilgili çeşitli makaleler yazmışlardır. Talebe-i ulumdan İsmail Hakkı bu konuda öncülük yapmış ve yayımlanan makalesinde diğer talebelerin de görüşlerini paylaşması için onları teşvik ederek şöyle demiştir:

“...Haydi sevimli meslekdrlarım! Kanlı, canlı arkadaşlarım! Hayât gösterelim. Terakki ve te’alimizin esbbına teşebbüs edelim. Evvelen hoca efendilerimizin ta’kib edegeldikleri kurn-ı vüstâ usûlünün lağvı için müttefikan adem-i hoşndi izhr edelim. Artık bu gibi tedrisatın faide-baş olmadığı ve olamayacağı tamamen tahakkuk ettiğinden bu hussda ta’assub ve ta’annd gösterecek bir arkadaşımı tasavvur edemem. Binâenaleyh görüşelim, tanışalım, anlaşalım...”²⁵²

Yazar, herşeyden önce hocaların takip ettiği eski zamana ait usullerden şikayet etmiş; bu usullerle verilecek eğitimin faide sağlamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca bu durumu hiçbir talebenin inkâr edemeyeceğini belirterek talebe arkadaşlarını konu üzerinde fikir beyan etmeye ve yazmaya davet etmiştir. Bu davet zerine, Sultan Ahmed Dershanesi ve Medresesi namına altı talebe bir hafta sonra aynı mecmuaya bir

²⁵⁰ Mehmed Emin, “Medreselerde Eksik Olan Usûl-i Tedrisi midir?”, **Mihrab**, Cilt: I, Sayı: 6, 1 şubat 1924, s. 163.

²⁵¹ Emin, **a.y.**

²⁵² Uşşki H[HA]. İsmail Hakkı, “Talebe-i Ulum Arkadaşlarımla Hasbihl”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 242, İstanbul, 1 Mayıs 1913, s. 135.

makale yazarak İsmail Hakkı ile aynı görüşü paylaştıklarını ifade etmişler; kurtuluş çaresi olarak birkaç hususu ön plana çıkarmışlardır.²⁵³ Bunlardan biri, ders esnasında okunan metinlerin şerh ve haşiyeler ile değil, teshil (kolaylaştırma/zorluğa ait şeyleri kaldırma) ve tavzih (açık olarak beyanda bulunmak) ile gösterilmesi olmuştur. Aynı konuda iki hafta sonra, Talebe-i Ulumdan M. Satvet’de bir makale yazmış “...Yazık değil midir: Medârisde kurûn-ı vüstâ usûlleriyle o sakim tarz-ı tedris ile iktisâb-ı feyz-i irfân için medresenin âğûşuna atılan biz gençlerin meş’ale-i hayatları söndürülsün...”²⁵⁴ diyerek hem derslerin eski usullerle işlendiğine hem de vakit kaybına neden olduğuna dikkat çekmiştir.

Zikredilen konudan sadece talebeler değil medrese müderrisleri de rahatsız olduklarını belirtmişler; Bâyezîd dersiâm müderrislerinden on kişilik bir eğitimci kadrosu, medreselerin içinde bulunduğu bu vahim durum karşısında çaresiz kaldıklarına dair Sebilü’r-Reşad mecmuasına bir makale göndermişlerdir. Yazıda uygulanan usullerle vakit kaybettiklerini ve bunu kabul ettiklerine dair görüşlerini şu cümlelerle itiraf etmişlerdir:

“...Evet i’tiraf ediyoruz ki: Ta’kibine mecbûr tutulduğumuz kurûn-ı vüstâ mahsûlü usûllerle hiçbir vakit müferssirîn-i ızâm, fukahâ-yı kirâm ve sâir ulemâ-yı a’lâmın derecelerine yetişemeyeceğiz; fakat şuraya da işhâd ediyoruz ki: Kendimizin de memnûn olmadığımız bu haller sa’yimizin noksânından, isti’dâdımızın fıkdanından neş’et etmeyip her türlü salâhiyetin fikr-i teceddüd ve rûh-ı teşebbüsten âzâde uhdelere tefvîz edilmesi yüzünden ellerimiz bağlanarak beslediğimiz âmâl-i terakki ve ıslâhın her vakit akamete dâçar edilmesinden ileri gelmektedir...”²⁵⁵

Makalede, tedris usulünden yakınan yazar, hiçbir zaman ortaçağ mahsulü usullerle müfessir, fakih veya âlim yetiştiremeyeceklerini; mevcut usullerin buna zaman tanımadığını anlatmaya çalışmıştır. Durumdan kendilerinin de memnun olmadığını

²⁵³ Asitaneli Niyazi vd. “İştirâk-ı Efkar”, Sebilü’r-Reşad, Cilt: X, Sayı: 243, İstanbul, 8 Mayıs 1913, s. 147.

²⁵⁴ M. Satvet, “İslah-ı Medaris Talebi Hakkında”, Sebilü’r-Reşad, Cilt: X, Sayı: 245, İstanbul, 22 Mayıs 1913, s. 184.

²⁵⁵ Dârendeli Mehmed Seyyid vd., “İ’tirâf ve İşhâd”, Sebilü’r-Reşad, Cilt: IX, Sayı: 233, İstanbul, 27 Şubat 1913, s. 430.

ifade eden yazar, buna engel olmaya güçlerinin yetmediğini, terakki ve ıslah için çabalamalarına rağmen her zaman akamete uğratıldıklarından şikâyet etmiştir.

3-Uygulamaya/pratiğe imkân vermemesi: İslamcı aydınlar mevcut eğitim usûlünün uygulamaya ve pratik yapmaya imkân vermediği üzerinde durmuş; eğitim metodunun teorik öğretimin yanı sıra uygulamaya da yer vermesi gerektiğini belirtmişlerdir. Mehmed Emin bunu *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yazdığı makalesinde “...*Ders programlarında tatbikât-ı fenniyye, mümâresât-ı bedeniyye ve münâkaşât-ı ilmiyyeye de vâsi' mevki'ler verilmelidir...*” şeklinde ifade ederek fen derslerinde uygulamalı bir usûlün izlenmesini, bedenin çalıştırılmasını, dini ilimlerin de münazara yoluyla tartışılmasını kısacası derslerde uygulama yapılmasını dilemiştir.²⁵⁶ Konu ile ilgili M. Şemseddin ise, “...Elde edilmesi uzun müddete mütevakkıf olan bir fennin yalnız nazariyât-ı esâsiyyesini tedris ederek aksâm-ı fer'iyyesini amelî bir surette göstermek daha muvâfıktır...”²⁵⁷ diyerek pratik yapmanın talebenin öğrenim süresini kısaltıp kolaylaştıracağını ifade etmiştir. Bu durumu Mehmed Akif Ersoy da iki mısra ile açıklamış ve şu şekilde ifade etmiştir:

“...Nazariyyâta boğulmakla geçen ömre yazık;

Amelî kıymetidir kıymeti ilmin artık...”²⁵⁸

Mehmed Akif Ersoy bu sözlerle uygulamanın önemi ve kıymetine işaret etmiş, pratiğe ve uygulamaya önem vermeyen bir usul ile gerçekleşen derslerin zaman kaybı olduğu üzerinde durmuştur. O ayrıca *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yazdığı makalesinde konu ile ilgili şu hususu dile getirmiştir:

²⁵⁶ Mehmed Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XII, Sayı: 296, İstanbul, 14 Mayıs 1914, s. 176.

²⁵⁷ M. Şemseddin, “Ta’lim ve Terbiyenin Prensipleri”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: IX, Sayı: 209, İstanbul, 5 Eylül 1912, s. 209.

²⁵⁸ Ersoy, *Safahat*, s. 169.

“...Yalnız emrâz-ı dâhiliyye kitapları okumakla hekimlik edilemeyeceği gibi beş on ictimâ’i eserin sayıp dökdüğü nazariyelerle de bir millete rehberlik edilemez...Nitekim edilemedi...Hâlâ da edilemiyor!...”²⁵⁹

Akif bu ifadesi ile sadece kitap okumakla edinilecek bilgi ile hekim de rehber de olunamayacağını ifade etmiş; uygulama yapmaya da ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bu konuda aynı görüşte olan M. Salih Vecdi, düşüncelerini Sebilü’r-Reşad mecmuasında “Mükâlemât ve Temrînat-ı Arabiyye Dersi” (Konuşmalar ve Tekrarlanarak çalıştırılmalar yapılan Arapça Dersi) başlığı ile ele almıştır. O, mevcut usulün yanlışlığı hakkındaki fikirlerini Arapça lisan eğitimi üzerinden ifade etmiş; Arapçayı hakkıyla öğrenebilmek için medrese programına konuşma ve pratik yapacak derslerin eklenmesinin önemini ve faidelerini şu şekilde belirtmiştir:

“... Hem de bundan edeceğimiz istifâde pek azîm olacaktır. Evvelâ; bu usûl ile Lisânı-ı Arab tahsîl olunduktan sonra pek çok lûgat hafızaya alınmış olacağından ilmî, fennî, ahlâkî, felsefî, tarihî ne kadar âsâr-ı Arabiyye var ise kolayca anlayabiliriz. Çünkü bu gibi âsâr, elimizdeki kavâid kitaplarında olduğu gibi dâima aynı kelimelerin tekerrürüyle hâsıl olan örfî bir lisân ile yazılmayıp hâlis Arapça ile yazılmıştır...”²⁶⁰

Salih Vecdi, medreselerde mevcut dil eğitiminde usul değiştirilip pratiğe önem verildiği takdirde öncelikle Arapça dili kısa sürede öğrenilecek sonra diğer pek çok dil hafızaya alınacak görüşünde olmuştur. O bunun yanında Arapça yazılan ilmi, ahlaki, felsefi ve tarihi pek çok kitabın da kolayca anlaşılacağını; mevcut eğitim açığının telafi edileceğini ifade etmiştir.

4-Ahlak ve terbiye üzerinde yeterince durmaması: İslamcı aydınlar, talebelerin ahlak ve terbiyesi konusunda da tedris usulünün etkili olduğunu düşünmüşlerdir. M. Şemseddin, Sebilü’r-Reşad mecmuasında yazdığı makalesinde öğretmenlerin kendi şahsi usulleriyle değil önceden belirlenmiş ortak prensiplerle muayyen bir sistem

²⁵⁹ Mehmed Akif, “Tenkîd ve Takrîz: Zulmetten Nûra”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 245, İstanbul, 22 Mayıs 1913, s. 187.

²⁶⁰ M. Salih Vecdi, “Mükâlemât ve Temrînat-ı Arabiyye Dersi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 261, İstanbul, 11 Eylül 1913, s. 5.

içerisinde oluşturulan usullerle eğitim vermesi gerektiğini savunmuştur.²⁶¹ O makalesinde “...Yetiştirilecek gençler -ki âtiyen mukadderât-ı vatan kendilerine tevdi’ olunacaktır” âguş-ı maderden i’tibaren nevâmis-i tabiiyyeden müstahrec bir usûle tatbikan metîn ve esaslı bir terbiye-i fikriyye alamazlarsa istikbalden intizar edilen tatlı ümniyeler bir serâb halini alır...”²⁶² diyerek medreselerde talebelerin ahlak ve terbiyelerine katkı sağlayacak bir tedris usulünün uygulanmasını istemiştir.

Said Halim Paşa da aynı görüşte olmuş; mevcut usûlün ahlak ve terbiyeye yeterince yer vermediğinden ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. O, bu metotla yetişen gençlere sadece bilime ve akla uygun olan şeylere uymaları gerektiği söylendiği için onların ahlak ve terbiye açısından eksik kaldıklarını belirtmiştir.²⁶³ Bunun neticesinde sadece yeni zihniyet ve fen üzerine bina edilen bu usûl kısır bir taklitten ibaret kalmış; alınan olumsuz neticeden dolayı itibardan düşmüştür.

Medrese talebelerinden Edhem Ruhi Sebilü’r-Reşad mecmuasında yazdığı makalede yetkilere seslenerek sitem etmiş ve “...Yazıklar olsun, görmüyorsunuz, görmeye vaktiniz olmuyor: Bir maksad-ı ulvî için te’sis edilen medrese binâları birer tenbelhâne olmakdan başka ahlâksızların melce’-i makarrı olmuştur...”²⁶⁴ diyerek o dönem talebelerin içerisinde bulunduğu durumu ortaya koymuş; tedris usulünün ahlak ve terbiye üzerinde yeterince durmadığından yakınmıştır.

Özetle İslamcı aydınlar; medreselerde uygulanan eğitim metodunu zaman kaybına neden olduğu, uygulama yapılmadığı ve eğitime yön verecek kişileri yetiştirmede gibi nedenlerden dolayı eleştirmişlerdir. Bunun yerine onlar yetkililerden ezberleme yolu ile değil bilginin içselleştirilerek alınacağı bir metot geliştirmelerini istemişlerdir.²⁶⁵ Ayrıca eğitim metodunun İslami terbiye vermesi, zamanın

²⁶¹ M. Şemseddin, “Ta’lim ve Terbiye Esâsları”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 208, İstanbul, 29 Ağustos 1912, s. 497.

²⁶² M. Şemseddin, **a.y**

²⁶³ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 112.

²⁶⁴ Edhem Ruhi, “Talebe-i Ulûmun Feryâdları”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 246, İstanbul, 29 Mayıs 1913, s. 201.

²⁶⁵ Mehmed Atıf, “Tabakât-ı Müctehidîn”, s. 143; Said Halim Paşa, **a.y.**

ihtiyaçlarına uygun olması ve bilgiyi davranış hâline getirecek şekilde uygulanması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir.

2.5.4. Medrese Mensupları ve Talebeleri

Bir toplumun eğitim kurumlarından bahsederken o kurumları oluşturan devlet yönetimi, idareci, eğitimci kadrosu, öğrenci topluluğu vb. faktörleri göz önünde bulundurmak ve bunları eğitim kurumlarından ayrı düşünmemek gerekmektedir. Hüseyin Atay, eğitim sistemini etkileyen faktörler arasında en başta devlet idaresi olduğunu ifade etmiş; bunu zincirleme olarak ilmî müesseselerin, medrese hocalarının ve talebelerin takip ettiğini belirtmiştir.²⁶⁶ Söz konusu bu kadroların kaliteli bir eğitim öğretim sürecini gerçekleştirebilmesi için görevlerini hakkıyla yerine getirmesi ve üzerlerine düşen sorumluluğu aksatmadan sürdürmesi gerekmektedir. Daha önce belirtildiği üzere medreselerin son döneminde bu kurumlardaki tedrisatın devamını sağlayacak müderrisler yetiştirilmemiş, gereken istihdama önem verilmemiştir. Bunun sonucunda medreselerde eğitim aksamış, yetersiz müderrisler yetersiz talebeleri yetiştirmiş, daha sonra bu talebeler hocalarının yerini alarak gerileme ve bozulmayı daha da hızlandırmıştır.²⁶⁷

Sırat-ı Müstakim mecmuasında bu konuya değinen M. Şemseddin, medreselerde görev alan müderrislerin ve ilim gören talebelerin etkisini kastederek medreselerin Devleti ihya edebilecek ya da Devleti geriye götürebilecek kadar büyük bir etkiye sahip olabileceğinin altını çizmiş ve şöyle demiştir: “...Denilebilir ki devletin izdiyâd-ı şevketine, teâli-i satvetine rehber olan müterakkî medreseler olduğu gibi inkırâz ve felâketini intâc eden de yine mütereddî medreseler olmuştur.”²⁶⁸ M. Şemseddin’in belirttiği bu etkinin hangi eksende tanımlandığını anlayabilmek adına çalışmamızın bu bölümünde ağırlıklı olarak İslamcı aydınların medrese müderrisleri ve talebeler hakkında yazılarıyla ortaya koydukları fikirleri üzerinde durulmuştur. Bu anlamda müderrisler ve talebeler ayrı iki başlık hâlinde ele alınmıştır.

²⁶⁶ Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983, s. 138.

²⁶⁷ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 72.

²⁶⁸ M. Şemseddin, “Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İşadçılara” **Sebilür-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 238, 3 Nisan 1913, s. 64.

2.5.4.1. Müderrisler

Osmanlı medrese eğitim sisteminin işleyişini mümkün kılan ana faktörlerden biri müderrisler olmuştur. Genellikle medreselerde yetişen ve ağırlıklı olarak İslami ilimler üzerine eğitim gören müderrisler; talebenin eğitimini, ders kaydını, medresedeki inzibatı ve gündelik hayatı takip ederek medreselerde asıl önemli vazifeyi üstlenen kişiler olmuştur.²⁶⁹

Medreselerin ilk dönemlerinde müderrislik görevine gelebilmek için usûl gereği pek çok aşamadan geçilmesi gerektiği için o dönem müderrisler ehliyetli kişilerden meydana gelmiştir. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren medreselerin alt kadrolarındaki sayısal artış, sistemin hantallaşmasına neden olmuştur. Ayrıca ulema arasında kayırmacılık ve husumet baş göstermiş; bu da halkın müderrislere duyduğu güven ve saygının azalmasına neden olmuştur. Medreselerde görülen bu kötü gidişatı önlemek ve eğitimi yeniden düzenlemek için zikredilen dönemden itibaren ıslah çalışmaları yapılmaya başlanmıştır.²⁷⁰ Bu ıslah çalışmalarında hedef hem medreselerin eğitimini hem de eğitimci kadrosunu önceki dönemlerde olduğu gibi başarılı ve iyi hâle getirmek olmuştur. Bu nedenle eğitimde ıslah çalışmaları yapılırken müderrisleri de kapsayan fermanlar çıkarılmıştır. Ancak yapılan ıslahatın ve çıkarılan fermanların bir süre sonra yürürlükten kalktığı ve gerilemenin tekrar yaşanmaya başladığı görülmüştür.²⁷¹ Bunun sonucunda müderrisler hak etmedikleri makamlara getirilmiş ve ders okutulamayacak kadar kötü durumda olan medreselere dahi tayinleri yapılmıştır.²⁷² Ayrıca rüşvetle atamaların yapılması, müderrislerin derse gelmemeleri ve ders verecek yetenekte olmamaları vb. durumlar yaşanan sıkıntılar arasında yer almıştır.²⁷³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde benzer sıkıntılar devam etmiş; İslamcı aydınlar müderrisleri bazı açılardan medreselerin içerisinde bulunduğu olumsuz durumun

²⁶⁹ Kenan Yakuboğlu, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2006, s. 85; Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980, s. 109; İpşirli, "**Medrese**", s. 331.

²⁷⁰ Er, **Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülmilâfe Medreseleri**, s. 13.

²⁷¹ Er, **a.y.**

²⁷² Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 72.

²⁷³ Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler 1**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 47.

nedenleri arasında görmüşlerdir. İslamcı aydınlar ayrıca müderrislere medreselerin ıslahı için bir an evvel harekete geçilmesi konusunda uyarılarda bulunmuş; onların bu kurum üzerindeki sorumluluklarını hatırlatmışlardır. Onların medrese müderrisleri konusunda üzerinde durdukları bu noktaları daha anlaşılır kılmak adına konu üç ayrı alt başlık hâlinde; müderrislere yönelik eleştiriler, müderrislere yönelik uyarılar ve müderrislere yükledikleri sorumluluklar şeklinde ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

a. Müderrislere Yönelik Eleştiriler

II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki İslamcı aydınlar müderrisleri kendilerini yetiştiremedikleri, eğitime dair yenilik yapamadıkları, ilmî gerilikten kurtulamadıkları vb. sebeplerden dolayı eleştirmişlerdir. Zira onlara göre müderrisler; ilim ve marifet yolunda hizmet eden, Müslümanlara rehberlik yapan, üstlendikleri görevi hakkıyla yerine getiren kişiler olmalıdır.²⁷⁴ İslamcı aydınlar, müderrislerin zikredilen hususların aksine bir durum içerisinde olmasından ötürü sadece eğitimin değil tüm Müslümanların olumsuz yönde etkilendiğini düşünmüş ve müderrislerin durumunun iyileştirilmesi ile ilgili bir an evvel harekete geçilmesi gerektiğini yazılarında belirtmişlerdir.²⁷⁵

Filibeli Ahmed Hilmi, konuyla ilgili olarak müderrislerin İslam toplumunu yeniden güçlendirecek fikirler ortaya koyamadıklarını ileri sürmüştü; bunun sebebi olarak da onların eskimiş bilgileri bir kenara bırakamayışlarını göstermiştir. O, bu durumun önüne ancak eğitimde Avrupa'yı yakalayacak görüşe ve donanıma sahip ulema yetiştirildiği takdirde geçileceğine inanmış; böyle ulemanın yetişmesi için de en az yarım yüzyıl beklenmesi gerektiğini ifade ederek şöyle demiştir:

²⁷⁴ Abdürreşid İbrahim, "Ahval-i Müslimin ve Ulema Hakkında: Bursa'da İlmiye Kulübünde", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 87, 5 Mayıs 1910, s. 152-154; Hüseyin Hazım, "Talebe-i Ulûm İhvanımızla Hasbihal", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 62, 30 Mayıs 1910, s. 1249; Kazanlı Halim Sabit, "Ulema ve Avam", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 48, 5 Ağustos 1909, s. 342; Abdürreşid İbrahim, "Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 85, 21 Nisan 1910, s. 119; Mustafa Sabri, "Beyanü'l-Hak'ın Mesleği", **Beyanü'l-Hak**, Cilt I, Sayı: 1, 5 Ekim 1908, s. 2-4.

²⁷⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, s. 235; Abdürreşid İbrahim Efendi, "Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında I", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 84, 14 Nisan 1910, s. 105.

“... Onlar, insan bilgisinin bugünkü derecesine ve şimdiki ilmin kuvvet ve tesirine vâkıf bulunmadıkları için hâl-i hâzırı tahlil ve muhakemede acz gösteriyorlar. Bu gaflet, o derece derindir ki zavallılar, sekiz yüz veya bin sene evvel söylenilen bir fikrin yaşatılmasını, bugünkü İslâm topluluğunu diriltecek bir fikre katılmayı, daha faydalı, İslâm için daha yararlı sanıyorlar...”²⁷⁶

Filibeli Ahmed Hilmi bu sözleriyle müderrislerin, asırlar önceki fikirleri yaşatmanın İslam için daha yararlı olacağına inandıklarını ancak bulundukları zaman diliminde mevcut toplumu diriltecek çalışmalar içerisinde olmaları gerektiğini söyleyerek müderrislerin hatalı bir bakış açısına sahip olduklarını ifade etmiştir. Halim Sabit de bu konuda aynı fikirde olduğunu *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında “Ulema ve Avam” başlıklı bir makale yazarak göstermiş; müderrislerin çağın gerektirdiği bilgiyi ve ilmi alamadıklarından, eğitimde nakilciliği ön planda tutarak akıllarını işletemediklerinden, güncel konuları tahlil ve muhakeme etmede zorlandıklarından bahsetmiştir.²⁷⁷

Sırat-ı Müstakim mecmuasında yazılan ve M.N.D. imzasıyla yayımlanan bir yazıda ise “...Cami ve medreselerde senelerce baş sallayarak icâze alanlar şimdiye kadar ne öğrendi, ne öğretti?...” denilerek müderrislerin eğitim alamadıkları için eğitim verebilecek bir donanımına da sahip olamadıkları ortaya konmuştur.²⁷⁸ İslamcı aydınlar ayrıca müderrislerin İslam’ın hedef olduğu tehlikeleri göremediğinden ve bu tehlikeleri ortaya çıkaran nedenleri anlamaktan âciz olduklarından bahsetmişler; geldikleri noktada halkı irşad etme beklentilerinden ziyade onların buna muhtaç olduklarını belirtmişlerdir.²⁷⁹

Müderrisler konusunda Mehmed Akif Ersoy da görüşlerini bildirmiş; yazdığı bir şiirinde eski dönemlerdeki müderrislere işaret ederek gelinen noktayı göstermeye

²⁷⁶ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi Hz. Peygamber’den Zamanımıza Kadar*, s. 644.

²⁷⁷ Kazanlı Halim Sabit, “Ulema ve Avam (maba’d)”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: II, Sayı: 49, 12 Ağustos 1909, s. 355-358.

²⁷⁸ M.N.D., “Zavallı İslamiyet!”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: VII, Sayı: 159, 21 Eylül 1911, s. 41.

²⁷⁹ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi Hz. Peygamber’den Zamanımıza Kadar*, s. 644; Halim Sabit, a.y.; M.N.D., “Zavallı İslamiyet!”, s. 41

çalışmıştır. O, müderrislerin içerisinde bulunduğu olumsuz durumu ve bunun nedenlerini şu mısralarla dile getirmiştir:

Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşdü?
İbn-i Sinâ niye yok? Nerede Gazâlî görelim?
Hani Seyyid gibi, Râzi gibi üç beş âlim?
En büyük fâzılınız: Bunların âsârından,
Belki on şerhe bakıp, bir kuru ma'na çıkaran.
Yedi yüz yıllık eserlerde bu dînin hâlâ,
İhtiyacâtını kâbil mi telâfi? Asla.
Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı.
Kuru da'va ile olmaz bu, fakat ilim ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?
Koca ilmiyeyi aktar da bul üç tane fakih:
Zevk-ı fikhîsi bütün, fikri açık, ruhu nezih?
Sayısız hadise var ortada tatbik edecek;
Hani bir tane "usûl" âlimi, yâhu, bir tek?
Böyle avare düşünceyle yaşanmaz heyhât,
"Mülteka" fikhınızın nâmı, usûlün "Mir'ât".²⁸⁰

Mehmed Akif Ersoy, eski dönem medreselerde yetişen âlimleri hatırlatarak onların bu dönemde neden yetişmediğini sorgulamış; müderrislerden güncelliğini kaybetmiş eserleri bırakıp zamanın faydasına olan eserleri okutmalarını, medreseyi ıslah etmek için çalışma yürütmelerini istemiştir. M. Şemseddin de benzer görüşlere sahip

²⁸⁰ Ersoy, **Safahat**, s. 378.

olduğunu *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yazdığı makalesinde dile getirmiştir. O, “...Her hususta millete rehber olmaları icâb eden müderrisîn-i kiram, acaba niçin el birliğiyle medârisin ıslâhı esâslarını ve ders programlarını kararlaştırarak esbâb-ı mûcibeli bir lâyhaya leffen Ders Vekâletine takdim ve tatbikini talep etmediler ve etmiyorlar?!..” diyerek her bireyin bulunduğu makam ve mevkiye göre elinden geldiğince medreseler için sorumluluk almasını istemiştir.²⁸¹ Kısacası İslamcı aydınlar, yaptıkları bu eleştiriler ile müderrislerin kendilerini sorgulamalarını istemiş; içinde bulundukları olumsuzluğun nedenlerini görerek harekete geçmesini arzu etmiştir.

b. Müderrislere Yönelik Uyarılar

İslamcı aydınlar müderrislere yönelik eleştirilerin yanı sıra onlara bu gidişatın medreseler açısından hayır getirmeyeceğini ifade etmiş; gelecekte olabilecek muhtemel olumsuzluklara karşı uyarılarda bulunmuşlardır. Seyyid Bey o dönem yazdığı eserinde bazı müderrislerin gerçeği göremediklerini ifade ederek bunun farkına vardıklarında harekete geçilmek için geç kalınmış olacağını şöyle ifade etmiştir:

“...Evet, bilirim, memleketimizde âlim geçinen bir takım cahil ve hakâik-i şer‘iyeden külliyyen gâfil ashab-ı taassub vardır ki taassub onların iliklerine işlemiş ve kalblerinin en derin köşelerine kadar kök salmış olduğundan onlar bizim sözlerimizi teslim etmezler... Lâkin korkarım ki onlar takdir ve tasdik edinceye kadar hükûmet, ilcâ-i zaruretle Avrupa kanunlarını bi’t-tercüme tatbik mecbur olacaktır. Nitekim ticaret, ceza ve usûl-i muhâkeme kanunlarını o suretle yapmıştır. İşte o zaman gözler açılacak ve pek acı nedâmetler hissedilecek ama iş işden geçmiş olacaktır...”²⁸²

Seyyid Bey, âlimlerin gaflet ve taassup içerisinde bulunduklarından dolayı bu konudaki sözlerle kulak asmadıklarını ve yapılan eleştirileri duymadıklarını ifade etmiş; bu kişilerin kendilerine hak verecekleri zaman geldiğinde ise çok geç kalınmış

²⁸¹ M. Şemseddin, “İ’tiraf ve İşhâd Makâlesi Münasebetiyle”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: II-IX, Sayı: 52-234, 6 Mart 1913, s. 450.

²⁸² Mehmet Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Medhal*, Yayına Hazırlayan: Selçuk Camcı, İstanbul, Akademi Yayınları, 2011, s. 286.

olacağı uyarısında bulunmuştur. Zira ona göre bu âlimlerin çalışmaması yüzünden Devlet, Avrupa kanunlarını tercüme ederek yürürlüğe koymak durumunda kalacak, böyle bir durumda ise yaşanan sadece acı bir pişmanlık olacaktır.

M. Şemseddin de müderrisleri uyarılar arasında olmuş; “...*Kendi dimâğlarını - bilmeyerek- ilim nâmına senelerce vehmiyyâtla uyuşturanlardan bugün acı acı şikâyet edenler; vahâmeti bilerek aynı yolu takip ederlerse nesl-i müstakbel huzurunda daha ağır ithamlarla mahkum olmazlar mı?...*” diyerek müderrislerin şikâyet ettikleri konularda kendileri de bir ıslah çabası içerisine girmeden yol almaya devam ederlerse gelecek nesillerin onları ağır bir şekilde eleştirebileceği uyarısında bulunmuştur. M. Şemseddin aynı makalesinde medreselerin ıslahı için bazı ferdî çalışmaların yapıldığını belirtmiş ancak tüm müderrislerin topluca ıslah için harekete geçtiklerine dair hiçbir şey işitilmediğini yazarak bu konudaki üzüntüsünü belirtmiştir.²⁸³

Makalelerinde müderrisleri uyarılardan biri de Abdürreşid İbrahim olmuş; *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı yazıda müderrislerin talebeleri yetiştirmede daha dikkatli olmaları gerektiğini belirterek konuyu şöyle ifade etmiştir:

“...Birtakım havâşiler var, lüzumsuz şeyler var. Bunları hülâsa ederek, okuttuğumuz talebe ne okudu ve ne öğrendi diye tecrübe ederek ta‘lime başlamalıyız. Yoksa sen sabahleyin talebeye müelliflerin kavgalarını takrir edersen, o da câmide ayaklarını uzatarak, dirseğini yastık yaparak, diğer elinde de büyük taneli tesbihi şakırdatarak beyne’n-nevm ve’l yakaza o makamlı takriri uyku nağmesi gibi dinler; sonra oradan kalkar, medreseye gider; fodlayı yer; başka hiçbir iş yok; mübarek talebe medresede yan gelir; sonra da ahali onun duasına muhtaç...”²⁸⁴

Abdürreşid İbrahim bu sözlerle talebelerin yetiştirilmesinde hocaların üzerine düşenleri yapmadığı takdirde talebenin geleceği noktayı tasvire çalışmıştır. Yazısının devamında ise hocaların talebelere güzel fikirler verdikleri, güzel eserler okutarak

²⁸³ M. Şemseddin, “İtiraf ve İshâd Makâlesi Münasebetiyle”, s. 450.

²⁸⁴ Abdürreşid İbrahim, “Ahval-i Müslimîn ve Ulema Hakkında: Bursa’da İlmiye Kulübünde (ma-ba’d)”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: IV, Sayı: 88, 12 Mayıs 1910, s. 175-178; Ersoy, *Safahat*, s. 351.

eğittikleri takdirde hem kendilerine hem de Müslüman ahaliye faydalı olacaklarını belirtmiştir.²⁸⁵

En genel anlamda İslamcı aydınlar yazdıkları makalelerde müderrislere seslenerek halkın onların vasıtasıyla dini, ilmi öğreneceğini belirtmişler; onlara üstlendikleri müderrislik görevinin sorumluluğunu hatırlatmışlardır. Ayrıca İslamcı aydınlar, müderrislerin Müslüman halk üzerindeki etkileri ile onların hayatındaki yeri ve değeri üzerinde durmuş; yaptıkları görevin önemini onlara hatırlatmışlardır.²⁸⁶ Bu anlamda onlar müderrisleri çeşitli konularda uyarılmışlar; harekete geçmedikleri takdirde Devletin Avrupa kanunlarını getirip uygulamaya koyacağı, talebelerin eğitimi umursamadan mezun olacağı ve kimseye fayda sağlamayacağı tüm bunların neticesinde ise gelecek nesillerin onları suçlayacağı vb. uyarılarda bulunmuşlardır.

c. Müderrislerin Sorumlulukları

İslamcı aydınlar, müderrislere yönelik eleştiri ve uyarılarını paylaşırken aynı zamanda onların medreseler üzerindeki etkilerine de değinmişlerdir. Zira II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcı aydınlar, müderrislerin medreselerin kötü gidişatından sorumlu olduğunu düşünmüş, bunun yanı sıra onları medreselerdeki bu kötü gidişatı sona erdirecek önemli faktörlerden biri olarak görmüşlerdir. Müderrislere çok iş düştüğünü, onların eskiden olduğu gibi Bedreddin Simâvi, Ali Kuşçu, Gelenbevi vb. bilgin kişileri yetiştireceğine ve medreselerin eski iyi günlerine yine onların elleriyle kavuşacağına dair vurguda bulunmuşlardır.²⁸⁷

İslamcı aydınlar medreselerin harap bir hâlde olduğundan bahsetmişler; müderrislerin bu kurumların ıslahında herkesten daha fazla sorumlu olduğunu ve herkesten önce harekete geçmeleri gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁸⁸ İslamcı aydınlara göre İslam dininin müdafaası ve muhafazası müderrisler üzerine vacip olduğundan halkın dinî

²⁸⁵ İbrahim, a.y.

²⁸⁶ M. Şemseddin, "İtiraf ve İşhâd Makâlesi Münasebetiyle", s. 448.

²⁸⁷ Muhammed Abduh, "Ataletin İntac Ettiği Fenalıklar I", Çev. Mehmed Akif Ersoy, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 26, 18 Şubat 1909, s. 411-413; H. Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizane", s. 131; M. Şemseddin, "Osmanlılar Ulûm-u Fünuna Hizmet Etmesin mi?", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 239, 10 Nisan 1913, s. 81.

²⁸⁸ Mustafa Satvet, "Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 211, 19 Ağustos 1912, s. 54.

bilgiyi edindiği âlim, vaiz ve müşşidleri yetiştiren bu kurumun muhafazası da onlar üzerine vacip durumdadır.²⁸⁹ Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu bilinçten uzak müderrisler olmuş; bunlardan bir kısmı cehalet ve taassuba saplanıp kalmışken bir kısmı da asırlardan beri süregelen bir sistemi değıştırmeye cesaret edememiş veya alışkanlıklarından kurtulamamıştır.²⁹⁰

Mustafa Satvet, *İslam Dünyası* mecmuasında yazdığı makalesinde böyle düşünen müderrislerin bir kısmının eğitimsiz, bilgisiz kısacası cahilliklerine rağmen müderris olduğunu; bir kısmının da kendini bilgili biri gibi tanıtip müderrislik yaptıklarını belirtmiştir. Bunun sonucunda her iki kesimin de sadece medreseleri değil bütün cihandaki Müslümanları sefaletle sürüklediğini ifade etmiş; onların medreselerin ıslahı ile ilgilenmedikleri, onları zamanın gerektirdiği şartlara uyarlamadıkları takdirde gidilen yolun uçurum olduğuna işaret etmişlerdir.²⁹¹

M. Şemseddin; *Sebil'ür-Reşad* mecmuasındaki yazısında bu kişilerin medreselere nasıl zarar verdiklerini, “...*Hakikati bilâ-tereddüd söylemek lâzım gelirse i'tirâf etmelidir ki üç dört asırdan beri Osmanlı Müslümanlarını, hattâ aktâr-ı cihâna dağılmış bütün millet-i İslamiyyeyi elîm sefâletlere, fecî inkırâzlara sürükleyen eşhâsdan bir kısmı hiç okumadıkları hâlde medreseye intisâb da 'vâsında bulunmuşlar, kisve-i ilmiyyeye bürünerek efkâr-ı nâsa cehâlet ve felâket tohumları neşr etmişlerdir...*”²⁹² sözleriyle ifade etmiştir. İslamcı aydınlar bu durumun önüne geçebilmek için atanacak müderrislerin iltimas ve hatırla değil görevi hakkıyla ifa edecek şekilde vazifelendirilmelerini istemiş; “*İşe adam bulmalıyız, adama iş değil.*” fikrinde olmuşlardır.²⁹³

İslamcı aydınların bu görüşlerine katılan ve onlar gibi düşünen müderrisler de olmuş; medreselerin bütün yönleri ile çağın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi

²⁸⁹ Demirhisarlı Hafız Hüseyin, “Ulema-yı İslâmın Mevki-i Siyasisi”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 158, 6 Mayıs 1912, s. 2798-2799; Nasuh Efendizade A. Hayri, “Hakikatten Vazgeçmem”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 94, 23 Ocak 1911, s. 1758.

²⁹⁰ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 75.

²⁹¹ Satvet, “Medreselerimiz”, s. 54; A. E., “Ulema-i Kiram ve Haysiyet-i Makam”, **İslam Dünyası**, Sayı: 17, t.y., s. 262.

²⁹² M. Şemseddin, “Medreselerin Islahı”, s. 64.

²⁹³ Antebi Edip, “Talebe İstirhamından”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 113, 5 Haziran 1911, s. 2076.

gerektiğine inanmışlardır. Hatta bu düşünceye sahip olan, medreselerin son durumundan memnun olmayan ve ıslah edilmeleri hususu üzerinde ısrarla durulması gerektiğine inanan Beyazıt Medresesi müderrislerinden on kişilik bir grup 1913 yılında *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında itiraf niteliğinde bir beyanatı şöyle ifade etmişlerdir:

“...İ’tirâf edelim ki: Millet bizden şu devr-i hürriyette pek çok fedâkârlıklar, yararlıklar bekledi; lâkin şurasına işhâd edelim ki: Biz düştüğümüz girdâb-ı akâmetten, şu Kurûn-ı Vustâ programını ta’kîbden bir kere kurtarılalım, o vakit milletin kalbinin en derin köşelerinde ne kadar arzû-yı dîndârâne, ne kadar âmâl-i terakkî-perverâne var ise hepsinin istihsâline kudret-i Samedâniyye’nin bize bahşettiği kuvvetin müsâid olduğu hudûdun son derecesine kadar çalışırız.”²⁹⁴

Bu beyanatı hazırlayanlar, medreselerin kötü durumda olduğunu ve kurtulabilmesi için müderrislere çok iş düştüğünü kabul etmiş ancak ilk adımın Devletten gelmesini ve mevcut programı değiştirmesini istemişlerdir. Ne var ki İslamcı aydınlar, müderrislerin Devlet idaresini sorumlu göstererek üzerlerinde bulunan sorumluluktan bu kadar kolay sıyrılamayacaklarını düşünmüşlerdir. Bu konuda M. Şemseddin, müderrislerin bu bildirgesinden sonra bir yazı yazmış ve makalesinde müderrislere cevaben şu ifadeleri kullanmıştır:

“...Fakat mes’ûliyetin büyük bir kısmının salâhiyetdâr mercie âid olması, müderris efendileri tamamen kurtarır mı? Müderris efendiler müttehiden ihtiyâcât-ı hâzıraya göre bir program tertîb ve icâb eden kitapları intihâb ederek terdrîsâta başladılar da rûh-ı teşebbüsten âzâde salâhiyetdâr makâmâtan mümânaat mı gördüler? Gerçi ferdî teşebbüslere dair matbuât sûtûnlarında bazı mülâhazâta tesâdüf edildi. Fakat bütün müderrisîn-i kirâmın müttehiden bu işi düşündüklerine dair maatteessüf hiçbir şey işitilmedi...”²⁹⁵

²⁹⁴ Mehmed Seyyid vd., “İtiraf ve İşhâd”, s. 429.

²⁹⁵ M. Şemseddin, “İtiraf ve İşhâd Makâlesi Münasebetiyle”, s. 448

İslamcı aydınlar, medreseler konusunda öncelikle müderrisleri sorumlu gördüklerinden onların bir an evvel harekete geçmesini istemiş; el birliği ile hareket ettikleri takdirde Devletin de desteğini alacakları görüşünde olmuşlardır. Bunun için Sebilü'r-Reşad mecmuasında Terbiye ve Ta'lim başlığı altında “Ulemada Hareket-i Fikriyye, Ulema-i İslamiyye ile Hasbihal” köşesi oluşturmuşlar ve medreselerin ıslahı konusunda müderrislerin bilgi alışverişi yapacakları bir platform oluşturmuşlardır. Ancak bu bölüm üç sayıdan ibaret kalmış; Müderris Mustafa Hakkı'nın bu köşenin amacını yazdığı ve görüşlerini paylaştığı iki makalesi²⁹⁶ ile Bayezid Müderrisi Hafız Mehmed Hilmi Efendinin bir makalesi²⁹⁷ ile sınırlı olmuştur.

Sonuç olarak bu aydınlar, medreselerin eski günlerde olduğu gibi ilim ve irfan yuvası hâline gelmesi için müderrislerin gayret göstermesi gerektiğine inanmış; bunun için onlara üzerlerine düşen görevi hatırlatmışlardır. Onları uyarmışlar ve nihayetinde eleştirerek bunun gereceklerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Müderrislerin, medreselerin ıslahına ortak olmalarını istemişler ve bunun için basın yayın organlarında onlara ayrı bir köşe oluşturarak medreselerin lehine ortak hareket etmelerini istemişlerdir.

2.5.4.2. Talebeler

İslam uygarlığının yükselmesinde önemli katkıları bulunan medreselerin esas amacı talebe yetiştirmek olmuş; çoğu zaman yetişen talebe belirli eğitim aşamalarından geçtikten sonra müderris olarak medreselerde ya da devletin çeşitli kurumlarında görev yapmaya başlamıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden itibaren talebeye büyük önem verilmiştir.²⁹⁸ Vakfiyelerden edinilen bilgilere göre

²⁹⁶ Müderris Aksekili Mustafa Hakkı, “Terbiye ve Ta'lim: Ulemada Hareket-i Fikriyye, Ulema-i İslamiyye ile Hasbihal”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 250, İstanbul, 26 Haziran 1913, s. 255-256; Mustafa Hakkı, “Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medrese Âleminde İlk Başlayan Sınıf İmtihanları”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 253, İstanbul, 17 Temmuz 1913, s. 306-307.

²⁹⁷ Hafız Mehmed Hilmi, “Terbiye ve Ta'lim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medâris Mes'alesi, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 251, İstanbul, 3 Temmuz 1913, s. 273.

²⁹⁸ Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 38; Abdürreşid, “Talebe Şâkirdan”, **İslam Dünyası**, Sayı: 8, 19 Mayıs 1913, s. 113.

talebelere iâşe verilmiş, kalacak yer sağlanmış, yiyecek ihtiyaçları karşılanmış ve maddi anlamda destek verilmiştir.²⁹⁹

Tanzimat'tan sonra medreselerin ihmal edilmesinin yanı sıra vakıfların zayıflaması ve gelirlerinin azalması³⁰⁰ ile özellikle talebeler bundan olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Eğitim ihtiyaçları karşılanamaz hâle gelmiş, yiyecek ve barınma sorunları ortaya çıkmıştır. İçinde bulundukları ekonomik şartları iyileştirmek adına bazı talebeler ailelerinden yardım almış ancak geçimlerinin büyük bölümünü üç aylarda Müslüman halka verdikleri dinî hizmetlerden (cerr) kazandıkları oluşturmuştur.³⁰¹ Böylece ülkenin çeşitli yerlerinde imamlık, vaizlik gibi dinî hizmetleri vermeleri karşılığında para ya da erzak almışlardır. Bu durum zamanla halk nezdinde talebeleri dilenci konumuna düşürmüş; onların eleştirisi konusu olmasına sebep olmuştur.³⁰² Tüm bu olumsuzluklar içerisinde düzgün bir eğitim alamayan talebeler, medreselerdeki eğitim kalitesinin daha da düşmesine neden olmuştur.³⁰³ Talebelerin medreselerde eğitim gördükleri dönemi ve içerisinde bulundukları şartları H. Eşref Edip şu sözlerle özetlemişlerdir:

“...Derse başladığı çocukluk zamanları, henüz derse çıkan hocasının harâretli takrirleri, medresede bir hücreye sahip olabilmek için geçirdiği intizar evreleri, daha sonra derd-i ma’îşetle dolaştığı memleketler, düçar olduğu istiskaller; ziyâdan mahrum râtib kubbeler, taş yuvalar içinde pişirdiği yemekler; “Adalı”nın (felite’mil)indeki vech-i te’emmülü bulmak için geçirdiği geceler, mantığın bitmez tükenmez kайyelerine, kıyaslarına sarf ettiği ömürler, iğne ile kuyu kazarcasına istihsal edebildiği katreler, söke bildiği kaleler, sonra Tenbihü’l- Gâfilin’den istihraca, va’za çıkmaya başladığı zamanlar, zaman zaman kömürsüz kaldığı, peynir ekmekle geçirmeye mahkum olduğu geceler,

²⁹⁹ Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, s. 39; Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s. 14.

³⁰⁰ Tanzimat yıllarında evkaf hazinesi, maliye hazinesine devredilmiş, vakıflardan elde edilen tüm gelir maliye hazinesine verilmiştir. Maliye hazinesi bu gelirden sadece küçük bir miktarı vakıfların giderlerine kullanması için Evkaf Nezaretine devretmiş bu da birçok vakfın harap olmasına ve faaliyetlerini durdurmasına sebep olmuş neticede birçok müderris ve talebe daha zor şartlarda faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s. 125.

³⁰¹ Mehmet İpşirli, “Cer”, **DİA**, Cilt: VII, İstanbul, 1993, s. 388-389.

³⁰² Zengin, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi**, s. 130.

³⁰³ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 70.

karlı, buzlu günlerde dersde soğuk hasırlar üstünde diz çürüttüğü zamanlar...
Hasılı hep mihnetle, meşakkatle, mahrumiyetle geçen bir ömr-i perişân...³⁰⁴

Edip, bir talebenin medreseye girişinden icazetname alana kadar yaşadığı tüm gelişmeleri, üstesinden geldiği zorlukları ve katlandığı meşakkatleri ifade etmiştir. Yazısının devamında ise talebenin geçirdiği zor bir sürecin ardından icazet alabildiklerini belirtmiştir.

İslamcı aydınlar talebelerin yaşadığı tüm sorunları yazdıkları makaleler ile hem kamuoyuna hem de Ders Vekâletinin dikkatine sunmuşlardır.³⁰⁵ Bu şekilde onlar sorunların giderileceğini ve talebelerin çok daha başarılı olacağını düşünmüşlerdir.

Tanzimat Dönemi'nden itibaren talebelerin karşılaştığı bir diğer sorun medreselere olan yoğun talepten kaynaklanmıştır. Artan öğrenci yoğunluğuna cevap verebilmek adına medrese dersleri camilerde yapılmaya başlanmış, böylece mekân açısından bir rahatlama sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak camiye dolduran kalabalığın gürültüsü içerisinde dersi dinlemeye çalışan talebeler, hocalarını rahatlıkla duyamamış; dolayısıyla ders verimi olumsuz yönde etkilenmiştir. Bunlara ek olarak cami sadece medreselilere özel bir mekân olmayıp dışarıdan da katılım olduğu için dersiam ve müderrisler aynı anda ders vermek zorunda kalmışlardır.³⁰⁶ Bu durum zamanla hocaların da öğrenci yoğunluğuna yetmeyişi gibi bir durum meydana getirmiş; sekiz yıl süren eğitim süresi on sekiz yıla yayıldığı durumlar yaşanmaya başlamıştır.³⁰⁷ Neticede bu olumsuz şartlar medreselerdeki ilmî faaliyetlerin durmasına, yeterli ve kaliteli eğitim alamayan talebelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu süreç II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmiş; İslamcı aydınlar, talebelerin içinde bulunduğu bu kötü duruma karşı onların daha iyi şartlarda eğitim görmeleri

³⁰⁴ H. Eşref Edip, "İcazetname Cem'iyeti", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 297, 21 Mayıs 1914, s. 208.

³⁰⁵ Derviş Vahdeti, "Ders Vekili - Harbiye Nâzırı ve Talebe-i Ulûm", **Volkan Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 40, 9 Şubat 1909, s. 3; Ahmed Şirani, "Talebe-i Ulûm Efendilerinden Bir Rica", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 178, 6 Ekim 1912, s. 3123; Salih Zeki, "Talebe Kardeşlerime Bir Hitap", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 115, 19 Haziran 1911, s. 2114.

³⁰⁶ Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi**, s. 70.

³⁰⁷ Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s. 325.

gerektiğini dile getirmişlerdir. Zira İslamcı aydınlar talebelerin sadece ilimle uğraşması gerektiğine inanmış bunu sağlamak için her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır.³⁰⁸ Bu ihtiyaçlar arasında başta talebelerin kaldıkları yerlerin düzeltilmesi, yemeklerin iyileştirilmesi ve giysilerinin temin edilmesi yer almıştır. Diğer yandan İslamcı aydınlar, talebelerin iyi bir eğitim alabilmeleri için medreselerde yaşanan talebe yoğunluğunun önüne geçilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bunun gerçekleşmesi için de sınavla kabul yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.³⁰⁹ Yapılacak ciddi sınavların yanı sıra hem yazılı hem de sözlü sınavların aksatılmadan sürdürülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili M. Şemseddin, talebelere imkân verildiği takdirde medreselerin birer irfan yuvasına dönüşeceğini makalesinde şu şekilde belirtmiştir:

“...Biz o kanâatteyiz ki sakîm usûllerle çarpışarak, her türlü mânialara rağmen mücerred gayret ve faâliyet-i şahsiyyeleri sâyesinde bugün ilmiyye sınıfı arasında birer necm-i ümid gibi parlayan ‘i’tirâf ve işhâdcılar’a menşe olan medreseler ıslâh edilir; ma’kûl usûller, ihtiyâc-ı asra muvâfık ilimlerle techîz olunurlarsa çalışmaktan yılmayan telebe, az zaman zarfında liyâkatlerini gösterirler ve medreseler de hakîkî bir dâru’l-irfân hâlini alırlar...”³¹⁰

M. Şemseddin bu ifadesiyle yetkililerin görevlerini yaptığı, medrese ıslahı üzerinde durduğu ve asrın ihtiyacına uygun ilimlerle donattığı takdirde, çalışmaktan yılmayan talebenin en kısa zamanda becerilerini göstereceğini ve medreseleri hak ettiği konuma taşıyacaklarını belirtmişlerdir. İslamcı aydınlar bu makalede olduğu gibi yazdıkları yazılarda talebelere önemli misyonlar yüklemiş; sahipsiz kalan medreselerin talebeler vasıtasıyla yıkımdan kurtulacağına inanmışlar ve bu doğrultuda onlara yol göstermişlerdir.³¹¹

³⁰⁸ Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “İslah-ı Medâris”, s. 276.

³⁰⁹ “Talebe-i Ulumun Kur’a İmtihanları”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 9, 30 Kasım 1908, s. 198; Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “İslah-ı Medâris”, s. 276.

³¹⁰ M. Şemseddin, “Medreselerin İslahı Hakkında İtiraf ve İşhâdcılara”, s. 65.

³¹¹ Şirani, “Talebe-i Ulûm”, s. 3124; Mehmed Bahaeddin, “Muhterem (Beyanü’l-Hak) Ceride-i İlmiyesine Meclis-i Mebusanda Talebe-i Ulûm Hakkında Sarf Olunan Tahkir-âmez Tabir Dolayısıyla Bir Temenni”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 105, 10 Nisan 1911, s. 1948; Alaaddin Ruhi, “Talebe Kardeşlerime”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 102, 20 Mart 1911, s. 1896.

Mecdüddin Konevî, *Sırat-ı Müstakim*'de yazdığı yazısında talebelere seslenmiş ve onlara düşen görevleri yazmıştır. Yazısında, “*Ey talebe kardeşlerim, iyi düşünelim; din, vatan, millet bizden pek büyük, gayet ciddi hizmetler bekliyor.*”³¹² diyerek talebelerden aldıkları ilmin hakkını vermeleri, bunun için de onların boş durmaması gerektiğini hatırlatmıştır. Yazar ayrıca talebelerden dine saldıranlara karşı dinî korumalarını istemiş; bunun için de gereken ilim ve fenni tahsil etmede gayret göstermeleri gerektiğini belirtmiştir.³¹³

Talebelere yol göstermek adına diğer bir görüş Mustafa Sabri'den gelmiş; talebelere yönelik yazdığı makalede onların yüce bir mevkide bulunduğunu belirttikten sonra talebelerin eski ilimlerle birlikte yeni ilimleri de öğrenmesi gerektiğini ifade etmiştir.³¹⁴ O talebelerin bu ilim ve fenlerde çok çalışmaları ve gayret etmeleri gerektiğini; onların başlarına bir sarık, üstlerine bir cübbe giyerek talebe olamayacaklarını yazmıştır. Makalenin devamında Mustafa Sabri, amacının talebeleri eleştirmek ya da rencide etmek olmadığını söylemiş; aksine taşraya gidip insanlara vaaz ve nasihatlerde bulunacakları zaman zor duruma düşmemeleri adına onlara yardımcı olmaya çalıştığını belirtmiştir.³¹⁵

Neticede İslamcı aydınlar; medrese talebeleri için eğitim sürelerinden onlara verilecek imkânlarla, maddi olanaklardan medreselerin fiziki şartlarına kadar birçok konuda yapılması gerekenleri belirtmiş ve en genel çerçevede özetlenecek olursa şu taleplerde bulunmuşlardır:

1- Talebelerin maddi sıkıntı çekmeden eğitim görmelerinin sağlanması, medreselerin fiziki şartlarının iyileştirilmesi,³¹⁶

2- Mevcut müfredat ve metodun revize edilmesi ile dinî ilimlerin yanı sıra talebelerin asrın gerektirdiği fenleri de görmeleri ve gündemden haberdar olması,

³¹² Konevî, “Şeref ve Haysiyetimizi Muhafaza”, s. 348.

³¹³ Konevî, **a.y.**

³¹⁴ Mustafa Sabri, “Talebe-i Ulûma”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 33, 12 Temmuz 1909, s. 765.

³¹⁵ Sabri, “Talebe-i Ulûma”, s. 766.

³¹⁶ Hatîb-zâde Ahmed Vasfî, “Medâris-i İlmiyye”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 240, İstanbul, 17 Nisan 1913, s. 95-98.

3- En az bir yabancı dil bilmeleri, bu dilin Fransızcadan ziyade dünya üzerinde daha çok konuşulan İngilizce olması,

4- Medreseye kabul şartlarının geliştirilmesi ve sınıftaki talebe sayısının otuzun üzerine çıkarılmaması.³¹⁷

İslamcı aydınlar üzerinde durdukları bu sorunları bizzat yaşayan talebelerin de düşüncelerini almak ve sorunlarını onların dilinden kamuoyuna duyurmak için onlardan gelen mektupları *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilür-Reşad* mecmualarında yayımlamışlardır.

2.4.4.2.1. Talebe Mektupları

İslamcı aydınlar, *Sebil'ür-Reşad* mecmuasında “Talebe-i Ulum Hareketi Fikriyye” başlığı altında talebe-i ulumdan birçok mektup aldıklarını duyurmuşlar ve bundan sonra bu mektupları yayımlayacaklarını şu sözlerle açıklamışlardır:

“Geçen hafta zarfında talebe-i ulûm efendiler tarafından idârehânemize bir hayli mektuplar geldi. Muhtelif medreselerden gönderilen bu mektupların meâlinde bir vahdet görülmektedir. Fecâyî’-i ahîrenin bütün talebe-i ulûm arasında bir eser-i intibâh tevîd ettiği anlaşıyor. Bu taşkın, fakat dağınık cereyânları tevîd etmek için Sebilürreşâd bu unvan ile bir sûtûn tahsis etmiştir. Talebe-i ulûm efendiler tarafından gerek şimdiye kadar gönderilen mektuplar gerek ba’demâ gönderecekler tamamıyla bu sûtuna derc olunacaktır. Sırası gelince Sebilürreşad da inşaâllah bu hususda beyân-ı mütâlaâtta bulunacaktır.”³¹⁸

Yazıda talebeler tarafından çeşitli medreselerden çok sayıda mektup geldiği ifade edilmiş ve bu mektuplar için mecmuada özel bir bölüm ayrılacağı ifade edilmiştir. Zira İslamcı aydınlar, talebelerin gönderdiği mektuplara medrese öğrencilerinin içinde bulundukları şartların ve ruh hâlinin anlaşılması bakımından önem vermiş ve

³¹⁷ Halim Sabit, “Ezherliler ile Bizim Talebe-i Ulûm”, *Sırat-ı Mustakim*, Cilt: II, Sayı: 46, 22 Temmuz 1909, s. 314; Sabri, “Talebe-i Ulûma”, s. 766; Müftizade, “İstanbul Medreseleri: İaşe II-“, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XXI, Sayı: 546, 19 Temmuz 1923, s. 210-212; Fevzi, “İslah-ı Medâris”, s. 325; Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, “İslahı Medâris”, s. 276.

³¹⁸ “Terbiye ve Ta’lim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriyye” *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 134.

yayımlamaktan kaçınmamışlardır. Mecmua ayrıca talebe-i ulûmdan İsmail Hakkı Uşakkî'nin diğer talebelere yaptığı birlik çağrısını duyuran yazısını yayımlamıştır. Yazıda Uşakkî diğer medrese talebelerine şöyle seslenmiştir:

“...Arkadaşlar! Vatan azîm felâketler geçiriyor, âlem-i İslâm ayaklar altında Salîb'in mülevves çizmesiyle parçalanıyor. Irz ve nâmûs-ı İslâm dünkü âzâdlılarımızın şehvât-ı mel'ûnânesi karşısında ağlaya ağlaya arz-ı endâm ediyor. Doğrusu biz bunlardan herkesden ziyâde mes'ûlüz. Çünkü âlem-i İslâm nazarında büyük bir mevkî' işgâl eder ve nâfîzü'l-kelim bulunan ulemâ-i selevî mahall-i fazîlet ve hikmetinde ârâm-nîşîn oluyoruz. Bunun için ahâlî-i İslâmiyye bizim telkînâtımızla, bizim fikrimizle perverde ve âlûde olmuştur. Bizler ise maateessüf o bîcârelerin terakkî ve tekâmülüne medâr olacak, seviye ve irfânlarını yükseltecek bir derecede bulunamadığımızdan lâzım gelen hizmet-i dîniyye ve vataniyyeyi lâyıkıyla ifâ edemedi[k]. San'atın, zirâatin, ticâretin tarîkini; ma'rîfet ve bilginin lüzûmunu öğretemedik...”³¹⁹

Yazıda Müslümanların geldiği noktanın vehametinden bahsedilerek tüm talebenin bundan sorumlu olduğu hatırlatılmış; İslam âleminin kendilerine duyduğu ihtiyaç anlatılmaya çalışılmıştır. Bir hafta sonra Uşakkî'nin bu mektubuna Sultânahmed talebe-i ulûmundan cevap gelmiş; bütün mevcudiyetleriyle fikirlerine, azimlerine katıldıklarını ifade etmişler ve *Sebil'ür-Reşad* mecmuasına da şükranlarını belirtmişlerdir.³²⁰

Yazılan bu mektupta olduğu gibi talebelerden birçok konuda mektuplar yazılmış ve içerisinde bulundukları durumu izah edilmiştir. Bu mektuplardan birinde H. Osman Niyazi, “Zavallıyız, Rûh ve Hayat İstiyoruz” başlığı ile ne kadar kötü durumda olduklarını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“...Ez-cümle senenin dokuz ayında ayda altmış yedi küsur gurus verilen paranın elbise, ekmek, aş, kitâb... Hangisini te'mîn edeceğini düşünür. Bir de

³¹⁹ H. İsmail Hakkı, “Hayatımız Hakkında: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihal”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 135.

³²⁰ Sultân Ahmet Medresesi Nâmına Âsitâneli Niyazi, Akşehirli Haşim, Eğinli Mehmet Kasım ve diğerleri, “Talebe-i Ulûm'da Hareket-i Fikriye: İştirâk-ı Efkâr”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 147.

mekâtib-i leyliyyeye sarf edilen tahsîsâtı talebe-i mevcûdesine taksîm eder isek
acaba yüzümüz kızarmaz mı? Çamaşır yıkamak, yemek pişirmek, çömezlik
etmek gibi çekilen çileler caba...”³²¹

Osman Niyazi, bu sözleriyle kendilerine tahsis edilen paranın yetersizliğinden dolayı geçim sıkıntısı çektiklerini ifade etmiş ve günlük işlerle uğraşmaktan çektikleri zorlukları aktarmıştır. Bu da talebenin maddi zorluklar ve gündelik işler yüzünden eğitimine ayıracağı zamanının kalmadığı anlamı taşımaktadır. *Sırat-ı Müstakim, Sebilü’r-Reşad, İslam Mecmuası Beyanü’l-Hak*, vb. mecmualarda bu ve buna benzer mektuplar yayımlanmış ve talebelerin şikâyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır.³²² Böylece talebeler bu mektuplar aracılığı ile seslerini duyurmaya ve yetkililere ulaşmaya gayret göstermiştir. Ayrıca talebelerden birçoğunun eleştirilerini kendi gerçek isimleri ve bulundukları kurum adları ile belirtmeleri onların seslerini duyurmada ne kadar kararlı ve inançlı olduklarını ortaya koymuştur.

Yayımlanan öğrenci mektuplarına bakıldığında medresenin fiziki yapısı, öğretim teknikleri, müderrisler, idareciler, medrese-mektep eşitsizliği vb. hususların talebelerce zikredilen konuların başında geldiği görülmektedir.³²³ Mektuplar, bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse talebenin istek ve önerilerini şu maddeler hâlinde ele almak mümkündür:

1- Talebeler, medreselerde fiziki açıdan yetersiz, sağlıksız ve tamire muhtaç binalarda eğitim görmekte; beslenme ile ilgili sorunlar yaşamakta, kalitesiz yiyecekler yemek zorunda kalmaktadır.

³²¹ Niyazi, “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, s. 161.

³²² Osman Niyazi, “Ümid ve İntizar İçindeyiz!”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: X, Sayı: 255, 31 Temmuz 1913, s. 340; Hüseyin Hazım, “Talebe-i Ulûm İhvanımızla Hasbihal”, *Beyanü’l-Hak*, Cilt: III, Sayı: 62, 30 Mayıs 1910, s. 1249; Osman Nuri, “Artık Sükût Etmeyeceğiz”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 147-148; Ali Haydar ve diğerleri, “Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına!”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 135; H. Feyzi, “Medreselerin Ahvali”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: IX, Sayı: 213, 3 Ekim 1912, s. 89; M. Satvet, “İslah-ı Medâris Talebi Hakkında Beyne’t-talebe Tevhid-i Mesai Lüzumu: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarıma”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 245, 22 Mayıs 1913, s. 185.

³²³ İsmail Dede, “Sebilürreşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Çanakkale, 2006, s. 32.

2- Eğitim ve öğretimde yanlış metot ve uygulamalar bulunmaktadır. İ'lâl ve idğam gibi gereksiz dersler için yıllar harcanmaktadır.

3- Ders programları ağırdır ve zamanın şartlarına uygun eğitim görmemektedirler.

4- Talebeler, ilim adamı yetiştirme imkânına sahip olan medreselerden yine aynı performansı ortaya çıkarmasını istemişler; mevcut programla sadece bir köy imamı olunacağını belirtmişlerdir.

5- Son dönemdeki müderrislerin arasında ehliyetsiz kişiler bulunmakta ve ehliyetsiz şahıslar önemli mevkiler işgal etmektedir.

6- Medreselerin itibarsız hâle getirildiğini, bunun önüne geçmek için medreseleri eski ihtişamlı günlerine döndürecek ve medreselere hizmet edecek kulüpler açılmalıdır.

Neticede talebelerin sorunlarla değil sadece ilimle uğraşması gerektiğine inanan İslamcı aydınlar talebelerin karşılaştığı tüm bu sorunların giderilmesi için makaleler yazmışlar; önerilerde bulunmuşlar ve mecmualarında talebelere söz hakkı tanıyarak gönderdikleri mektupları yayımlamışlardır. Zira onlar talebelerin iyi koşullarda alacakları eğitim ile daha başarılı olacaklarına, halkın gözünde yitirdikleri konumlarını yeniden kazanacaklarına inanmış; İslam dinini saldırılara karşı koruyacakları gibi medreseleri daha iyi bir noktaya taşıyacaklarını düşünmüşlerdir.³²⁴ Tüm bunların gerçekleşebilmesi için talebenin barınak, yiyecek ve giysi sorunlarının çözümlenmesini istemişler; mezuniyet sonrası istihdam sağlanması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun için de vakıfların düzene sokularak gelirlerinden bir kısmının talebelere yansıtılmasını, talebeye maaş bağlanmasını önermişlerdir. En nihayetinde bunun için kapsamlı bir medrese ıslahatı yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.

³²⁴ Ahmed Cevdet, “Ahlâk Mes’eleşi”, **Sebilür’-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 444, İstanbul, 12 Ekim 1919, s. 18; Hüseyin Adil, “Din ve Ahlâk”, **Sebilür’-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 450, İstanbul, 4 Aralık 1919, s. 100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERİN ISLAHI İÇİN HAZIRLANAN RESMÎ ÇALIŞMALAR VE İSLAMCI AYDINLARIN GÖRÜŞLERİ

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medrese ıslahı konusu İslamcı aydınlar tarafından yoğun bir biçimde gündeme getirilmiş; ıslah için çeşitli talepler ortaya konmuştur.¹ İslamcı aydınların medreselerin ıslahı için yaptıkları bu yoğun ıslah talepleri nihayet ses getirmeye başlamış ve yetkililer, medreselerde eğitimin iyileştirilmesi ile yeni medreselerin açılması konusunda adımlar atmaya başlamışlardır. Bu adımlar arasında dört farklı ıslahat nizamnamesi yayımlanmış; Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (26 Şubat 1910), Islah-ı Medâris Nizamnamesi (1 Ekim 1914) ve Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun (23 Nisan 1917), Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri ile Taşra Medreseleri Nizamnamesi (3 Ekim 1917) yürürlüğe girmiştir. Bu resmî ıslah çalışmalarının yanı sıra yeni medreseler kurulmuş; Medresetü'l Kuzat, Medresetü'l Mütahhasısın ıslah edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra Tevcih-i Cihat Nizamnameleri ile Medresetü'l-Vâizin, Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ve Medresetü'l-İrşad adında medreseler eğitim vermeye başlamıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde 1908-1918 yılları arasında resmî makamlar tarafından medreselere yönelik yapılan yenilikler ve yeni açılan medreseler incelenmiş; İslamcı aydınların yapılan bu resmî çalışmalara yönelik önerileri, tepkileri ve görüşleri üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda ayrıca resmî makamlarca yayımlanan nizamnamelerin uygulanıp uygulanmadığı konusunda ya da eksikliklerinin olup olmadığı noktasında İslamcı aydınların beyanları ele alınmıştır. Zira İslamcı aydınlar sadece yapılması gereken yenilikler üzerinde durmamış, aynı zamanda Devlet eliyle yapılan bu ıslahatın takipçisi konumunda olmuşlardır.

¹ İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema" s. 55.

3.1. Islahat Nizamnamelerinin Uygulamaya Yansımaları ve İslamcı Aydınların Görüşleri

Tanzimat'tan itibaren geleneksel eğitim kurumları olarak faaliyet gösteren medreselerin içerisinde bulunduğu olumsuzluklara son verme düşüncesi ortaya çıkmamış; ne yeni bir teşkilat içerisine alınmasına ne kendi yapıları içinde düzenlenmesine ne de yeni bir sisteme adaptasyonuna dair herhangi resmî bir çalışma üzerinde durulmuştur.² Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra daha önce belirttiğimiz gibi medreselerin ıslahı konusunda başta İslamcı aydınlar olmak üzere bazı medrese hocaları, münevverler ve talebeler bu kurumun yeniden inşa ve ihya edilmesini istemişler; modern bir yapıya kavuşması için yoğun çalışmalar içerisinde olmuşlardır.³ Bunun sonucunda yetkililer, medrese eğitiminin iyileştirilmesine yönelik ilk adımları atmış; ıslahat için hazırlıklar başlamıştır.

II. Meşrutiyet'ten sonra medreselerin ıslahı konusunda yapılan ilk teşebbüslerden biri 1909 tarihinde olmuş ve Meşihat makamında bir komisyon oluşturularak Islah-ı Medâris Encümeni kurulmuş ve bunun için bir rapor yayımlanmıştır.⁴ Raporda *“medâris-i ilmiye programlarının ihtiyâcât-ı hâl ve zamana tevfiikan tertib ve tanzimi matlub ve mültezem...”* denilerek haftada iki gün toplanacak bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵ Yayımlanan raporda ayrıca komisyonda bulunacak isimler ve imzaları yer almış; buna göre Meclis-i Maarif Azası Babanzade Ahmed Naim, İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah Efendi, Karahisar-ı Sahib Mebusu Kamil Efendi, Bâyezid müderrislerinden Şevketî Efendi ve Kazanlı Halim Sabit Efendi'nin çalışmada yer alacakları belirtilmiştir.⁶

² Yakuboğlu, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, s. 252; Yaşar Sarıkaya, “II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 25, 2008, s. 38; Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Ankara, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1931, s. 142; İsmet Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 19; Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 91; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2008**, s. 265.

³ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, s. 89.

⁴ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi İST_ MFT_ MSH_ THR_ 0710_0042_1A (MŞ. THR. 9418), 26 Zilhicce 1326.

⁵ Meşihat Arşivi, **a.y.**

⁶ Meşihat Arşivi, **a.y.**

Oluşturulan Komisyon çalışmalara vakit kaybetmeden başlamış; ancak çok uzun sürmeden ve olumlu bir netice alamadan dağılmıştır. Bu Komisyon hakkında 4 Aralık 1913 tarihinde *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında “Ha” imzası ile yazılmış olan bir makaleden bilgi almak mümkündür. Makalede yazar, Encümen Komisyonunu ve çalışmalarını şöyle ifade etmiştir:

“...Dört sene evvelisi Bab-ı Meşihatta Islah-ı Medâris Encümeni namıyla bir hey’et teşkil olundu idi. Bu hey’et bir neticeye erişmemek yahud eriştirilmemek üzere aylarca çalıştı. Kâğıt üzerinde olarak medreseler birçok dâirelere, şu‘belere... ayrıldı. Her şu‘be için mükemmel, muntazam ders programları hazırlandı. Fakat işe başlamaya vakit bulamadan Komisyon inhilâl etti...”⁷

Makaleye göre bu Komisyon medreseleri kısımlara ayırmayı tasarlamış, her kısım için ayrı ders programları hazırlamıştır. Ancak Encümen, hazırladığı bu programı hayata geçiremeden dağılmıştır. Yapılan bu ilk girişim sonuç vermemiş görünse de medrese hocaları, talebeler ve kamuoyunun büyük bir kısmı reform taleplerinde ısrarcı olmuş; ilk resmî adımların atılmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Maarif nâzırlığı, Şer‘iye ve Evkaf nâzırlığı ile şeyhülislamlık yapan kişiler harekete geçmiş ve medreselerin ıslahına yönelik dört resmî çalışma yapılmıştır. Bunlar tarih sırasına göre şu şekildedir:

1- 26 Şubat 1910 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnamesi⁸

2- 1 Ekim 1914 tarihli Islah-ı Medâris Nizamnamesi⁹

3- 23 Nisan 1917 tarihli Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun¹⁰

⁷ Ha, Terbiye ve Talim Medresetü’l-Vâizin, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XI, Sayı: 273, 5 Muharrem 1332/4 Aralık 1913, s. 194.

⁸ Düstur Tertib-i Sâni, Numara: 43, 13 Şubat 1325/ 26 Şubat 1910, s. 127-137;

⁹ Düstur Tertib-i Sâni, Cilt VI, s. 1325-1330.

¹⁰ Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi: Nizamname- Ders Cedveli- Suret-i Tedris ve Kitablar- Talimanname, “ 23 Nisan 1333 Tarihli Medâris Kanunu Suretidir.” İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1333, s. 21.

4- 3 Ekim 1917 tarihli Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname¹¹

Araştırmamızda bu resmî nizamnameler ayrı ayrı çok sayıda çalışmaya konu edildiği için nizamnamelerin maddeleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmak yerine uygulanıp uygulanmadığı ve neticesi üzerinde durulmuştur. Bu konuda İslamcı aydınların görüşleri ile birlikte İslamcı aydınlara ait basın kuruluşlarında yazı yazan müderris ve medrese talebelerinin fikirlerine de yer verilmiştir.

3.1.1. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (1910)

Medreselerin ıslahı konusunda ilk resmi çalışmalar, Ders Vekâletinin bir program taslağı hazırlayıp yetkililere sunması ile Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1912) zamanında başlamıştır.¹² Taslağa göre düşünülen ıslahat, önce Fatih'te bulunan Tabhane Medresesinde uygulanacak; ıslahatın başarılı olması durumunda diğer medreseleri de kapsayacaktır. Meşihat makamı, Ders Vekâletinin hazırladığı bu ilk program taslağını 13 Şubat 1910 tarihinde Tabhane Medresesinde yapılan bir törenle kamuoyuna sunmuştur. Törenden 13 gün sonra 26 Şubat 1910 tarihinde Sultan V. Mehmed Reşad'ın imzasından çıkmış ve onaylanmıştır.¹³

Nizamnamenin duyurulması için yapılan törene katılanlar arasında Ders Vekili Halis Efendi, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi ve Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa gibi üst düzey devlet ve hükûmet yetkilileri yer almıştır.¹⁴ Törene İslamcı aydınlar yakından ilgi göstermiş; tören, *Sırat-ı Müstakim* ve *Beyanü'l-Hak* mecmuaları tarafından da takip edilmiş ve

¹¹ Düstür, Cilt: IX, s. 745-753.

¹² Düstur Tertib-i Sâni, Numara: 43, 13 Şubat 1325/ 26 Şubat 1910, s. 127-137; *Takvim-i Vekayi* ile neşr ve ilanı: 31 Mayıs 1926/13 Haziran 1910; Faik R. Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 80.

¹³ Düstur Tertib-i Sâni, a.y.; Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 92; Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri**, Ankara, Dergâh Yayınları, 1983, s. 234.

¹⁴ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: I-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 121.

haber olarak yayımlanmıştır.¹⁵ Mecmualarda, törende konuşma yapan üst düzey kişilerin sözlerine yer verilmiştir.¹⁶

Törende söz alan kişiler arasında olan Ders Vekili Hâlis Efendi, konuşmasına dua ile başladıktan sonra bulundukları mekânın öneminden bahsetmiş ve Fatih Sultan Mehmed zamanında ilk dersin burada verilmiş olmasından dolayı bu medresenin seçildiğini vurgulamıştır. Ayrıca o, eğitim açısından içinde bulundukları durumun iyi olmadığını ancak bunun için çalıştıklarını ve daha da çalışılması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Evet! Biz şiddetli bir inhitâtın esiriyiz. Mevcudiyet-i milliyemiz dehşetli zincirlerle bağlanmıştır. Bugün biliyoruz ki bu zincirleri kırmak, bu inhitâta göğüslerimizle mukâvemet ederek bu memleketi feyz-a-feyze sevk etmek üzerimize mütehattim bir vazife-i diniyedir...”¹⁷

Ders Vekili’nin bu sözleri medreselerin içerisinde bulunduğu kötü durumun değişmesi gerektiğine olan inancını ve kararlılığını göstermiştir. Onun ayrıca medreselerdeki gerileyişin üstüne gitmeyi dinî bir vazife olarak görmesi, medrese ıslahına karşı iyi bir niyet içerisinde olduğu anlamına gelmiştir.

Halis Efendi sözlerine medreselerin ilk ve son durumları hakkında bilgi vererek devam etmiş; medreselerin ilk zamanlarında olduğu gibi tekrar iyi bir duruma gelmesi gerektiğini belirtmiştir. O, konuşmasının sonunda medreselere yapılan ıslahatı ve ders programına eklenen yeni fen derslerinin müjdesini vererek şöyle demiştir:

“...Medâris-i İslâmiyyemizin usûl-i tedrisini ıslah ile beraber fûnun-ı hâzıraya ait dersleri ilave ediyoruz. Kaviyyen ümid eyliyoruz ki az zaman zarfında telâfî-i mâfat ederek maarif-i İslamiyyemizi zamanla mütenâsib bir hâl-i mükemmeliyyete ifrağ edeceğiz. Fakat bu ümidimizin husûle gelmesi; şu teşebbüsümüzün saha-i tekemmüle isâli pek büyük muâvenetlere, gayretlere

¹⁵ “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir: Medâris-i İslamiyye’de Bir Hatve-i Tekâmül”, s. 380; “Hayat-ı İlmiyye ve İlk Hatve-i Terakki Cûyânı, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 47, 1 Şubat 1325/14 Şubat 1910, s. 11-13.

¹⁶ “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir”, s. 381; “Hayat-ı İlmiyye ve İlk Hatve-i Terakki Cûyânı, s. 12.

¹⁷ “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir”, a.y.

mütevakkıftır. Biz her türlü gayret ve fedakârlıklara âmâdeyiz. Hükûmetimizin muâvenetinden de eminiz. Cenab-ı Hak'tan ise ümidimiz ber-kemaldır.”¹⁸

Yapılacak yeni çalışmaların kolay olmadığını, bunu hayata geçirirken büyük gayret göstermek gerektiğini konuşmasında belirten Halis Efendi; Hükûmetin kararlılığından emin olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Törende duyurulan bu nizamname ile medreselere yeni fonksiyonlar yüklenmiş, eğitim görevlisi yetiştirmenin yanı sıra medreseleri modern bir eğitim kurumu hâline getirmeyi gerekli kılan esaslar belirlenmiştir.²⁰

Nizamname ile belirlenen bu esaslar, bablara ve fasıllara ayrılarak açıklanmış; toplamda 48 madde ile izah edilmiştir. Birinci babda medreselerin idaresi ile ilgili hususlar yer almış ve iki fasıla ayrılmıştır. Birinci fasılda medreseleri idare edecek heyet üzerinde durulmuş; her medrese için bir kayıt defterinin tutulmasına karar verilmiştir.²¹ Böylece İstanbul ve taşrada bulunan her medresenin adına, yerine, banisine, vakfiyelerine, imaretine, oda sayısına, talebe sayısına ve talebenin kimlik bilgisine ait bilgilerin yer alması sağlanmıştır. İkinci fasılda ise talebelerin medreseye kayıtları ve uymaları gerekli olan kurallar belirtilmiştir.²² Buna göre 15 ile 30 yaş arası dışında olanların ve ilkokul diploması olmayanların medreseye kabul edilmeyecekleri ifade edilmiştir. Ancak ilkokul diploması olmayanların bir giriş sınavına tabi tutulması kararlaştırılmıştır.²³ Kısacası bu fasılda talebe kaydı ile ilgili temel esaslar belirlenmiştir.²⁴

Nizamnamede yer alan ve iki fasıldan oluşan ikinci babda, medreselerdeki eğitim-öğretim konusu ile imtihanlar üzerinde durulmuştur. İlk fasılda yıllık eğitimin dokuz ay süreceği ve cuma günü hariç her gün ders işleneceği belirtilmiştir. Bu fasılda ayrıca sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde olmak üzere gün üç bölüme ayrılmış; Arapça ve diğer dini derslerin sabah ve ikindi vakitlerinde cami veya medreselerde; ilave edilen

¹⁸ “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir”, a.y.

¹⁹ Törende yapılan nutuklar için bkz. Halis Efendi, “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir: Bir Resm-i Müteyemmen (Nutuklar), **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 76, 17 Ocak 1910, s. 379-382.

²⁰ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 131.

²¹ Nizamname, (madde 1-2), s. 127.

²² Nizamname, s. 130.

²³ Nizamname (madde 14-15-16)

²⁴ Nizamname 2. fasıl

yeni derslerin ise öğle vaktinde özel dersanelerde işleneceği bildirilmiştir.²⁵ Belirtilen bu maddelerin ardından “Cetvel” başlığı altında tüm medreseler için planlanan ve on iki seneden oluşan eğitimin her seneye tekabül eden ders isimleri belirtilmiştir.²⁶ Aynı bölümün ikinci faslında ise talebelere yapılacak imtihanların nasıl ve ne zaman yapılacağı hakkında bilgi verilmiş; sınavlarda başarısız olan öğrencilerin haklarına ilişkin bilgiler paylaşılmıştır.

Nizamnamenin üçüncü babı ise altı maddeden oluşmuş; dersiamlığı tayin edileceklerin ve huzur dersleri verecek olanların belirlenmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu babda ayrıca talebenin her sene hangi derslerden kurra imtihanına tabi tutulacağı belirtilmiştir. Son olarak bu maddelerde alınan kararların her birisinin ilerideki tecrübelerle göre değiştirilebileceği esası belirlenmiştir.²⁷

Özetle, Nizamnamede belirlenen bu esaslar arasında medreselerde mevcut tedris usûlünün ıslah edilmesi; programa cebir, kimya, tarih, coğrafya, Farsça dersleri ile Türkçe dersinin eklenmesi planlanmıştır. Eklenmesi planlanan bu dersler programa alınmadan önce bu derslerin okutulmasında dinen bir sakınca olmadığına dair dönemin şeyhülislamı olan ve aynı zamanda İslamcı aydınlardan biri olan Musa Kazım Efendi’den²⁸ fetva alınmıştır.²⁹ Bunların yanı sıra Nizamname; idare, öğretim, öğrenci kabulü, imtihanlar, öğrenci ve müderrislerin hak ve sorumlulukları ile okutulacak ders programı vb. konularda yenilikler getirmiştir.

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi Tabhane Medresesinde uygulanmaya başlanmış ve çok kısa bir süre sonra aralarında Süleymaniye, Sultanahmed, Beyazıt ve Şehzade

²⁵ Nizamname, İkinci Bab, Birinci Fasıl, Madde: 29-31. Tertib-i Sani, s. 133.

²⁶ Nizamname, “Cetvel”, s. 134; **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 76, s. 381.

²⁷ Tertib-i Sani, Nizamname, madde: 43. s. 137.

²⁸ Musa Kazım Efendi, 12 Temmuz 1910 tarihinde Sadrazam İsmail Hakkı Paşa Kabinesinde ilk kez meşihat makamına atanmış; 29 Eylül 1911 tarihinde istifa etmiştir. İkinci kez 30 Eylül-30 Aralık 1911 tarihleri arasında üç ay şeyhülislamlık görevinde bulunmuştur. Üçüncü defa aynı görevi 8 Mayıs 1916-3 Şubat 1917 tarihleri arasında üstlenmiştir. Dördüncü ve son kez olarak ise 4 Şubat 1917-8 Ekim 1918 tarihleri arasında bu görevi yapmış ve istifa etmiştir. Ferhat Koca, “Mûsâ Kâzım Efendi”, **DİA**, Cilt: XXXI, İstanbul, 1991, s. 201-208.

²⁹ Bu fetva için bkz. “İla İhvaneddin mine’l-Ulemai’l İslamiyye fi’l aktari’l-arz Kesrehümallah” **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 79, 26 Eylül 1910, s. 1515-1520.

medreselerinin de yer aldığı 11 medrese yeni ders programına göre öğretime açılmıştır.³⁰ Böylece medrese ıslahat hareketi İstanbul medreselerinde başlamıştır.

İslamcı aydınlar Nizamname yayımlandıktan kısa bir süre sonra duydukları memnuniyeti yazdıkları makaleler vasıtasıyla dile getirmişler; konuya ilişkin sevinçlerini ortaya koymuşlardır. Ancak zaman geçmesine rağmen yapılması gereken yeniliklerin uygulanmaması ya da eksikliklerin görülmesi neticesinde eleştiri yazıları yazmaya başlamışlardır. Onların eleştirileri arasında medreselerdeki eğitim, imtihanlar, yemek (fodla) sorunu, barınak sorunu ve taşra medreselerinde yaşanan problemler yer almıştır. Dolayısıyla çalışmamızın bu bölümünde hem İslamcı aydınların nizamnamenin yayımlanmasına ilişkin görüşleri hem de söz konusu eleştirileri öneminden dolayı altı ayrı başlık halinde ele alınmıştır.

3.1.1.1. Nizamnamenin Yayımlanması

Eğitimin ıslahı ile ilgili yayımlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, İslamcı aydınlar tarafından genel itibariyle olumlu karşılanmış ve Nizamnamenin çıkışından itibaren yazılarında duydukları memnuniyet dile getirilmiştir. Yusuf Akçura, 10 Mart 1910 tarihinde *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı makalesinde medreselerin öneminden ve İslam âlemi üzerindeki vazifelerinden bahsettikten sonra Nizamnamenin yayımlanmasına dair görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“...Bu cihetle İstanbul’da medâris-i İslamiyyenin ıslahına teşebbüs havâdis-i mühimmini haber alır almaz ne derecelerde sevindiğim kolay tasavvur olunabilir. Ve zaten dinini, dindaşlarını seven her Müslim de benim kadar sevinmiştir. Elhamülillah! Bu teşebbüs ile son devirlerde irtikâb olunan en büyük hatalardan birisinin tamirine ilk adım atılmış oluyor. Allah’a dua ve niyaz edelim ki diğer adımlar da bunu veli etsin!..”³¹

Akçura bu sözleriyle medreselerin ıslahına yönelik atılmış bu ilk adımı memnuniyetle karşıladığını göstermiş; dinini ve dindaşlarını seven her Müslüman’ın da bu habere

³⁰ M. Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s. 343.

³¹ Akçuraoğlu, “Medreselerin Islahı”, s. 9.

kendisi gibi sevineceğini ifade etmiştir. Akçura'nın bu makalesi ile aynı gün yine Sebilü'r-Reşad mecmuasında Kırımlı Yakub Kemâl, nizamnamenin önemli bir inkılap olduğunu, "...Devr-i cedîdin mebde-i târihidir..."³² diyerek yeni bir döneme girildiğini ifade etmiş ve memnuniyetini belirtmiştir. Bu makalelerden dört gün sonra 14 Mart 1910 tarihli *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yazılan başka bir yazıda medreselerin ıslahı için atılan bu ilk adım için "...Vuku' bulan teşebbüsât hakikaten hayat-ı milliyemize fevkalâde bir hiss-i tesir icra eylemiştir..."³³ denilerek Nizamname'nin yayımlanmasından duyulan sevinç dile getirilmiştir.

Duydukları memnuniyeti makalelerinde bu şekilde belirten İslamcı aydınlar, zaman geçtikçe medreseler için yapılan bu yeniliklerin uygulanmasında yaşanan gecikme, hatalar ve aksamalar nedeniyle Nizamnamenin doğru ancak yetersiz olduğunu ve genişletilmesi gerektiğini ifade etmeye başlamışlardır.³⁴ Bu konuda Kazanlı Halim Sabit 19 Ocak 1911 tarihinde bir yazı yazmış ve öncelikle yetkililer tarafından ıslahatın kaçınılmaz olduğunu anlaşılmamasından dolayı memnun olduğunu belirtmiştir. Ardından bu çalışmanın ciddi ve samimi bir hareket olarak değil, sadece ileriye dönük atılmış bir adım olarak gördüğünü ifade etmiş ve şöyle açıklamıştır:

"...Artık merci-i âidinin, Bab-ı Meşihatın bu meseleye karşı lâkayd kalması imkân hâricinde idi. İşte bunun üzerinedir ki sâbık Şeyhülislâm ve Ders Vekili Halis Efendiler tarafından daha birçok dersler ilave etmek sûretiyle ders programlarında bir nev'i tebdilât icrâ edildi... Şu tebdilât, ıslâh-ı medâris nokta-i nazarından pek sûrî bir hareket olmakla beraber, ileriye doğru bir hatve olduğunu teslim etmemek insafsızlık olur..."³⁵

Halim Sabit; Bab-ı Meşihatın, medreselerin gidişatı konusuna duyarsız kalamadığını ve harekete geçerek medrese ders programına birçok dersler ilave ettiğini belirtmiştir. Ancak o; aynı yazıda bu ıslah hareketinin ileriye doğru bir adım olmasına rağmen

³² Kırımlı Yakub Kemâl, "Âlem-i İslâm: Fâtîha-i İkbâl-i Âlem-i İslâm", *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: IV, Sayı: 79, İstanbul, 10 Mart 1910, s. 19.

³³ "Cem'iyet-i İlmîyye-i İslamiyye Selanik Vilayeti Hey'et-i İdaresi, "Medreselerimiz", *Beyanü'l-Hak*, Cilt: II, Sayı: 51, s. 1078-1080.

³⁴ Osman Nuri, "Tedenni'ye Doğru", *Beyanü'l-Hak*, Cilt: VI, Sayı: 136, 20 Kasım 1911, s. 2446-2449.

³⁵ H. Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", s. 324.

sureten yani göstermelik yapıldığını belirterek eleştirmiştir. Halim Sabit bu eleştirisinde Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin medreseler için istenileni tam olarak vermediğini anlatmaya çalışmış ve “...Muhterem meslektaşlarım, ümid ederim ki yakın bir zamanda ihtiyac yüze çarpmadan bu hakikati takdir ve keşfederek ıslah-ı medârisin son ve fakat üçüncü bir hatve-i terakkisini de Hazret-i Allah niyâz eder...”³⁶ sözleriyle en kısa zamanda yeni bir düzenleme yapılarak Nizamname'nin içeriğinin genişletilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.

İslamcı aydınlar, Nizamname ile medreselerin gerçek bir reforma kavuşacağına inanmış; bu kurumun diğer modern eğitim kurumları gibi belli kuralları, plan ve programları olan okullar hâline getirilmesini istemiştir.³⁷ Ancak program uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonra Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan bu ilk ıslahın medreselerdeki gidişatı değiştirmedeği hatta medreselerdeki durumun daha kötüye gittiği ifade edilmiştir. Bu konu 3 Temmuz 1913 tarihinde *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yayımlanan bir makalede tek cümle ile “...Şu tarihçeden anlaşıldığına göre medârisde ıslâhat nâmına yapılan bir şey varsa o da hiçten ibâret kalıyor...” şeklinde belirtilmiştir.³⁸ Bu da Nizamnamenin yayımlanmasının üzerinden üç yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen yetkililerin harekete geçmediği anlamına gelmektedir.

Halbuki İslamcı aydınlar söz konusu Nizamnameyi medreselerin ıslahı için bir ilk adım olarak değerlendirmişler; devamının geleceğini ummuşlardır. Nizamnamenin hem içeriğine hem de uygulanmasına önem vermişler; kararlaştırılan yeniliklerin yapılıp yapılmadığını takip etmişlerdir. Ancak nizamnamenin istenileni tam olarak vermemesi, istikrarın olmaması ve ıslahata para harcanmasına rağmen herhangi bir değişikliğin görülmemesi vb. nedenlerden dolayı eleştirmişler ve yeni bir ıslah

³⁶ H. Sabit, **a.e.**, s. 336.

³⁷ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 131.

³⁸ A. L., “Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz!” **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 251, 3 Temmuz 1913/20 Haziran 1329, s. 279.

yapılması gerektiğine dair görüşlerini belirtmişlerdir.³⁹ Belirttikleri görüşler arasında medreselerdeki eğitim konusu da yer almıştır.

3.1.1.2. Medresedeki Eğitim

İslamcı aydınlar, Nizamnamenin yayımlanmasından sonra da medreselerin içerisinde bulunduğu olumsuzlukların önüne geçmek, yetkilileri harekete geçirmek ve ıslaha dair yeni adımlar atılmasını sağlamak için makaleler yazmaya; eğitim konusunda yeni fikirler ortaya koymaya devam etmişlerdir. A. Hayri 23 Ocak 1911 tarihinde bir öneride bulunmuş ve *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yazdığı makalede işin ehli olan ulemeden bir komisyon oluşturularak Hükûmetin harekete geçmesi gerektiğini belirtmiş ve eğitimin devam etmesi için yaşanan sorunların çözülmesini istemiştir.⁴⁰

Onun bu öneride bulunmasının nedeni Nizamname ile müfredata eklenen hem yeni ilimleri hem de mevcut dersleri verecek müderrislerin yetersiz ve eksik olmasından kaynaklanmıştır. Zira medreselerdeki eğitim için ödenek ayrılmadığından dolayı hocalar bir süre daha derslere devam etmiş ancak fazla dayanamamış ve derslere girmemeye başlamışlardır.⁴¹ Bu durum neticesinde dersler aksamış; program düzeni eskisi gibi yürütülememiş ve bir müddet sonra bozulmuştur. Derslerin boş geçmesinden dolayı yaşanan sorunları H. Feyzi 3 Ekim 1912 tarihinde “Medreselerin Ahvali” başlıklı makalesinde şöyle dile getirmiştir:

“...Fünun-ı cedide mes’eleşi ise bi-temamihâ⁴² meseline mutâbıktır. Zira ‘fünun-ı cedide’ tahsiline tahsis olunan günde bir saat kadar bir zamanın ne suretle geçtiğini ve beş altı aylık bir tahsil zamanında -hem haftada bir ders olmak şartıyla- üç dane kitabet muallimi değiştiği ve bir kısım dersin beceriksiz ellerde bulunması görülecek olursa şübhesizdir ki iştirken hissölunan lezzet duyulmaz olur...”⁴³

³⁹ Salih Zeki, “Ders Vekâleti Nâ-be-mevsim ve Hilaf-ı Kanun İcraatı”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 150, 18 Mart 1912 s. 2677.

⁴⁰ A. Hayri, (Nasuhî Efendizade), “Hakikatten Vazgeçmem 6”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 94, 23 Ocak 1911, s. 1759.

⁴¹ M. Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, s. 343.

⁴² Bi-temamihâ: Muaydi’yi iştirken, onu görmenden hayırlıdır.” anlamındaki Arap atasözüne işaret eder.

⁴³ H. Feyzi, “Medreselerin Ahvali”, s. 90.

H. Feyzi'nin İstanbul'da bulunan medreselerin durumunu ortaya koyduğu bu yazıya bakıldığında Nizamname'ye aykırı hareket edildiği, Nizamname'de belirtilen ve medrese programına eklenen yeni derslere yeterli zaman verilmediği görülmektedir. Ayrıca Nizamname'de yılda dokuz ay olarak belirlenen eğitim süresinin beş altı ayda bitirildiği, ders veren hocaların ve kitapların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

H. Feyzi'nin bu tespitinden yaklaşık bir yıl sonra, Nizamname'nin yayımlanmasının üzerinden ise üç yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen eğitimin durumunun değişmediği; 26 Haziran 1913 tarihinde Mustafa Hakkı'nın yazdığı makaledeki şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“...Acaba yeniler milletin derdine merhem olacak mı? Nerede? Mahrumiyet içinde mahrumiyet! Çünkü talebe sabah ulûm-ı edebiyeden birine koşar, ondan gelir, temrine tahkika vakit bulmayarak hemen riyaziye gider. Oradan döner, saatlerce nazar ve tefekküre muhtac olan belagat; fıkıh veya usûl derslerinden birine atılır. Bununla da kalmıyor, riyâzi dersleri günde değiştirilerek her gün yabancı bir fen karşısında kendini bulur. Sonra da hiç olur vesselam. İşte beğeniyorsunuz ya, ıslâh da budur...”⁴⁴

Mustafa Hakkı yazısında Nizamname ile yeni eklenen derslerin, talebeleri çok yordüğünü, belirli bir plan dahilinde eyleme geçilmediğinden kararsızlıkların yaşandığını ve alınan ilmin zâyî olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle o, diğer İslamcı aydınlar gibi yapılan ıslahatı eleştirmiştir. Yine aynı tarihlerde, 3 Temmuz 1913 tarihli *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında çıkan bir makalede medreselerin içerisinde bulunduğu durumu müderrisler üzerinden ortaya koyan Hafız Mehmed Hilmi şu sözlerle düşüncelerini ifade etmiştir:

⁴⁴ Mustafa Hakkı, “Ulema-ı İslamiyye ile Hasbihal”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: X, Sayı: 250, 26 Haziran 1913, s. 260.

“...Tecrübe için dersiâm efendilerden birer birer sorunuz. Ekserîsnin ilmiyenin bugünkü hâl-i eliminden müteessir olduklarını, medârisin lüzum-ı ıslâhı hakkında müttehidü'l-fıkr bulunduklarını göreceksiniz...”⁴⁵

Kendisi de bir müderris olan Mehmed Hilmi bu yazısında medreselerin geldiği durumu görmek için müderrislere sorulması gerektiğini zira müderrislerin çoğunun eğitimin halinden üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca müderrislerin çoğunun yeni bir ıslah yapılması konusunda fikir birliği içerisinde olduklarını belirtmiştir. O, yazısının devamında aynı konu üzerinden devamla Hükûmetin ulema ile iş birliği içerisinde olup yeni bir ıslaha ihtiyaç duyulduğunu ve ıslaha devam etmesi gerektiğini açıklamıştır.⁴⁶

İslamcı aydınlar, Nizamname'nin yayımlanmasından uzun yıllar sonra bile medreselerdeki eğitime yönelik olumlu yönde bir değişimin görülmediğini; müderris maaşları için ödenek ayrılmadığı gibi ders verecek müderrisin de olmadığını ifade etmişlerdir. Onlar ayrıca Nizamname ile getirilen yeni derslerin medreseye plansız ve programsız girmesinden dolayı yeterli zaman verilmediğinin ve istikrarın olmadığını üzerinde dumuşlardır.

3.1.1.3. Medrese İmtihanları

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile getirilen yeniliklerden biri de medreseye alınacak talebelere giriş sınavı şartı ile eğitim öğretim yılı sonunda sınıf geçme imtihanı uygulamasının konulması olmuştur.⁴⁷ Buna göre yapılacak kabul imtihanında talebenin başarılı olma şartı aranmış, yılsonu sınıf geçme ise yapılacak sınavlardaki başarıya bağlanmıştır. Uygulamaya konan bu imtihanlar ile öncelikle eğitim öğretim kalitesinin artması hedeflenmiş; talebelerin disiplin altına alınması istenmiştir. Ancak bu düzeltme çabaları ve girişimleri umulduğu gibi yürümemiş, zaman geçtikçe uygulanamadığı görülmüştür. Bu nedenle İslamcı aydınlar; oluşan sorunları

⁴⁵ Hafız Mehmed Hilmi, “Medâris Mes’eleşi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 251, 3 Temmuz 1913, s. 278.

⁴⁶ Mehmed Hilmi, **a.y.**

⁴⁷ Düstur, Tertib-i Sâni, Nizamname Madde 14-15-16.

yazılarında dile getirmeye, talebelerin tâbi olduğu imtihanlarda yaşanan aksamaları yazılarında gündeme taşımaya başlamışlardır.⁴⁸

Beyanü'l Hak mecmuasının 14 Ağustos 1911 tarihli makalesinde Nasuhfendizade Ö. Hayri konuyu ele almıştır. O, imtihanlar konusunda Ders Vekâletini eleştirmiş; imtihanlarda kazananlarla kazanamayanların evrakının ortaya konularak açıklanmasını istemiştir.⁴⁹

Abdurrahman Zeki, yine *Beyanü'l-Hak*⁵⁰ mecmuasında 20 Kasım 1911 tarihinde medreseye giriş için yapılan imtihanlarda yaşanan olumsuzluklardan bahsetmiş; talebeden istenen yaş sınırına uyulmadığından şikâyet etmiş; ilmî seviyeye uymayanların dahi sınavları kazandıklarından bahsetmiştir. Bu nedenle o, Ders Vekâletinin bu konuda sorumlu olduğunu dile getirmiştir.⁵¹

Benzer bir yazıyı 3 Ekim 1912 tarihinde H. Fevzi, makalesinde gündeme almış ve imtihan usûlünden şöyle şikâyet etmiştir:

“...Hele imtihan usûlü her türlü ta‘rifin fevkindedir. Bakınız nasıl: Mümeyyizler, muallimler büyücek bir dershaneye girerek avluda kalan talebeden birini çağırıyor. Sabahtan beri ayak üzerinde ve taşların üstünde duran ve bir an evvel girmezse daha akşama kadar duracak olan talebe koşuyor, içlerinden yalnız biri muvaffak oluyor ve böylece devam ediyor. İçerideki temyiz mes‘elesini ise hiç sorma. Peki, böyle mi olmalı? Niçin işten anlar müfettişler imtihanlarda dolaşmıyor? Talebenin: ‘Yazık bizim sa’yimize! İmtihan böyle mi olur?’ diye feryadına meydan vermeli mi?..”⁵²

⁴⁸ M.A., “Tevhid-i Hak”, *Volkan*, Cilt: I, Sayı: 36, 5 Şubat 1909, s. 3-4.

⁴⁹ Nasuhfendizade O. Hayri, “Hakikatten Vazgeçmem: Ders Vekâleti Heyetinin”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: V, Sayı: 123, 14 Ağustos 1911, s. 2233.

⁵⁰ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi’nin ilanından önce *Beyanü'l-Hak* mecmuası imtihan sisteminin getirilmesi için çeşitli makaleler yayımlamıştır. Bunlar: Ömer Fevzi, “İslah-ı Medâris” *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı 15, 11 Ocak 1909, s. 325; Müntesibini İlmiyeden Biri, “İslah-ı Medaris”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 12, 21 Aralık 1908, s. 250-251; “Medâris-i İlmiyye”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 13, 28 Aralık 1908, s. 276-278; Mehmed Fatin, “Tedrisat ve Medâristen İmtihanlar”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 16, 18 Ocak 1909, s. 357-361; “Kur’a İmtihanları”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 18, 1 Şubat 1909, s. 416; “Müteferrika: Kur’a İmtihanları”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 20, 15 Şubat 1909, s. 464; “...İmtihanları”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: I, Sayı: 23, 8 Mart 1909, s. 542-543.

⁵¹ Abdurrahman Zeki, “Ders Vekâlet-i Âliyesine Muhik Bir İfade”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: VI, Sayı, 136, 20 Kasım 1911, s. 2454.

⁵² H. Feyzi, “Medreselerin Ahvali”, s. 90.

Yazıda imtihana girecek talebelerin uzun süre bekletildiği, ardından sınava alınıp imtihan edildiği ancak hangi usullere göre kazananın belirlendiğinin bilinmediği ifade edilmiş; işin uzmanı kişilerin bunu denetlemesi gerektiği vurgulanmıştır. H.Fevzi'nin bu ifadelerinden yaklaşık 8 ay sonra 17 Nisan 1913 tarihinde Ahmed Vasfi, talebelerin sınavlardan muzdarip olduğunu anlatan başka bir yazı yazmış ve konuyu şöyle belirtmiştir:

“...Vaktiyle hücrelerine, daha doğrusu çilehânesine kapanan bir talebe, okumaya niyeti varsa, yalnız bir şey düşünüyordu: Tahsîl-i ulûm-ı şer’iyye. Bugün ise kur’a imtihânı, dersihâne imtihânı, Arabî’nin sınıf imtihânı gibi sıralı sırasız, vakitli vakitsiz imtihânlara hazırlanmak arasında pür-halecân bir hayat-ı derbederâne geçiriyor...”⁵³

Ahmed Vasfi, yapılan sınavların yoğunluğundan bahsettikten sonra bu sınavların bazen haber verilmeden ve zamanı gelmeden yapıldığından dolayı talebelerin zorlandıklarını, perişan bir hayat sürdüklerini ifade etmiştir.

Sınavlar konusunda tepkilerini ortaya koyan İslamcı aydınlar, imtihanların şeffaf olmadığını, belli bir usul içerisinde yapılmadığını, yaşı küçük ya da bilgisi az olan talebelerin dahi sınavları kazanabildiğini belirterek uzman müfettişler tarafından imtihanların takip edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Onlar ayrıca imtihanların zamansız, habersiz kısacası plansız yapıldığını ifade ederek yaşanan tüm bu olumsuzluklardan Ders Vekâleti’ni sorumlu tutmuşlardır.

⁵³ Ahmed Vasfi, “Medâris-i İlmiyy”, s. 98.

3.1.1.4. Talebelerin Kalacak Yer Sorunu

1910 yılında yayımlanan Nizamname’de talebe odaları konusunda düzenleme yapılmış; 8, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 20 ve 22. maddelerinde bu konuya yönelik açıklamalar yapılmıştır. Nizamname’de yer alan bu on maddeye göre medresedeki talebe odaları, mülazımlardan hakkı olanlara dağıtılacak; oda yetmeyenler de sıraya alınacaktır.⁵⁴ Taşradan gelenler ve küçük talebeler yakınlarının yanında kalabilecektir. Ayrıca medrese odaları, sadece o medresede okuyan talebeye verilecek; medreselere yapılmış ve “köşk” adı verilmiş muhaddis odaları da medrese öğrencilerine tahsis edilecektir. Bununla medreselerde uzun süreden beri yaşanan barınma sorununa çözüm getirilmesi planlanmış; mevcut oda sayısının en iyi şekilde taksim edilerek değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Amaçlanan bu uygulama istenildiği gibi hayata geçirilememiş, zaman geçtikçe medrese talebeleri için kalacak yer ihtiyacının karşılanmasında da olumsuzluklar yaşanmaya devam etmiştir. Elverişsiz ve sağlıklı şartlar altında barınmak zorunda kalmıştır. Bunun neticesinde talebeler tarafından şikâyetler dile getirilmeye başlanmış; yetkililerden bu konuya çözüm bulunması istenmiştir.⁵⁵

İslamcı aydınlar medreselerde yaşanan tüm olumsuzlukları dile getirdikleri gibi bu konudaki görüşlerini de basın aracılığı ile yetkililere duyurmaya çalışmışlar ve Ders Vekâlet-i Âliyesine seslenerek talebelerin barınma konusunda yaşadığı aksaklıkları düzeltmeye davet etmeye başlamışlardır.

Bu konuda Mustafa Saffet, *Beyanü’l-Hak* mecmuasında 23 Eylül 1910 tarihinde taşradan İstanbul’a eğitim için gelen öğrencilerin karşılaştıkları yer sorunu hakkında görüşlerini ifade etmiş; bu talebelerin medreseye geldiklerinde yersiz yurtsuz bırakılmamalarını istemiştir. Ayrıca mevcut durumu değerlendirerek bazı odalarda bir iki talebenin kaldığını, bazı odalarda ise dört beş talebenin barınmak zorunda olduğunu belirterek yer sorununun adil bir şekilde çözüme kavuşturulmasını talep etmiştir.⁵⁶

⁵⁴ “Talebe-i Ulûm Mahsusatına Dair Nizamname”, s. 129.

⁵⁵ M.A., “Tevhid-i Hak”, s. 3-4.

⁵⁶ Şirani, “Talebe-i Ulûm Efendilerden Bir Rica”, s. 3124.

Mustafa Saffet'in bu yazısından yaklaşık iki buçuk yıl sonrasında da durumun değişmediği, aynı şikâyetlerin farklı mecmualarda yine İslamcı aydınlar tarafından dile getirilmesinden anlaşılmaktadır. Bu anlamda 8 Mayıs 1913 tarihinde Osman Nuri tarafından yazılan bir yazıda medrese odaları şu ifadelerle anlatılmıştır:

“...Anadolu'nun latîf âb u havasına alışan bir talebe İstanbul'a geldikte havadan, ziyadan mahrum bir medrese; vücudu yıpratıcı, dimâğı küflendiren rutûbetli bir oda görüyor. Zavallı talebe memleketinden, ebeveyninin âguş-ı şefkatinden ayrılırken perverde ettiği âmâl-i mes'ûdeye muhrib-i hayat olan bir kubbe altında nâil olamayacağını derk ve teyakkun ediyor. Fakat tahammül-fersa olan bu gibi ahvâle de katlanmak mecburiyetinde bulunuyor. Çünkü fakr u zarûretten ihtiyacât-ı ma'nevîyesini başka türlü tatmin edemiyor...”⁵⁷

Osman Nuri, bu şekilde İstanbul medreselerine gelen küçük yaştaki talebelerin yaşadıkları hayal kırıklıklarını dile getirmiş; eğitim için katlanmak zorunda kaldıkları durumları anlatmıştır. O, konuyu gündeme taşıyarak hem talebelerin içerisinde bulunduğu durumu tasvir etmeye çalışmış hem de bir an evvel yetkililerin duruma çare bulması gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Osman Nuri'nin yazısından kısa bir süre sonra 24 Temmuz 1913 tarihinde Haşim Efendi yine aynı konu üzerinde şu sözlerle durmuştur:

“...Bir talebe ömrünü on beş yirmi sene medreseye vakfederse sonra ondan bir şey beklenilmez; medreselerin ömür törpüsü olduğu herkesce müsellemidir. Bilhassa İstanbul muhitindeki medârisde yaşamak pek müşkildir; o rutubetlere, murdar havalara karşı mübâreze-i hayatiyede bulunmak her yiğidin kârı değildir. Müşahedât bunu bize pek a'lâ gösteriyor, nasıl ki ara sıra o rutûbetin kurbanı olarak giden eksik değildir!...”⁵⁸

Haşim Efendi, özellikle İstanbul medreseleri üzerinde durmuş; oradaki medrese odalarında yaşamanın ne kadar güç olduğunu ifade etmiştir. Odalarda bulunan

⁵⁷ Osman Nuri, “Artık Sükût Etmeyeceğiz”, s. 147.

⁵⁸ Haşim, “İslah-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 254, 24 Temmuz 1913, s. 322.

rutubete, kötü havaya her talebenin katlanmasının mümkün olmadığını zira yapılan gözlemlerde odaların kötü şartlarından dolayı hayatını kaybeden talebelerin dahi bulunduğunu belirtmiştir.

İslamcı aydınlar genelde tüm medreseler özelde ise İstanbul medreselerinde yaşanan eğitim, imtihanlar, kalacak yer vb. sorunlar üzerinde yukarıda belirtilen görüşleri dile getirmişlerdir. Onlar II. Meşrutiyet'ten sonra Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nin yayımlanması ile Devlet yetkililerinin medreselerin ıslahı için harekete geçtiğine memnun olmuşlar ve yazılarında şükranlarını ifade etmişlerdir. Ancak zamanla getirilen bu yeniliklerin hayata geçirilmediğini, yetkililerin bu konuda gerekeni yapmadığını görmüşler ve yazılarında bunu anlatarak gerekenin yapılmasını talep etmişlerdir. Ancak İslamcı aydınların sorunları ortaya koymasına ve yetkilileri uyarmasına rağmen sonuç alınamadığını M. Satvet'in 22 Mayıs 1913 tarihinde yazdığı makalesinden anlaşılmaktadır. O, II. Meşrutiyet'in ilan tarihini esas alarak medrese ıslahı hakkında şu sözleri kullanmıştır:

“...Beş senelik bir zamanda -ki bize bir asır kadar gelmiştir- hiçbir emelimiz, hiçbir matlûbumuz husûl bulmadı. Kemâl-i merâret ve esef ile söyleyelim ki her dâire biraz olsun eser-i faâliyet gösterdiği, Meşrutiyet'ten hisse-i intifâ‘ aldığı hâlde merciimiz birtakım esassız işlerle meşgul oldu. Medârisimiz hakîkî ve ciddi teşkilata mazhar olamadı. Pek tabî‘i sathî bir ta‘dilât ve bir iki şeyin ilavesiyle medreselerimiz ıslâh edilmiş sayılmaz...”⁵⁹

M. Satvet bu sözlerle beş senelik bir dönemde diğer birçok devlet dairesinin az da olsa ıslah edildiğini ancak medreselerin bundan nasibini alamadığını üzülenek belirtmiştir. Ona göre İslamcı aydınlar olarak medreseler için hiçbir düşünceleri gerçekleştirmemiş, hiçbir istekleri yerine getirilmemiştir. Yetkili kişiler medreseler için yapılması gereken işler yerine gereksiz işlerle meşgul olmuştur. İslamcı aydınların bu görüşünde İstanbul medreseleri kadar taşra medreseleri de yer almış; taşra medreselerinde yaşanan olumsuzlukları ayrıca dile getirmişlerdir.

⁵⁹ Satvet, “İslah-ı Medâris Talebi Hakkında, Beyne't-Talebe Tevhid-i Mesai Lüzumu”, s. 185.

3.1.1.5. Taşra Medreselerinde Yaşanan Sorunlar

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin 26 Şubat 1910 tarihinde yayımlanması ile yapılan yenilikler İstanbul'da bulunan Tabhane Medresesinde uygulanmaya başlanmış ve daha önce de belirttiğimiz gibi aralarında Süleymaniye, Sultanahmed, Beyazıt ve Şehzade medreselerinin de yer aldığı on bir medrese yeni ders programına göre öğretime açılmıştır.⁶⁰ Ancak atılan bu ilk adımlarda taşra medreseleri gündeme getirilmemiş, medrese ıslahat hareketi sadece İstanbul medreseleri ile sınırlı kalmıştır.

İslamcı aydınlar, Osmanlı Devleti içerisindeki tüm medreselerin ıslaha ihtiyaç duyduğu görüşünde olmuş; bu nedenle yetkililerin taşra medreseleri için de harekete geçmesini istemişlerdir. Bu doğrultuda 14 Mart 1910 tarihinde *Beyanü'l-Hak* mecmuasında İlmiye-i İslamiyye Cemiyetinin Selanik Vilayeti Heyet-i İdaresi tarafından yazılan bir makalede yeni Nizamname ile medrese ıslahının ilk adımlarının atıldığı yazılmış, bundan sonra hızla ilerleme kaydedileceğinin umulduğu belirtilmiştir.⁶¹ Yazıda ayrıca “Şeyhülislam Efendi Hazretleriyle Ders Vekâlet-i Âliyesinin nazar dikkatlerine” denilerek yalnız İstanbul'da birkaç medresenin değil mevcut tüm medreselerin hepsine ihtiyaç duyduğu ıslahatın yapılması istenmiştir. Yazıda asıl belirtmek istenen, taşra medreselerinin unutulmaması ve gereken yeniliğin bu medreselere de yapılması olmuş; yetkililerin bu konu üzerinde durmaları gerektiği hatırlatılmıştır.

Benzer bir istek, 22 Kasım 1910 tarihinde *Beyanü'l-Hak* mecmuasında yazılan başka bir yazıda M. Saffet'in “...*Binaenaleyh Ders Vekâlet-i Âliyesi yalnız kuvvet-i bâzuu İstanbul'da göstermeye çalışmayarak memalik-i Osmaniyyenin her tarafındaki medreseleri nazar-ı dikkate almalarını rica ederiz....*”⁶² sözleriyle gündeme taşınmıştır. Bu yazıda da aynı şekilde Devletin sadece İstanbul medreseleri için değil taşra medreseleri için de kapsamlı bir ıslah yapması istenmiştir.

⁶⁰ M. Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, s. 343.

⁶¹ Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiyye Selanik Vilayeti He'yet-i İdaresi, “Medreselerimiz” **Beyanü'l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 51, 14 Mart 1910, s. 1078-1080.

⁶² Ermenekli M. Saffet, “Medreselerimiz”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 92, 22 Kasım 1910, s. 1731-1733.

İslamcı aydınların taşra medreseleri için yazdığı bu makalelerden kısa bir süre sonra Devlet, taşra medreselerinin ele alındığı başka bir nizamnameyi, Medâris-i İlmiye Nizamnamesine ek olarak yayımlanmıştır.⁶³ İslamcı aydınların Devletin medreseler için attığı her adımın öncesinde konuyu gündeme taşımaları ve medrese konusunun takipçisi olmalarından dolayı taşra medreseleri için çıkarılan bu ek nizamnamede katkılarının olduğunu söylemek mümkündür.

Nizamname'ye ilave edilen ek maddelerde taşrada bulunan medreselerin ıslahı için mahallî encümenlerin kurulması istenmiş; medrese binalarının onarılması, müderris ihtiyacının belirlenmesi vb. konular üzerinde durulmuştur. Tüm bunların Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nde hazırlanan programın devamı olacağı ifade edilmiş, yapılan ıslahın taşra medreselerini de içine alması için Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin kapsamı genişletilmiştir.⁶⁴

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne taşra medreseleri için eklenen ve yapılması planlanan yenilikler üzerinden zaman geçmesine rağmen taşra medreselerinde herhangi bir gelişme görülmemiştir. Ders Vekâleti, maddi imkânsızlıklardan dolayı taşrada sayıları 30.000 civarında olduğu tahmin edilen talebe ile de ilgilenememiştir. Burada bulunan öğrencilere verilmesi gereken ödenek de İstanbul medreselerine harcanmıştır.⁶⁵ Bundan dolayı zaten kötü durumda olan taşra medreseleri daha da kötü bir duruma gelmiş; eğitim öğretim faaliyetleri bazı medreselerde durmuş, birçoğunda da durma noktasına gelmiştir.⁶⁶

Yetkililerin taşra medreselerini ihmal etmesine İslamcı aydınlar sessiz kalmamış; gazete ve dergilerde konuya ilişkin görüşlerini ve önerilerini yazmışlardır. Bu anlamda *Beyanü'l-Hak* mecmuasında İlyas Muhtar, 22 Temmuz 1912 tarihinde taşra medreselerinin de üzerinde durulması gerektiğine ilişkin görüşlerini yazdığı yazıda şunları söylemiştir:

⁶³ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326, s. 1-6.

⁶⁴ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnamesi, s. 1-6.

⁶⁵ M. Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 344.

⁶⁶ Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 136.

“İlan-ı Meşrutiyet’i müteakib, medârisin yeni eser-i hayat göstereceğini herkes ve bilhassa mensubîni ümid ve intizar ederdi. Ne çare ki bütün bu ümidler, intizarlar boşa çıktı. Yalnız İstanbul’daki medârisden bazıları ıslah edilerek bunlara zaman-ı hâzıra terakkiyâtıyla mütenâsib programlar tanzim ve fenni dersler idhal edildi fakat bu, pek mahdud. Yalnız İstanbul’a münhasır kaldı. Taşra medreseleri eski hâlinden de beter bir hâldedir. İçlerinde talebe namına kimse bulunmuyor; medreselerin kapıları, duvarları inleye inleye yıkılıyor. Millet-i İslam’a veda eder...”⁶⁷

İlyas Muhtar bu yazısında II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle medreseler için yeni bir dönemin başladığını umduklarını ancak tüm ümit ve beklentilerin boşa çıktığını belirtmiştir. Sadece İstanbul medreselerine uygun programlar ile fen derslerinin eklendiğini bunların da sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Yazar, taşra medreseleri konusunda da onların eskisinden daha kötü bir hâle geldiğini, içlerinde talebe bulunmadığını ve hatta yıkılma noktasına geldiğini anlatmış; bu konuda duyduğu endişe ve üzüntüsünü dile getirmiştir.

M. Satvet, 19 Eylül 1912 tarihinde *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında bir yazı yazarak konuyu gündeme taşımıştır. O, ilan edilen Meşrutiyet’in ardından medreseler için yapılan çalışmalardan dolayı ümitlenmiş olduklarını ancak zamanla bu ümitlerinin kaybolmaya başladığını belirtmiş ve şöyle devam etmiştir:

“...İşittiğimize göre İstanbul medârisi ıslâh ve terakkiyât-ı hâzıraya göre programlar ilâve ve tekemmülât-ı nevin-i zamana mutâbık fûnûn-ı lâzime idhâl edildiği hâlde taşra medârisi eski hâl-i harâbisinde devam ve asırların indirdiği darbe-i elem-nâk altında inlemektedir....”⁶⁸

M. Satvet bu sözleriyle İstanbul medreseleri için ıslah çalışmaları yapılmasına rağmen taşra medreseleri için gerekli ıslahatın yapılmadığını; bu nedenle taşradaki medreselerin eski harap hallerinin devam ettiğini dile getirmiştir. Yazısının devamında

⁶⁷ İlyas Muhtar, “Taşralarda Ahval-i Medâris Ulemaya İntibah”, s. 2961.

⁶⁸ Satvet, “Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı”, s. 53.

ise medreselerin eski ihtişamlı günlerinden bahsetmiş; gelinen bu durumdan rahatsız olduğunu ve yetkililerin harekete geçmesi gerektiğini o da ifade etmiştir.⁶⁹

Yetkilileri harekete çağıran diğer bir isim olan Mustafa Hakkı, 26 Haziran 1913 tarihli yazısında Ders Vekâletinin taşra medreseleri ile ilgili kayıtsız kaldığını şu sözleriyle açıklamaya çalışmıştır:

“...Cümlelerin ma‘lumudur ki Ders Vekâleti taşra medârisini hatırlarına bile getirmedeği gibi beş sene içinde ıslâh nâmına makam-ı Hilafet de bir şey yapamadı. Ancak bir şey yaptı ise o da ‘*Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan da oldu.*’ meselince riyâziyyat yerleştirelim derken ulûm-ı diniyyeyi de baltaladı; esâs olan ulûm-ı edebiyeye ziyâa yüz tuttu, usûl ve fûrû‘ hiçe karıştı...”⁷⁰

İslamcı aydınların çoğu, medreselerden bahsettikleri yazılarında yetkililere seslenmiş ve onların medreselerle ilgilenmediğinden yakınmıştır. Buna rağmen devlet medreseler için gerekli olan mali desteği vermemiştir. Bu nedenle talebelerin barınak ve bakım ihtiyaçları karşılanamaz, medrese hocalarının maaşları ödenemez hâle gelmiştir.

Osman Niyazi, 31 Temmuz 1913 tarihinde yazdığı makalesinde “*Bütün üryanlığıyla görülecek ki şu dört beş senedir ıslâh-ı medâris nâmına hiçbir şey yapılmamış, meydana olan köpükten başka bir şey değilmiş...*”⁷¹ sözleriyle durumun vehametini açıklamaya çalışmıştır. Zira bu süreçte birçok medrese kaynak sıkıntısı ve bakımsızlık yüzünden harap olmuş, buralarda ders işlenemeyecek duruma gelmiştir.

İslamcı aydınlar; yayımlanan ve yaklaşık beş yıl yürürlükte kalan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi’nin oluşturulmasından ilanına, taşra medreseleri için ek nizamname yayımlanmasına kadar yetkililer tarafından atılan bu ilk resmî adımda öncülük görevi yapmış ve yönlendirici olmuşlardır. Onlar Nizamname ile medreselere dair vaad edilen

⁶⁹ Satvet, a.e., s. 55.

⁷⁰ Mustafa Hakkı, “Ulema-ı İslamiyye ile Hasbihal”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 250, 26 Haziran 191, s. 260.

⁷¹ Osman Niyazi, “Ümid ve İntizar İçindeyiz!”, s. 340.

ıslahatın takipçisi olmuş; bu ıslahata aykırı hareketleri ve aksayan noktaları yazılarıyla gündeme taşımışlardır. Bu konuda talebelerin eğitim, imtihan, barınma vb. konularda yaşadığı sorunların üzerine gitmişler; Ders Vekâleti'nin bu problemlere ilişkin çözüm bulmasını talep etmişlerdir.

Onlar ayrıca İstanbul medreselerine uygulanan yeniliklerin taşra medreselerine de yapılmasını istemişler; bu taleplerinin de etkisiyle oluşturulan ek Nizamname'nin de takipçisi olmuşlardır. Ancak onların tüm bu gayretlerine rağmen istenilen gerçekleşmemiş olsa da onların çabalarıyla medreselerin ıslahı için yayımlanan bu ilk nizamnamenin sonraki çalışmalara bir başlangıç ve yeni çalışmalar için bir ilk adım olduğunu söylemek mümkündür.⁷²

3.1.2. Islah-ı Medâris Nizamnamesi ve Uygulamaya Yansıması (1 Ekim 1914)

İslamcı aydınlar, medreselerin ıslahı konusunda ısrarlı çalışmalarını sürdürmüş; yayın organları aracılığıyla yapılan ilk resmî ıslahatın bekleneni vermediğini, yeni bir ıslahın gerekli olduğunu belirtmeye devam etmişlerdir. Buna öğrenciler de destek vermiş ve mecmualara gönderdikleri yazılar ile medreselerin içerisinde bulundukları vaziyeti yetkililere ve kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır.⁷³ Islah-ı Medâris Nizamnamesi yayımlanmadan yaklaşık bir yıl önce 23 Ekim 1913 tarihinde M. Salih Vecdi imzasıyla yayımlanan bir makalede, medreselerin beş yıldır düzeltilemediğinden bahsedilmiş ve yetkililerden ümit kesilmeye başlandığı belirtilmiştir. Bu yüzden ıslah için artık şahsi olarak teşebbüse girişmek gerektiği vurgulanmıştır. Yazıda çoğu İslamcı aydın olan kişilerin isimleri verilerek onlardan harekete geçmesi beklenmiş ve şöyle bir öneride bulunulmuştur:

⁷² Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler**, s. 94.

⁷³ Talebe mektupları için bkz. Sultanahmed Dershânesi Namına Âsitâneli Niyazi- Akşehirli Mehmed Emin, Eğinli Mehmed Kasım; Sultanahmed Medresesi Nâmına Akşehirli Haşim, Kirmastılı Mehmed, Ankaralı Mehmed Said, “İştirak-ı Efkâr”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, 8 Mayıs 1913, s. 146-147; Osman Nuri, “Artık Sükût Etmeyeceğiz”, s. 148; Edhem Ruhi, “Talebe-i Ulûmun Feryatları”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, 29 Mayıs 1913, s. 201-202; A. L., “Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz”, s. 279; M. Salih Vecdi, “Mükalemât ve Temrinât-ı Arabiye Dersi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 261, 11 Eylül 1913, s. 5-6; Sadullah, “Ulema-i Kiram ve Talebe-i Ulum’a Açık Mektup”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 268, 30 Ekim 1913, s. 121; M. Salih Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, s. 12-13.

“Memleketimizde Naim Bey, Dârü’l-Fünun Müdür-i sâbıkı İsmail Hakkı Bey, Mahmud Es’ad Efendi, Musa Kazım Efendi, Bereket-zade İsmail Hakkı Bey, Mehmed Akif Bey, Hafız-ı Kütüb İsmail Efendi, Riyazi-i şehir Fatin Efendi, Manisa Mebusu Mustafa Efendi, Şeyh Salih et-Tunusi Efendi, Halim Sabit Efendi, Ali Rıza Efendi, Antalyalı Hamdi Efendi... gibi ilim ve fazlıyla temeyyüz etmiş; ta’lim-i ulûmu kendilerine mukaddes bir vazife bilen birçok nadir simalar var. Bunlar bir araya gelip bir husûsi nümûne medresesi vücuda getirirler; hemen bir program tertib edip teşnegân-ı irfânı, genç talebeleri bu müessesenin âğuş-ı feyyâzına davet etseler ilmiyeyi ihya etmiş olacakları gibi dine, vatana da pek büyük hizmet etmiş olurlar.”⁷⁴

M. Salih Vecdi, ismini zikrettiği bu şahıslardan özel bir medrese kurmalarını istemiş; ardından bu kurumu iyi eğitim verecek bir düzeye getirip gençlerin ilmî yönden faydalanmasını talep etmiştir. Vecdi, Devletin bu konuda kayıtsız kaldığını, bu yüzden ulemanın el ele verip özel medreseler meydana getirmesi gerektiğini düşünmüş ve eğer beş yıl önce böyle bir medrese kurulsaydı şimdi mezun vermeye başlardı, demiştir.⁷⁵

H. Fevzi de, 11 Aralık 1913 tarihinde yazdığı makalesinde talebelerin içerisinde bulunduğu olumsuzluklardan bahsetmiş ve yine yetkililerin harekete geçmediğinden yakınmıştır.⁷⁶ Sözlerinin nazar-ı itibâra alınmadığından şikâyet etmiş “...Bizleri hiç düşünen yok. Demek işimiz gücümüz acz-i mutlak içinde çırpınmak...”⁷⁷ diyerek yetkililerden her şeye rağmen medreselerin ıslahı konusunda yeni bir program beklediklerini ifade etmiştir. Bu da İslamcı aydınların yetkililerden ümit kesmeye başlamalarına rağmen yine de daha geniş ve daha kapsamlı bir ıslah beklentisi içerisinde olduklarını göstermiştir. Nitekim bu yazılardan kısa bir süre sonra medreselerin ıslahına yönelik Meşihat Makamı tarafından yürütülen II. Meşrutiyet

⁷⁴ Birgili M. Salih Vecdi, “Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 267, 23 Ekim 1913, s. 105.

⁷⁵ Vecdi, **a.e.**, s. 106.

⁷⁶ H. Feyzi, “Ne Doğmaz Günmüş Ey Acizlerin Kudretli Hallak’ı!”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 274, 11 Aralık 1913, s. 213.

⁷⁷ H. Feyzi, “Ne Doğmaz Günmüş”, **a. y.**

Dönemi'nin ikinci ve en önemli ıslah çalışması olan Islah-ı Medâris Nizamnamesi yayımlanmıştır.⁷⁸

24 maddeden oluşan Islah-ı Medâris Nizamnamesi, 1 Ekim 1914 tarihinde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi (ö. 1921) zamanında kabul edilmiştir. Nizamname ile medreselerin ıslahına yönelik köklü yenilikler yapılmak istenmiştir. Nizamname beş başlık halinde ele alınmış; merkeze ait kısım, müderrisin, talebe, suret-i idare ve Medresetü'l Mütahassisin⁷⁹ kısımlarından oluşmuştur.⁸⁰

Nizamnamenin “Merkeze ait kısım” başlığı altında yedi madde yer almış ve bununla İstanbul'da eğitim veren bütün medreselerin Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi adıyla tek yönetim altında birleştirildiği,⁸¹ eğitimin 12 yıl olduğu ve bunların âli kısım, tâli kısım-ı evvel ve tâli kısım-ı sâni olmak üzere dörder senelik üç kademeye ayrıldığı,⁸² bu medreselerin her kısmında Ders Vekâleti'ne bağlı birer genel müdür ile her şubede birer müdür bulanacağı ifade edilmiştir.⁸³

Nizamnamenin ikinci kısmı “Müderrisin” başlığını taşımış ve medreselere atanacak müderris ve muallimlerin görevlendirilmeleri ve alacakları maaşlar hakkında getirilen yeni esaslar yer almıştır. Buna göre hâlihazırda görev yapan müderrislerin aldıkları maaş ile devam edecekleri belirtilmiş, daha sonra kıdem ve ehliyetlerine göre maaşlarına zam yapılacağı ifade edilmiştir.⁸⁴ Medreselerde okutulacak yeni derslerin eğitimini verecek muallimlerin ise girdikleri ders saatine göre ödeme alacağı belirtilmiştir.⁸⁵

Nizamname ayrıca “Talebe” başlığı altında dört madde ile talebelerin durumunu iyileştirecek yenilikler yapmayı amaçlamış; talebelerin medreselere intibakı, kabul edilecek yeni öğrencilerde aranacak şartlar, verilecek burslar, mezun olanların alacağı

⁷⁸ Islah-ı Medâris Nizamnamesi, **Düstur Tertib-i Sâni**, Cilt VI, s. 1325-1330.

⁷⁹ Medresetü'l-Mütahassisin ile ilgili bilgi, çalışmamızın bir sonraki bölümünde “İkinci Meşrutiyet'te Kurulan Medreseler” başlığı altında yer almıştır.

⁸⁰ Islah-ı Medâris Nizamnamesi, s. 1326.

⁸¹ Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 1, **Düstur Tertib-i Sâni**, Cilt VI, s. 1325-1330.

⁸² Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 2.

⁸³ Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 5.

⁸⁴ Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 8

⁸⁵ Nizamname, Madde 9.

belgeler gibi konulara açıklık getirilmiştir.⁸⁶ Nizamnamenin son kısmı ise “suret-i idare“ başlığı ile medreselerin idari heyetleri beş madde ile açıklanmıştır.⁸⁷ Buna göre Daru’l-Hilafeti’l-Aliye Medresesi, Ders Vekâleti’nin başkanlığında, Müdür-i Umumiler ve Evkaf-ı Humayun Nezareti Müessesât-ı İlmiye Müdürlerinden teşkil edilen Meclis-i Mesalih-i Talebe tarafından idare edilmesine karar verilmiştir.⁸⁸ Bu kişilerin haftada iki kez toplanarak medreselerle ilgili meseleleri görüşmeleri planlanmış; medreselerin teftişi için de ayrıca müfettiş tayin edileceği duyurulmuştur. Bu kısımda yer alan son madde ise Daru’l-Hilâfeti’l-Aliyye’nin dışında kalan medreseler için ayrı bir talimatnamenin tanzim edileceği olmuştur.⁸⁹ Çalışmamız İslamcı aydınların konu ile ilgili görüşlerini daha ayrıntılı ele alabilmek adına Nizamnameyi üç başlık altında inceleyerek, pratikte uygulamaya yansımaları üzerinde durmuştur.

3.1.2.1. İslamcı Aydınların Nizamnameye İlişkin Görüşleri ve Çekinceleri

Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu savaşlar nedeniyle Islah-ı Medaris Nizamnamesi’nin (1914) ilanı münasebetiyle; Medaris-i İlmiye Nizamnamesi’nin (1910) ilanı sırasında yapıldığı gibi Devlet ricali tarafından üst düzey bir tören düzenlenmemiş; herhangi bir kutlama yapılmamıştır.⁹⁰ Bu nedenle İslamcı aydınlar Nizamnamenin ilanı ile ilgili duydukları memnuniyeti ülkenin içerisinde bulunduğu olumsuz duruma atıfta bulunarak yapmışlardır. 11 Mart 1915 tarihinde *Sebilü’r-Reşad* mecmuasında yapılan açıklamada Nizamnamenin yayımlanması hususunda şu sözlere yer verilmiştir:

“Şeyhülislâm Hayri Efendi Hazretlerinin maârif-i İslâmiyyenin ihyâ ve teceddüdü hususundaki himem-i celîleleri cidden şâyân-ı memnûniyettir. Böyle buhranlı zamanlarda bile sarf-ı mesâ’iden geri durulmuyor. Gerek evkâf

⁸⁶ Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 10-13

⁸⁷ Islah-ı Medâris Nizamnamesi” Madde: 14-18

⁸⁸ Islah-ı Medâris Nizamnamesi, Madde: 14.

⁸⁹ Islah-ı Medâris Nizamnamesi, Madde: 18.

⁹⁰ Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 95
Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, s. 95.

mekteplerinin, gerek medreselerin ve tadrîsâtın ıslâhı hakkındaki teşebbüsât ne kadar mühimdir.”⁹¹

Yazıda Devletin zorluklar içerisinde olmasına rağmen Şeyhülislam’ın medreselerin ıslahı konusunda yaptığı girişimlerin memnuniyet verici olduğu ifade edilmiştir. Başka bir memnuniyet ifadesi 28 Ekim 1915 tarihinde, Ahmed Hamdi Aksekili tarafından *Sebilü’r-Reşad* mecmuasında yayımlanmış ve bu konuda Devletin savaş içerisinde olmasına rağmen medreseler için esaslı bir inkılap yaptığından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.⁹²

İslamcı aydınlar Nizamname’den duydukları memnuniyeti ifade etmekle birlikte İttihatçıların genel anlamda dine, özel anlamda İslam’a karşı tutumunun iyi niyetli olmadığını ve ehil olmayan kimseler olduklarını düşündüklerinden Nizamname’ye aynı zamanda ihtiyatlı yaklaşmayı tercih etmişlerdir.⁹³ Bu nedenle onlar medreselerin ıslah edilmesinde Hükûmetin öncelikli rol oynaması gerektiğini ancak bunu yaparken işin ehli ulemeden bir komisyon oluşturarak hareket edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁹⁴

Nitekim Nizamname’nin yayımlanmasından bir ay sonra 29 Ekim 1914 tarihinde *Sebilü’r-Reşad* mecmuasında yayımlanan bir makalede Nizamname’nin oluşturulmasında medrese eğitimi görmüş ve müderrislik görevinde bulunmuş Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi olduğundan dolayı bu teşebbüse güvendikleri belirtilmiştir. Yazının devamında Meşihat makamının Nizamname konusundaki başarısı ile ilgili yapacakları yorumu zamana bırakacaklarına dair, “...Şimdilik makam-ı Meşihatın millet-i İslamiyyenin yegâne vasıta-i teâlisi olan medreseleri birer menba’-ı irfan hâline ifrağ etmeye müteveccih olan teşebbüslerinde muvaffak bi’l-hayr

⁹¹ “Darü’l-Hilafe: Maarif-i İslamiyye’nin İhya ve Teceddüdü”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XIII, Sayı: 330, 11 Mart 1915, s. 142.

⁹² Ahmed Hamdi Aksekili, “Nutuk”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XIV, Sayı: 350, 28 Ekim 1915, s. 94.

⁹³ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, s. 95; M. Salih Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, s. 12.

⁹⁴ Mehmed Hilmi, “Medâris Mes’eleşi”, s. 279; A. Hayri, “Hakikatten Vazgeçmem 6”, BH, s. 1759.

olmalarını temenni etmekle iktifâ etmeyi daha münâsib görüyoruz...”⁹⁵ diyerek sadece hayır dileyceklerini, Nizamname hakkında yorum yapmayacaklarını belirtmiştir.

İslamcı aydınların Nizamname konusundaki tereddütlerine ve medreselerin geleceği ile ilgili endişe duymalarına neden olan birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bu Nizamname ile medrese öğrencilerinin sayısına getirilen sınırlama olmuştur. Zira yeni Nizamname’ye göre tâli kısma 2.080, âli kısma 800 öğrenci kontenjanı getirilmiş⁹⁶; bu da 1910 yılındaki medrese talebe sayısına göre %40’lık bir azalma olacağı anlamına gelmiştir.⁹⁷ Bu durum gelecekte olabilecek olumsuzlukların bir habercisi olma ihtimaline karşı İslamcı aydınları tedirgin etmiştir. Ancak aynı dönem, I. Dünya Savaşı (1914-1918) dolayısıyla talebelerin çok büyük bir oranda askere alınması, İstanbul’a seyahat etmenin zorlaşması vb. nedenler, bu kontenjanı uzun yıllar Nizamnamenin öngördüğü rakamların üçte birine kadar düşürmüştür.⁹⁸

İslamcı aydınların endişe duyduğu diğer bir husus da Nizamname ile mevcut medreselerin İttihatçı hükümetin gözetiminde yeterince ilgi göremeyeceği ihtimali olmuştur. Zira o güne kadar yapılan ıslahat teşebbüslerinin hiçbirinin iz bırakmamasını Devletin başarısızlığı olarak görmüşler ve bunun nedeni konusunda “*Çünkü teşebbüs esash, müteşebbisler azimkâr ve lazım gelen evsâf ile pirayedar değildirler.*”⁹⁹ diyerek devlet hakkındaki düşüncelerini bildirmişlerdir. Musa Kazım, 12 Şubat 1914 tarihinde *İslam Mecmuası*’nda II. Meşrutiyet’in ilanından sonra devletin içinde ve dışında meydana gelen ihtiraslar nedeniyle ülkenin her tarafında nifak ve ittifaksızlık yaşandığını belirtmiş; bunun da felaketlere yol açtığını ifade etmiştir.¹⁰⁰ Devletin içinde bulunduğu bu durum nedeniyle o dönem bazı aydınlar, bu Nizamname hakkında üzerinde çok durulmadan, aceleyle ve medreseliye hiçbir güvence verilmeden ortaya konmuş güvenilirmez bir sistem olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁰¹

⁹⁵ “Ders Vekâlet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehassısın”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XI, Sayı: 286, 5 Mart 1914, s. 418.

⁹⁶ İslah-ı Medâris Nizamnamesi, madde: 4, s. 1325.

⁹⁷ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 95.

⁹⁸ Bein, *a.y.*

⁹⁹ “Ders Vekâlet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehassısın”, s. 419.

¹⁰⁰ Musa Kazım, “İslam ve Terakki”, *İslam Mecmuası*, Cilt: I, Sayı: 1, 12 Şubat 1914, s. 2.

¹⁰¹ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 95.

Bu düşünceye sahip Beyanü'l-Hak mecmuasında yazarlık yapmış olan Ahmed Şirani (ö. 1942), görüşlerini *Medrese İ'tikatları* ve *İ'tisam* gibi mecmualarda¹⁰² belirtmiş ve birçok konuda yapılan yenilikleri eleştirmiştir.¹⁰³ Medreseleri Osmanlılığın ve halkın bir parçası olarak kabul eden Şirani, bu Nizamname ile medreselerin dinî eğitim ve i'tikadi anlamda zayıflatılmaya çalışıldığını ileri sürmüştür.¹⁰⁴

Nitekim Nizamname'nin eksiklikleri dile getirilmeye başlandığı dönemde Devlet I. Dünya Savaşı'na dâhil olmuş bulunduğundan yapılan ıslahat hayata istenildiği gibi aktarılamamıştır.¹⁰⁵ Zira savaş sadece askerî zararlar vermekle kalmamış; aynı zamanda devletin siyasi, mali, içtimai ve eğitim sistemlerini de sarsmıştır. Dolayısıyla tasarlanan reformların kâğıt üzerinde kalmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰⁶

3.1.2.2. Medreselerin İdari Yapısı ve Eğitimine İlişkin Görüşler

Hazırlanan Islah-ı Medâris Nizamnamesi ile medreselerin idari yapısına ilişkin büyük bir adım atılmış; İstanbul'da eğitim veren bütün medreseler Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi adıyla tek yönetim altında bir araya getirilmiştir.¹⁰⁷ Bununla medreseler, belli bir nizamla tâbi tutulmaya çalışılmış; merkezî bir otorite denetimine alınması amaçlanmıştır.

Medreselerin tek çatı altında toplanması düşüncesi, Nizamname yayımlanmadan önce İslamcı aydınların üzerinde durduğu konular arasında yer almıştır. Onlar özellikle dağınık halde bulunan taşra medreselerinin kapatılarak yerine o ilin merkezinde büyük bir medrese inşa edilmesini, talebelerinin orada eğitim almasını önermişlerdir. Ahmet Hamdi Aksekili, bu konuda 11 Aralık 1913 tarihinde *Sebil'ür-Reşad* mecmuasında

¹⁰² Hayatı ve görüşleri için bkz. Mustafa Gündüz, "Ahmed Şirânî ve Medreseleri Hem Eleştiren Hem de Savunan Dergisi: "Medrese İ'tikatları" (İndeks ve Yazı Özetleri), **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 46, 2006/2, s. 97-130.

¹⁰³ Mustafa Gündüz, "Ahmed Şirânî ve Medreseleri Hem Eleştiren Hem de Savunan Dergisi "Medrese İ'tikatları" (İndeks ve Yazı Özetleri)", **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 46, 2006/2, s. 105.

¹⁰⁴ Gündüz, **a.e.**, s. 100.

¹⁰⁵ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 154; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 267; Müftizade, "İstanbul Medreseleri 2", s. 176.

¹⁰⁶ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 160.

¹⁰⁷ Islah-ı Medâris Nizamnamesi" Madde: 2.

yazdığı makalede, Birgi’de bulunan medreselerin tek çatı altında toplanması önerisinde bulunmuş ve konuyu şöyle açıklamıştır:

“Fikr-i âcizâneme kalırsa bugün Birgi kasabasında medrese namına hiçbir şey bırakmamalı, bunların hepsini de ta temelinden yıkarak Birgi’nin en güzel mevkiine büyük bir medrese yapmalı, medreselerin vakıflarını da cem’ ederek bu medreseye şart etmeli. Birgi’de şimdi birer medrese yakalayan hocaları da o büyük medreseye -şimdilik herkesin iktidarı nisbetinde- muallim ta’yin etmeli. Eğer böyle olursa hem hâl-i hâzırda Birgi’de bulunan ulemanın hem de o medreseye girecek olan talebe-i ulûmun maişetleri te’mîn edilmiş olur. Binâenaleyh medrese adeta bir darü’l-fünun şeklini alır.”¹⁰⁸

Aksekili, Birgi kasabasında bulunan tüm medreselerin yıkılarak o bölgenin en güzel mevkiide büyük bir medrese inşa edilmesi gerektiğini belirtmiş; yıkılacak medreseleri yaptırıp yaşatan vakıfların da bir araya getirilmesini önermiştir. Böylece bir merkezi otorite tarafından idare edilecek olan medresenin bir darü’l-fünun haline geleceğini, daha iyi bir eğitim vereceğini ve talebelere daha iyi hizmet sunacağını düşünmüştür.

Aksekili ile aynı görüşte olan Mehmed Emin, 21 Mayıs 1914 tarihinde yani Islah-ı Medaris Nizamnamesinin yayımlanmasından yaklaşık dört ay önce Sebilü’r-Reşad mecmuasında, yetkililere seslenerek medreselerin bulundukları kaza merkezlerinde birleştirilmeleri ve aynı çatı altında toplanmaları gerektiğini ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Bunun nedenini de açıklayan Mehmed Emin, bu yöntemle muktedir müderrislerin kolay bulunabileceğini, ödeneklerde tasarruf edilebileceğini, eğitim ve öğretim birliğinin sağlanabileceğini, talebelerin ihtiyacı olan ve medreselere ilave edilebilecek hastane, hamam, idman yerleri vb. müesseselerin kolay işletilebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁰

Onların bu isteği, Nizamname ile aynı olmasa da benzer bir gaye taşımış; belirli bir bölgedeki tüm medreselerin tek çatı altında, merkezi bir yapı tarafından yönetilmesi

¹⁰⁸ Aksekili Ahmed Hamdi, “Birgi Medreseleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 274, 11 Aralık 1913, s. 221.

¹⁰⁹ Mehmed Emin, “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler II, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 297, 21 Mayıs 1914, s. 195.

¹¹⁰ Emin, **a.y.**

gerektiği anlamına gelmiştir. Aradaki fark ise Nizamnameye göre; bir bölgedeki (İstanbul) tüm medreseleri fiziki olarak değil idari yönden tek çatı altında toplamak şeklinde iken; İslamcı aydınlar göre medreseleri hem fiziki hem de idari yönden tek çatı altında birleştirmek şeklinde olmuştur. Bu da İstanbul’da bulunan medrese sayısının, taşra da bulunan medrese sayısına oranla çok daha fazla sayıda bulunmasından kaynaklanmış olması muhtemeldir.

İslamcı aydınlar ait bu önerilerin Nizamnamede yer almasında ne kadar etkili olduğu ya da yetkililer tarafından ne kadar dikkate alındığı bilinmemekle birlikte bu düşüncenin taşra medreselerinde olmasa da İstanbul medreselerinde hayata geçirilmesine karar verilmiştir. Zira Nizamname ile İstanbul’da bulunan tüm medreselerin aynı usul ve kaide altında tek bir medrese olduğu kabul edilerek eğitim vermesi planlanmıştır.¹¹¹

Nizamnamede, taşra medreseleri ile ilgili bir karar alınmamış bu konu hakkımda daha sonra bir talimatname ile duyuru yapılacağı ifade edilmiştir.¹¹² Ayrıca idari yönden o güne kadar müderrislerin insiyatifinde olan medreseler yeni Nizamname ile Ders Vekâletine bağlı müdürler tarafından idare edilmesine karar verilmiştir. Bu yeni uygulama ile medreselerin hem idari yönden denetleneceği ve hem de müderris ve talebeler bazında gözetim altında tutulacağı anlaşılmıştır.¹¹³

Medreselerin eğitimi konusunda da büyük bir adım atılmış; üç kademeye ayrılan eğitimin âli kısmı, yüksek din eğitimi basamağını oluştururken tâli kısm-ı evvel ve tâli kısm-ı sâni, orta öğretimin birinci ve ikinci kademelerine denk gelmiştir.¹¹⁴ Eğitim süresinde bir değişiklik olmamış; bir önceki Nizamname ile eklenen yeni derslerin hakkıyla verilebilmesi için gereken sürenin 12 yıl olması gerektiğine karar verilmiştir.¹¹⁵ Diğer taraftan bu program, oldukça ayrıntılı ve düzenli bir şekilde hazırlanmış; her dersin farklı sınıflarda haftada kaç saat okutulacağı açıkça ifade

¹¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri” **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: VII, Cüz: 1-2, 1978, s. 3

¹¹² Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi, Nizamname, 18. madde.

¹¹³ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 154

¹¹⁴ Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi, Nizamname, 2. madde.

¹¹⁵ Kütükoğlu, “Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri”, s. 4.

edilmiştir.¹¹⁶ Yine programda dersler kitap adları ile değil bizzat ihtiva ettiği ilimlerin adları ile verilmiştir.¹¹⁷ Böylece çeşitli derslerin hangi yıllarda okunacağını tespiti kolaylaşmış; eğitim süresi olan on iki yılı mezuniyete kadar okuyamayan talebelerin ilmî seviyelerinin belirlenmesinde netlik sağlanmıştır.¹¹⁸

İslamcı aydınlar, yayımlanan bu Nizamname ile alınan kararlardan hoşnut olsalar da programa alınan derslerin uygulamaya yansımadığını yazılarından anlaşılmaktadır. Sebilü'r-Reşad Mecmuasında 15 Nisan 1915 tarihinde İzmirli İsmail Hakkı müfredata eklenen yeni derslerden biri olan felsefe ile ilgili “...*el-yevm felsefe-i cedîde memleketimize dâhil olmuş ve medâris-i İslamiyye ve mekâtib-i umûmiyyemizde tadrîs olunmaya başlamış ise de henüz lâıykı vechile bir mevki'tutamamıştır...*”¹¹⁹ diyerek Nizamnamenin yayımlanmasından yaklaşık yedi ay bir süre geçmesine rağmen ders programına yeni eklenen dersler arasında olan Felsefenin tam anlamıyla okutulamadığını vurgulamıştır.

Fıkıh ilmi ile ilgili de benzer bir ifadeyi Elmalılı Muhammed Hamdi, Nizamnamenin yayımlanmasından yaklaşık dört yıl sonra dile getirmiş ve “...*Hoş, biz talebemize sathî bir fikh-ı umûmî gösterecek bir şekl-i tedris de bulamadık ve mebâhis-i fıkhiyyemizi âsâr-ı atîka halinde getridik ya...*”¹²⁰ diyerek fıkıh ilmini verebilecek bir eğitim şekli bulamadıklarını ve bu nedenle de bu ilmin eski eserler arasında kaldığını ifade etmiştir.

Nizamname ile ders programına alınan derslerden sadece Felsefe ve Fıkıh ilmi değil diğer dini dersler ile sosyal, fen ve matematik dersleri de okutulamamıştır. Zira o dönem, dersleri verebilecek müderrislerin azlığı, bu derslerin uygulanabileceği mekânların yetersizliği ve tüm bunlar için gerekli olan ödeneğin eksikliği nedeniyle eğitim programı istenildiği gibi uygulanamamıştır.¹²¹

¹¹⁶ Ayrıntılı ders cetvelleri için bkz. Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: nizamname- ders cedveli- surti-i tedris ve kitaplar-talimatname, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330-1333.

¹¹⁷ İslah-ı Medaris Nizamnamesi” **Düstur Tertib-i Sani**, Cilt VI, s. 1331.

¹¹⁸ Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: nizamname- ders cedveli surti-i tedris ve kitaplar-talimatname, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330-1333, s. 1; Müftüzade, “İstanbul Medreseleri I”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 540, 28 Haziran 1923, s. 162.

¹¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, “İzah-ı Merâm”, **Seblü'r-Reşad**, Cilt: XIII, Sayı: 335, s. 176. 15 Nisan 1915.

¹²⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi, “Ulûm-ı İslâmiyyenin Rûhu ve Mizâc-ı Tasnifi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIV, Sayı: 364, 8 Ağustos 1918, s. 259.

¹²¹ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 154.

3.1.2.3. Müderrisler ile İlgili Yapılan Uygulamalara Yönelik Görüşler

1910 Nizamnamesi ile yapılan ıslahın üzerinden 4 yıl geçmesine rağmen medrese hocaları açısından beklenen olumlu değişimin gerçekleşmediği ve yeni bir ıslahata ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Zira *Sırat-ı Müstakim* gazetesinde 12 Mart 1914 tarihli yani Islah-ı Medâris Nizamnamesi yayımlanmadan 6-7 ay önceki bir yazıda medrese hocalarının geldiği durumdan bahsedilmiş, eski zamandaki medrese hocaları ile o günün medrese hocaları karşılaştırılmıştır. Eskiden medrese hocalarının devlet tarafından taltif edilerek kendilerine rağbet gösterildiği, bir kitap yazıp bitirdiği zaman matbaa olmamasına rağmen hemen çoğaltılıp ilim meclislerine gönderildiği ifade edilmiş ve hocalara verilen değer ortaya konmuştur.¹²² İlim adamlarına ve medrese hocalarına eskisi gibi rağbet gösterilmemesinden rahatsızlık duyan İslamcı aydınlar; bu ilgisizliğin neticesinde onların mesleklerinden uzaklaştıklarını, bu nedenle de nüfuzlarını ehliyetsiz kişilere kaptırdıklarını ifade etmişlerdir.¹²³

İslamcı aydınlar, müderrislerin içerisinde bulunduğu olumsuzluğu yazılarında belirttikten sonra bu olumsuzluğun değişmesi için de teklif ve önerilerini sunmuşlardır. Bunun nedeni onların müderrisleri İslam âleminin başında maddi ve manevi rehberlik vazifesini ifa eden kişiler olarak görmeleridir.¹²⁴ M. Salih Vecdi; medrese hocaları ile ilgili yazdığı makalesinde müderrislerin medreseler gibi gözden düşmeye başladığını ileri sürmüştü; hatta bazı çevreler tarafından müderrisliğin bir meslek, medreselerin de bir ilim yuvası olduğunun kabul edilmediğinden yakınmıştır. O, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında yazdığı yazısında medreselerin geldiği noktayı şu şekilde özetlemiştir:

“...Hatta mekteplerde okunan ma‘lumât-ı medeniye kitaplarında mülkümüzün kuvvâ-yı ilmiyesinden bahs olunurken *‘İbtidaiyeler, rüşdiyeler, i‘dadiyeler ve*

¹²² M. Salih Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, s.13.

¹²³ Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, s. 14.

¹²⁴ Ahmed Agayef, “İslam Âleminde Görülen İnhitâtın Sebepleri I, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 26 Şubat 1914, s. 57.

mekâtib-i âliyeden ibarettir. ' denilip biçare medreselerin bu memleketin kuvvâ-yı ilmiyesinden olduğu adeta inkâr ediliyor.”¹²⁵

Salih Vecdi, bu yazısı ile mekteplerde okunan kitaplarda medreselerin devletin okullarından biri olarak gösterilmediğinden yakınmış; bu durumun değişmesi gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır. O, yazısının devamında müderrislerin üzerine düşen vazifeleri belirterek müderrislerden yapmasını istediği üç maddeden oluşan bir teklifi ileri sürmüştür. Teklifi daha iyi ifade edebilmek açısından yazıldığı şekliyle aktarılmıştır:

“Durulacak zaman değildir. Şimdi en birinci vazifemiz hiç vakit gâib etmeyerek mesleğimizi esaslı bir programın sâye-i feyz-bârına sokmak, ulûm-ı selefe tevârüsle beraber fûnun-ı asriyyeye âşına olmayı te'min etmektir. Sonra yapacağımız umumi imtihanlarda bütün mesâlik-i muhtelif erbâbını da'vet ederek müktesebât-ı ilmiyemizi tasdik ettirip onlar arasında ihrâz-ı rağbet eylemeliyiz.

Saniyen — Sırf ilmiyenin terakkisine hâdim kulüpler açmalı. Orada muayyen zamanlarda ulûm ve fûnunun fezâiline, mesleğimizin parlak devirlerine dair hitabeler îrâd etmelidir. Bu suretle talebe-i ulûm arasında hiss-i mesleği uyandırıp gayeyi göstermelidir.

Salisen — Beyne'l-halk irşâdât-ı ilmiyede bulunarak âlem-i İslam'ı vücudumuzdan müstefid kıldığımız gibi bi'l-cümle sunûf ve mesâlikin bekâ ve terakkisinin medâr-ı yegânesi olan rağbet-i umumiyyeyi kazanmalıdır. Çünkü biz rağbet ve iltifât-ı umumiye olmaksızın ne kadar çalışsak beyhudedir. Yine pâydâr olamayız.”¹²⁶

Yazar, ilmiye sınıfının eskiden olduğu gibi rağbet görebilmesi için yapılması gerekenleri üç madde hâlinde açıklamıştır. Bunlardan ilki, müderrislerin zaman kaybetmeden harekete geçmesi gerektiği ve onların müderrislik mesleğini esaslı bir programa tâbi tutarak asri fenleri bilmesi olmuştur. İkinci olarak, sadece ilmiyenin hizmetine sunulacak kulüpler açılmalı; bu kulüplerde ilim ve fennin faziletine ve müderrislik mesleğinin yüceliğine dair konuşmalar yapılmalıdır. Böylece talebelerin

¹²⁵ Vecdi, a.y.

¹²⁶ Vecdi, a.y.

müdrislik mesleği hakkında bilgilenmesi sağlanmalıdır. Üçüncü olarak, halkı irşad ederek onların ilmiyeden faydalanması sağlanmalı ve halk arasında genel bir rağbet kazanılmalıdır. Tüm bunlar yapıldığında yazar, ilmiye sınıfının eskiden olduğu gibi değer kazanacağına inanmıştır.

Islah-ı Medâris Nizamnamesi'nin çıkarılmasından yaklaşık beş ay önce, 14 Mayıs 1914 tarihinde Mehmed Emin, müdrisler konusunda bir makale yazmış ve “*Bir tarafta binlerce medrese var ki Hükûmetin nazar-ı teftiş ü himâyesinden uzun müddet mehcur olmak yüzünden bugün füyûz-ı sâbıkasını gösteremez olmuştur...*”¹²⁷ diyerek Hükûmetin medreselere ve dolayısıyla orada derslere girecek müdrislere sahip çıkmadığından, bunları uzun süre unutulmaya terk ettiğinden şikâyet etmiştir.

Tüm bu yazılanlara ve ortaya konan fikirlere bakıldığında İslamcı aydınların genelde medreseler, özelde müdrisler hakkında da birçok öneri ortaya koyduğu görülmektedir. Bu durum İslamcı aydınların medrese kurumlarına verdikleri önem kadar bu kurumlarda ders veren müdrislere de aynı şekilde değer verdikleri anlamına gelmektedir. Bu nedenden dolayı onlar yeni çıkarılacak nizamnamede müdrisler için de düzenleme yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹²⁸

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, aynı yıl Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi sistemi ile ilgili bir teftiş heyeti meydana getirmiş ve bu teftiş sistemi için yirmi beş maddeden oluşan bir talimatname yayımlamıştır.¹²⁹ Bu talimatnamenin ilk iki maddesine göre teftiş heyeti Meşihat makamına bağlanmış ve bu heyetten; memurların, müdrislerin vazifelerini yapıp yapmadıklarını kontrol etmeleri istenmiştir. Talimatnamenin üçüncü ve dördüncü maddesine göre ise talebelerin ve medreselerin genel durumunun da kontrol edilmesi gerektiği belirtilmiş; müfettişlerden eğitimin, belirtilen programların dışına çıkmadan uygulanmasına dikkat etmeleri istenmiştir.¹³⁰ Böylece bu talimatname ile her sınıfın ve hatta her şube

¹²⁷ Mehmed Emin, “Terbiye ve Ta‘lim: Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı 296, 14 Mayıs 1914, s. 175.

¹²⁸ Vecdi, “Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, s. 14.

¹²⁹ Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Hey'et-i Teftişîyesine Mahsus Talimatname hakkında bkz. Yasin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri**, s. 284.

¹³⁰ Atay, a.y.

ve dersin hocasıyla Meşihat makamı tarafından ilgilenilmesi planlanmış; hocaların izinleri veya askerlikleri esnasında yerlerine başkalarının asaleten ya da vekâleten tayin edilmesine karar verilmiştir. Bu şekilde medreselerde eğitimin aksamaması, talebelerin hocasız bırakılmaması amaçlanmıştır.

Devlet, Nizamname ile eğitimde yaşanacak herhangi bir aksamanın olmamasına çalışmış ve medreseler 19 Kasım 1914'te yeni sistem ile eğitime başlamıştır. Ancak daha önce belirtildiği üzere Osmanlı Devleti o sırada I. Dünya Savaşı'na dâhil olmuştur. Derslerin başlamasından yaklaşık bir hafta sonra 26 Kasım 1914 tarihinde Şeyhülislam Hayri Efendi ve ilmiye teşkilatının yetkili isimleri İtilaf kuvvetlerine karşı cihad ilan edilmesine karar vermiş ve şu kararı imzalamışlardır:

“...Makâm-ı Hilâfet kalemrev-i hükümetinde bulunan tena'a-i Osmaniyye'nin yirmi yaşından kırk beş yaşına kadar olanlarını bilâ-istisnâ taht-ı silaha da'vet ederek bi-havlihî te'âlâ techîz eylediği ordu ve donanma-yı hümayun ile şimdiye kadar ömürlerini neşr-i ilme vakfetmiş bulunan ulemâ-yı müderrisîn ve muallimîn, ümîd ve istikbâl-i dîn ve millet olan bilumum talebe-i ulûm ve fûnûn ile kısm-ı a'zam-ı me'murîn, bî-kes âilelerin şeyh-i fânî pederlerin ve vâlidelerin destgîri olan şübbân-ı vatan bugün peyderpey manâtık-ı cihâda tahşîd edilmekle beraber bilumum mü'min işbu cihâd-ı ekberden hissemend-i sevâb olmak için (...) hükmüne ittiba'an bedenlen ve mâlen cihâd etmek üzere nefir-i âm emrini almıştır...”¹³¹

Bu karar ile ulemeden birçok müderris, silahlı kuvvetler içerisinde çeşitli alanlarda görev yapmak üzere seferber edilmiş ya da başka öğretim görevlerine tayin edilmiştir. İmzalanan bu beyannameden yaklaşık iki ay sonra 7 Ocak 1915 tarihinde Sebilü'r-Reşad Mecmuasında yayımlanan bir yazıda “...Ulema, talebe-i ulûm, muallimîn, me'murîn, müctehidîn-i kirâm bil-cümle sunûf ve tabakât-ı İslâmiyye üzerlerine terettüb eden vazîfe-i cihâdî ifâ etmekle mübahî ve müftehirdirler...”¹³² denilerek

¹³¹ Şeyhülislam Hayri Efendi vd., “Meclis-i Âlî-i İlmi'nin “Cihad-ı Ekber” Hakkındaki Beyannamesi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIII, Sayı: 315, 26 Kasım 1914, s. 19.

¹³² S[Sin]. M. Tevfik, “Hilafet-i Uzmâ'nın Şevket ve Kuvveti Tezahüre Başladı”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIII, Sayı: 321, 7 Ocak 1915, s. 70.

müderrislerin ve talebelerin savaşa gitmiş olduklarından bahsedilmiştir. Zikredilen bu gelişmeler eğitimin başlamadan aksamalar yaşamaya başladığını göstermiştir.

3.1.2.4. Talebeler ile İlgili Yapılan Uygulamalara Yönelik Görüşler

İslamcı aydınlar; talebelerin medrese eğitiminin önemli bir parçası olduğunu düşünmüş ve onların eğitim, yemek, yatacak yer gibi ihtiyaçları üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Bu konuda ecdadı örnek olarak gördüklerini; onların, talebeleri ülkenin her yerinde geniş fedakârlıklarla inşa ettikleri medreselerde barındırdıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca talebelerin her türlü ihtiyacını temin edecek şekilde talebeye önem verdiklerini dile getirmişlerdir.¹³³

İslamcı aydınlar, bu durumun devam etmediğini, medreselerin düştüğü âtıl ve perişan durumun talebeler için birer utanç nişanı hâline geldiğini ifade etmişler; ümmetin kalbinde ananevi bir hürmete sahip olan medreselerin geline nokta ayakta durmaya dahi gücünün kalmadığını belirtmişlerdir.¹³⁴ Onlar ayrıca II. Meşrutiyet'ten itibaren medreseler için zamanın ihtiyacına göre tecdit ve ıslah çalışmalarının yapılmasına rağmen yine de talebeler için uygun bir duruma getirilmediğinden yakınmışlardır.¹³⁵ Bu nedenle onlar talebelerin içerisinde bulunduğu bu olumsuz şartları yetkililere duyurmak için 1910 Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nden sonra da yazılar yazmaya devam etmiş ve talebelerin görüşlerine de yer veren talebe mektuplarını gazetelerinde yayımlamışlardır.¹³⁶

Nizamname ile ayrıca talebelerin büyük sorun yaşadığı maddi konulardaki sıkıntılarının giderilmesine çalışılmıştır. Bilindiği üzere talebeler, 1910 Nizamnamesi'nin yürürlükte olduğu dönemde maddi yetersizliklere dikkat çekmiş ve kendilerine 70 kuruşluk bir ödenek verilmesini kabul ettirmişlerdi. Ancak bu miktarın

¹³³ Emin, "Terbiye ve Ta'lim Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler", s. 176.

¹³⁴ Emin, a.y.

¹³⁵ Emin, a.y.

¹³⁶ Talebe mektupları için bkz. Sultanahmet Medresesi Namına Âsitâneli Niyazi, Akşehirli Haşim, Ankaralı Mehmet Seyit, "İştirak-ı Efkâr", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Nisan 1912, s. 146-147; Malatyalı Osman Nuri, "Artık Sükût Etmeyeceğiz", s. 147-148; Edhem Ruhi, "Talebe-i Ulûm'un Feryatları", s. 201-202; A. L., "Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz", s. 279; Vecdi, "Mükalemât ve Temrinât-ı Arabiye Dersi", s. 4-6; Sadullah, Ulema-i Kiram ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, s. 121; M. Salih Vecdi, "Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik", s. 12-13.

yetersiz olduğu zamanla ortaya çıkmış ve yeni dönemde talebelerin bu konudaki itirazları kabul edilerek Üsküdar, Nuruosmaniye, Şehzade, Fatih gibi merkezlerde yemekhaneler hazırlanmasına ve ayrıca elbise, çamaşır yardımı yapılmasına karar verilmiştir.¹³⁷

Nizamname sonrası Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesinin öğretime açılması ile 2.880 talebe alınmış ancak talebeler açısından sağlıklı bir eğitim öğretim yapılamamıştır. Zira I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle birçok medrese talebesi askere gitmek zorunda kalmış ve cephelere sürülmüştür. Yapılan tespitlere göre medreselerin açılmasından bir yıl sonra 1915-1916 öğretim yılında öğrenci sayısı 1.354'e düşmüştür.¹³⁸ 1916-1917 öğretim yılında bu medreselerde kayıtlı 1.047 öğrenciden 419'u askerlik ve diğer sebeplerden dolayı sene sonu sınavlarına girememiştir. 1917-1918 öğretim yılında ise kayıtlı 1.082 öğrenciden 469'u askerde olduğu için sene sonu yapılan sınavlara girememiş ve eğitimleri aksamıştır.¹³⁹

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile medreselerde yeni bir başlangıcı ortaya çıkarmayı planlamış; ancak ülkenin savaş içerisine girmesi nedeniyle beklenen sonuç alınamamıştır. Buna rağmen Dârul-Hilafeti'l-Âliyye Medreseleri, tüm medreseler kapatılınca kadar varlığını sürdürmüştür; dini eğitim sahasında önemli roller üstlenen başarılı mezunlar vermiştir. Bunlar arasında Elmalılı Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Ahmed Hamdi Aksekili vb. isimler yer almıştır.¹⁴⁰

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi bir yıl sonra İttihatçı yönetimle yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle görevlerinden çekilmiş; 8 Mayıs 1916 yılında Musa Kazım Efendi şeyhülislam olmuştur.¹⁴¹ Musa Kazım Efendi ikinci kez şeyhülislamlık görevine geldikten sonra medreseler konusunda ıslahatın devam etmesini sağlamış ve reform programlarını sürdürmüştür. Kendisi, medreselerle ilgili ilk ciddi çalışmasını

¹³⁷ Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011, s. 59.

¹³⁸ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 152.

¹³⁹ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, s. 63.

¹⁴⁰ Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 41, 2014, s. 137.

¹⁴¹ Ölmez, **a.y.**

göreve geldikten yaklaşık bir yıl sonra 23 Nisan 1917 tarihinde Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'un¹⁴² çıkmasına öncülük ederek yapmıştır.¹⁴³

Hazırlanan bu kanun on altı maddeden oluşmuş ve bir önceki Nizamname'nin, bazı değişiklikler hariç, bir devamı niteliğinde olmuştur. Bu değişiklikler arasında medreselerin derecelerine verilen isimlerin değiştirilmesi yer almış; tâli kısm-ı evvel adı ibtidai hariç adı ile; tâli kısm-ı sâni, ibtidai dâhil adıyla; kısm-ı âli ise sahn adıyla değiştirilmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca bu Nizamname ile medreselerin eğitim programlarına dair yenilikler yapılmıştır. Bunlar arasında eğitim süreleri yer almış; her kısım dörder yıldan üçer yıla indirilmiş ve ders programlarının Meşihat makamı tarafından oluşturulacağı belirtilmiştir.¹⁴⁵

Kabul edilen bu kanun ile medrese hocalarının alacakları maaşların alt ve üst limitleri belirlenmiş; talebeler için Evkaf gelirleri dışında Maliye Nezaretinden de yardım sağlanmıştır. Maliyeden yardım alınmaya gidilmesi medreseler açısından önemli bir adım olmuştur. Zira Tanzimat'tan itibaren Maliye, medreselere olan ilgisini ve desteğini kesmiş durumdaydı ancak bu dönem medreseler için ilmiye bütçesine bir milyon dört yüz bin kuruş ilave gelir ayrılmıştır.¹⁴⁶ Bu durum medreselerin mali açıdan rahatlayacağı anlamına gelmiştir. Zikredilen kanun ile taşra medreselerine de önem verilmeye başlandığı görülmüş, bu konuyla ilgili çeşitli hususlar için ayrı bir nizamnamenin çıkarılacağı ifade edilmiştir. Böylece Meşihat, taşra medreseleri ile ilgili yapacağı düzenlemeyi bir sonraki hedef olarak belirlemiştir.¹⁴⁷

Medreselere getirilmesi düşünülen bu yenilikler bir sonraki nizamnameye zemin hazırlamaktan ileri gidememiştir. Zira aradan beş ay gibi kısa bir süre geçmesinin ardından 3 Ekim 1917 tarihinde daha geniş kapsamlı Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye

¹⁴² Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamname- Ders Cedveli- Suret-i Tedris ve Kitablar-Talimname, "23 Nisan 1333 Tarihli Medâris Kanunu Suretidir." İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1333, s. 21.

¹⁴³ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 165.

¹⁴⁴ Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamname, s. 22.

¹⁴⁵ Nizamname, 3. ve 4. madde.

¹⁴⁶ Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri**, s. 287.

¹⁴⁷ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğleri**, İstanbul, 12-15 Nisan 1999, s. 593.

Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname hazırlanmış ve Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ile yapılmak istenen yeniliklere açıklık getirilmiştir.¹⁴⁸

3.1.3. Dâru'l Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname ve Uygulamaya Yansıması (1917)

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahına yönelik yapılan son düzenleme 3 Ekim 1917 tarihinde hazırlanan “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname” olmuştur.¹⁴⁹ Bu Nizamname ile kayda değer bir değişiklik yapılmamış; daha önce üzerinde durulan ve yönetmelikte eksik kalan bazı konular düzeltilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu düzeltme ile Nizamname'ye daha teferruatlı yeni bazı maddeler eklenmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca bu Nizamname, daha önce yapılan diğer iki nizamnameye göre kendi içerisinde bir bütünlük oluşturmuş; Osmanlı Devleti'ndeki tüm medreseleri kapsayacak şekilde eğitimde birliğe gitmiştir.¹⁵¹

Hazırlanan Nizamname, yedi bölümden oluşmuş; birinci bölümde İstanbul Teşkilatı ele alınarak ayrıca alt başlıklar oluşturulmuştur. Bu alt başlıklar; İdare Teşkilatı, Müderrisler, Süleymaniye Medresesi olarak üç fasıl hâlinde ele alınmıştır. Diğer bölümlerde ise Taşra Medreseleri, Hazırlık Sınıfı, Medrese Kabul Şartları, Ders Programları, İcazetname ve Ehliyetname Vesikaları, Mezun Olanların İstihdamları ele alınmıştır.¹⁵² Nizamname'nin İslamcı aydınlar tarafından nasıl karşılandığı ve uygulamaya yansımalarını daha iyi ifade edebilmek amacıyla çalışmamız beş alt bölümden oluşmuştur. Bu bölümler; İdare Teşkilatı, Öğrenci İstihdamı, Taşra Medreseleri, Medreseye Kabul Şartları, Talebe Sayısı ve Okutulacak Dersler şeklinde ele alınarak İslamcı aydınların konuya dair görüşleri ve tepkileri incelenmiştir.

¹⁴⁸ Zengin, II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi, s. 96.

¹⁴⁹ Nizamname'nin tam metni için bkz. Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamname-Ders cetveli-suret-i tedris ve kitaplar-talimatname, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330, s.22; Düstür, Cilt: IX, s. 745-753.

¹⁵⁰ Hamit Er, Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003, s. 27.

¹⁵¹ Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri, s. 293.

¹⁵² Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamname, s. 24-30.

3.1.3.1. İdarî Teşkilat

Nizamname'nin ilk bölümünde medreselerin idari teşkilatı ele alınmış ve birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Her medreseye bir müdürün atanacağı kararlaştırılmış ve bu müdürün Ders Vekâletine bağlı olacağı ancak Meşihat Makamı tarafından atanacağı belirtilmiştir. Ayrıca medreselerdeki tedrisatı denetlemesi ve denetim sonucu oluşan neticeyi Meşihat makamına bildirmesi için dört müfettişin de görevlendirilmesi istenmiştir. Böylece medreselerde idari ve eğitim ile ilgili gerçekleşen bütün işlerin gözetim ve denetim altına alınarak sorunsuz bir şekilde sürdürülmesi düşünülmüş, taşra-merkez arasındaki bağlantının devam etmesi hedeflenmiştir.¹⁵³ Medrese teşkilatlanmasına getirilen diğer bir yenilik de Ders Vekâletine bağlı “Mesâlih-i Talebe Komisyonu”nun kurulması olmuştur. Bu Komisyonun görevleri arasında şu hususlar bulunmaktadır: Mesâlih-i Talebenin;

- Medreselerin ıslahına ve ilerlemesine hizmet edecek tedbirlerin alınması için teklif sunması,
- Medrese hocalarının, ders programlarının ve medrese idaresinin muhtaç olduğu yenilikleri takip etmesi ve bunları yetkililere bildirmesi,
- Müderrislerin tayin ve görevden alınmaları ile ilgili kararları vermesi istenmiştir.¹⁵⁴

Teşkilatlanmaya yönelik atılmış olan bu adım ile Meşihat makamının peyderpey medrese tedrisatını, modern usûllere göre örgütlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İlk etapta bu uygulama önceki iki nizamnamede olduğu gibi taşra medreselerinde oluşturulmamış olsa da merkez teşkilatı bu gibi uygulamalarla daha iyi hâle getirilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁵

Nizamname ile getirilen bu yeniliklerden yaklaşık bir yıl sonra 12 Ağustos 1918 tarihinde Meşihat makamı tarafından Şeyhülislam Musa Kazım Efendi öncülüğünde

¹⁵³ Hasan Yıldız, “Tanzimat’tan Günümüze Maarif Müfettişliği ile İlgili Düzenlemeler Bağlamında Etik İlkeler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XXIV, Sayı: 2, 2014, s. 269.

¹⁵⁴ Nizamname, Birinci Bab, Birinci Fasl, 8. Madde, s. 22.

¹⁵⁵ Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 165.

Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyyenin oluşturulmasına karar verilmiştir.¹⁵⁶ Bu kurum genel anlamda halkın dinî konularda karşılaştığı problemleri ilmî metotlarla çözmek üzere neşriyat yapmak, sorulan dinî sorulara komisyonlarda görüşülmek suretiyle resmî olarak cevap vermek amacıyla oluşturulmuştur.¹⁵⁷ Eğitim açısından ise medreselerdeki ders programlarının yeniden ele alınması, medreselere ait ulûm-ı İslamiyye kitaplarının yeniden gözden geçirilerek revize edilmesi vb. görevleri olmuştur.

İslamcı aydınlar Devletin yaptığı bu çalışmaları her yeni ıslahat girişiminin ardından yaptıkları gibi takdirle karşılamış ve duydukları memnuniyeti makalelerinde beyan etmişlerdir. Şerafeddin Efendi 19 Ağustos 1918 tarihinde *İslam Mecmuası*'nda Musa Kazım Efendi'ye bu oluşum için teşekkürlerini belirtmiş;¹⁵⁸ yine aynı gazetede Yaşaroğlu imzalı bir yazıda ise bu oluşuma başarılar dilenmiş ve muvaffakiyetleri için dua edilmiştir.¹⁵⁹ Aynı şekilde *Sebilü'r-Reşad* mecmuası, ders programlarına yönelik alınan bu karardan üç gün sonra "*Şeyhü'l-İslam Efendi Hazretlerini böyle bir teşkilat icrasına muvaffakiyetlerinden dolayı cidden şâyan-ı tebrik görüyoruz.*" diyerek Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyyenin oluşturulmasından duydukları memnuniyeti dile getirmiştir.¹⁶⁰ 26 Eylül 1918 tarihinde Abdülaziz Çaviş ise *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında olmasına rağmen bu süreci iyi değerlendirdiğini ve dâhilî ıslahata koyularak medreselere yönelik yenilikler yaptığını ifade etmiştir.¹⁶¹ Ancak zamanla istenen ıslahatın gerçekleşmediği görülmüş ve İslamcı aydınlar medreseler için yaşanan problemleri yeniden gündeme taşımaya başlamışlardır.

¹⁵⁶ "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Ders Cetveli", **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: IV, Sayı: 37, Ağustos 1918, s. 1119-1122; "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyyenin Beyannamesi", **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: IV, Sayı: 38, Ağustos 1918, s. 1126-1130.

¹⁵⁷ Sadık Albayrak, "Dâru'l Hikmeti'l-İslamiyye", **DİA**, Cilt: VIII, İstanbul, 1993, s. 506.

¹⁵⁸ Şerafeddin, "Dâru'l Hikmeti'l-İslamiyye Küşâdı Münasebetiyle", **İslam Mecmuası**, Cilt: V, Sayı: 61, 19 Şubat 1918, s. 1162.

¹⁵⁹ Yaşaroğlu, "Darü'l Hikmeti'l-İslamiyyenin Beyannamesi Münasebetiyle", **İslam Mecmuası**, Cilt: V, Sayı: 63, 30 Ekim 1918, s. 1184.

¹⁶⁰ "Darü'l Hikmeti'l-İslamiyye", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 365, 15 Ağustos 1918, s. 19.

¹⁶¹ Çaviş, "İslam ve Medeniyet", s. 128.

İslamcı aydınlar; bu konuda II. Meşrutiyet'in üzerinden on sene geçmesine rağmen hiçbir ilerleme kaydedilmediğini¹⁶², devletin medreseleri ıslah etmek yerine peyderpey imhasına çalıştığını¹⁶³, bazı gazetelerin sürekli medreselerin aleyhine beyanat vererek medreseleri yıpratmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir.¹⁶⁴ Ayrıca Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyyenin oluşturulmasının üzerinden bir buçuk yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Ömer Rıza, 1 Mayıs 1919 tarihinde yazdığı makalesinde bu Komisyonun görevini yerine getirmediğini ifade ederek şikâyetlerini belirtmiştir.¹⁶⁵

İslamcı aydınların makalelerine bakıldığında bu şikâyetlerin her geçen yıl artarak devam ettiği medreselerin Nizamname'de yazıldığı şekilde bir yapılanmaya gidemediği görülmektedir. Zira iki yıl sonra Mehmed Emin, yazdığı makalesinde devletin medreselere özen göstermediğine dair görüşlerini bildirmiş¹⁶⁶, üç yıl aradan sonra 1 Nisan 1920 tarihinde ise *Sebil'ür-Reşad* mecmuasında A. Şükrü, medrese teşkilatının ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiş; Nizamname'ye rağmen devam eden aksaklıklar olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ Yazıda ayrıca medreselerle ilgili bazı eksikliklerin giderilmesi için sekiz maddeden oluşan bir öneride bulunulmuştur. Buna göre:

“1- Talebe ibtida-i hâricden çıkıncaya kadar Arapçayı mükemmel bir sûrette tekellüm edebilmeli. Bunun için de ta'kib edilecek usûl pratik olmalı. Müderrisler yeni usûle vâkıf ehl-i lisandan intihab edilmeli.

2- Herhangi bir ders olursa olsun Ders Vekâleti tarafından ta'yin ve tahdid edilmeli.

3- Ulûm-u riyâziye arasında boğulup kalan ibtida-i dâhil talebesini mezkûr ulûm-u taklil ve felsefe gibi ağır dersleri sahn kısmına nakil sûretiyle bulunduğu vaziyetten kurtararak Arapçada meleke hâsıl olacak bir derecede yetiştirilmeli.

4- Her kısımda heyet-i tedrisiyye erbâbı ihtisastan olmalı. İster dersiam olsun ister olmasın. Şu kadar ki ihtisas bulunduğu takdirde dersiam tercih edilmeli.

¹⁶² Ali İhsan, “Şeyhü'l-İslam Efendi Hazretlerinin Nazargah-ı Semuhilerine”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVI, Sayı: 396, 13 Mart 1919, s. 73.

¹⁶³ Ömer Rıza, “İslam Mefkûresine Doğru”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVI, Sayı: 400, 27 Mart 1919, s. 107.

¹⁶⁴ “Beyanat-ı Meşihat-Penâhi Etrafında”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVI, Sayı: 406, 17 Nisan 1919, s. 151.

¹⁶⁵ Ömer Rıza, “Klerikalizm”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVI, Sayı: 410, 1 Mayıs 1915, s. 185.

¹⁶⁶ Mehmed Emin, “Tarihçe-i Tarik-i Tedris”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XVII, Sayı: 439, 28 Ağustos 1919, s. 184.

¹⁶⁷ A. Şükrü, “Medârisin Hayatı ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?”, s. 238.

5- Medârisin âtisini temin etmeli.

6- Ehliyetli müfettişler vasıtasıyla sıkı bir teftişe tâbi tutulmalı.

7- Bütün nazarlar ibtida-i hâric birinci sınıfına tevcih edilerek birinci terfi-i sınıf eden talebenin ne gibi nekâisi varsa ertesi sene bertaraf etmeye çalışılmalı.

8- Teferruat hakkında ‘Talebe-i Ulûm’ Cemiyetinin bi’l-umum talebenin ârâsına müracaatla husûle getirdiği teşkilat nazar-ı dikkatten dūr tutulmamalıdır...”¹⁶⁸

Bu önerilere bakıldığında yapılan Nizamname’nin üzerinden üç yıl gibi bir süre geçmesine rağmen hâlâ yeni usûle tam olarak geçilemediği, derslerin tümünün Ders Vekâleti tarafından belirlenmediği, ağır derslerin talebelerin yaşlarına uygun olarak sınıflandırılmadığı, müderrislerden bazılarının ihtisas sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine bu yazıya göre medreselerin geleceği ile ilgili kaygıların olduğu, müfettişlerin sıkı bir denetim yapmadığı, talebenin derslerinde noksan olduğu noktaların dikkate alınmadığı ve Talebe-i Ulûm Cemiyetinin talebelerin görüşlerine önem vermediği çıkarımı yapılabilmektedir.

Zikredilen aksaklıkları destekler bir yazı da talebe olan Mehmed Hilmi’nin mektubu olarak *Sebil’ür-Reşad* mecmuasında yayımlanmıştır. Çıkarılan bu son Nizamname’den yaklaşık 6 yıl sonra “Talebenin İstirhâmı” başlığı ile yazılan bu yazıda medreselerin içerisinde bulunduğu durum şu cümlelerle ifade edilmiştir:

“...Medreselerimiz, hakîkî ve ciddi bir muâvenete çok muhtaçtır. Biz zavallılar hâlâ rutubetli, mukassî, toprak yığınının başka bir şey olmayan harap, gayr-i sıhhi birtakım eski medreselerin hücre köşelerinde yuvarlanmaktayız. Biz de bu vatanın evladıyız. Maarif İdaresi köylere varıncaya kadar birtakım sıhhi mektep binaları yaptırdığı ve müstevfî maaşlar ile muallimler ta‘yin ettiğini kemal-i memnuniyetle görüyoruz. İnşallah medreseler de bu himayeye mazhar olacaktır...”¹⁶⁹

¹⁶⁸ Şükrü, “Medârisin Hayatı ve Mematı Arefesinde”, s. 239.

¹⁶⁹ Mehmed Hilmi, “Talebenin İstirhâmâtı: Umur-ı Şeriyye ve Evkaf Vekâlet-i Celilesinden”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XXIII, Sayı: 580, 20 Aralık 1923, s. 124.

Mehmed Hilmi'nin bu mektubu, Nizamname'nin üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen medreselerin büyük bir kısmında herhangi bir ıslahın yapılmadığını gösterir niteliktedir. Zira talebe mektuplarında 10 yıl öncesine göre büyük bir değişiklik görülmemekte genel olarak aynı şikâyetlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu da medreselere yönelik yapılan ıslahatın gerçekleşmesi ya da medreselerin daha iyi bir duruma gelmesi için Devletin harekete geçmediği, geçse de kâğıt üzerinde kalmasını engelleyemediği anlamına gelmektedir.

3.1.3.2. Öğrenci İstihdâmı

Bu Nizamname ile talebelere yönelik bazı yenilikler getirilmiştir. Buna göre Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesine giren her talebenin sahnın sonuna kadar devam etme zorunluluğu kalkmış; talebelerin daha kısa yoldan hayata atılabilmelerinin önü açılmıştır.¹⁷⁰ Böylece medreselerin mezun olunan kısımlarına göre talebelerin alabilecekleri görevler belirtilmiştir. Bu durumda Sahn medresesinden mezun olanlar; Meşihat ve Evkaf Nezaretinde memuriyetlere, müftülüklere, taşra medreselerindeki idarecilik görevlerine ve tabur imamlıklarına tayin edilebilme hakkı kazanacaklardır. Orta derece yani ibtida-i hariç mezunları, köy camilerine imam olarak veya buna denk diğer memuriyetlere girebileceklerdir. İbtida-i dâhil kısmından mezun olanlar ise mahalle camilerine, imamlıklara, ilk mekteplere, din dersi muallimliklerine ve kütüphane görevliliklerine tayin edilebileceklerdir.¹⁷¹ Bu durum İslamcı aydınlar tarafından memnuniyetle karşılanmış; 1917 yılında çıkarılan bu Nizamname'nin medreselerin gayesini, öğrenci istihdamını daha açık ve daha geniş bir şekilde teyit ve takviye ettiğini belirtmişlerdir.¹⁷² Cevad Efendi, *Sebil'ür-Reşad* mecmuasında 4 Mart 1920 tarihinde talebelerin istihdâmı ile ilgili bir makale yazmış ve Nizamname'de geçen ifadeleri şu sözlerle açıklamıştır:

“...Bu teşkilatta medârisin aksâm-ı erbaasının füyûzâtı kanun tahtında etrafa bahşediliyordu. Şöyle ki ibtida-yı haricden mezun efendiler herhangi bir sebeple tahsili terk ettikleri sûrette karye imâmet ve hitabetine; ibtida-yı dâhil

¹⁷⁰ Kütükoğlu, “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi”, s. 12.

¹⁷¹ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 162.

¹⁷² Cevad, “Medrese Tahsilinde Gaye II”, *Sebilürreşad*, Cilt: XVIII, Sayı: 461, 4 Mart 1920, s. 221.

mezunları şehir ve kasabat ibtida-yı muallimlerine; sahn medresesi mezunları Süleymaniye duhûl imtihanında muvaffak olamadıkları takdirde taşra medreselerine; Süleymaniye mezunları imtihan-ı umûmiden sonra mezun oldukları şu'bede tedris edilen fen hakkında bir risale tahrir ettikten sonra İstanbul Dersiamlığına ta'yin edilecek ve ta'yin edileceği zamana kadar da dört yüz kuruş mülâzemet maaşı verilecek idi...”¹⁷³

Cevad Efendi bu ifadelerle Nizamname'nin getirdiği yenilikleri belirtmiş ve talebenin okulu bitirdikten sonra alabileceği vazifeleri ifade etmiştir. Ayrıca bu kararın uygulamaya yansıtıldığını ve o yılın eğitim döneminin sonunda Süleymaniye Medresesinden mezun olanlara mülâzemet maaşının verildiğini ve bazı mezunların da dersiam ve şube müdürü olarak tayin edildiklerini belirtmiştir. Ancak yazısının devamında bir sonraki eğitim öğretim yılında Süleymaniye Medresesinin bitirme sınavına girip mezun olan talebelerin kanunen kendilerine verilen bu haklardan yararlanamadıklarını ifade etmiş, on beş yıllık eğitimin semeresini almaya muvaffak olamadıklarını belirtmiştir.¹⁷⁴

Zikredilen bu husustan dolayı Nizamname'nin hayata geçirilmesi konusunda yine bazı aksamaların yaşandığı ve uygulamaya tam yansıtılamadığı görülmektedir. Zira Nizamname'de belirtilen haklardan talebelerin sadece bir yıl gibi kısa bir süreliğine yararlandığı bir sonraki yılda uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Talebelerin bu durumuna bir çare olabilir düşüncesi ile İslamcı aydınlar, *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında daha önce de bir süreliğine yer verdikleri ancak sonrasında durdurdıkları talebe yazılarına 19 Şubat 1920 tarihinden itibaren “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye” başlığı altında yeniden yer vereceklerini duyurmuşlar ve konuya şu sözlerle açıklık getirmişlerdir:

“...Bu kısma gerek medreselerin şekl-i idaresi gerek tedrisâtın tarz-ı icrası hakkında talebe-i ulum tarafından gönderilecek mektublar, makaleler, şikâyetler dercedilecektir. Vaktiyle de biz böyle talebe-i ulûma bir kısım tahsis eylemiş, bu suretle talebe-i ulûmun âmal ve efkârını evliya-yı umûrun nazar-ı

¹⁷³ Cevad, a.e., s. 222.

¹⁷⁴ Cevad, a.e., s. 223.

dikkatlerine arza vesâdet etmiştik. O zaman bundan birçok fâideler husûle gelmişti. Bir taraftan talebe-i ulûm arasında ne fa‘âl, ne cevval zekâlar olduğu görüldü; diğer taraftan da Ders Vekâlet-i Aliyyesi talebenin bazı ma‘ruzat ve mutâlebâtını nazar-ı dikkate almak lütfunda bulundu. Bu suretle mümkün mertebe medrese hayatında bir salah ve intizam husûle gelmeye başladı. Fakat bilâhare Harb-i Umumî’nin zuhûruyla her müessese gibi medreseler de nizam ve intizâmını gâib etmiş, ma‘atteessüf bugün pek acınacak derecelere gelmiştir. Bunlara can vermek, bu irfan müesseselerini yeni baştan tanzim ile fa‘aliyet ve harekete getirmek için ümid ederiz ki bu kabil neşriyâtın çok fâidesi olur...”¹⁷⁵

İslamcı aydınlar bu ifadelerle daha önce talebelerin, medreseler hakkında mecmuaya gönderdikleri mektup, makale ve şikâyet yazılarının yayımlanmasının, Ders Vekâlet-i Âliyesini talebe istihdâmı da dâhil birçok konuda harekete geçirdiğini ve bu durumdan faydalar gördüklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle onlar bu yazıları yayımlayacakları bir köşeye tekrar yer vereceklerini ifade etmişler ve mecmuada yer alacak olan bu yazıların medreselerin yeni baştan ıslah edilmesi faaliyetlerine öncülük etmesini ummuşlardır.

Mecmua aldığı bu kararla söz konusu yazıları yayımlamaya devam etmiş ancak yaklaşık bir yıl içerisinde talebelerin görüşlerini belirttikleri yazılardan sadece birkaç tanesine yer verebilmişlerdir. Sonrasında talebelerle ilgili münferit birkaç şikâyet yazısından başka da yazı yayımlanmamıştır.¹⁷⁶ Sonuç olarak talebelerin, istihdam ve maddi olarak daha iyi imkânlarla sahip olması için yapılan Nizamname’ye rağmen eskiden olduğu gibi aynı mahrumiyetler içerisinde kalmışlardır.

¹⁷⁵ “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 459, 19 Şubat 1920, s. 202.

¹⁷⁶ A. (Elif) Şükrü, “Talebe-i Ulûm Hareket-i Fikriyye, Medarisin Hayat ve Mematı Arefesinde” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 462, 1 Nisan 1920, s. 238; “Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!..” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 576, 22 Kasım 1923, s. 63-64; “Medreselere Dair: Harput Talebe-i Ulûmunun İstirhâmâtı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 614, 28 Ağustos 1924, s. 249-250.

3.1.3.3. Taşra Medreselerinde Yaşanan Sorunlar

Taşra medreseleri açısından bakıldığında daha önce yapılan ıslahat çalışmalarında genellikle İstanbul medreselerinin ıslah edilmeye çalışıldığı, tedrisatta sadece merkez teşkilatının dikkate alındığı ve taşra medreseleri üzerinde pek durulmadığı görülmektedir. Ancak bu ıslahat ile taşra medreseleri de düşünülmüş, ayrıca taşra teşkilatı kurulmaya çalışılmıştır. Böylece Meşihat ıslaha, taşra medreselerini de dâhil ederek tüm medreseleri kapsayacak şekilde bir Nizamname hazırlamıştır.¹⁷⁷

Nizamname’de ikinci bölüm, taşra medreseleri teşkilatı üzerinde durmuş ve konuyu dört madde hâlinde ele almıştır. Bu şekilde taşra medreselerine yönelik yenilikler yapılmak istenmiştir. Nizamname’ye göre taşrada bulunan medreselere müdür tayin edilecek, ayrıca bu müdür ile mahalli olarak görev yapan evkaf memurlarından halkın hürmetini ve itimadını kazanmış iki kişiden oluşan ve bir yıl süreyle görev yapacak İlmiye Encümeni Teşkilatı kurulacaktır. Nizamname’nin bir sonraki maddesinde bu Teşkilatın görevleri açıklanmış ve o kişilerin bulundukları medreselerin tedrisini ve idaresini ıslah ve tanzim etmeleri; yılsonu yapılan sınavların bitmesinin ardından sınav sonuçlarını bir mazbata ile Meşihat makamına ulaştırmaları istenmiştir.¹⁷⁸ Bu şekilde her vilayette öğretimi organize edecek, gerekli düzenlemeleri yapacak ve sınavları kontrol edecek bir teşkilatın kurulması istenmiştir.

Nizamname’nin yirminci maddesinde ise Dâru’l-Hilâfeti’l -Medresesine ve taşra medreselerine kayıt olacak talebeler için iki senelik hazırlık sınıfının açılmasına karar verilmiştir. Hazırlık sınıfına altı yıllık iptidailerin dördüncü sınıfına geçen talebelerin kabul edileceği ifade edilmiştir.¹⁷⁹ Bu sınıfların kontrolü, İstanbul’da İbtida-i Hâriç Medresesi Müdireti Umumiyesine, taşra da ise medrese müdürlüğüne bağlanmıştır. Hazırlık sınıflarında okutulacak dersler Nizamname’de Kur’an-ı Kerim, ulûm-ı diniye, lugat-ı Arabiye, lugat-ı Farisiye, Türkçe, hesap, hüsn-i hat, Osmanlı tarihi, coğrafya, ulûm-ı eşya, ilahi, terbiye-i bedeniye olarak belirlenmiş ve müfredata konmuştur.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 164.

¹⁷⁸ Nizamname, İkinci Bab, 18-19. maddeler, s. 25.

¹⁷⁹ Nizamname, İkinci Bab, 20. madde, s. 25.

¹⁸⁰ Nizamname, 20. madde.

Zikredilen bu çalışmaların uygulamaya yansıyor yansımadağına bakıldığında zamanlama açısından ülkenin pek de iyi bir dönemde olmadığı görölmektedir. Çünkü I. Dünya Savaşı ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal her alanına etki ettiğı gibi eğitim alanına, dolayısıyla medreselerin gelişmesine de olumsuz etki etmiştir. Özellikle taşra medreseleri ülke müdafaası ve cihad için her bölgeden gelen askerlerin ikamet yeri olmak zorunda kalmıştır. O dönem Aksaray vilayetinde bulunan Murat Paşa-i Atik Medresesi müderrisinin, Meşihat makamına yazdığı yazı, medreselerin içerisinde bulunduğı durumun anlaşılması açısından önemlidir.

“Müderrisi bulunduğum Aksaray’da Murat Paşa-i Atik Medresesine cihet-i askeriyeden bazı zevat bugün öğle vakti gelerek medrese-i mezkûrede asker ikame ve iskân olunacağından nihayet-i Teşrinievvel’in 5. pazar gününe kadar tahliye edilmesini mevcut talebeye kat’iyyen ihtar ve tenbih eylemişlerdir. Bir kere mevcut talebe nereye yerleştirileceğı, sâniyen ashab-ı taşrada bulunan birçok zati eşya bulunduğundan bunlar nereye tevdi edileceğı ve bunların nakliye masrafları ne taraftan tesviye edileceğı cihetlerini berâ-i istifsar arzla beraber verilen mühlet bayrama kadar ve hiç olmazsa bir hafta kadar te’hiri babında icab eden zevata iş’âr-ı keyfiyet buyurulması hususunda işbu ilmühaber takdim kılındı.”¹⁸¹

Müderrisin bu yazısından devletin, o dönem savaşta olmasından dolayı ülkenin bekasını öncelediğı ve medreselerdeki eğitimi ikinci plana almak zorunda olduğı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra devlet mali anlamda da iç ve dış borç altına girmiş, medreseleri ve ilmiye kurumlarını ıslah edecek ne maddi gücü ne de iradesi kalmıştır.¹⁸² İslamcı aydınlar tarafından bu durum savaş yılları boyunca anlaşılır bulunmuş ancak savaşın bitmesinin ardından Devletin medreseler konusunda yine harekete geçmediğı görölünce basın yoluyla harekete geçmişler ve konu ile ilgili düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Sırat-ı Müstakim’de 20 Aralık 1923 yılında çıkan bir yazıda Mehmed Hilmi, vatanın o dönem harpte olmasından dolayı medreseleri ıslah edecek bütçesinin olmadığı ancak

¹⁸¹ Sadık Albayrak, “Birinci Dünya Harbinde İstanbul Medreseleri” **İslam Medeniyeti**, Cilt: III, Sayı: 29, İstanbul, 1973, s. 28.

¹⁸² Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 175.

aradan geçen uzun yıllar sonrasında harbin galibiyetle sonuçlanmasına rağmen hükûmetin medreselerin ıslahı konusunda bir yenilik yapmadığından bahsetmiştir.¹⁸³ Bu yazıdan yaklaşık bir ay önce de yine aynı mecmuada yayımlanan bir yazıda medrese talebeleri için büyük bir medrese binası inşa edildiği ancak Maarif Vekâletinin bu binaya el koyarak Darülfünun talebesine tahsis edeceği üzüntüyle anlatılmıştır. Yazıda ayrıca medrese talebesinin bu memleketin evladı olarak görülmediğinden, onların muntazam bir binaya sahip olmaya haklarının olmadığından yakınılmış; nasiplerinin rutubetli, taş hücreler olduğundan şikâyet edilmiştir. Yazıda son olarak Maarif Vekâletinin çok daha iyi binalar yapacak bütçeye sahip olduğundan ve medrese olarak inşa edilen bu binaya ihtiyaç olmamasına rağmen el koyduklarından duydukları üzüntü anlatılmış ve medrese için küçük şeylerin bile çok görüldüğü belirtilmiştir.¹⁸⁴

İslamcı aydınlar tarafından bu durum Devlet'in eğitime ayırdığı bütçenin yeterli olduğu durumda da medreselerin ıslahını ikinci plana attığı, mekteplerin eğitimini öncelikli tuttuğu şeklinde yorumlanmıştır.¹⁸⁵ Ayrıca makalede yazılanlara bakıldığında taşra medreselerinde hiçbir iyileşmeye gidilmediğinden binaların düzenlenmesi, yemek ve barınacak yer konusuna bütçede yer verilmediği anlaşılmaktadır. Kısacası tüm bunlar hükûmetin medreseleri tamamen gözden çıkardığı ve kendi hallerine bıraktığı anlamına gelmektedir. Bu da İslamcı aydınların medreseler ve din eğitiminin gidişatı konusunda uzun zamandır duydukları endişelerinde haklı olduklarını göstermektedir.

3.1.3.4. Medreseye Kabul Şartları ve Talebe Sayısı

Nizamnamenin, medreseye kabul şartlarının açıklandığı bölümünde medreselere alınacak talebeler ile ilgili kayıt şartı ve talebe sayısı konularında bazı yenilikler getirilmiştir. Buna göre Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye ile taşra medreselerinin herhangi bir sınıfına kabul edilecek talebeler için bulaşıcı hastalığı olmaması ve yaşı 13'ten küçük ve 18'den büyük olmamak şartıyla ibtidai mekteplerinden mezun olanlar ile hazırlık

¹⁸³ Hilmi, "Talebenin İstirhâmâtı", s. 88.

¹⁸⁴ "Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!..", s. 63-64.

¹⁸⁵ Hilmi, "Talebenin İstirhâmâtı", s. 88.

sınıflarını bitirmiş olanların kabul edilmesi kararı alınmıştır. Bu madde ile bir önceki nizamnamede yer alan 15 yaş sınırı 13 yaşa indirilmiş; yüksek dereceli medrese ve ihtisas medreseleri için azami yaş sınırı konmamıştır.¹⁸⁶ Ayrıca mezunların sayısı yeterli gelmediği takdirde belirtilen yaş dâhilinde diğer talebelerden hazırlık sınıfı derslerinden imtihan edilmek suretiyle talebe almasına karar verilmiştir.

Nizamnamenin diğer bir maddesinde ise ibtida-i hariç mezunları, ibtida-i dâhile, ibtida-i dâhil mezunları sahn medreselerine alınır; Sahn medresesinden mezun olanlar ise Süleymaniye'ye girebilir, denmiştir. Böylece medreseler için takip edilecek eğitim basamakları, her kısma verilen yeni isimleriyle ifade edilmiştir.

Nizamnamede ayrıca kabul edilecek talebenin sayısı Meşihat makamı tarafından belirlenir, ifadesi kullanılmıştır.¹⁸⁷ Buna göre orta ve yüksek dereceli medreselere 1.350 talebenin alınmasına karar verilmiş; ancak bu sayı, o yıl 1.047 gibi bir rakamda, beklentinin altında kalmıştır. Bunun nedenleri arasında talebelerde meydana gelen “gelecek” endişesi yer almış zira medrese mezunları diğer mektep mezunları ile aynı haklara sahip olamamıştır. Ayrıca daha önce belirttiğimiz üzere bu Nizamname'de istihdam konusunda yenilikler getirilmesine rağmen uygulamaya yansımada problem yaşandığından medreseliler belirli din hizmetlerinin dışında bir alanda istihdam edilememiş ve bundan dolayı talebeler medreselere rağbet etmemiştir.¹⁸⁸

İslamcı aydınlar, medrese talebe sayısında yaşanan düşüşten devlet yetkililerini sorumlu tutmuş; bunun nedeni olarak yetkililerin medrese talebelerini sadece din hizmetlerine ait görevlere atamalarını göstermişlerdir. Hasan Hikmet, *Sebilü'r-Reşad* mecmuasındaki makalesinde konu ile ilgili şunları ifade etmiştir:

“...ve denilir ki: *‘Medreseden çıkanlar tarik-i ilmiyeye intisab etsinler, diğer sınıf-ı içtimaiyemizi mekteplerden yetiştirelim.’* Hâlbuki bu meselede medrese tarzına ait hata tekrar edildi. Bu sefer mekteplerde diniyat ve terbiye-i diniye

¹⁸⁶ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 156.

¹⁸⁷ Nizamname, Dördüncü Bab, 21-26. maddeler, s. 26.

¹⁸⁸ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 157.

esas ı ikinci dereceye bırakılarak ulûm ve f n na bir mevki bah edildi. Lâkin bununla mühim bir inkılab yapılmış olmadı. Belki medresede tahsil görenler f n ndan, mekteptekiler de diniyattan matlub derecede malumatdar olamadılar...’’¹⁸⁹

Hasan Hikmet yapılan tasnifin yanlış olduğunu bunun neticesinde medreselerin f n ndan; mekteplerin dinden habersiz kaldıklarını belirtmiştir. Bu yanlış, talebelerin mezun olduklarında istihdam sorunu ile kar ıla malarına da neden olmuş; medreseden mezun olan talebeler istihdam konusunda fazla seçeneğe sahip olamamıştır.

İslamcı aydınlar, bu nedenle II. Meşrutiyet’in ilanından itibaren mekteplere gösterilen ilginin medreselere de gösterilmesini istemi ; aksi takdirde medreselilerin  evkinin kırılabcağı uyarısında bulunulmuştur.¹⁹⁰ Yine medreselilere yönelik yapılan son ıslahattan yıllar sonra da aynı problemten  ik yet edildiğı görülmektedir.¹⁹¹ Bu da medreselerin daha iyi şartlarda, daha iyi bir eğitim verebilmesi için çıkarılan    ıslahat nizamnamesine ve aradan geçen yıllara rağmen medreseler konusunda büyük bir de i ikli in olmadığı anlamını taşımaktadır. Bunun sonucunda da medreselere olan ilgi azalmış ve kabul edilecek talebe sayısı belirtilen kontenjanın da altında kalmıştır.

3.1.3.5. Okutulacak Dersler

Nizamname’ye göre her eğitim basamağının göreceği dersler adları ile ayrı ayrı belirtilmiştir. Buna göre Sahn Medreselerinde: tefsir-i  erif, hadis-i  erif, fıkıh usûlü, Hanefî fıkhı, kelam, bela at ve edebiyat-ı Arabiyye, edebiyat-ı Türkî, mantık, felsefe, ilm-i ictimai, malumat-ı hak k yye, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (bunlardan birinin tahsili mecburidir, denilerek) bu derslerin eğitim   retim yılında okunması  ng r lm  tur.¹⁹²

¹⁸⁹ Hasan Hikmet, “İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk, s. 126.

¹⁹⁰ Antebi Edip, “Talebe İstirhamından”, s. 2076.

¹⁹¹ Mehmed Hilmi, “Talebenin İstirhâmâtı”, s. 124.

¹⁹² Nizamname, Beşinci Bab, s. 27; Hasan Yıldız, “Son Osmanlı Medresesi: Dâru’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesinin Müfredât Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme”, **Milli Eğitim**, Sayı: 215, İstanbul, Yaz/2017, s. 229.

İbtida-i dâhil kısmında ise Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerif, fıkıh kelam, lisan-ı Arabi, mantık, inşâ ve edebiyat-ı Türkî, tarih-i İslam ve Osmanî ve Umûmi, malumat-ı hukukiye, ulûm-ı riyaziye (hendese cebir, heyet), tabiat (kimya, hikmet-i tabii, tarih-i tabii), sıhha (terbiye-i bedeniye), Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (Bunlardan birinin tahsili mecburidir.)

Aynı şekilde ibtida-i hariç kısmında okunacak dersler: Kur'an-ı Kerim, Arapça sarf, lûgat ve iştikak-ı Arabi, nahv-i Arabi, ulûm-ı diniyye, Türkçe, Farisî, İslam ve Osmanlı tarihi, riyaziyat (hesap ve hendese), malumat-ı tıbbiye ve sıhhiyye, coğrafya, hüsn-i hat, malumat-ı medeniyye ve hukukiyye, terbiyye-i bedeniyye, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (Bunlardan birinin tahsili mecburidir.)

Müfredata eklenen bu derslerle ilgili Nizamname'nin yayımlanmasından bir yıl sonra Elmalılı Hamdi Yazır, *Sebil'ür-Reşad* mecmuasında görüşlerini belirttiği bir yazı yazmıştır.¹⁹³ Yazıya İslami ilmin tanımı ile başlamış ve bu ilmin hem ferdi hem de toplumsal olarak insanı dikkate alan ilim olduğunu söylemiştir. Yazısının devamında eskiden beri programda olan İslami ilimler ile yeni eklenen ilimlerin ahenkli olması gerektiğini vurgulamış ve yazısında bu derslerin daha iyi anlaşılabilmesi için medreselerin iki ayrı bölüme ayrılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

“Bu i'tibar ile medeniyet-i İslamiyye iki nev'i dârü'l-fünûna, medrese-i küliyyeye arz-ı ihtiyac eder: Birincisi sırf ulûm-ı akliye-i umumiyyenin terakkisine, diğeri ulûm-ı İslamiyyenin terakkisine sâ'i bulunsun. Evvelki medeniyet-i İslamiyyenin anâsır-ı cedidesinin istihsal, ikinci bu anâsır-ı cedidenin âheng-i ittisalini bularak kühn-i medeniyete idâl ile meşgul olsun. Usûlün hüsn bahsinde '*Akl-ı müdrik şer'i hâkimdir.*' düsturu buna âmirdir.¹⁹⁴

Elmalılı Hamdi, yazısının devamında fıkıh ilminin önemi üzerinde durmuş; yapılan ıslah ile fıkıh ilminin geliştirilemediğinden şikâyetçi olmuş ve talebelere fıkıh ilerletebilecekleri bir yol da gösteremediklerinden yakınmıştır. Ayrıca o, ilmî ahengin bozulduğunu belirtmiş; ilerleyebilmek için ilmî anlamda bir adım dahi atacak yol

¹⁹³ Elmalılı Hamdi Yazır, “Ulûm-ı İslamiyyenin Ruhu ve Mizac-ı Tasnifi”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XIV, Sayı: 364, 8 Ağustos 1918, s. 257.

¹⁹⁴ Yazır, a.y.

bulamadıklarını belirtmiştir. Ona göre içtihat isteyenler yüksek sesle bağırımlarına rağmen ortaya kayda değer bir yenilik koyulmamıştır.¹⁹⁵

Sebil'ür-Reşad mecmuasında yazılan başka bir yazıda A. Şükrü, medreselerde okutulan dersler arasında önemli bir yeri olan Arapça ile ilgili görüşlerini ifade etmiştir.¹⁹⁶ Yazıda Arapça dersinin önemine vurgu yapılmış; bu dili daha kısa bir sürede öğretecek usûllerin araştırılıp medreselerde tatbik edilmesi önerilmiştir. Yazıda ayrıca Arap dilinin öğretilmemesi konusunda bir örnek verilerek şöyle denmiştir:

“Müsteşriklerden birinin vaktiyle cerâid-i yevmîden birinde intişar eden ‘Türklerin Arapça Okuması’ unvanlı makalesinde: ‘*Türkler on beş sene Arapça okurlar. İcazet aldıktan sonra eline İbni Rüşd’ün kitabını verirse ben bunu okumadım, derler. Arapça da konuşamazlar. Ben dört senede Arapçayı öğrendim ve İbni Rüşd’ü anlıyorum.*’ diyor. Bu meskut sözlerin karşısında hangimiz bir şey diyebiliriz?..”¹⁹⁷

A. Şükrü bu örnek ile öz eleştiride bulunarak ibtida-i hariç ve ibtida-i dâhil talebelerinin Arapçayı anlamamasının sebebinin teşkilatta aranmaması gerektiğini belirtmiş; asıl sebebin takip edilen usûl yani idaresizlik olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar; çıkarılan tüm ıslahatlara, yapılan yeniliklere rağmen hâlâ eski sistemi inatla sürdürenlerin olduğundan yakınmıştır.

İslamcı aydınlar, medreselerde okutulacak derslerin daha verimli ve daha hızlı bir şekilde öğretilmesi için bu şekilde görüşlerini belirtmişlerdir. Zira onlar medrese için kaybedilecek zamanın olmadığına farkına varmışlar ve yapılan tüm ıslahatlara rağmen zihniyetin değişmemesinden dolayı ileriye doğru yol alınmadığından şikâyet etmişlerdir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet Dönemi’nde medreselerin ıslahı konusunda İslamcı aydınlar, medreselere yönelik birçok öneride bulunmuş; derslere fen ilimlerinin

¹⁹⁵ Yazır, **a.e.**, s. 258.

¹⁹⁶ A. Şükrü, “Medârisin Hayatı ve Mematı Arefesinde”, s. 237.

¹⁹⁷ A. Şükrü, **a.y.**

eklenmesi, ders programlarının yenilenmesi, yabancı dil öğretiminin yapılması, öğrencilerin maddi olanaklarının iyileştirilmesi ve medreselerin fiziki şartlarının düzeltilmesi vb. taleplerde bulunmuşlardır. Sundukları bu öneri ve taleplerin yetkililer tarafından dikkate alındığını düşünmüşler ve yürürlüğe konan her resmi ıslahat çalışmasının ardından memnuniyetlerini belirten yazılar yazmışlardır. Her Nizamnamenin ardından alınan kararların uygulamaya yansıtılıp yansıtılmadığının takipçisi olmuşlardır.

Nizamnamelerin yayımlanmasından sonra takip ettikleri konular arasında medreselerdeki eğitim, talebelerin imtihanları, barınma ve yemek sorunları, taşra medreselerinde yaşanan problemler yer almıştır. Bunun yanı sıra talebe istihdamı; müderris hakları ve taşra medreselerinin bütçesi vb. konular üzerinde de durmuşlardır. Devlet, bu konularda uygulamaya geçmediğinde İslamcı aydınlar eleştirilerde bulunmuş ve yeni ıslahat çalışmaları beklemişlerdir. Bu nedenle hazırlanan Nizamnamelere bakıldığında bir öncekine göre daha geliştirilmiş ve düzeltilmiş olduğu görülmektedir.

O dönem Balkan Savaşının ardından I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden kaynaklanan maddi yetersizlikler, müderrislerin sayıca az olması, bazı medrese hocalarının ders usûlünü değiştirip yeni programa adapte olmada yaşadığı sorunlar vb. nedenlerden dolayı bu nizamnamelerin uygulanmasında ve hayata geçirilmesinde beklenen sonuç alınamamıştır.¹⁹⁸ Fakat yine de medreseler için hazırlanan tüm bu çalışmalar, Osmanlı tarihi boyunca medreselerin ıslahı konusunda yapılan son köklü düzenlemeler olması açısından önem taşımaktadır.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Talebe-i Ulûm, "Talebe-i Ulûm Cemiyetinin Layihası", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 462, 1 Nisan 1920, s. 239.

¹⁹⁹ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 98.

3.2. II. Meşrutiyet'te Kurulan Yeni Medreseler ve İslamcı Aydınların Görüşleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan ıslahat çalışmaları ile İstanbul ve taşra medreselerinin geleneksel ilmî ve idari yapısında düzenlemeler yapılmış; ayrıca bu ıslah çalışmaları kapsamında yeni medreseler kurulmuştur. Bu medreselerin kuruluş amaçları arasında Müslüman halkın özel hukuk davalarına bakacak kadı ve nâip gibi hukukçulara ihtiyaç duyulması ve din hizmetlerinin yerine getirilmesinde istihdam edilecek görevlilerin yetiştirilmesi bulunmaktadır.²⁰⁰

Zikredilen bu ihtiyaçlar sebebiyle kurulan yeni medreseler, daha önce ele aldığımız ve esas amacı çeşitli seviyelerde din hizmetlisi yetiştirmek olan Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreselerinin dışında bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bu medreseler; kadı, vaiz, imam, hatip ve müezzin gibi görevlileri yetiştirmek amacıyla meydana getirilmiş ve bu kurumlarda tamamen meslek derslerine yer verilmiştir. Bu medreseler arasında olan ve şer'i mahkemelerde görev alacak personeli yetiştiren kurum, Medresetü'l-Kudat adıyla yeniden düzenlenmiş; medrese üstü ihtisas yapmak ve medreselere hoca yetiştirmek için ise Medresetü'l-Mütehassısın kurulmuştur.²⁰¹

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ayrıca yeni kurulan medreseler arasında bulunan Medresetü'l-Vâizin, Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ve daha sonra kurulan Medresetü'l-İrşad ise Tevcih-i Cihat Nizamnameleri ile açılmıştır.²⁰² Zikredilen medreseler çalışmamızın bu bölümünde iki ayrı başlık halinde, İkinci Meşrutiyet'te Kurulan Yeni Medreseler ve Tevcih-i Cihat Nizamnameleriyle Açılan Medreseler şeklinde ele alınacaktır.

²⁰⁰ Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 36, İstanbul, 2016, s. 34.

²⁰¹ Zengin, **a.e.**, s. 35.

²⁰² Zengin, **a.y.**

3.2.1. II. Meşrutiyet'te Kurulan Yeni Medreseler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra da İslamcı aydınlar, medreseye ve medreselilere duydukları güvenden hiç vazgeçmemişler; bu kurumun halkın din alanındaki ihtiyacını karşılayacak görevlileri ve din âlimlerini yetiştirecek şekilde ihtisaslaşması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle İslamcı aydınlar yeni kurulan Medresetü'l-Kuzat ve Medresetü'l-Mütehassısini yakından ve ilgi ile takip etmişler; gazete ve dergilerinde konu ile ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu medreselerin önemi, okutulacak dersleri, binaları, talebelerin kabul şartları vb. konularda yazdıkları yazılarla fikirlerini açıklamışlar; gerektiğinde eleştirilerde bulunarak yetkililere seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Çalışmamızın bu bölümünde yeni medreselerin kurulmasında etkin rol oynayan İslamcı aydınların öneri ve faaliyetleri ele alınmış, yeni medreselerin uygulamaya yansımalarına temas edilmiştir.

3.2.1.1. Medresetü'l-Kuzat

Osmanlı Devleti'nde, 1854 yılında Sultan Abdülmecid Devri'nde Şeyhülislam Meşrepszade Arif Efendi (ö. 1858) tarafından adalet sistemine bağlı şeri mahkemelerde görev alacak kadıların yetiştirilmesi için Muallimhane-i Nüvvab Medresesi açılmıştır.²⁰³ Süleymaniye'de kurulan ve Meşihat makamına bağlı olan bu medreselerde üç yıl süreyle fıkıh ilmi, ferâiz ve sak usûlü gibi eğitimler verilerek hukuk adamları yetiştirilmiştir. İlk mezunlarını 1856 yılında veren Muallimhane-i Nüvvab, 1885 yılında Mekteb-i Nüvvab ismiyle eğitim vermeye devam etmiş; 1908 yılında yine isim değişikliğine uğrayarak Mekteb-i Kuzat adını almıştır.²⁰⁴ Mekteb-i Kuzat adıyla bir yıl eğitim veren bu kurum, 1909 yılından kapatılmasına kadar devam edeceği ismi olan Medresetü'l-Kuzat adını almıştır.

Medresetü'l-Kuzat zamanla şeri hukuk alanında önemli bir konuma ulaşmış; Devlet ve Meşihat makamı bu medreseler için yenilikler yapmaya başlamıştır. 3 Ocak 1914 tarihinde hazırlanan Nizamname ile bu medreselerin program ve idaresi yeniden şekillendirilmiş; disiplin ve tedrisatı daha sıkı kurallara bağlamak için düzenleme

²⁰³ Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-Kudat", *DİA*, Cilt: XXVIII, Ankara, 2003, s. 343.

²⁰⁴ İpşirli, *a.y.*

yapılmıştır.²⁰⁵ Neşredilen bu Nizamname, dört bölüm ve yirmi üç maddeden oluşmuş; idari işler, eğitimciler ve talebe kabul şartları gibi konu başlıkları altında açıklamalar yapılmıştır.²⁰⁶ Devlet eliyle yapılan bu düzenleme ve yeniliklere yönelik İslamcı aydınlar da fikirlerini belirtmişlerdir. Konunun iyi anlaşılması adına İslamcı aydınların bu Medreseye ve Nizamnameye, ders programına, medreseye ait yeni binaya ve Sınıf-ı Mahsusa'ya ilişkin görüşlerini birkaç madde hâlinde ele almak mümkündür.

3.2.1.1.1. Medresetü'l-Kuzat ve Nizamname

Mekteb-i Kuzat, daha önce belirtildiği üzere 1909 yılından itibaren Medresetü'l Kuzat ismine geçmiş ancak buna rağmen kamuoyu ve basın tarafından bir süre daha mektep ismi kullanılmaya devam etmiştir. Aradan yıllar geçmesine rağmen medrese isminin kullanılmaması İslamcı aydınlar tarafından rahatsızlık verici olarak değerlendirilmiştir. Ahmet Şirani, *Beyanü'l-Hak* mecmuasında 6 Mayıs 1912 tarihinde yayımlanan bir yazı ile bu ifadenin düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazıda bu medreselere hâlâ Mekteb-i Kuzat denildiğinden şikâyet edilmiş ve “*Medârisin tezkire-i feyzi ve hatıra-i şerifi olmak üzere de mektep kelimesi medrese kelimesine tahvil edilerek 'Medresetü'l-Kuzat' denilmelidir.*” şeklinde makale içerisinde bir uyarı cümlesi yazmıştır.²⁰⁷

İslamcı aydınlar bu cümle ile genel anlamda medreselere, özel anlamda Medresetü'l-Kuzat'a verdikleri önemi ortaya koymuş; medrese isminin hak ettiği şekilde kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca onlar, Medresetü'l-Kuzat'ın çok kıymetli bir kurum olduğunu; millet ve devletin bu medreseden çok istifade edeceğini ifade etmişlerdir.²⁰⁸ Mehmed Emin, *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında bu kurumdan yetişecekleri kadıaskerlik makamına sahip kişiler olarak gördüğünü belirtmiş;²⁰⁹

²⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 268.

²⁰⁶ Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi, *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt: VI, Matbaa-i Amire, 1334, s. 146; Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi, *Evkaf-ı İslamiye Matbaası*, İstanbul, 1338/1340, 13.

²⁰⁷ Ahmed Şirani, “Mekteb-i Kuzat yahut Medresetü'l Kuzat Bina-yı Cedidi”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt: VII, Sayı: 158, 6 Mayıs 1912, s. 2806.

²⁰⁸ Şirani, *a.y.*

²⁰⁹ Mehmed Emin, “Tarihçe-i Tarik-i Tedris”, s. 185.

Mehmed Fatin ise yine aynı mecmuada yazdığı makalesinde bu görevi üstlenecek kişiler için “umumi başkumandanlık” ifadesini kullanmıştır.²¹⁰ Ahmed Şirani ise ülkede faaliyet gösteren mahkemelerin istiklalini, dolayısıyla şeref ve haysiyetini ihlal eden kapitülasyonlardan kurtulmanın bu kurumlar vasıtasıyla daha kolay olacağını ifade etmiş; bu siyasi yanlıştan ancak muktedir hâkimlerin yetiştirilmesi ile dönüleceğini belirtmiştir.²¹¹ Görüldüğü üzere İslamcı aydınlar, kurulmasından memnunkluk duyduğu bu medreseye büyük misyonlar yüklemiş; yetiştirilecek hâkimler ile devletin daha iyi bir konuma geleceğine inanmışlardır.

İslamcı aydınlar aynı şekilde Nizamname’nin yayımlanmasından da memnun olmuşlar; bu yolla adaletin işleyeceğini, iltimasın olmayacağını düşünmüşlerdir. Mehmed Münir, *Beyanü’l-Hak* mecmuasında yazdığı makalede, Medresetü’l-Kuzat’ta yapılan sınavlar konusunu ele almış; II. Meşrutiyet ve öncesini karşılaştırmıştır. Yazıda bu okullara eskiden beri iki sınavla talebe alındığı ancak buna rağmen iltimas yoluyla pek çok talebenin bu okullara girdiğinden bahsetmiş; II. Meşrutiyet öncesi yapılan bu iltimas yüzünden o zamanlar talebeler arasında ehil olmayan kişilerin de bulunduğunu ifade etmiştir. Yazar ayrıca bu medreselere kayıt öncesi yapılacak olan iki imtihanın güvenilir olduğuna inandıklarını belirtmiş; bu sınavlarda tamamen hak edenlerin kazanacağını, bunun da meşrutiyetin bahsettiği bir nimet olduğunu sözlerine eklemiştir.²¹²

Yazının devamında imtihanlarda sorulan soruların konuları ve puanlamaları hakkında yazar tarafından açıklama yapılmış ve kendilerine gelen bilgilere göre sınavların bu hususlarda son derece adilane bir şekilde yapılacağı bildirilmiştir. Bunun için imtihana giriş evrakına bakılırken kimliğin tek başına güvenilir olmadığından düşünülmesinden dolayı talebelere ayrıca şifreler verildiği belirtilmiştir.²¹³ Makalede talebelere, sınavlar hakkında iltimasın olmayacağına dair rahatlatıcı sözler de ayrıca yer almış ve şöyle ifade edilmiştir:

²¹⁰ Mehmed Fatin, “Hilafet ve Vesayet”, *Sebilü’r-Reşad*, Cilt: XVII, Sayı: 421, 12 Haziran 1919, s. 38.

²¹¹ Şirani, “Mekteb-i Kuzat yahut Medresetü’l-Kuzat Bina-i Cedidi”, s. 2807.

²¹² Mehmed Münir, “Mekteb-i Kuzat İmtihani”, *Beyanü’l-Hak*, Cilt: III, Sayı: 73, 15 Ağustos 1910, s. 1432.

²¹³ Münir, *a.y.*

“...Beş altı zattan mürekkeb olan heyet-i mümeyyize ise bir kimsenin mağduriyetine mahal kalmamak üzere yazılan cevapları kemal-i dikkatle kıraat ederek numaraları vazı’ olunuyor. Ve her sualin ehemmiyetine göre numro i’tibar edilerek erbab-ı iktidar bi-hakkın tefrik olunuyor. İşte bu sebebe mebni birinci imtihanın neticesi uzayacağından ve ramazan-ı şerifin takribi hasebiyle talebe-i ulûmun taşraya methi ‘azimet bulunduğundan asl-ı duhûl imtihanı şevval-i şerifin on beşine te’hir edilmiştir. Ma‘âfih birinci imtihanın evrakı ale’d-devam tetkik edilmekte bulunduğundan belli ki bir haftaya kadar kazananların esamisi i‘lan edilecek ma’emuldür.”²¹⁴

Yazar, bu şekilde Medresetü’l-Kuzat imtihanına giren talebeye yönelik açıklayıcı bilgiler vererek sınavların bir hafta sonra duyurulacağı belirtilmiş; bir hafta sonra da yine aynı mecmuada sınava girip başarılı olan talebelerin isimleri açıklanmıştır.²¹⁵ Tüm bu açıklamalar, İslamcı aydınların bu medreseye verdikleri önemi göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.1.1.2. Yenilenen Ders Programı

Nizamname ile getirilen bir başka yenilik bu medreseler için oluşturulan ders programları konusunda olmuştur. Bunu takdirle karşılayan İslamcı aydınlar, okutulacak derslerin, Mekteb-i Hukuk’ta okutulan derslere benzer olduğunu ve bunun da memnuniyet verici bir gelişme olduğunu ifade etmişlerdir.²¹⁶ Bu anlamda Medresetü’l-Kuzat’ta okutulacak derslerin isimleri Nizamname’nin diğer bir bölümünde belirtilmiş, derslerin bilgisi paylaşılmıştır. Buna göre: Mecelle, Dürer, sakk-ı şer’i, ferâiz, tatbikat-ı şer’iyye, defter-i kassam, ahkâm-ı evkaf, Arazi Kanunu, kara ve deniz ticareti kanunları, icra, ceza, usûl-i muhakeme-i hukukiyye, usûl-i muhakemat-ı cezaiyye ve sulh, hukuk-ceza ve ticaret tatbikatı, tanzim-i i‘lamat-ı hukukiyye ve cezaiyye, medhal-i ilm-i hukuk, hukuk-ı düvel, hukuk-ı idare, iktisat, kitabet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı ta‘lik gibi derslerin tedris edileceği ifade edilmiştir.²¹⁷

²¹⁴ Münir, a.y.

²¹⁵ “Mekteb-i Kuzat İmtihanında Kazananlar”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 74, 22 Ağustos 1910, s. 1447-1448.

²¹⁶ Münir, “Mekteb-i Kuzat İmtihanı”, s. 1432.

²¹⁷ İpşirli, “Medresetü’l-Kudat”, s. 344.

Medresetü'l-Kuzat için oluşturulan bu programda yer alan belli başlı derslere ve saatlerine bakıldığında talebelere yönelik hem hukuk formasyonunun hem de İslami temele dayalı hukuk bilgisinin verildiği anlaşılmaktadır. Zira dört yıl boyunca Dürer dersinin haftada beş saat, Mecelle'nin ise üç saat okutulmasına karar verilmiş; ayrıca tatbikat ve kitabet dersleriyle talebelerin pratik hayata hazırlanmaları istenmiştir.²¹⁸

İslamcı aydınlar, Medresetü'l-Kuzat'ta görülecek tüm bu dersler için Arapçayı iyi bilmek gerektiğini zira eğitim alacakları kanunları, okuyacakları fıkıh kitaplarını anlamaları için talebelerin Arapçaya ihtiyaç duyacaklarını belirtmişlerdir.²¹⁹ İslamcı aydınlar, bundan dolayı mekteplerin iyi hâkim yetiştiremeyeceklerini çünkü bu kurumlarda medreselerde olduğu gibi Arapça eğitiminin verilmediğini söylemişlerdir. Ayrıca millete muktedir hâkimler yetiştirebilmek için medreselerde okutulan tahsil-i Arabiyeye son derece ehemmiyet verilmesi gerektiğini eklemişlerdir.²²⁰

İslamcı aydınlar bu medresenin başarılı olmasının alt kademedeki diğer medreselerin de iyi eğitim vermesine bağlı olduğunu belirtmişler; eğer talebe-i ulûm, medreselerde layıkıyla ikmal-i tahsil etmezse Medrese-i Kuzatta okuyacakları kanunların ne ehemmiyeti olabilir, diyerek medreselerde verilecek eğitimin önemine dikkat çekmişlerdir.²²¹

3.2.1.1.3. Yeni Bina

Meşihat makamı Medresetü'l-Kuzat'ın idari, eğitmen ve talebelerine yönelik yaptığı bu yeniliklerin yanı sıra eskiyen binası için de harekete geçmiş; Mustafa Hayri Efendi'nin girişimleriyle yeni bir binanın inşaatına başlanmıştır. İslamcı aydınlar, 1913 yılında tamamlanan bu bina için uzun zaman beklemişler; içerisindeki tüm eksiklikler tamamlandıktan sonra devir teslim merasimi ile açılmasını basın organlarında şöyle duyurmuşlardır:

²¹⁸ İpşirli, a.y.

²¹⁹ Şirani, "Mekteb-i Kuzat yahut Medresetü'l-Kuzat Bina-i Cedidi", s. 2807.

²²⁰ Şirani, a.y.

²²¹ Şirani, a.y.

“...Epeyce zamandan beri inşa edilmekte bulunan bina-yı cedidin nevâkısı ikmal olunarak geçen çarşamba günü devir teslimi resmi icra kılındı. Hazirun içinde Şeyhülislam Efendi Hazretleri, Müsteşar Said Efendi Hazretleri, Defter-i Hâkânî Nâzırı Mahmud Es‘âd Efendi Hazretleri, Evkaf Nâzırı Hayri Beyefendi Hazretleri, Mahkeme-i Temyiz Reisi Ali Haydar Efendi Hazretleri, yine Mahkeme-i mezkûre a‘zâsından Kayserili Hamdi Efendi Hazretleri, Ders Vekili Hacı Ali Efendi Hazretleri, el-hâsıl heyet-i muallime ile beraber daha birçok rical-i ilmiyye de bulunuyordu.”²²²

Yeni açılan bu bina için düzenlenen tören, Şeyhülislam Hayri Efendi’nin yaptığı dua ile tamamlanmış ve Medresetü’l-Kuzat için yapılan bina eğitime başlamıştır. Binanın giriş kapısının üstüne sıra ile önce “*İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmediniz (Nisa Suresi 4/58).*” mealindeki ayet yazılmış altına Medresetü’l-Kuzat unvanı yerleştirilmiş; en altta da adaletle yönetimin en önemli farzlardan olduğunu belirten bir hadis-i şerif yazılmıştır. İslamcı aydınlar bu ayet ve hadislerin, talebenin bu kapıdan girip çıktıkça bu yazıyı görmeleri ve ona göre hareket etmeleri için yazıldığını ifade etmişlerdir.²²³

3.2.1.1.4. Sınıf-ı Mahsus

Nizamname ile eğitime başlanmasından sekiz ay sonra 3 Eylül 1914 tarihinde bu medreseler için on maddelik ek bir nizamname yayımlanmıştır.²²⁴ Buna göre Medresetü’l-Kuzat bünyesinde iki yıllık özel bir sınıf olan sınıf-ı mahsus açılmıştır. Bu sınıf ile şeri mahkemelerin idari ve yazı işlerinde istihdam edilecek memurların yetiştirilmesi planlanmış, bu nedenle ağırlıklı olarak İslam hukukunun çeşitli alanlara ait bölümlerinin okutulmasına karar verilmiştir.²²⁵

Yeni oluşturulan bu sınıf için önemli bir de uygulama getirilmiş ve öğrencilerin staj yapmaları istenmiştir. Buna göre talebelerden, her gün ders bitiminden itibaren Bab-ı Fetva Sicil Müdüriyeti tarafından belirlenecek şer’i mahkemelerde ve ilmiye dairelerinde görev almaları istenmiş; bulundukları mahkeme veya dairenin devam

²²² Şirani, “Medresetül Kuzat Bina-yı Cedidinin Devr-i Teslimi”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 6, 23 Haziran 1913, s. 50.

²²³ Şirani, **a.y.**

²²⁴ “Medresetü’l-Kuzat Nizamnamesine Zeyl, Sınıf-ı Mahsus Ek Nizamnamesidir”, **İlmiyye Salnamesi**, Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, s. 679.

²²⁵ Zeyl Nizamnamesi, s. 679.

cetvellerini imzalamaları gerektiği kendilerine söylenmiştir.²²⁶ Bu devam belgesi ile birlikte staj yaptıkları mahkeme veya daire yetkilisinden şahsi değerlendirmelerinin yer aldığı bir belgeyi medrese müdürlüğüne iletmeleri istenmiştir.²²⁷ Böylece talebelerin tatbikat dersinden geçebilmek için gereken sınav puanının bu şekilde belirlenmesi planlanmıştır.

Meşihat makamı, o sene oluşturulan sınıf-ı mahsus için kayda kabul edilen talebelerin isimlerini ilan etmiş; bu medresenin 30 Ekim 1914 tarihinden itibaren eğitime başlayacağını duyurmuştur.²²⁸ Bunun yanı sıra Meşihat; Medresetü'l-Kuzat için de her dönem sınav sonuçlarını, son sınıfta okuyanların imtihanında aldıkları puanları, mezun olan ve mezuniyet belgesi almaya hak kazananların isimlerini ve aldıkları diploma notlarını düzenli bir şekilde yayımlamıştır.²²⁹

Sonuç olarak bu medreseler, ilk kuruluşundan itibaren çok sayıda yargıç ve hukukçu mezun vermiş ve bunun yanı sıra mezun olan talebeler; temyiz, istinaf, hukuk ve bidayet mahkemeleri reisi ve azalıklarında bulunmuşlardır.²³⁰ İslamcı aydınlar tarafından kurulması memnuniyet verici olarak görülen ve hukuk açısından yeterli sayılabilecek bir programa sahip olan bu kurum, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ıslah edilmeye çalışılan diğer kurumlar gibi uzun ömürlü olamamış; Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile hukuk alanında yapılan inkılaplar çerçevesinde kapatılmıştır.²³¹

²²⁶ Zeyl Nizamnamesi, 680.

²²⁷ Zeyl Nizamnamesi, 680.

²²⁸ “Medresetü'l-Kuzat Sınıf-ı Mahsusı”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: I, Sayı: 6, 1914, s. 431-432.

²²⁹ “Medresetü'l-Kuzat Duhul-ı İmtihanında İktisab-ı Muvaffakiyet Eyleyen Zevatin Esâmisi”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: I, Sayı: 2, Haziran 1914, s. 95-96; “1334 Sene-i Hicrisinde Medresetü'l-Kuzat Dördüncü Sınıf Efendilerinin İcra Kılınan İmtihanlarında İhraz Eyledikleri Numro Cedvelidir”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: III, Sayı: 24, Nisan 1916, s. 568-571; “1336 Senesinde Medresetü'l-Kuzattan Şahadetname Ahzına Muvaffak Olan Efendilerin Esâmi ve Derecâtı”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: IV, Sayı: 36, Mayıs 1918, s. 1089; “Bu Sene Medresetü'l-Kuzatdan Mezun Olan Efendilerin Esâmisi Bir Veceziredir”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: VII, Sayı: 60, s. 1931; “Bu Sene Medresetü'l-Kuzattan Çıkan Efendilerin Esâmisi”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 9, 18 Temmuz 1913, s. 74.

²³⁰ İpşirli, “Medresetü'l-Kudat”, s. 344.

²³¹ İpşirli, **a.y.**

3.2.1.2. Medresetü'l-Mütehassısın

Şeyhülislam Hayri Efendi, 1 Ekim 1914 Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile Darul-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin yanı sıra yeni bir oluşum olan Medresetü'l-Mütehassısın'ın de kurulmasına öncülük etmiştir. Bir ihtisas medresesi olarak faaliyet göstermesi beklenen bu kurumun dinî ilimler alanında uzman yetiştirmesi planlanmıştır. Medrese ile ilgili 3 madde halinde açıklama yapılmış ve Islah-ı Medâris Nizamnamesi'nin son kısmına eklenmiştir.²³²

Nizamnamede, medreselerin âlî kısımlarını bitirenler veya dışarıdan bütün sınıfların imtihanını verenler arasından dinî ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler için yüksek seviyede bir medresenin oluşturulduğu ve eğitim süresinin iki yıl olacağı ifade edilmiştir.²³³ Kurumun umumi bir müdür tarafından yönetilmesi planlanmış; medresenin kaç şubeden oluşacağına daha sonra yayımlanacak bir talimatname ile Meşihat Makamının karar vereceği belirtilmiştir. Ayrıca sınıfların kırkar talebeden teşkil edeceği açıklanmış; idaresi hakkında bir talimatname yayımlanacağı duyurulmuştur.²³⁴

Talimatname, Nizamnameden yaklaşık bir yıl sonra Eylül 1915 tarihinde, Meşihat Makamının resmi yayın organı olan Ceride-i İlmiye'de yayımlanmıştır.²³⁵ Buna göre Süleymaniye Camii'nde kurulan bu medrese, şu üç ayrı şubeden oluşturulmuştur:

a- Tefsir ve Hadis Şubesi

b- Fıkıh Şubesi,

c- Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi²³⁶

Medresetü'l Mütehassısın, talimatname ile bu şekilde yeniden düzenlendikten sonra kuruluşu gerçekleşmiş ve 1915 yılında açılarak öğretime başlamıştır. Bu medrese, 1917 yılında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin yaptığı “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medresesi” ıslahatına göre yeniden düzenlenmiş, ismi

²³² Islah-ı Medaris Nizamnamesi, Düstur Tertib Sani, Cilt: VI, 19. Madde, s. 1328.

²³³ Islah-ı Medaris Nizamnamesi, 20- 21. Madde.

²³⁴ Islah-ı Medaris Nizamnamesi, 20. Madde.

²³⁵ **Ceride-i İlmiye**, Sayı: 17, İkinci Sene, Zilkade 1333/ Eylül 1915, s. 216.

²³⁶ **Ceride-i İlmiye**, a.y.

değiştirilmiş ve Medrese-i Süleymaniye adını almıştır.²³⁷ Ayrıca Medrese-i Süleymaniye öğrencilerine ayda yüz ellışer kuruş para verilmesi; buradan mezun olanlara icazetnâme ile İstanbul Ruus-ı Hümayunu ehliyetnamesi verilmesine de karar verilmiştir.²³⁸ Daha sonra ise eğitim iki yıldan üç yıla çıkarılmış ve bu yeni eğitimin gelecek dönem itibarıyla uygulanmaya başlaması kararlaştırılmıştır.²³⁹

Islah-ı Medâris Nizamnamesi 1914 yılında yayımlanmasından yaklaşık yedi ay önce 5 Mart 1914 tarihinde, *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında eğitim ile ilgili bir yazı yer almıştır. Yazıda mecmua yetkilileri, yeni bir ihtisas medresesinin açılacağına dair duyum aldıklarını belirtmişlerdir. Bu ihtisas medresesinin açılacak olması İslamcı aydınlar tarafından sevinçle karşılanmış ve okuyucuya haber şu şekilde duyurulmuştur:

“Ders Vekâletince ıslah-ı medârise esas olmak üzere Medresetü’l-Mütehassısın namıyla bir dâru’l-ulûm küşâd olunacağını ma‘a’l-memnuniyye istihbar ettik. Ders Vekâleti tarafından tanzim ve makâm-ı muallâ-yı Meşihat-penâhiye takdim olunan esbâb-ı mucibe lâyihasıyla nizamnameden birincisini bu nüshamızda derc ediyoruz...”²⁴⁰

İslamcı aydınlar bununla, Medresetü’l-Mütehassısın’ın açılacağını önceden haber aldıklarını ve çok memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Onlar, Ders Vekâleti tarafından düzenlenen ve Meşihat Makamına sunulan ihtisas medreselerinin kuruluşunun gerekçelerinin belirtildiği bir yazıyı da yayımlayacaklarını duyurmuşlardır.

Ders Vekâleti tarafından Meşihat Makamına sunulan gerekçeli yazı “Makam-ı Muallâ-yı Müftii’l-Enâmiye” başlığını taşımış ve öncelikle medreselerin eski ihtişamlarını kaybettiğinden, asrın ihtiyacına göre yeniden ıslah edilmediğinden bahsedilmiştir.

²³⁷ Düstür, Cilt: IX, s. 745-753.

²³⁸ Düstür, a.y.

²³⁹ Ölmez, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform, s. 138.

²⁴⁰ “Ders Vekâleti Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l- Mütehassısın”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 286, 5 Mart 1914, s. 419.

Ayrıca kitapların güncel hayata cevap vermeyen faydasız ilimlerle dolu olduğundan söz edilmiştir.²⁴¹ Yazının devamında ise medreselerin ıslahını ısrarla isteyen İslamcı aydınlardan “mütefekkirîn” olarak bahsedilmiş ve onların vesilesiyle bu gelişmelerin yaşandığı şöyle dile getirilmiştir:

“İşte medârisin bugünkü hâlini nazar-ı dikkat ve ibrete alan ve bi-hakkın telâşa düşen mütefekkirîn; ıslah-ı medârisin lüzumundan bahisle uzun uzun makaleler, lâyhalar, programlar tertib ederek bu maksad-ı ıslahın saha-ârâ-yı husûl olmasına teemmül ve temenni etmektedirler. Bu emr-i mühim bir vakitten beri meclis-i dâiyanemizce de nazar-ı dikkate alınarak hayli zaman müdâvele-i efkâr edilmiş ve evvelce bu maksadla dersaneler küşâd ve medârise fûnûn-ı cedide idhal ile bir esas-ı teceddüd ve teâlî gösterilmiş ise de bugün bu dahi kâfi görülmeyerek âti için daha vâsi‘ ve daha esaslı teşebbüsât ve teşkilata lüzûm görülmüştür...”²⁴²

Ders Vekâletinin beyan ettiği bu yazıda mütefekkirîn olarak İslamcı aydınlardan söz edilmiş; onların medreselerin ıslahına yönelik gördükleri lüzumdan dolayı uzun makaleler yazdıkları, layihalar hazırladıkları ve programlar düzenledikleri belirtilmiştir. Onların öneri ve isteklerinin Ders Vekâletince daha önce de dikkate alındığı ve medreselere yeni dersler eklenerek yenilenmeye gidildiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca yenilenmeye devam edileceğinin de üzerinde durulmuş, gelecek için daha geniş ve esaslı teşebbüsler yapılacağı duyurulmuştur. Bu durum İslamcı aydınların medreseler için gösterdikleri çabanın devlet yetkilileri tarafından takdir edildiğini ve onları ıslah için harekete geçirdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Ders Vekâleti bu nizamname ile alanlarında ihtisaslaşmış ve sadece uzman olduğu derse girecek kişilerin yetiştirilmesini hedeflemiştir. Ayrıca öğrencilerini medrese mezunları arasından almayı planlayan ihtisas medresesinin mezunlarının belli İslami ilimlerde uzmanlaşması ve gelecek neslin önde gelen dinî bilimler uzmanları olması beklenmiştir.²⁴³ Bunun da dört yıllık bir eğitimin neticesinde olacağı belirlenmiştir. Beş ayrı şubeden oluşması planlanan bu kurumun Medreseti’l-Mütehassısın adı altında

²⁴¹ “Ders Vekâleti Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Makam-ı Mualla-yı Müftii’l-Enâmiye”, s. 418.

²⁴² “Ders Vekâleti Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Makâm-ı Muallâ-yı Müftii’l-Enâmiye”, s. 419

²⁴³ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 89.

açılması ve faaliyete en kısa zamanda başlaması gerektiği de aynı yazıda ifade edilmiştir.²⁴⁴ Yapılan bu açıklamalardan sonra aynı derginin bir sonraki sayısında yeni nizamname, maddeler hâlinde yayımlanmıştır.²⁴⁵

İslamcı aydınların istihbaratları sonucu edindikleri tüm bu bilgilere rağmen Medresetü'l-Mütehassisin o dönem hayata geçirilememiş ancak 1 Ekim 1914 tarihinde Islah-ı Medaris Nizamnamesi dahilinde yer alarak kurulması resmiyet kazanmıştır. Bu da Medreseti'l-Mütehassisin'in Meşihat Makamı tarafından önce sadece bir ihtisas medresesi olarak açılmak istendiği ancak daha sonra geliştirilerek Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile diğer medreseleri de kapsamına alan bir şekle dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.²⁴⁶

I. Dünya Savaşı sebebiyle talebelerin büyük oranda askere alınmaları, İstanbul'a seyahat etmenin giderek zorlaşmaya başlaması ile medreselerin genelinde olduğu gibi ihtisas medreselerine de kayıt olma ve devam etme zorluğu ortaya çıkmıştır.²⁴⁷ Bunun sonucunda öğrenci sayısında sert bir düşüş yaşanmıştır. Örneğin 1918 yılında yapılan bir istatistiğe göre bu medreselerde okuyan talebe sayısı 76 ve daha sonraları 35'e kadar düşmüş; nihayetinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bu kurum kapatılmıştır.²⁴⁸

3.2.2. Tevcih-i Cihat Nizamnameleriyle Açılan Medreseler

Tevcih-i Cihat Nizamnameleri, Osmanlı Devleti'nde din görevlilerinin atanma usûl ve şartlarını belirleyen yasal bir düzenleme olarak oluşturulmuş; 9 Şubat 1870, 9 Nisan 1873 ve 5 Ağustos 1913 yıllarında yayımlanmış üç nizamnameden meydana gelmiştir.²⁴⁹ Bunlar arasında 1870 yılında çıkarılan ilk nizamnamenin amacı, din hizmetleri ile ilgili görevlere hangi usûl ve şartlarda atama yapılacağını belirlenmesi olmuş; üç yıl sonrasında bu nizamnameye bazı yeni değişiklikler getirilerek 1873'te

²⁴⁴ “Ders Vekâleti Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü”, s. 428.

²⁴⁵ Bkz. “Ders Vekâlet-i Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassisin Nizamnamesi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, s. 11-12.

²⁴⁶ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 95

²⁴⁷ Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, s. 95.

²⁴⁸ Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, s. 133.

²⁴⁹ Mehmet İpşirli, “Cihat”, **DİA**, Cilt: VII, İstanbul, 1993, s. 546; Umut Kaya, “Osmanlı'da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcih-i Cihât Nizamnameleri Hakkında Bir Değerlendirme” **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 1, s. 204.

ikinci bir nizamname daha yayımlanmıştır.²⁵⁰ Son çıkarılan ve çalışmamızın konusu içerisinde yer alan 1913 Nizamnamesi ile mesleki olarak çeşitli dinî görevleri yerine getirecek elemanların tanımı, tasnifi yapılmış ve yetiştirilmeleri birtakım esaslara bağlanmıştır.²⁵¹ Bu esaslar doğrultusunda 1912 yılı Aralık ayının sonunda vaiz yetiştirmek üzere Medresetü'l-Vâizin açılmış; 1913 yılında ise imam ve hatip yetiştirmek amacıyla Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba açılmıştır. Daha sonra 1919 yılında bu iki medrese birleştirilerek Medresetü'l-İrşad adı altında yeni bir medreseye dönüştürülmüştür.²⁵²

Çalışmamızda Tevcih-i Cihat Nizamnameleri kapsamında 1913 yılında yayımlanan ve Medresetü'l-Vâizin, Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ile daha sonrasında Medresetü'l-İrşad adı altında birleştirilip hizmete açılan bu medreselerin faaliyetleri incelenmiş; söz konusu kurumların İslamcı aydınlar açısından önemine değinilmiştir. Ayrıca bu medreselerin uygulamaya yansımaları üzerinde durularak İslamcı aydınların bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmamızda İslamcı aydınların yazdıkları makalelerin tarihlerine dikkat edilmiş, bu medreselerin kuruluşundan önce yazılan makaleler ile sonrasında yazılan makaleler konu ile paralel verilmiştir. Zikredilen kurumların açılmasında İslamcı aydınların ne gibi etkileri olduğu sorusu üzerinde durulmuş, yapılan faaliyetlere ve çalışmalara değinilerek konu açıklanmaya çalışılmıştır.

3.2.2.1. Medresetü'l-Vâizin

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren eğitim kurumlarının yanı sıra vaaz ve nasihat yoluyla halkı aydınlatmaya ve bilinçlendirmeye önem vermiş; vaizler aracılığı ile toplumsal, dinî ve ahlaki konularda halkın eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmiş; devlet, ülke genelinde bulunan camilerin yanı sıra okuma yazmanın sınırlı olduğu ve gazetelerin²⁵³ halk tarafından

²⁵⁰ Kaya, a.e., s. 208.

²⁵¹ Mustafa Öcal, **Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'dan İmam Hatip Liselerine Bizim Okullarımız**, İstanbul, Önder ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, s. 4.

²⁵² Zekeriya Akman, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul Daru'l Hikmeti'l İslamiye**, Ankara, DİB Yayınları, 2009, s. 62.

²⁵³ *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında çıkan bir yazıya göre o dönem neşredilen gazetelerin içeriklerinden ve kullandıkları dilden dolayı köylü milleti tarafından itibar görmediği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için

itibar görmediği ortamlara da vaaz ve hutbe veren vaizler göndererek halkın eğitilmesini sağlamıştır.²⁵⁴

Devlet, vaaz ve hutbe veren bu vaizlerin yanı sıra medrese talebeleri aracılığı ile de Müslüman halka ulaşmaya çalışmış; bir nevi staj olarak adlandırılan ve recep, şaban, ramazan aylarında çıkılan cer faaliyeti²⁵⁵ ile taşrada bulunan camilerde vaizlik ve imam-hatiplik yapmalarını sağlamıştır.²⁵⁶ Müslüman halka dinî bilgi, tutum ve davranış kazandırmak amacıyla görev yapan bu vaizler medreselerde aldıkları eğitim neticesinde bilgi aktarımında bulunmuşlardır. Ancak son dönemlerde medreselerin gerilemesinin bir sonucu olarak bu kişiler, iyi bir eğitim alamamış; Müslüman halka yarar sağlayacak yeterli ve güvenilir bilgiler verememiştir.²⁵⁷

Halkın zamanla din eğitimi konusunda yetersiz kalmasına ve cehaletin günden güne artmasına İslamcı aydınlar bir çözüm bulunması gerektiği düşüncesindedirler. Yetkilileri harekete geçirmek için konuyu basın yolu ile gündeme taşımışlar, çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Zira İslamcı aydınlar, vaaz ve hutbeler aracılığı ile halkın dinî, ahlaki konularda eğitilmelerinin ve misyonerlerin çalışmaları konusunda aydınlatılmalarının gerekli olduğuna inanmışlardır. Ayrıca onlara göre halkın eğitime rağbet etmesi sağlanmalı ve onlara hurafelerin yanlışlığı anlatılmalıdır.²⁵⁸ Bunun yanı sıra İslamcı aydınlar, halkın ekonomik olarak da bilinçlenmesi gerektiğini düşünmüş; vaaz ve hutbelerde millî serveti arttıracak usûl ve yolların yerel halka anlatılması, özel teşebbüse halkın teşvik edilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır.²⁵⁹ İslamcı aydınlar tüm bu amaçlara ulaşmanın yolunun vaaz ve hutbe veren hocaların bir eğitim kurumunda eğitim görmelerinden geçtiğine inanmışlardır. Bu sebeple de yazı ve makalelerinde bunun gerekçelerini ortaya koyarak nedenlerini açıklamışlardır.

bkz. Hasan Basri, “İrşad Meselesi: Matbuat ve İstihbarat Müdürü Bey’e İthaf”, Sebilür’r-Reşad, Cilt: XX, Sayı: 509, s. 171-172.

²⁵⁴ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 149.

²⁵⁵ **Cerr**: Eskiden medrese talebelerinin üç aylarda dinî hizmetlerde bulunmak ve halkı aydınlatmak için kasaba ve köylere gitmelerini ifade eden tabir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Cer”, **DİA**, Cilt: VII, İstanbul, 1993, s. 388-389.

²⁵⁶ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s. 177.

²⁵⁷ Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 163.

²⁵⁸ Ahmed Hilmi, **İslâm Tarihi Hz. Peygamber’den Zamanımıza Kadar**, s. 646.

²⁵⁹ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 152.

3.2.2.1.1. İslamcı Aydınlar Göre Vaiz ve Hatiplere Verilecek Eğitimin

Gerekçeleri

İslamcı aydınlar vaaz ve hutbe veren hocalara önemli görevler yüklemişler, bu nedenden dolayı da onların halka hizmet için daha etkin ve bilinçli olmalarını istemişlerdir. *Sırat-ı Müstakim*'de Babanzade Ahmed Naim tarafından 1908 yılında yazılan bir makalede vaiz; ümmetin mürebbisi, muallimi, hikmetli bilgi vereni, nübüvvetin emanet ettiği vazifeyi yerine getireni şeklinde tanımlanmıştır.²⁶⁰ Babanzade Ahmed Naim bir vaizin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini makalesinde şöyle belirtmiştir:

“...Bir vaiz âlim olmalıdır. Evâmir ve nevâhi-i ilâhiyyeyi, tekâlif-i şer'îyyeyi, sünen-i nebeviyyeyi bi'l-cümle dekâkıyla bilmelidir.

Tefâsir-i şerife ile fevkalâde tevaggul etmiş, ehâdis-i nebeviyyeden çok şeyler ezberlemiş olmalıdır. Bir münkiri iskât edebilecek kadar ulûm-ı akliyeden behre-mend olmalıdır. Bir vaiz fâsîh ve belîğ bir hatib-i natuk olmalıdır ki delâil-i hitabiyyesi cemâ'ati teshir, aheng-i elfâz-ı dil-nişini yüreklere te'sir etsin.

Bir vaiz kendi ilmiyle âmil ve cemâ'atine numûne-i imtisal olacak bir zahir-i mücahid olmalıdır. Gözlerini menfa'at bürüyen, hutâm-ı dünyaya dört el ile sarılan, fi'li kavlini tekzib eden vaizin sözlerinin te'siri olmaz. Ettiği tehdidat ile kendi kalbi sızlamayan vâizin sözleri muhâtabını ikaz etse de muvakkattir...”²⁶¹

Babanzade, bu sözlerle bir vaizde olması gereken özellikleri ifade etmiş; yazısının devamında böyle vaizlerin yok denecek kadar az olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı o, Bab-ı Meşihattan o yıl için Ramazan ayında taşraya görevlendirilecek vaiz efendilerin ve cerre çıkarılacak talebenin en zeki ve en açık fikirlileri arasından seçilmesine dikkat edilmesi gerektiğini yazmıştır.

Elmalılı Hamdi Yazır da aynı yıl *Beyanü'l-Hak* mecmuasında Küçük Hamdi imzası ile “Vaaz” başlığı altında bir yazı yazmış ve vaazın kelime anlamını ve önemini

²⁶⁰ Babanzade Ahmed Naim, “Vaizler: Vaiz nedir?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: I, Sayı: 2, 3 Eylül 1908, s. 23.

²⁶¹ Ahmed Naim, a.y.

vurgulayarak çeşitli konulara değinmiştir. Yazısında dinin ve şeriatın ne olduğunu dahi bilmeyen insanların vaaz verdiklerinden yakınmış ve o kişilerin edepsiz olduklarını belirtmiştir.²⁶² Yazısı başlığında olduğu gibi vaaz formatında olmuş, dualar ile konuya giriş yapılmış ve dönemin siyasi ve sosyal konularına değinmiştir. Elmalılı'nın bu yazısına bakıldığında vaizlere emsal teşkil edecek bir konu bütünlüğü içerisinde örnek bir vaaz vermek istemiş olacağı düşünülebilir.

Yine aynı gazetede Temmuz 1912 tarihinde Balıkesri Siretî imzalı bir makalede yazar, halkı eğitmek üzere taşraya giden vaizlerin vazifelerini hakkıyla ifa edip etmediklerinin sorgulanmasını istemiş; bu konu üzerinde öncelikle durulması gerektiğini belirtilmiştir.²⁶³ Yazar, köylere giden akıllı uslu, gerçek hocaların hatta büyük kasabalarda da vaizlik görevi yapan ulemanın verdikleri vaazları dinlediğini yazmış; bu hocaların birçoğunun Ben-i İsrail hikâyelerinden, akıl ve mantığa hiç uymayan hurafelerden bahsettiğini anlatmış; buna örnek olarak da dünyanın koca öküzün boynuzu üzerinde durduğuna dair tuhaflıklardan bahsettiklerini yazmıştır.²⁶⁴

Siretî ayrıca yetkililerin görevlerini layıkıyla yerine getirmediklerini belirtmiş; köylere gönderilen hocalara yetkililer tarafından sadece birkaç tavsiye verildiğini bunun dışında gideceği köyün büyüklüğünden, öneminden, gidecek hocanın sahip olması gereken fazilet ve donanımdan bahsetmediklerinden yakınmıştır. Yazar ayrıca bu şekilde vaaz veren hocaların vaazlarının içeriklerinin gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmiş ve Meşihat makamını onlara eğitim vermesi hususunda göreve davet etmiştir.²⁶⁵

Sırat-ı Müstakim mecmuasında yine vaizler üzerine yazılmış bir başka yazıda Ahmed Hamdi Aksekili, başından geçen bir olayı anlatmış ve yatsı namazı için gittiği bir camide konuşma yapmak için kürsüye çıkan bir hocadan bahsetmiştir.²⁶⁶ Yazıda bu

²⁶² Küçük Hamdi [Elmalılı Hamdi Yazır], “Vaaz”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 2, 12 Ekim 1908, s. 6-8.

²⁶³ Balıkesri Siretî, “Ramazan Vaizleri”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 203, 25 Temmuz 1912, s. 403.

²⁶⁴ Siretî, **a.y.**

²⁶⁵ Siretî, **a.y.**

²⁶⁶ Ahmed Hamdi Aksekili, “Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Alet Eden Vaizler”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 29 Şubat 1912, s. 408.

hocanın, yapacağı konuşmada sadece şeriatın emirlerinden bahsedeceğine; hiçbir fırkanın propagandasını yapmayacağına dair yemin ederek söze başlamasına rağmen kısa bir süre sonra sözünde durmadığını ve hatta halkı fırka kavgasına üstü kapalı teşvik ettiğini ifade etmiştir. Yazar, Meşihatın bu hocaları dikkate alması gerektiğini yazmış; bu gibi şahıslara vazifesini bildirmesini istemiştir.²⁶⁷

Beyanü'l-Hak mecmuasında yazdığı makalede Mustafa Hakkı, yine vaizler konusunda benzer olumsuzlukları dile getirmiş; eski zamanlarda görev alan vaizler ile son dönem vaizleri karşılaştırmıştır. Yazıda eskiden vaizlerin, din kardeşlerine maddi ve manevi konularda bilmediklerini öğretmek gibi çok mühim bir vazifeyi yerine getirdikleri anlatılmış; bunun sonucunda da ahlaken güzel bir çığır açıldığı belirtilmiştir. Ancak yazının devamında zamanla bu mukaddes mesleğin suistimale uğradığı ve özellikle yarım asır öncesinde tamamen bittiği ifade edilmiştir.²⁶⁸

Mustafa Hakkı, makalede o dönemde mevcut bazı vaizlerin yaptıkları yanlışlara dikkat çekmiş ve bu yanlışlarda vaizlerin:

- Doğruyu yanlış ayıramadıkları, insanların ihtiyacını araştırmadıkları ve bir cümleyi layıkıyla anlaşılacak şekilde anlatamadıkları,
- Müslüman halk ile hiçbir şekilde bir araya gelmedikleri, tasavvufa yeltenerek anlar anlamaz hikâyeler anlattıkları ve millete hizmet ettiklerini düşündükleri,
- Kullandıkları kelimelerin ve cümlelerin halk tarafından anlaşılıp anlaşılmadığına dikkat etmedikleri, sözlerini sadeleştirmedikleri ve ara sıra da ne kadar çok şey bildiklerini göstermek için ağır dil bilgisi gerektiren konular ile süslü kelimeler kullandıkları belirtilmiş; halkı felakete sürükledikleri ifade etmiştir.²⁶⁹

Mustafa Hakkı, sorunun ortadan kalkması için yapılması gerekenleri belirtmiş ve şu şekilde çözüm yolları önermiştir:

²⁶⁷ Aksekili, **a.e.**, s. 409.

²⁶⁸ Mustafa Hakkı, “Ulema-yı İslamiyye ile Hasbihal”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 34, 19 Temmuz 1909, s. 795.

²⁶⁹ Hakkı, **a.e.**, s. 796.

- Müftü efendilerin başkanlığı altında bir ilmiye heyeti oluşturulmalı ve taşraya gönderilecek hocalar ve talebe-i ulûmdan parlak fikirli, bildiğini anlatmaya yeterli olanlar görevlendirilmelidir. Bunların dışında kalan diğer hoca ve talebelere yalnız müezzinlik ve namaz kıldırma görevleri verilmelidir.
- Özellikle şehirlerde görev alacak kişilerden, kendini ifade edemeyen ya da tam anlamıyla konuyu anlatamayanların kesinlikle görev almalarına müsaade edilmemelidir.
- Meşrutiyet erkânı, Protestan mezhebinin propagandasını yapmak için dünyanın her yerine giden misyonerlere karşı ilme vâkıf, yabancı dil bilen mahir âlimlerimizden maaşlı birer devriye vaizler grubu oluşturulmalıdır.²⁷⁰

Bu açıklamalara yazar aynı mecmuanın bir sonraki makalesinde devam etmiş ve maddeler halinde vaizlerde bulunması gereken özellikleri açıklamayı sürdürmüştür. Ona göre vaizler:

- Vaazlarına uzun girişler yaparak az olan zamanı zâyi etmemeli; konuşma esnasında şiddet ve kabalık içeren sözlerden, gururdan, kibirden uzak durmalı; mütevazı ve şefkatli olmalıdır.
- Konuşmayı herkesin anlayacağı bir sadelikte yapmalı, anlatacağı şeylere kendini de katmalı ve bunun için birinci çoğul ekini kullanmalıdır.
- Dinimizin mâni-i terakki olmadığını ispat edecek örnekler vermeli; hürriyet, müsavat, adalet, meşveret, ittihat gibi kelimelerin faydalarını anlatmaya çalışmalı; tefrika, ihtilaf, düşmanlık gibi kelimelerin de üzerinde durarak sakıncalarını örneklerle açıklamalıdır.
- Milletin ihtiyacını iyi düşünmeli, saatlerce değil günlerce düşünmeli; sahihleri, sünenleri müsnedleri halkın anlayacağı şekilde açıklamalıdır.

²⁷⁰ Hakkı, a.y.

- Yapacağı konuşmadan önce araştırma yapmalı ve hazırlıklı olmalıdır.²⁷¹

Yazar bu özelliklere sahip vaizlerden İslam milletinin çok istifade edeceğini belirtmiş ve meslekte usanmak, yorulmak ve yeise kapılmak olmadığını belirtmiştir. O, son olarak vaizlere anlatacakları konular ile ilgili bir program yapıp dağıtılması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla vaaz verecek ulema ve talebenin vaazlarında bir plan ve program dâhilinde hareket etmelerini istemiştir.²⁷²

Beyanü'l-Hak mecmuasında bu konuda çıkan başka bir makalede Mehmet Şükrü "Vaizlerimiz Hakkında Birkaç Söz" başlığı altında görüşlerini ifade etmiş ve Osmanlı Devleti'nde vaaz veren hocaları birkaç seneden beri takip ettiğini belirtmiştir. Yazar bu vaizleri can kulağıyla dinlediğini, söyledikleri sözleri ve fikirlerinin dinleyici üzerinde nasıl etki ettiklerini gördüğünü yazmış; dolayısıyla bu makalesinde vaizler hakkında birkaç söz söylemek ve onlardan bazı ricalarda bulunmak istediğini ifade etmiştir. Yazar, bunu belirttikten sonra vaiz olacak kişilerin uyması gereken şartları dört madde hâlinde şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Vaizlerin, vaaz verirken söyledikleri sözlerin tesirli olması
- 2- Vaaz verirken değineceği bütün konulara vâkıf olması
- 3- Kendisini dinleyen halkın ihtiyaçlarını ve seviyesini anlayıp ona göre vaaz vermesi
- 4- Kulaktan dolma kıssalardan mümkün olduğunca kaçınması, İsrailiyat ve hurafeler ile uğraşmaması.²⁷³

Yazının devamında bu kurallara uyan ne kadar vaiz vardır, sorusu sorulmuş ve cevaben uyanların sayısının azlığından bahisle bu özelliklere uymayanların ise çoğunlukta olduğunun inkâr edilemez bir gerçek olduğu belirtilmiştir. Yazının devamında Avrupalı misyonerlerin fedakâr bir şekilde Hristiyanlığı yaymak için çok çabaladıkları bu zamanda ikna kabiliyeti ve iyi bir hatip olan birçok İslam ulemasının

²⁷¹ Mustafa Hakkı, "Vâizin-i Kiram için Vezâif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Cilt: II, Sayı: 37, 9 Ağustos 1909, s. 854-857.

²⁷² Hakkı, *a.e.*, s. 855.

²⁷³ Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Birkaç Söz", *Beyanü'l-Hak*, Cilt: VII, Sayı: 174, 2 Ağustos 1912, s. 3052.

lakayt davranarak İslam dinî hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan kişilere meydan vermelerine çok teessüf ettiğini yazmış ve şöyle demiştir:

“...Evet, ben yine tekrar edeyim ki birçok vâiz efendiler demin saydığım şerâite riayet etmeksizin icra-ı vaaz ve nasihat ediyorlar. Mesela edilen vaazın tesirini muhafaza etmek, sözleri ciddiyetten ayrılmamağa çalışmak lazım gelirken o derece âmiyâne birtakım kelimeler sarf ederler ki insan hakikaten hayret eder.”²⁷⁴

Mehmet Şükrü, yazısını vaizleri eleştirerek devam ettirmiş ve birçok vaizin dinleyenlerin şevkini kırarak, onları yeise düşürecek kadar kesin ve katı sözler söylediğinden bahsetmiştir. Hocaların günahkâr kimselerin yerinin cehennem olduğunda ısrar ettiklerini ancak hemen iki dakika sonrasında Allah’ın affedici olduğundan, af dileyen herkesin günahlarını bağışlayacağından bahsederek yaptıkları tutarsızlıklardan yakınmıştır. Kısacası yazar, vaiz olmak isteyenlerde aranacak şartları ve o günkü vaizlerin durumunu örnek vererek makalesinde anlatmış ve gözlemlerinden bahsetmiştir.²⁷⁵

İslamcı aydınlar, yazılarında sadece tanımlar yapmakla ya da olumsuzlukları ortaya koymakla kalmamış; yayın organlarında vaaz örneklerine yer vermiş hatta konu ile ilgili vaaz kitaplarının nasıl oluşturulması gerektiğini yazmaya başlamışlardır.²⁷⁶ Buna göre *İslam Dünyası* mecmuasında yayımlanan bir yazıda bu kitapların iki şekilde oluşturulabileceği ifade edilmiştir: Birincisi, Meşihat makamı tarafından düzenlenecek bir yarışma ile kalemine güvenen âlimlerin yazdıkları eserlerden birini seçerek; ikincisi, ulemeden, faziletli kişilerden oluşturulacak bir encümenin araştırmaları sonucu meydana getirilecek bir eser ile olabileceği belirtilmiştir.²⁷⁷ Bu anlamda *Beyanü'l-Hak* mecmuası hazırlanan bir vaaz kitabının tanıtımını yaparak Alay

²⁷⁴ Şükrü, a.y.

²⁷⁵ Şükrü, a.y.

²⁷⁶ Ebu'l-Kemal, “Mesâil-i Diniyyemiz ve vâizler -II-“, *İslam Dünyası*, Sayı: 16, t.y., s. 248.

²⁷⁷ Ebu'l-Kemal, a.e., s. 249.

Müftüsü Mehmed Şakir Efendi tarafından yazıldığını duyurmuş ve din kardeşlerine ve özellikle talebe efendilere tavsiye etmiştir.²⁷⁸

Tüm bu yazılanlar ile yapılan faaliyetlere ve konu ile ilgili diğer makalelere²⁷⁹ bakıldığında İslamcı aydınların halkın bilinçlenmesine verdikleri önem anlaşılmaktadır. Ayrıca hemen her mahallede yer alan camiler vasıtasıyla Müslüman halk üzerinde etkili olan vaizler ve verdikleri vaaz ve hutbeler üzerinde önemle durdukları ve bu konuda birçok yazı yazdıkları görülmektedir. Yazılan bu makalelerde İslamcı aydınların özellikle değindikleri konular şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Vaizliğin tanımı yapılmıştır.
- 2- Vaizliğin önemi üzerinde durulmuştur.
- 3- Vaizde olması ve olmaması gereken özellikler belirtilmiş; olumsuz özellikler için çözüm yolları geliştirilmiştir.
- 4- Vaizlerin görevlerini hakkıyla yerine getirip getirmediikleri sorgulanmış, bu konuda yetkililerin vaizleri takip etmesi gerektiği belirtilmiştir.
- 5- Yetkililerin vaizlik konusunda harekete geçmesi ve vaizlerin takip edeceği bir konu programı geliştirmesi istenmiştir.

İslamcı aydınlar, vaaz ve hutbe veren vaizlerin neden eğitim alması gerektiğini yazılarında örnekler vererek, vaizlere ricada bulunarak ve eleştirerek açıklamış; yetkililerin bu konuda harekete geçmediği takdirde bu durumun İslam âlemine zarar vereceğini ifade etmişlerdir. Zira onlar vaaz ve hutbeler yolu ile İslam'ın inceliklerinin halka anlatılması ile medeniyet ve terakkinin önünde engel kalmayacağına inanmışlardır. Bunun için de “muktedir hatip ve vaizler” yetiştirilmesi gerektiğini, ehil olmayanların ise uzaklaştırılmaları lüzumunu vurgulamışlardır.²⁸⁰

²⁷⁸ “Reşid Rıza Efendinin Nutkuna Dair: İrşadü'l-Ğafilin”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 80, 10 Ekim 1910, s. 1544.

²⁷⁹ Örn. “Vaizlere İhtar”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 39, 23 Ağustos 1909, s. 877-879; C. F., “Vaaz ve Vaizler”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 175, 9 Eylül 1912, s. 3072-3073; Ali Himmet Aksekili, “Muzır Vaizler”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 15, 29 Ağustos 1913, s. 118-120; Mustafa Naim, “Fena Vaizler”, **Hayru'l-Kelam**, Cilt: I, Sayı: 1, 21 Kasım 1913, s. 3; İskilipli Mehmed Atıf, “Din-i İslâm'ın Vâzı'ı”, **Mahfil**, Cilt: I, Sayı: 2, 1920, s. 22; Samizade Süreyya, “Va'z ve Vâ'izliğe Dair”, **İslam Dünyası**, Sayı: 23, t.y., s. 371-378.

²⁸⁰ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 156.

3.2.2.1.2. Medresetü'l-Vâizin Nizamnamesi ve İslamcı Aydınların Görüşleri

İslamcı aydınlar, hatiplik ve vaizlik görevi yapacak kişileri yetiştirecek özel medreselerin açılmasını istemişler; bu medreselere sadece bu görevlerde eğitim öğretim görecektir talebelerin alınmasını yetkililere bildirmişlerdir. İslamcı aydınların bu istekleri ses getirmiş ve Evkaf Nezareti 28 Aralık 1912 tarihinde İstanbul Soğukçeşme’de Medresetü’l-Vâizin Medresesini hizmete açmıştır.²⁸¹ Bu medreselerin daha iyi eğitim verebilmesi için kuruluşundan yaklaşık on dört ay sonra 19 Şubat 1914 tarihinde, yirmi maddeden oluşan Medresetü’l-Vâizin Nizamnamesi yayımlanmıştır.²⁸² Recai Doğan, bu Nizamname ile açılan Medresenin İslamcı aydınların bir başarısı olduğunu ifade etmiş; onların basın yolu ile bu konuları ısrarla dile getirmelerinin Hükûmetin harekete geçmesinde büyük tesiri olduğunu ifade etmiştir.²⁸³

Vaiz yetiştirmek amacıyla oluşturulan Medresetü’l-Vâizin diğer medreseler gibi Meşihat makamına değil, Evkaf Nezaretine bağlı olarak açılmış; açılış amacı ise Nizamname’nin ilk maddesinde şöyle duyurulmuştur:

“Ahkâm-ı Aliyye-i Kur’aniye ve sünen-i seniyye-i Nebeviye dairesinde mekârim-i ahlakıyeyi ve din-i mübin-i İslam’ın terakkiyât-ı medeniyeye hâdim hükm-i celile ve mevâiz-i hasene-i ictimâiyesini neşr ve ta’lim edecek erbâb-ı irşad ve du’ât yetiştirmek maksadıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti Müessesat-ı İlmiye Müdiriyyetine merbut olmak üzere ‘Medresetü’l-Vâizin’ namıyla bir daru’l-ulûm âli tesis olunmuştur.”²⁸⁴

Buradaki amaç, Kur’an ve sünnet çerçevesinde İslam’ın medeniyet kurup geliştiren bir din olduğunu gösterecek; İslam’ın faziletlerini, güzelliklerini karşısındaki cemaate anlatabilecek vaiz, mürşit ve kâmil insan yetiştirmek olmuştur. Bu amaçla kurulan Medresetü’l-Vâizin ilk önce Vâinî Efendi Medresesi binasında öğretime açılmış, daha

²⁸¹ Öcal, *Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba’dan İmam Hatip Liselerine*, s. 5.

²⁸² Medresetü’l-Vâizin Nizamname ve Ta’limatnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1329-1332.

²⁸³ Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 157.

²⁸⁴ Medresetü’l-Vâizin Nizamnamesi 1. madde.

sonra Bayezid Medresesine nakledilmiştir.²⁸⁵ Bu medresede okuyacak talebelerin gündüzlü olarak öğretime başlaması kararlaştırılmış ancak gelecekte yatılı olması planlanmıştır. Ayrıca tahsil süresi dört yıl olarak belirlenen bu medreseye her yıl giriş imtihanı ile kırk talebenin kabul edileceği belirtilmiştir.²⁸⁶ Nizamname’de bu medresede okuyacak talebelerin, devlet okulu öğrencilerinin sahip olduğu aynı hak ve özgürlüklere sahip olacağı duyurulmuş; talebelere aylık yüz elli kuruş verileceği açıklanmıştır.²⁸⁷

Medresede okutulacak dersler Nizamname’ye ek olarak verilmiş, programa yirmi ayrı ders konulmuştur. Bunlar: Tefsir, hadis-i şerif, kalam, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, siyer, tarih, coğrafya, Osmanlı edebiyatı, Arap edebiyatı, Fars edebiyatı, riyaziyyat (hesap, hendese, cebir), ilm-i hey’et, tabiiyyat (hikmet, kimya, mevâlid-i selâse), felsefe, ictimâ ve terbiye, hukuk, iktisat ve maliye, hıfzıssıha, hitabet ve beden eğitimidir.²⁸⁸

Programa bakıldığında dinî derslerin yoğun ve ön planda olduğu görülmekte; ancak edebiyat, tarih, coğrafya, hesap, hukuk, sağlık bilgisi vb. derslerin de oldukça geniş bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle beden eğitimi dersinin 20-35 yaş arası talebelere yaptırılacak olması da dersler açısından bir yenilik olmuştur.²⁸⁹ Nizamname’de bu Medresenin Evkaf Nezaretine bağlı bir müdür tarafından idare edileceği ve kurumda gerektiği kadar kâtip, memur ve hademe bulundurulacağı yazılmıştır.²⁹⁰ Ayrıca talebe kabul şartları üzerinde durulmuş ve şu maddeler belirlenmiştir:

- 20 ila 30 yaş arasında olmak
- Sabıkasız olmak
- Mezun olduktan sonra Evkaf Nezaretinin belirlediği yerde dört sene mecburi hizmet yapmayı kabul etmek
- Giriş sınavlarında başarılı olmak

²⁸⁵ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 4.

²⁸⁶ Nizamname, 2. madde.

²⁸⁷ Nizamname 3 ve 4. maddeler.

²⁸⁸ Nizamname, “Medresetü’l-Vâizinde Tedris Olunacak Ulûm ve Fünûnu Hâvi Cedvel, s. 5.

²⁸⁹ Öcal, **Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba’dan İmam Hatip Liselerine**, s. 5.

²⁹⁰ Nizamname, 6. madde.

Bu Medreseden mezun olan talebeler için Nizamname’de istihdam olunacakları yerler de açıklanmış ve askerî birliklerin imamlıkları ile vaizlik görevlerine doğrudan atanabilecekleri gibi Zeyl Meşihatleri olarak da adlandırılan selâtin camilerine²⁹¹ vaiz olarak atanabilecekleri ifade edilmiştir.²⁹²

İslamcı aydınlar, yayımlanan bu Nizamname’ye rağmen vaizler konusunda bekledikleri yenilenmeyi ve düzelmeyi görememişlerdir. Nitekim Nizamname’nin yayımlanmasından ve Medresetü’l-Vâizinin açılmasından yıllar sonra İslamcı aydınlara ait yazılarda ilk günkü şikâyet cümlelerinin benzerleri görülmektedir. Bu anlamda *Sebilü’r-Reşad* mecmuasında Medresetü’l-Vaizin Nizamnamesi’nden yaklaşık 7 yıl sonra çıkan bir yazıda vaizlerin hâlâ zamanın ihtiyacına uyacak konular seçmedikleri, akla mantığa uymayan mevzular arasında olan dünyanın koca bir öküzün boynuzları üzerinde durduğu mevzusunu anlattıkları ifade edilmiştir.²⁹³

Sebilü’r-Reşad mecmuasında çıkan başka bir yazıda vaazların ve vaizlere duyulan ihtiyacın öneminden bahsedilmiş; vaizlerin nasıl olmaları gerektiği maddeler hâlinde şu şekilde özetlenmiştir:

- Vaiz cemaate örnek davranış ve hareketlerde bulunmalıdır.
- Vaiz, şahsi çıkarlardan ve siyasi cereyanlardan kaçınmalıdır.
- Vaiz söyleyeceği şeyleri ölçüp tartmalı, konuyu güzelce belirlemeden kürsüye çıkmamalıdır.
- Vaiz kullanacağı kelimelere dikkat etmeli; cemaati rencide edecek, onları kırarak sözlerden uzak durmalıdır.
- Vaiz, cemaatin psikolojisini ve ihtiyacını konuşma yapmaya başlamadan önce tespit etmelidir.
- Vaiz, cemaatin dikkatinin dağılmasını engellemek için çeşitli konulardan bahsetmelidir.

²⁹¹ Padişahlar tarafından yaptırılan camilere selâtin cami denilir.

²⁹² Nizamname Füyuzat Bölümü, Madde 11, s. 4.

²⁹³ Siretî, “Vaazlar, Vaizler” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 481, 3 Haziran 1916, s. 134.

- Vaiz, cemaatinde bulunan kişilerin farklı kişilik özelliklerine sahip olduklarını göz önünde bulundurarak konuşmasını yapmalıdır.
- Vaiz, üzerinde duracağı konuyu cemaati sıkacak kadar uzun tutmamalı; cemaatin zihnini yoracak şekilde anlatmamalıdır.
- Vaiz, sözlerinin tesirini kaybetmemek için vakur bir duruş sergilemeli; cemaati lüzumsuz güldürecek şekilde konuşmamalıdır.²⁹⁴

İslamcı aydınların bu şekilde vaaz ve vaizlerde olmasını istedikleri özellikleri açıkladıkları ve olumsuzlukları belirttikleri yazıların Medresetü'l-Vâizinin kurulmasından on yıl sonra bile devam ediyor olması, bu kurumun yeterince etkili olmadığı ya da yeterince talebe mezun vermediği anlamına gelmektedir. Onlar bunun sorumlusunu Dersaadet'te [İstanbul] Bab-ı Meşihat, taşralarda müftü ve nâib efendiler olarak görmüş; onları İstanbul ve taşralarda bulunan yüzlerce dersiam efendileri ve birçok hakiki âlimleri organize edip görevlendirmek yerine meydanı cahil hocalara bırakmakla suçlamışlardır.²⁹⁵ Ayrıca İslamcı aydınlar yetkililerin vaizleri, dersiamlardan daha aşağı bir mertebeye indirmesinden de şikâyetçi olmuş; bundan dolayı Medresetü'l-Vâizine rağbetin olmadığını ifade etmişlerdir. Tüm bunlara ek olarak ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi-sosyal durum ile öğrencilerin askere alınmaları, hoca yetersizliği gibi nedenler de Medresetü'l-Vâizinin açılmasının ardından beklenen hizmeti verememesi ve yeterince talebe yetiştirememesinde etkili olmuştur.²⁹⁶

²⁹⁴ Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vaizler", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 589, 21 Şubat 1924, s. 266-267.

²⁹⁵ Mehmed Şemseddin, "Vaizler Meselesi", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 256, 7 Ağustos 1913, s. 352-354.

²⁹⁶ Doğan, **İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, s. 8.

3.2.2.2. Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba (İmamlar ve Hatipler Medresesi)

Osmanlı Devleti'nde imamlar²⁹⁷ Müslümanlar için büyük önem taşımış; imamlık görevinde bulunanlar sadece namaz kıldırarak kişi olarak değil halkı dinî anlamda bilgilendiren, onlara rehber olan ve ilmî anlamda bilgisi dâhilinde yardım eden şahıslar olarak görev almıştır.²⁹⁸ İmamlar gibi hatipler de Müslümanların toplumsal, dinî ve ahlaki konularda bilinçlenmesi için görev yapmış; cuma ve bayram günlerinde camide toplanan cemaate dünya ve ahiret ile ilgili konularda bilgi vermişlerdir.²⁹⁹

Genellikle medreselerde orta ve yüksek tahsile devam etmeden imam ve hatip olarak atanan bu kişiler, medreselerin bozulmasıyla birlikte ilmî açıdan yetersiz kalmış; zamanla bu görevi yerine getirmede aksaklıklar meydana gelmiştir. Yaşanan bu aksaklıklar II. Meşrutiyet Dönemi'nde halk ve aydınlar tarafından yoğun bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır.³⁰⁰ Özellikle İslamcı aydınlar, halkın ve ülkenin iyi yetişmiş imam ve hatiplere duyduğu ihtiyacın farkında olduğundan birçok alanda olduğu gibi bu alanda da yaşanan aksaklıkların giderilmesini istemiş ve yetkilileri harekete geçirmek için konuya ilişkin görüşlerini gündeme taşımışlardır.³⁰¹

3.2.2.2.1. İslamcı Aydınların Nizamname Öncesi İmam ve Hatiplere Yönelik Görüş ve Düşünceleri

İslamcı aydınlar, imam ve hatiplerin görevleri konusunda eski dönemlerde imamet görevini yerine getirmiş olan kişileri örnek göstererek beklentilerini ortaya koymuşlardır. Zira eski imamlar, Müslüman halka her türlü konuda bilgisi dâhilinde yardımcı olmaya çalışmış; mahalle halkının barış ve ahenk içerisinde olmasından fakir halkın gözetilmesine hatta Arapça ilmini de okutarak müderrisliğe kadar birçok

²⁹⁷ İmam: (Çoğulu eimme)

²⁹⁸ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 162.

²⁹⁹ Ergin, *a.y.*

³⁰⁰ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri*, s. 311.

³⁰¹ Mehmed Gıyaseddin, “Terakkiyi Temin için Islahı Vacip İki Esas”, s.58.

konudan sorumlu olmuşlardır. Buna ek olarak onlar halk için bir rehber ve yol gösterici konumundadırlar.³⁰²

İmamlar ve hatipler konusunda bu beklentiler içerisinde olan İslamcı aydınlar, yazdıkları makalelerinde bu konu üzerinde sıklıkla durmuş ve açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu anlamda 1910 yılının başında *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında konuyu gündeme taşıyan Hafız Mehmed Tahir, görev yapan hatip ve hutbeler hakkında bir yazı yazmış ve gözlemlerini paylaşmıştır.³⁰³ Yazısında hatiplerin ve hutbelerin çığırından çıktığını, yüce bir vazife olan hatiplik mesleğinin ehil olmayan ellere geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca hatiplerin halka hitap ederken hatalı ibareler kullandıklarından, farklı ses ve kıraat ile okuma yaptıklarından dolayı bir karışıklık oluştuğunu; bundan da üzüntü duyduğunu ifade etmiştir.³⁰⁴

Hafız Tahir ayrıca eskiden bu görevin senelerce tahsil görenlere, belagatte uzman olanlara ve söylediği sözde dinleyeni etki altında bırakacak özelliğe sahip kişilere verildiğini belirtmiş; şimdi ise hatiplerin sadece dua lafzını okuduklarını, anlaşılmaktan uzak ifadeler kullandıklarını ve bu görevi suistimal ettiklerini yazmıştır.³⁰⁵ Yazar, hatiplik yapacak kimsenin özelliklerini belirtmiş ve uyanık, cemaati neye teşvik edip nelerden sakındıracağını bilen, memleketin ruhuna ve ihtiyaçlarına vâkıf olan hatiplerin yetkililerce atanmasına dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

O dönem birçok meslekte görülen iltimas, hatır yolu ile göreve gelmelerden kaynaklanan bozulmaya bu yazıda da vurgu yapılmış; bu yolla gelen hatiplerin yaptıkları konuşmaların sınırlı, anlaşılmaktan uzak ve etkisiz olduğu anlatılmıştır. Yazıda ayrıca hatiplere de seslenilerek hutbe bir çeşit nasihat olduğundan dolayı yapacakları konuşmalarda halkın bilgisini dikkate almaları gerektiği vurgulanmış; aksi

³⁰² Hadimüddin, “Cemâ‘at-i İslâmiyye ve Köy İmamları”, *İslam Dünyası*, Cilt: II, Sayı: 3, t.y., s. 37; Hadimüddin, “İrşad Tarikleri”, *İslam Dünyası*, Sayı: 1, t.y., s. 10.

³⁰³ Edremitli Balcızade Hafız Mehmed Tahir, “Taşralarda Hutbe ve Hatipler”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: III, Sayı: 73, 27 Ocak 1910, s. 331.

³⁰⁴ Tahir, a.y.

³⁰⁵ Tahir, a.y.

takdirde hatalı yapılacak konuşmalardan ülkenin ve insanlığın kötü etkileneceği belirtilmiştir.³⁰⁶

İslamcı aydınlar, *Beyanü'l-Hak* mecmuası ile konuyu gündeme taşımaya devam etmiş; taşra ve köylerde görev yapan imam ve hatiplerin durumu hakkında bilgi vermişlerdir.³⁰⁷ Ankaravi Rıfat imzalı yazıda, ülkede bulunan imam ve hatiplerden birçoğunun konuşmalarının ilmî anlamda anlaşılmaz oldukları belirtilmiş; irfani seviyelerinin tasvir dahi edilemeyecek kadar kötü olduğu ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca imam ve hatiplerin bazılarının söyledikleri ibarelerin anlaşılır olmadığı, bazılarının da okuduğu hutbeyi kendisinin dahi anlamadığı; kıldırıkları namazların sıhhat derecesinin sorgulanması gerektiği üzerinde durulmuştur.³⁰⁸

Ankaravi Rıfat yazısının devamında müftü ve müderris gibi yetkililere seslenerek öneride bulunmuş; tüm bu sorunların giderilmesi için şehirden ve köyden bu göreve talip olanlara vilayet, liva ya da kazalarda hitabet dersi verilerek tecrübe kazanmalarının sağlanması ayrıca fıkıh, kitabet, hesap gibi ilimleri bilip bilmediğinin sorgulanması gerektiğini beyan etmiştir. Kısacası yazar, imam ve hatiplerin görevleri gereği bilmeleri gereken ilimlerden imtihan edilmesini istemiş; bu imtihanda ayrıca hutbenin anlamını bilip bilmediğine yetkililer tarafından bakıldıktan sonra atama yapılmasının daha uygun olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁹

İslam Dünyası mecmuasında konu ile ilgili yayımlanan başka bir yazıda ise Hadimüddin, mevcut imamların çoğunun cahil, bilgisiz, terakkiden uzak ve sürekli hurafelerden bahseden adamlar olduğunu belirtmiş; bundan dolayı halkın onlara saygıdan yoksun, çirkin ve adi bir kimseye bile davranılmayacak şekilde yaklaştığını anlatmıştır.³¹⁰ Hatta cemaatin nazarında imamların, köy kâhyası kadar bir değere sahip

³⁰⁶ Tahir, a.y.

³⁰⁷ Ankaravi Rıfat, “Taşra Müftü ve Müderris Efendilerinin Düş-i Hamiyet ve Fetânetine”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 98, 20 Şubat 1911, s. 1830-1831.

³⁰⁸ Rıfat, a.y.

³⁰⁹ Rıfat, a.y.

³¹⁰ Hadimuddin, “İslah-ı Medâris ve Fünûn-ı Cedide”, s 38.

olmadığını belirtmiş; imamların geçimini sağlayacak maaşlarının ancak bir çobanın aldığı ücret kadar olduğunu ifade etmiştir.³¹¹

O dönem imamların halkın gözündeki itibarını ve içerisinde bulundukları durumu göstermesi açısından Mehmed Akif Ersoy'un yazdığı bir makale önem taşımaktadır. Makalede bahsedilen olayın gerçekten yaşanıp yaşanmadığının belirtilmemiş olması, anlatılanın kurgu olma ihtimalinin bulunduğu anlamını taşımaktadır. Ancak dönemin önemli bir mecmuasında yer alması ve diğer mecmualarda imamların içerisinde bulunduğu durumu anlatan yazılarla paralellik taşımasından dolayı dikkate alınabilir nitelikte olduğu düşünülebilir. Makalede konu şu ifadelerle anlatılmıştır:

“Ramazan mollasının biri; köylüye, geceleri ‘yahu, vehüm, halidun’ duraklı ayetlerle terâvih kıldırması; gündüzleri de *Mızraklı, Kırk Sual, Kara Davud* gibi yaşını başını çoktan almış eserlerden va‘z etmiş.

Lâkin bayram gelince heybesini işlemeli çamaşırlarla, kesesini fitrelerle, zekâtlarla doldurmak şöyle dursun, cemaatin fukara-yı şâkirin kısmı yalnız adamcağızın selâmetine dua, ağniyâ-yı sâbirin zümresi ise sadece kendilerini duadan unutmamasını ricada bulunmuş! Belanın büyüğüne bakın ki: Biçare molla o aralık heybesini de çaldırması!

Şu bir ay süren geceli gündüzlü ibâdâtın nezd-i Bârî’de terâküm etmiş ecrini alabilmek için kıyameti beklemeye değil a, gelecek üç ayların vüruduna kadar pineklemeye bile tahammülü olmayan mollacağız bu saygı yoksulu cemaatten öfkelerini almak istemiş:

‘Ey köylü dayılar! Beni bütün ramazan çalıştırdınız; bugün on para vermedikten başka heybemi de çaldınız. Lâkin ettiğiniz yanınıza kaldı zannetmeyiniz. Ben Kadir Gecesi terâvih kıldırırken size ayeti mahsus yanlış okudum.’ demiş.

Köylüler hep bir ağızdan: ‘Hoca düşündüğün şeye bak! Sen bize ayeti yanlış okudunsa biz de namaza abdestsiz durduk!’ cevabını vermiş.”³¹²

Akif, yazısında bazı imamların geldiği itibarsız ve saygıdan yoksun durumu mizahi bir yolla ifade etmiş ve gelineen noktayı ortaya koymuştur. Yazısında sadece imamların

³¹¹ Hadimuddin, a.y.

³¹² Mehmet Akif Ersoy, “Hasbihal [-X]”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: II-IX, Sayı: 45-227, 16 Ocak 1913, s. 336.

durumunu değil Müslüman halkın da bilgiden ne kadar uzak olduğunu yansıtmaya çalışmıştır.

Yazılan tüm bu makalelere bakıldığında İslamcı aydınların sadece imamlar ve hatipler ile ilgili görüşlerini paylaşmadığı, bunun yanı sıra öneriler sunarak onlara yol göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hutbelerin nasıl olması gerektiği ile ilgili örnek hutbeler de yayımlamışlar; Müslüman halkın eğitilmesi için çalışmalar yapmışlardır.³¹³ Buna örnek olarak Arpacılar Camii Hatip Vekili Ali Şeyhü'l-Arap'ın camilerde verdiği hutbelerin mecmualarda yer alması gösterilebilir. Zira İslamcı aydınlar yayımladıkları mecmuaların her sayısında bir hutbeye yer vererek değişik konulardan oluşan otuza yakın hutbeyi okurlarıyla paylaşmışlardır.³¹⁴

İslamcı aydınların tüm bu çabalarının sürdüğü bir dönemde Devlet yetkilileri; 1912 yılının sonunda imamlar ve hatiplerde görülen sayı ve kalite yönünden yetersizliklerin önüne geçmek, onları bilgi ve bilinç açısından daha iyi bir dereceye getirmek amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezaretince Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebanın açılmasına karar vermiştir. Verilen kararda İslamcı aydınların kararlı tutumları ve yazdıkları makalelerin rolünün olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.2.2. Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba Nizamnamesi ve İslamcı Aydınların Görüşleri

Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba iki bölümden oluşmaktadır: İmam ve Hatiplik Bölümü, Ezan ve İlahi Bölümü.³¹⁵ Medresenin imam ve hatip yetiştiren kısmında Kur'an-ı Kerim nazariyatı, Kur'an-ı Kerim tatbikatı, malumat-ı kanuniye, ilm-i kelim, nikâh, talak, hitabet-i Arabiye nazariyatı, hitabet-i Arabiye tatbikatı, Türkçe hitabet ve

³¹³ Akşehirli Haşim, "İslah-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 254, 24 Temmuz 1913, s. 322; Trabzoni A. A., "Hayretlerim ve Ümitlerim", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 132, 23 Ekim 1911, s. 2386-2389; Yusuf Suad, "Hutbe", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı:10, 7 Aralık 1908, s. 204-207; Halim Sabit, "Hutbelere Dair Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviyye", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 12, 12 Kasım 1908, s. 180; Mehmed Ferid, "Hutbeler", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 30, 18 Mart 1909, s. 59.

³¹⁴ Ali Şeyhü'l-Arap, "Hutbeler Nasıl Olmalı", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 61, 4 Kasım 1909, s. 135.

³¹⁵ Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba Nizamnamesi, Düstur, Tertib-i Evvel, III, 15 Ağustos 1913, s. 500-504.

ahkâm-ı ibadet derslerinden oluşan bir müfredat programı belirlenmiştir.³¹⁶ Ezan ve İlahi Bölümünde ise Kur'an-ı Kerim nazariyatı, Kur'an-ı Kerim tatbikatı, ezan ve ilahi nazariyatı, ezan ve ilahi tatbikatı olmak üzere dört dersten oluşan bir müfredat programı uygulamaya konmuştur.³¹⁷

Bu ders programı ile eğitime başlayıp imam ve hatip yetiştiren bölümden altı kişi imtihana girmiş; üç kişi mezun olmuştur. Müezzinlik kısmında ise yedi kişi imtihana girmiş ve bunlardan altısı mezun olabilmıştır.³¹⁸ Bu rakamlara bakıldığında yeni açılan bu medreseden mezun olanların sayısının bir kasabanın cami ve mescitlerine dahi yetmeyeceği görülmektedir. Ayrıca yine bu rakamlar, bu medreselere halk tarafından rağbet gösterilmediğini ifade etmektedir. Bunun nedeni o yıllar Devlet'in ekonomik, siyasi ve sosyal buhranlar içerisinde bulunmasıdır. Ayrıca halk, bu mesleklerin bir geleceğinin olmadığını, verilen maaşın yetersiz olduğunu düşünerek çocuklarını bu okullara göndermemiştir.

Medresetü'l Eimme ve'l-Hutebanın açılmasından yaklaşık altı yedi yıl sonra bu konuda yazıların yer aldığı dönemin dergi ve gazetelerine bakıldığında bu medreselerin ülkenin geneline pek faydası olmadığını düşünüldüğü görülmektedir. Bu konuda Anadolu'nun birçok kasaba ve köylerinde hocalık yaptığını belirten Yakup Çelebi, imamlar hakkında 27 Kasım 1919 tarihinde bir yazı yazmış ve yaşadığı olayları paylaşmıştır. Yakup Çelebi, İstanbul'un yanı başında bulunan Bilecik iline gittiğini; orada bulunan Küplü nahiyesindeki camilerin hiçbirinde hoca olmadığını ifade etmiştir.³¹⁹ Ayrıca bu nahiyede ezan dahi okunmadığını ancak pazar kurulduğu günde civardan gelen başka imamların ezan okuyup namaz kıldırıldıklarını belirtmiştir. Bu durumun gezdiği diğer yerler için de geçerli olduğunu, imamı olan köy ve kasabalarda ise imamların ancak yüz yüze kuruş gibi çok az bir maaş aldıklarını hatta bunların da çoğu zaman verilmediğini anlatmıştır. O ayrıca bazı bölgelerde ahalinin köyünde

³¹⁶ Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 146.

³¹⁷ Kazıcı, **a.e.**, s. 148.

³¹⁸ Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri**, s. 312

³¹⁹ Yakup Çelebi, "Köy İmamları", **İtisam**, Cilt: II, Sayı: 52, 27 Kasım 1919, s. 622-623.

imam bulunsun diye dolgun bir maaş vermeye razı olduğunu, o yerlerde de imam bulunmadığını belirtmiştir.³²⁰

İslamcı aydınlar Nizamname'nin yayımlanmasından önce yaptıkları önerilerine Nizamname'nin yayımlanmasından sonra da devam etmişlerdir. Zira imamların içerisinde bulunduğu olumsuz durumlarda hiçbir değişiklik olmamıştır. Bu anlamda Mehmed Alim, 1 Ocak 1919 tarihinde yazdığı makalesinde o dönem görev yapan mevcut imamlardan hakkıyla istifade edebilmek için öncelikle onların ilmine ve şahsına hürmet edilmesi gerektiğini; bu sebeple de imamların içerisinde bulundukları sefaletten kurtarılması için maaşlarının iyileştirilmesinin şart olduğunu ifade etmiştir.³²¹ Bunun neticesinde bu denli önemli bir görevi yerine getiren imamların köylünün gözünde eski değerine ulaşmasını, onların baskısından kurtarılmasını hedeflemiştir. O, ayrıca birçok hocanın köylünün elinden geçimini kazandığından dolayı itibarını kaybettiğinden ve köydeki ağaların emrine girdiğinden bahsetmiş; hocaların köylünün hoşuna gitmeyecek şekilde vaaz ve nasihat ettiği takdirde köyden gönderildikleri gerçeğini ortaya koymuştur.³²²

İmamlar ve hatiplerin maaşları konusunda başka bir yazı Abdullah Edip tarafından 12 Şubat 1920 tarihinde yazılmıştır. Yazısında o, II. Meşrutiyet'ten sonra görev yapan bütün memurların maaşlarına Devlet tarafından zam yapılmasına rağmen imam, hatip ve müezzin gibi dinî görevleri yerine getiren kişilerin maaşlarına zam yapılmamasını eleştirmiştir.³²³ O ayrıca bazı cami gelirlerinin oldukça yüksek olmasına rağmen bunların oradaki görevlilere yansıtılmadığından bahsetmiş; yetkililerin özellikle taşralarda bulunan din görevlilerini hiç umursamadıklarını, bu görevlilerin sadece İstanbul'dakilerden ibaret olduklarını düşündüklerini belirtmiştir.³²⁴

Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebanın istenilen başarıyı yakalaması ve bunun neticesinde imamlar ve hatiplerin eski itibarlarını kazanması ve maaşlarının düzelmesi için İslamcı aydınlar çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Önerilerinin hükûmet

³²⁰ Çelebi, a.y.

³²¹ Mehmed Alim, "Köy İmamları", *İtisam*, Cilt: II, Sayı: 57, s. 700-701.

³²² Alim, a.y.

³²³ Abdullah Edip, "Taşra İmamlarından Bir Sada", *İtisam*, Cilt: II, Sayı: 63, 1 Ocak 1919, s. 792-793.

³²⁴ Edip, a.y.

tarafından organize edilmesini ve Meşihat makamınca ıslah edilmesini istemişlerdir.³²⁵ Buna göre İslamcı aydınlar; Müslüman halkı aydınlatacak, vaaz verecek, onları din ve dünya adına bilgilendirecek imamlar ve hatipler için şu önerilerde bulunmuşlardır:

- Görev yapacak hocaların senede bir kez merkeze çağırılıp birkaç ay eğitime tâbi tutulması,
- Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesinin taşra şubelerinin açılması, burada imam, hatip, müezzin ve muallim yetiştirilmeye gayret edilmesi,
- Müftülere doğrudan yetki verilmesi ve görevini yerine getirmeyen imamları görevden alabilme yetkisi tanınması,
- Müftülerin denetimine birkaç köy verilmek suretiyle orada görev yapan imamların takip edilmesi ve denetim sağlanması,
- Müftülerin de imamlar ve hatipler gibi denetime tâbi tutulması.³²⁶

İslamcı aydınlar, o dönem müftülerden bazılarının köyler ve köylüler ile hiç temasa girmediklerinden bahsetmiş; bu görevi yıllarca yaptıkları hâlde köylerin imam sorunuyla hiç ilgilenmediklerini bunun da denetlenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre bu şekilde yapılacak bir düzenleme ile sorunun ortadan kalacağı ve ileride şeyhülislamlık makamına gelecek kişilerin de yetişebileceği savunulmuştur.³²⁷

Bu kurumun açılması o dönem için büyük bir başarı olarak görülmüş; ancak çok az mezun vermesinden ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyal, kültürel ve ekonomik sebeplerden dolayı istenilen başarıyı yakalayamamıştır.³²⁸ Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, ülkenin maddi zorluklar içerisine girmesi ve medrese talebelerinin askere alınması ile sonuçlanmıştır. Medreseden alınan talebeler beş yıl süreyle cephede görev yapmış ve geri döndüklerinde tahsillerine devam edememişlerdir.³²⁹ Tüm bu sebepler medreseyi hem maddi anlamda zora sokmuş hem

³²⁵ Çelebi, "Köy İmamları", s. 622-623; Alim, "Köy İmamları", s. 701.

³²⁶ Alim, a.y.

³²⁷ Çelebi, "Köy İmamları", s. 623.

³²⁸ Şehabettin, "Köy İmamları Münasebetiyle" *İtisam*, Cilt: I, Sayı: 49, 9 Kasım 1919, s. 573-576.

³²⁹ Şehabettin, a.y.

de başarılı olmasını engellemiştir. Daha sonra bu Medrese, Medresetü'l-Vaizin ile birlikte iki ayrı şube olarak Medresetü'l-İrşad çatısı altında birleştirilmiş ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir.

3.2.3. Medresetü'l-İrşad

Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı olarak açılmış olan ve vaiz, imam, hatip gibi görevlileri yetiştiren Medresetü'l-Vâizin ile Medresetü'l Eimme ve'l-Huteba; 1919 yılında Medresetü'l-İrşad³³⁰ bünyesinde birleştirilmiş ve yönetimleri şeyhülislama bağlı olan Meşihat makamına bırakılmıştır.³³¹ Farklı şubelere ayrılan bu medrese, biri Vâizin diğeri Huteba ve Eimme adıyla iki kısımdan oluşturulmuş ve eğitim öğretim vermeye başlamıştır.³³²

Vâizin Şubesinin eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiş ve her yıl on öğrencinin kayıt yaptırmasına karar verilmiştir. Bu öğrencilere her ay 100 kuruş burs verilmesi ayrıca orada eğitim gördükleri süre boyunca yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlarının karşılanması da alınan kararlar arasında yer almıştır.³³³ Bu durum Vâizin Şubesi talebesinin, medresede yüksek eğitim alan talebelerin yararlandığı haklardan yararlanacağı anlamına gelmiştir.³³⁴

Bu şubenin ders programında tefsir, hadis, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, ahkâm-ı evkaf, mezâhib-i İslamiye ve turuk-ı aliyye, edyan, ilm-i ahlak, siyer-i Nebi ve tarih-i İslam, Türk edebiyatı, Farisî edebiyatı, felsefe tarihi, hıfzı's-sıhha, hitabet ve meviza gibi dersler yer almıştır.³³⁵ Bu dersleri başarı ile verip ruus alma hakkını kazanan talebelere Zeyl Meşihatlerine; Kara ve Deniz Askerî Kıta imamlıklarına; vilayet, liva ve kasaba vaizliklerine tayin olma hakkı verilmiştir.

³³⁰ Esasen bu tarih (1919) çalışmamızın sınırlarını aşmakta ise de yapılan düzenleme ile II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki medrese ıslahat çalışmalarının devamı olması, ulaşılan son noktayı ortaya koyması ve taşıdığı önemden dolayı ele alınması uygun bulunmuştur.

³³¹ Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri ıslah etme teşebbüsleri ve Kapatılmaları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 4, Yıl: 1990, s. 539; Öcal, **Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'dan İmam Hatip Liselerine**, s. 11.

³³² "Medresetü'l-İrşad Teşkilatı", *Ceride-i İlmiyye*, Cilt: VII, Sayı: 51, 24 Kasım 1919, s. 1639-1641.

³³³ "Medresetü'l-İrşad Teşkilatı", s. 1639; Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, s. 164.

³³⁴ "Medresetü'l-İrşad Teşkilatı" s. 1640.

³³⁵ "Medresetü'l-İrşad Teşkilatı" s. 1641; Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, a.y.

Medresetü'l-İrşad bünyesinde bulunan İmam ve Hatip Şubesinin eğitim süresi ise iki yıl olarak belirlenmiş; burada okutulacak ders programında tertil-i Kur'an-ı Kerim, fıkıh, tevhid, hadis, ahlak, hitabet, malumat-ı kanuniyye, usûl-i inşa ve musiki gibi dersler yer almıştır. Ayrıca bu şubeden mezun olanların imamlık, hatiplik ve müezzinlik gibi görevlere atanmasına karar verilmiştir.³³⁶

Medresetü'l-İrşadın faaliyete başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Şer'îye Vekâleti Tedrisat Umum Müdürü olarak görev yapan Ahmed Hamdi Aksekili bu kurumun aksayan yönlerini tespit etmek ve bu doğrultuda bir rapor oluşturmak için 1922 yılında imam ve hatip yetiştiren şubeyi ziyaret etmiştir.³³⁷ Bu ziyaret *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında haber olarak verilmiş; Ahmed Hamdi Aksekili'nin sadece İrşad Medresesi için değil daha önce de Daru'l-Hilafe Medresesi için de bir rapor³³⁸ hazırlayıp bu kurumların ıslahı için çalıştığı bilgisi paylaşılmıştır.³³⁹

Mecmua bu açıklamalardan sonra Şer'îye Vekâletine sunulmak üzere hazırlanan bu raporun suretini yayımlamıştır. Aksekili, raporun girişine vaizlerin önemini anlatarak başlamış; onların bilmeleri gereken ilimleri telaffuz etmiş ve Hz. Peygamber'in vârisleri olduklarını belirtmiştir. Ancak o günün vaizlerinin çoğunun bu özellikleri taşımadığını, görevlerinin mesuliyetini ve azametini idrak edemediklerini ifade etmiş; bunun önüne geçmek isteyen bazı önemli devlet adamlarının sekiz dokuz sene önce Medresetü'l-Vâizin adında bir müessese açtığını yazmıştır. Aksekili daha sonra bu kurumun Medresetü'l Eimme ve'l-Huteba ile birleştirilerek Medresetü'l-İrşad adı altında eğitime başladığını beyan etmiş ve bu kurumun şubeleri hakkında ayrı ayrı açıklamalarda bulunarak Vâizin Şubesi ile ilgili fikrini şöyle ifade etmiştir:

“...Medreseyi bu defaki ziyaret ve teftişimde pek elim bir vaziyette buldum. Vuku' bulan tetkikâttan anladığıma nazaran işbu müessese-i İslamiyenin Vâizin kısmına bidâyetten dâhil olan talebenin adedi yüz elliye mütecâviz olduğu hâlde

³³⁶ Öcal, **Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'dan İmam Hatip Liselerine**, s. 13.

³³⁷ Ahmed Hamdi Aksekili, “Medresetü'l-İrşad”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 604, 21 Haziran 1923, s. 142-144; “Medresetü'l-Vâizin Hakkında Layiha”, **Mahfil**, Cilt: IV, Sayı: 38, 1923, s. 22-26.

³³⁸ Ahmed Hamdi Aksekili, “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 522, 18 Ocak 1923, s. 11-16.

³³⁹ Aksekili, “Medresetü'l-İrşad”, s. 142.

bunlardan kısm-ı küllisi devre-i tahsililerini ikmal etmeksizin Harb-i Umûmi bâdiresinde mertebe-i şehâdeti ihraz etmiş ve bu sûretle müesseseye bir durgunluk ârız olmuştur. Hükümet-i sâkîta zamanında şeyhülislam ile Evkaf nâzırının neye müstenid olduğu gayr-ı ma'lûm olan bir emr-i şifâhileri ile medresenin bir sene mesdud kalması da bu müesseseyi büsbütün geriletmiştir...³⁴⁰

Aksekili raporunda bu şubeden o güne kadar kırk kadar talebenin ruus belgesi aldığını, bunlardan sadece yedi sekiz tanesinin Ders Vekâletince vazifelendirildiğini diğer mezun olanların ise acınacak bir sefalet ve perişanlık içerisinde kaldığını belirtmiştir. Meşihat makamı ise 1919 yılından 1921 yılına kadar devam eden sürede Vâizin Şubesinden on kişinin mezun olduğunu açıklamıştır.³⁴¹ Bu durumda Aksekili'nin verdiği rakamın, Medresetü'l-Vâizin başından itibaren verdiği mezun sayısını yansıttığı düşünülebilir. Ancak bu rakamların yine de Vâizin Şubesinden mezun olanların sayısını tam olarak yansıttığını söylemek mümkün değildir.

Vâizin Şubesi hakkında bu bilgilerin yanı sıra Aksekili, İmam ve Hatip Şubesi ile ilgili bilgiler de vermiş ve bu şubenin o tarihte çoğunun kapatılmış olduğunu raporunda bildirmiştir. Raporda ayrıca bu dinî müesseselerin yeniden görevlerini yerine getirebilmeleri için idaresinin ve programlarının yeniden esaslı bir şekilde ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bunu maddeler hâlinde ele almıştır. Bu maddeleri şöyle özetlenmek mümkündür:

- 1- İstanbul'da bulunan Medresetü'l-İrşad, Anadolu'nun önemli merkezlerinden birine nakledilmeli. Böylece Anadolu'ya gitmek istemeyen dersiamların orada görev almaları; taşra halkı ve talebeleri onlardan istifade etmeleri sağlanmalıdır.
- 2- Vaizliğin önemi üzerinde durularak programın acilen ıslahına gidilmelidir.

³⁴⁰ Aksekili, **a.e.**, s. 143.

³⁴¹ “Medresetü'l-İrşad-ı Vâizin ve Eimme ve Huteba Şubelerinden 336 Senesi Bâ-şahâdetname Neş'et Eden Efendilerin Esâmisidir”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: VII, Sayı: 62, s. 1995-1996; “Medresetü'l-İrşad İmtihan-ı Umumiyyesinde Mezuniyet-i Ruus Alanlar ile Terfi-i Sınıf Eden Efendilerin Esamisi”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: VII, Sayı: 71, s. 2300.

- 3- Vâizin Şubesine her sene Sahn mezunlarından veya o ölçüde eğitim görmüş kişilerden imtihan edilmek suretiyle burslu yirmi talebe seçilmelidir.
- 4- Medreselerin eğitimini denetleyecek, dolgun bir maaşla çalışacak bir heyet belirlenmeli ve bu heyetin kalıcılığı için kanun çıkarılmalıdır.
- 5- Vâizin Şubesinden mezun olan vaizler taşrada gayeye göre tayin edilmelidir.
- 6- Vâizin Şubesinden mezun olanlar Anadolu’da seyyar vaizler, alay müftüsü, tabur imamı ve tüm sefaretlere imam olarak vazifelendirilmelidir.
- 7- Anadolu’da görev yapacak seyyar vaizlerin maaşları 1.000-3.000 kuruş aralığında olmalıdır.
- 8- İrşad Medresesinden mezun olan bir efendiye önce bin kuruş maaş verilmelidir. Bu şekilde maaş alan kişi devlet tarafından uygun görülen yerde vazifelendirilmeli ve en nihayetinde bir vaizin sahip olacağı üç bin kuruş maaşa nail olmalıdır.
- 9- Vaizlerin görev tanımı yapılmalıdır. Sadece kürsüye çıkıp nasihat etmemeli, her gittiği yerde İslami bir teşkilat oluşturmali; köyleri dinî ve ahlaki anlamda ihya etmeli; idari, iktisadi, zirai her türlü refahını temin edecek ameli vasıtalarla çalışmalıdır. Bu husus bir talimatname ile tespit edilmelidir.
- 10- İmam ve hatip yetiştiren şube her sene onar efendi almalıdır. Bu efendiler daha ziyade kendi memleketlerinin ihtiyaçlarını temin etmelidir.
- 11- Bu iki şubede yüz talebe bulundurulmalı ve bu talebelerin her sene evkaf bütçesinden iâşeleri, vaizlerin maaşları verilmelidir.
- 12- Taşrada bulunan bütün vakıfların gelirlerini denetleyecek bir komisyon kurulmalıdır. Tüm bu zikredilen hususları tetkik edecek bir ilmî encümen oluşturulmalı ve bu encümen derhal işe başlamalıdır.
- 13- Medreselere ait vakıflar bir çatı altında toplanmalı, medreseleri asrın gerektirdiği şekilde vücuda getirmeli, yatılı olacak şekilde yeniden ayarlamalar yapılmalı ve özellikle Evkaf tarafından bu çalışmalara layık olan ehemmiyet verilmelidir.³⁴²

³⁴² Aksekili, “Medresetü’l-İrşad”, s. 144.

Aksekili bu raporunda medresenin fiziki yapısından talebenin eğitim hayatına ve din görevlilerinin tayin edilmelerinden maaşlarına kadar pek çok konu üzerinde durmuştur. Özellikle medreseler için nicelikten ziyade nitelik üzerinde durduğu görülmüştür. Zira o, İstanbul’da yüz seksen medresenin yerine birçok bölüm ve binlerce talebeyi barındıran bir külliye’nin varlığını tercih ettiğini ifade etmiştir.³⁴³

Ayrıca Aksekili’nin bu medreseler ile ilgili yazdığı rapora bakıldığında aynı şikâyetlerin hiç değişmeden devam ettiği ve hiçbir gelişme yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi bunda hem ülkenin içerisinde bulunduğu savaş hâli hem maddi imkânsızlıklar ve hem de medreselere gösterilen ilginin azlığı etkili olmuştur. Bu şartlar içerisinde Medresetü’l-İrşad iki yıl daha eğitim verdikten sonra Devlet tarafından kapatılmıştır.

3.2.4. İslamcı Aydınların Medreselerin Kapanmasına İlişkin Görüşleri

Devlet, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM’den geçtikten sonra 6 Mart’ta yayımlanarak yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu³⁴⁴ ile medreselerin tamamını Maarif Vekâletine devretmiş; bir süre sonra da tüm medreselerin kapatılmasına, yerine İmam ve Hatip mekteplerinin açılmasına karar vermiştir.³⁴⁵ Ancak alınan bu karardan yaklaşık yedi ay sonra İslamcı aydınlara ait yazılara bakıldığında Devlet’in açtığı bu yeni imam ve hatip yetiştiren mektebin de başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Zira onlar bu mektebin tamamen bir keşmekeş içerisinde olduğunu belirtmiş; programlarının anlaşılmasız ve uygulanmaktan uzak olduğunu ifade etmişler ve şöyle yorumlamışlardır:

“...Şimdiye kadar birkaç defa söylendiği gibi bir daha söyleyelim ki İmam ve Hatip mekteplerinin memlekete imam ve hatip yetiştirmesi imkânı yoktur. Eğer o uğurda para sarf olunursa yazıktır. Eğer memlekete imam ve hatibin lüzumu yoksa o name-i mektep bulundurmamak abestir. Lüzumu varsa bir çaresine

³⁴³ Aksekili, a.y.

³⁴⁴ Tevhid-i Tedrisat Kanunu (TTK), Düstur Tertip: 3, Cilt: V, s. 322.

³⁴⁵ TTK, 4. Madde.

bakmalıdır. Bu hâl böyle devam ederse memlekette imam ve hatip yapacak kimse bulamayacağız...”³⁴⁶

Yazıda ayrıca o dönem yetkililerin, görev yapan mevcut imam ve hatipleri beğenmediğinden ancak şimdi Maarif Vekâletinin aynı imam ve hatipleri yetiştirmek için gereksiz masraf yapmasına rağmen başarısız olduğundan bahsedilmiş ve bu kurumun başladığı işi bitiremediği anlatılarak eleştirilmiştir.³⁴⁷ Aynı mecmuanın bir sonraki sayısında ise Tire’de bulunan İmam ve Hatip Mektebinin yetkililer tarafından lağvedildiği şu sözlerle duyurulmuştur:

“...Bir vakitler büyük âlimler, müellifler yetiştiren Tire’ye bir İmam ve Hatip Mektebini çok gördüler. Mektep lağvedildi. Yirmi beş cesim köylere, edâ-yı salât edilen yirmi büyük cevâmi‘ ve o nisbetde ma‘mur mesâcide mâlik olan Tire; bugün bu hususda en kat‘i ihtiyaçlarını tatmin edecek, vezâif-i diniyelerini ifâ edecek şahsiyetleri yetiştiren bir daru’l-irfandan mahrum bulunuyor...”³⁴⁸

Bu medresenin kapatılması ile eğitimde merkez konumda olan bu kurumda okuyan elliden fazla talebe okulsuz kalmış, dolayısıyla eğitimlerine son verilmiştir.³⁴⁹ Bundan kısa bir süre sonra da Ödemiş, Edirne, Niğde’de bulunan Medresetü’l Eimme ve’l-Huteba lağv edilerek kapatılmıştır.³⁵⁰ Toplamda yirmi dokuz merkezde açılan bu yeni okullar bu şekilde birer ikişer kapatılmış, 1925-1926 öğretim yılında yirmi tane kalmıştır. Bir yıl sonra ise sadece İstanbul ve Kütahya’da birer okul kalmış; 1929-1930 yılında ise tamamen kapatılmıştır.³⁵¹

³⁴⁶ “İmamsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 620, 9 Ekim 1924, s. 347-348.

³⁴⁷ “İmamsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?”, a.y.

³⁴⁸ E. F., “Tire İmam ve Hatip Mektebi Lağvedildi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 621, 16 Ekim 1924, s. 366.

³⁴⁹ E. F., a.y.

³⁵⁰ “İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXV, Sayı: 627, 27 Kasım 1924, s. 46.

³⁵¹ Halis Ayhan, “İmam-Hatip Lisesi”, **DİA**, Cilt: XXII, 2000, s. 191.

Halis Ayhan, bu mekteplerin genelde talebenin rağbet göstermemesinden dolayı kapatılma noktasına geldiği gibi yanlış bir izlenim oluştuğunu ancak bunun başka nedenleri de olduğunu ifade etmiş; bunlar arasında sorumlu makamların ilgisizliği ve mezunlarını gelecek kaygısına itecek şekilde kararlar almış olmalarını göstermiştir. Zira mezun olanlar daha sonrasında yüksek bir okula kabul edilmemiş, 1927 yılından itibaren din görevlilerinin memur statüsü de ellerinden alınmıştır.³⁵²

İslamcı aydınlar ise medreselerin kapatılması konusundaki fikirlerini yine yayımladıkları makaleler yoluyla ifade etmişlerdir. Tevhid-i Tedrisat Kanununun yayımlanmasından yaklaşık 9 ay sonra 27 Kasım 1924 tarihinde Sebilü'r-Reşad'da yer alan bir yazıda medreselerin kapatılmasındaki asıl gayenin; hükûmetin ülkede bulunan bütün dinî kurumları kapatıp bitirmek olduğu şeklinde izah edilmiştir. Yazıya göre bu amaçla devlet yönetiminde bulunan kişiler önce Türkiye genelinde bütün medreseleri kapatmış; kısa bir süre sonra da İmam ve Hatip yetiştiren bu kurumların varlığına son verme amacını taşımaktadır.³⁵³

23 Aralık 1924 tarihili *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yer alan başka bir yazıda ise hükûmetin konservatuvar açarak musiki ve tiyatro mektepleri kuracağı duyurulmuş ve medrese yerine bu kurumların faaliyet göstereceğinden bahsedilmiştir.³⁵⁴ Yazıda Maarif Vekâletinin bu mektepleri bütün Anadolu'da kapatmış olduğu üç dört yüz medrese yerine mi açacağı sorusu sorularak konuya ilişkin duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.³⁵⁵

İslamcı aydınlar, medreselerin kapatılmasından sorumlu gördükleri Maarif Vekâleti'ni makaleleri ile eleştirmişlerdir Bu anlamda Sebilü'r-Reşad mecmuasında 6 Kasım 1924 tarihinde yer alan yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

“...Herhalde bir Maarif vekilinden beklenen şey, tiyatroculuk cemiyyeti tesisi değildir. Maarif vekili memleketin her tarafında yüzlerce müessesat-ı diniyyeyi

³⁵² Ayhan, a.y.

³⁵³ “İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor”, s. 46.

³⁵⁴ “Maarif Vekâletinin Tiyatro Mektepleri”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: XXIV, Sayı: 622, 23 Aralık 1924, s. 381.

³⁵⁵ “Maarif Vekâletinin Tiyatro Mektepleri”, a.y.

gayr-i kanuni olarak sed ettikten sonra şimdide tiyatroculuğu himaye için cemiyyet teşkil edenler miyânına dahil oluyor. On altı bin talebenin ulum-ı diniyye tahsil ettiği üç dört yüz medreseyi sed eddiği zaman hayatımın en zevkli günü addettiğini söyleyen bir Maarif Vekilinin tiyatroculuğu himaye etmesi o kadar garib görülmez...”³⁵⁶

Yazıda Maarif Vekili, ülkenin her bölgesinde bulunan yüzlerce dini kurumu kapatmakla; ardından tiyatroculuğu himaye edecek bir cemiyyeti kurmakla itham edilmiştir. Vekilin binlerce talebenin eğitim gördüğü yüzlerce medreseyi kapattığından dolayı zevk aldığını ifade etmesi ise tiyatroculuğu himaye etmesi kadar garip karşılanmıştır. Yazının devamında ise asıl garip olanın Müslüman bir ülkede böyle bir vekilin görev almış olduğu ifade edilmiştir.¹ Benzer bir yazı aynı mecmua üzerinden 18 Aralık 1924 tarihinde yayımlanmış ve “Ders Vekili Muhterem Şükrü Bey Efendi” ifadesi kullanılarak tiyatroculuk cemiyyetinin hamisi olduğu hicvedilmiştir.²

Son söz olarak Yahya Afif, medreselerin fâniler zümresine karıştığını belirtmiş; ancak feyz akan kalıcı eserler bırakmış olduğu için yok olup kaybolmayacağını ifade etmiştir. O ayrıca medreselerin geride bıraktığı eserlerin ve bu eser sahiplerinin daima şükran ile yâd edileceğini, hatıralarının millette daima yaşayacağını belirtmiştir.³

İslamcı olarak bilinen aydınlar, ulema, müderris, müellif, muharrir ve münevverler, II. Meşrutiyet dönemi boyunca medreseyi yeniden sistemin merkezine taşımak ve eski etkili günlerine döndürmek için çaba sarf etmişlerdir.⁴ Ancak onların tüm bu gayretlerine ve kapanmasına ilişkin itirazlarına rağmen medreseler, 6 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kapatılmıştır.

³⁵⁶ “Maarif Vekilinin Tiyatroculuğu Himayesi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 624, 6 Kasım 1924, s. 411.

³⁴⁹ Maarif Vekilinin Tiyatroculuğu Himayesi”, **a.y.**

³⁵⁰ “Tiyatroculuk Hamileri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXV, Sayı: 630, 18 Aralık 1924, s. 94.

³⁵¹ Yahya Afif, “Fani Medreselerin Baki Eserleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 598, 24 Nisan 1924, s. 413.

³⁵² Çalışmamızın II. Bölüm’ünde İslamcı aydınların medreselerin ıslahı ile ilgili söylemleri, istekleri ve önerileri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

SONUÇ

II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli fikir hareketleri arasında yer alan İslamcılık akımının doğuşuna etki eden sebeplere bakıldığında sadece aynı coğrafyada değil tüm dünyada yaşanan siyasi ve fikrî gelişmelerin etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan biri 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali olmuştur. Bunun sonucunda bütünleştirici kimlik ve uluslaşma bilinci ortaya çıkmış; bu da milliyetçilik fikrinin doğmasına neden olmuştur.

Milliyetçilik fikri hızla yayılmış ve zaman içerisinde çok uluslu imparatorlukların parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti de bu hareketten olumsuz etkilenmiş; Avrupalı büyük devletler, bir yandan özellikle Balkan topluluklarının çok geçmeden de Arap toplulukların ulus bilincini uyandırıp onları isyana teşvik ederken diğer yandan da bu toplumların haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmışlardır. Bunun sonucunda özellikle farklı dinleri ve dilleri içinde barındıran Balkan ve Arap coğrafyalarındaki vilayetlerde isyanlar başlamış; isyancı topluluklar, Batı'nın desteği ile bağımsızlıklarını elde etmek istemişlerdir. Nitekim 1829 yılında Yunanistan, 1878 yılında Sırbistan, Romanya ve Karadağ; 1908'de Bulgaristan, 1912 yılında Arnavutluk Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir.

Arap coğrafyasında da durum bundan farklı olmamış; milliyetçilik hareketleri Suriye, Lübnan ve Mısır'da yayılmaya başlamıştır. Bölgede açılan yabancı okullar ve Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri neticesinde önce Hristiyan Araplar ardından tüm Araplar arasında milliyetçilik fikri uyanmış ve eyleme geçilmiştir.

Milliyetçilik hareketlerinin sebep olduğu dış olumsuzlukların yanında Osmanlı Devleti iç sorunlarla da uğraşmaya başlamış; askerî, siyasi, ekonomik konular ile teknolojinin yetersizliği, askerî disiplinin oturtulamaması vb. nedenlerden dolayı problemler giderek artmıştır. Bunun önüne geçmek için III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) olumlu adımlar atılmaya başlanmıştır. III. Selim'in görevlendirdiği ekibin hazırladığı ıslahat programı bilindiği üzere Nizam-ı Cedid olarak adlandırılmıştır. Nizam-ı Cedid, pek çok alanda kapsamlı bir ıslahat hareketi olmakla birlikte özellikle orduyla ilgili olan adımlar öne çıkmıştır. Buna göre mevcut askerî ocakların

azaltılması, yenileştirilmesi, Batı tarzında yeni bir yaya ordusunun kurulması, yeni savaş tekniği eğitimi yapacak kurumların oluşturulması vb. konular başta gelmiştir.

III. Selim'in ardından padişah olan II. Mahmud (1808-1839), amcası III. Selim tarafından başlatılan ancak Kabakçı Mustafa İsyanı (1807) ile önü kesilen yenilikleri kalıcı olacak şekilde yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Bunun için 1826 yılında yeniliklerin önünde en büyük engel olarak gördüğü Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırmış; Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adlı Batı tarzında teşkilatlandığı yeni bir ordu kurmuştur. II. Mahmud, İslam zihniyeti ile Batılı düşüncüyü bağdaştırarak modernleşme arayışına girmiş; sadece askerî alanda değil bürokratik yapıda, eğitim kurumlarında, gayrimüslim azınlık ve Batılı yaşam tarzı vb. konularda birçok yenilik ortaya koymuştur. Ayrıca o, şartlarının çoğunu hazırladığı ve olgunlaştırdığı Tanzimat Fermanı'nı uygulamaya koymak istemiş ancak buna ömrü yetmemiştir. Kendisinden sonra tahta çıkan oğlu Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (1839-1861), 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı kabul edilmiştir. Babıali, ulema ve yabancı devlet adamları huzurunda okunan fermana Müslüman ya da gayrimüslim bütün Osmanlı halkının can, mal ve ırz emniyetinin; din, dil, ırk ve soy farkı gözetilmeksizin korunacağı beyan edilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ardından yine aynı hükümdar döneminde, 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Amaç, Tanzimat kanunlarıyla çıkarılmış ancak tam uygulanamamış olan kararların pekiştirilmesi olmuştur. Fermana, Osmanlı'da yaşayan ve gayrimüslim halka Tanzimat Fermanı ile verilmiş haklar tekrarlanmıştır. Her iki ferman da azınlıklara getirdiği yeni haklarla bu toplulukların devlete bağlılığını artırmak, milliyetçi isyanları önlemek, Batı'nın Osmanlı iç işlerine karışmasını önlemek, diplomatik yalnızlıktan kurtularak toprak bütünlüğünü korumak gibi politik amaçlar taşır.

Bu amaçlar arasında özellikle gayrimüslim tebaanın uluslaşma sürecinin önüne geçmek, Fransız İhtilali'nden sonra meydana gelen bağımsızlık hareketlerini önlemek ve Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştıracak eşitlik prensibini hayata geçirmek öne çıkmıştır. Bu doğrultuda devlet "Osmanlı Milleti" fikrini hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Böylece Osmanlı yönetimi altında dilleri, dinleri, ırkları birbirinden farklı olan Arap, Arnavut, Boşnak, Ermeni, Rum, Bulgar, Sırp, Romen, Yahudi vb.

Osmanlı vatandaşı pek çok unsurun; “İttihad-ı Osmânî” (Osmanlı birliği) kavramı altında bir araya getirilmesini hedefleyen Osmanlıcılık fikri hayata geçirilmeye çalışılmış ve bu sayede Devlet’in çöküşten kurtarılması planlanmıştır.

Osmanlıcılık fikri Müslümanlar açısından kerhen kabul edilebilir bir hareket olsa da gayrimüslimler açısından durum farklı olmuştur. Osmanlıcılığın onları bağımsızlık hareketlerinden vazgeçirmeye yönelik yapay bir kimlik niteliğinde olduğunu düşündüklerinden onlar için bu hareket fazla anlam taşımamıştır. Tanzimat bürokrasisinin önemli isimleri olan Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Emin Âli Paşa ve Keçecizade Fuad Paşa’nın Osmanlı siyasi bütünlüğünü korumak için tek çare olarak gördükleri Osmanlıcılık projesi, gerek azınlıkların meseleye yaklaşımı gerek 1865’ten itibaren ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketinin muhalefeti nedeniyle başarılı olamamış ve siyasi sahnede yerini İslamcılığa bırakmıştır.

Yeni Osmanlılar Hareketinin temel amacı da aslında Osmanlılar gibi Osmanlı Devleti’ni kötü gidişattan kurtarmak, ihya etmek ve eski gücüne kavuşturmak olmuştur. Fakat Babıali bürokrasisi ile olduğu kadar kendi aralarında da derin görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Bu yönüyle mütecanis (homojen) bir kitle görüntüsünden uzak kalmışlardır. Hükûmete muhalefet ettikleri temel konular arasında; yapılan yeniliklerin devletin lehine olmadığı, Müslümanlar açısından yetersiz olduğu, gayrimüslimlere aşırı haklar verildiği, azınlıklara iktisadi ve kültürel sahada tanınan hakların onların bağımsızlık çabalarını kamçılayacağı, kontrolsüz Batılılaşma çabalarının kültürel yozlaşmaya sebebiyet vereceği yönünde hususlar yer almıştır.

Osmanlıcılık ideolojisi, azınlık isyanlarının ve ayrılıkların önüne geçemeyince aydınlar da yavaş yavaş İslamcılık fikrine evrilmişlerdir. Özellikle II. Abdülhamid Devri’nden itibaren devlet politikalarına yön veren fikir bu olmuştur.

II. Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıktıktan sonra devletin birlik ve bütünlüğünün korunabilmesi ve dayanılmaz hâle gelen dış baskıların hafifletilmesi için yeni bir ideolojik temel arayışına girmiştir. O devletin başına gelen tüm bu felaketlerin başlıca sebebinin İmparatorluğun din vahdetsizliği olarak kabul etmiştir. Bunun için yeniden

İslam'a ve İslamcı düşüncelere dönüş yapmak istemiş ve İslamcılık planını devreye sokmuştur.

II. Abdülhamid'in İslamcılık fikrini devletin iç ve dış politikasında etkin unsur hâline getirmesinde:

- a. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman-Hristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi,
- b. Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehinde müdahaleleri,
- c. Hemen bütün İslam ülkelerini sömürgeleştirmiş bulunan Batılı devletlerin Osmanlı topraklarına da sahip olduğu doğal kaynaklar nedeniyle göz koymuş olmaları,
- d. İslam dünyasında İslam ittifadı lehinde fikir cereyanlarının belirmesi vb. sebepler yer almıştır.

Bundan dolayı İslamcılık bir politika olarak II. Abdülhamid Dönemi'nde benimsenmiş, savunulmuş ve çok yönlü olarak yürütülmüştür. O, bu siyaseti yürütürken halife sıfatını ön planda tutmuş, hac faaliyetine ve hacılara ilgi göstermiş; Arap vilayetlerinin gelişmesine katkı sağlamış ve dinî öğretime önem vermiştir.

II. Abdülhamid siyasi, sosyal ve ekonomik çalışmaların yanı sıra eğitimin üzerinde önemle durmuş ve bu konuda çalışmalar yapmıştır. Onun döneminde (1876-1908) eğitim teşkilatının yeniden yapılandırılması, mektep binalarının sayılarının artırılması, daha önce açılmış olan okulların yeniden düzenlenmesi vb. konuların üzerinde durulmuştur. Bundan daha önemlisi de okullarda okutulacak ders ve konuların programları yeniden düzenlenmiştir. Aynı uygulamaların benzeri medreseler için tam olarak yapılmamış olsa da 1877 yılında şeyhülislamlıkta oluşturulan İlim Meclisi tarafından talebelerin ders yönetimine dair nizamname meydana getirilmiştir. Ayrıca müderrisler için ileriye dönük birtakım çalışmalar başlatılmış; düzenlemeler ile maaşlarından bir miktar kesinti yapılarak emeklilik ya da ölüm hâlinde ödenmek üzere muhafaza edilmiştir. Bu girişimlerin ardından mektep sayıları ile burada okuyan talebelerin sayılarında büyük artışlar yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bu şekilde yeni okulların açılması ve eğitimin gelişmesi neticesinde gazete, dergi, kitap yayımı da çoğalmış ve halk eğitimi alanında önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bu gelişmelere devlet eliyle yapılanların yanı sıra bazı aydınların, devlet adamlarının ve kendini sorumlu hisseden insanların kişisel gayretleri de eklenmiştir. Halk eğitiminin bu tarz kişisel gayretler ile bilinçli ve gönüllü olarak ele alınmaya başlaması cemiyet vb. oluşumları da gündeme getirmiştir. Bu cemiyetler, genellikle eğitimi ön planda tutarak halkı bilinçlendirmeyi ve Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma anlayışını geliştirmeyi hedeflemiştir.

Eğitim yoluyla birlik ve dayanışma anlayışını geliştirmek amacıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan cemiyetler arasında ilk olarak 1908 yılında kurulan ve bünyesinde *Beyanü'l-Hak* mecmuasını barındıran Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye gelmektedir. Diğer bir cemiyet olan İttihad-ı Muhammedi Fırkası ise Derviş Vahdeti tarafından 1909 yılında kurulmuş; *Volkan* mecmuasını çıkarmıştır. Son olarak başkanlığını Musa Kazım Efendi'nin üstlendiği ve bazı tarikat mensupları tarafından 1909 kurulan Cemiyet-i Sufiye gelmektedir.

Döneme ait diğer cemiyetlerden farklı olarak bu üç cemiyetin temel özelliği İslami düşünceye sahip kişiler tarafından kurulmuş olmaları ve eğitimi ön planda tutmaları olmuştur. Diğer bir ayırt edici özellik ise İslamcılık akımının teşkilatlanmasına giden yolda ilk adımların bu cemiyetler tarafından atılmış olmasıdır. Bu da İslamcılık akımının kendi yayın organlarını oluşturmada kolaylık sağlamış; İslamcılık hareketini geliştirmelerinde yardımcı olmuştur. Dolayısıyla İslamcı aydınlar; bir araya gelerek devletin içinde bulunduğu siyasi belirsizlikleri bertaraf etmek, devlete ve millete kurtuluş formülü sunmak için yayıncılık yapmaya devam etmişlerdir.

İslamcı aydınlar bu doğrultuda dinî, ilmî, edebî ve siyasi içeriğe sahip olan *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad* ve *İslam Mecmuası* vb. dergileri çıkarmışlardır. Bunlardan *Sırat-ı Müstakim* dergisi, 1908 yılında Ebu'l-Ülâ Zeyne'l-Âbidin ve Eşref Edip tarafından yayımlanmaya başlanmış; başyazarlığına Mehmed Akif Ersoy getirilmiştir. Hürriyet ve faziletin savunuculuğunu yapmış olan derginin ana hedefi İslam birliğinin temini için çalışmak olmuştur. Bunu gerçekleştirebilmek için uzun soluklu bir yayın hayatı geçirmiş; halkın itibarını kazanmış saygın ve kuvvetli isimleri çatısı altında toplamıştır. Bu isimler arasında; Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzade İsmail Hakkı,

Babanzade Ahmed Naim, Mehmed Akif Ersoy, Hafız Eşref Edip, Bursalı Mehmed Tahir, Kazanlı Halim Sabit, Tahir el-Mevlevi, Ferit Kam, Hasan Basri vb. değerli ilim, din ve siyaset adamları sayılabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan ve İslamcı fikre sahip diğer bir dergi de *İslam Mecmuası* olmuştur. İttihad ve Terakki Hükûmetinin malî anlamda desteklediği gazete 1914 yılında Kazanlı Halim Sabit Şibay tarafından on beş günlük olarak yayımını sürdürmüştür; toplamda altmış üç sayı çıkarmıştır. Altmış üç sayılık yayın hayatında din-modernleşme ekseninde oluşan konulardan modern hayata uygun bir İslam yorumu ortaya koymaya çalışmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcı aydınların din eğitimi ve öğretimi ile ilgili önemli görüşler ileri sürdüklerini söylemek mümkündür. Onlar özellikle dinî eğitimin yapıldığı en önemli eğitim kurumu olan medreseler üzerinde hassasiyetle durmuş; bu kurumun eksikliklerini tespit ederek sorunlarını gidermeyi ve çağın gerektirdiği yenilikleri içinde barındıracak modern bir yapıya sahip olmasını arzulamışlardır. Zira onlara göre medreseler Osmanlı Devleti'nin yükselmesine olumlu katkıları olmuş; dinin anlaşılmasında, halkın dinî ve ahlaki anlamda eğitilmesinde, Müslümanların birlik ve huzurunun korunmasında uzun yıllar önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda İslamcı aydınlar; medreselerin yeniden inşa, ihya ve modernize edilmesi ile devletin eskiden olduğu gibi güçlü, halkın da bilinçli olacağını ve cehaletten kurtulacağını düşünmüşlerdir.

İslamcı aydınlar medreseler ile ilgili fikir ve önerilerini daha çok basın aracılığı ile dile getirmiş; *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad*, *Beyanü'l-Hak*, *Volkan*, *İslam Mecmuası* vb. dergi ve gazetelerde düşüncelerini paylaşmışlardır. Sadece kendi düşüncelerine yer vermemiş; medrese hocaları ve talebelerinin kendilerine gönderdiği mektup ve yazıları da yayımlamışlardır. İslamcı aydınlar, onlara bu şekilde söz hakkı vererek medreselerin durumunu bizzat bu kurumun içerisinde olan kişilerin bakış açısıyla görmeyi hedeflemiştir.

İslamcı aydınlar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra medreseler için yeni bir hayatın başlayacağı konusunda ümitli olmuşlar; medreselerin iyi bir seviyeye gelmesi için çareler aramaya başlamışlardır. Bunun için öncelikle medreselerin geri kalma

sebeplerini tespit etmeye çalışmışlar; bu tespitlerinde devletin Tanzimat Dönemi'nde izlediği ve Müslümanları ihmal edip gayrimüslimleri öncelediğini düşündükleri Osmanlıcılık siyasetinin, yetkili kişilerin görevini yerine getirmemesinin, ulemanın görevini aksatmasının ve Müslüman halkın rağbetsizliğinin medreseleri olumsuz yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Bu olumsuz etkileri bertaraf etmek için de medrese ıslahının önemini gerekçeleri ile ortaya koymuşlardır.

İslamcı aydınlar medrese ıslahının gerekçeleri arasında ülkenin terakkisi, ülkede misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi, halkın cehaletten kurtarılması ve ittihad-ı İslam'ın sağlanabilmesi vb. nedenlere yer vermişlerdir. Zira onlar medreselere önemli misyonlar yüklemiş; medreselerin ıslahı ile zikredilen konularda yaşanan sorunların aşılabacağına inanmışlardır. Bu sorunlar hakkında gazete, dergi vb. basın kuruluşlarına yazı yazmanın dışında medreselerin ıslahına yönelik risaleler ve raporlar hazırlamışlar; resmî makamlara ve kamuoyuna yol göstermek amacıyla takdim etmişlerdir.

Zikredilen risaleleri hazırlayan dönemin aydınları arasında Vildan Faik Efendi (ö. 1925), Mehmed Ubeydullah Efendi (ö. 1937), Halim Sabit (Şibay) Efendi (ö. 1946) ve Eşref Efendizade Mehmed Şevketî Efendi (ö. 1934) yer almıştır. Vildan Faik Efendi, hazırladığı risalesinde medreselerin eğitim seviyesinin yükseltilmesini, ekonomik açıdan iyileştirilmesini istemiş; talebe ve müderrislerin haklarının korunmasını ve mesleki olarak geleceklerinin teminat altına alınmasını önermiştir. Mehmed Ubeydullah Efendi ise medreselerin yeniden önceki iyi dönemine döndürülmesi için fen bilimlerinin takviyesiyle mevcut ders programlarının günün şartlarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiği düşüncesinde olmuştur. Bunu yaparken Arapça lisanı üzerinde önemle durmuş; Müslümanların ortak dili olduğunu belirterek bu dilin eğitim dili olmasını istemiştir.

Halim Sabit (Şibay) Efendi'nin medreseler için hazırladığı ıslah risalesi ise kırk altı sayfadan oluşmuş; içerisinde öncelikle medreseye, medrese mensuplarına ve bu konuda yetkili kişilere yönelik öneri ve tenkitler yer almıştır. Risalede ayrıca medreselerin ders programı, eğitim metodu ve ders içeriği ile ilgili ıslah yapılmasını istemiştir. Aynı yıl Eşref Efendizade Mehmed Şevketî Efendi de bir ıslah risalesi hazırlamış; resmî makamlara ve kamuoyuna sunmuştur. Risalede üç başlık üzerinde

durulmuş; medreselerin kuruluş sistemi ve idare teşkilatı incelenmiş; bu kurumun eğitim muhtevası olan kitap, ders, metot ve programı üzerine fikir beyan edilmiştir. Diğer bir başlık ise mezuniyet sonrası talebe hakları ve istihdamı üzerine olmuştur. Şevketi Efendi bu risale ile eğitimdeki başarı oranının artacağını ve talebenin eski usûle göre çok daha iyi bir eğitim alacağını ifade etmiştir.

Zikredilen şahısların yazdıkları risalelerde ortak konular arasında; medreselerin eğitim sürelerinin kısaltılması, ders kitaplarının içeriğinin gözden geçirilmesi, müderris ve talebe şartlarının iyileştirilmesi ve medrese binalarının yenilenmesi vb. konular yer almıştır. Onlar ayrıca medreselerin günün şartlarına uygun hâle getirilmesini arzu etmişler ancak bu yapılırken geleneksel yapının korunmasını dilemişlerdir.

İslamcı aydınların hazırladığı risalelerin yanı sıra aynı dönemde basın yayın vasıtasıyla rapor mahiyetinde makaleler yazılmıştır. Makaleleri “Müntesibîn-i İlmiyeden Biri” mahlasını kullanan farklı iki kişi, Ömer Fevzi Efendi ve yine “Nun” mahlasını kullanan diğer bir yazar kaleme almış ve kamuoyuna farklı tarihlerde dört rapor sunulmuştur. Bu raporlarda medrese sisteminden kaynaklanan problemlerin çözümünden, medreselerin genel eğitim içindeki derecesine ve ihtisaslaşmaya kadar pek çok konuda kamuoyuna önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerileri medreselerin ıslahında ve iyileştirilmesinde hükûmete yardımcı olmak amacıyla yapmışlar, medreseler için yapılmasını istedikleri ıslah çalışmalarını hızlandırarak bir an evvel medreselerin layık olduğu konuma ulaşmasını dilemişlerdir.

İslamcı aydınlar, hazırladıkları ıslah programları ve raporlar dışında süreli yayınlar vasıtasıyla medreselerin ders programı ve derslerine yönelik öneriler de sunmuşlardır. Eğitim öğretim sisteminin yeniden düzenlenmesi gerektiğini, eski sistemin artık yürümediğini ve tıkanıldığını belirterek öncelikle ders programı üzerinde durmuşlardır. Ders programının değişmesi gerektiğini belirten yazılar yazarak fikirlerini yetkililere ulaştırma gayreti içerisinde olmuşlar ve eğitim öğretim programı ile ilgili şu önerilerde bulunmuşlardır:

- ✓ Günün ihtiyaçlarına cevap verecek ilimlerin konulması, hiçbir faydası olmayan veya devri geçmiş derslerin programdan kaldırılması,

- ✓ Programa tarih, matematik, yabancı dil, Farsça, mantık, felsefe vb. derslerin eklenmesi,
- ✓ Medreselerde okutulan fıkıh, hadis, tefsir, kelam vb. derslerin yeniden düzenlenerek haşiyesiz bir şekilde programa alınması,
- ✓ Medreselerin ders programlarının mekteplerde uygulanan programa yaklaştırılması,
- ✓ Medreselerin orta ve yüksek olarak iki kısma ayrılıp derslerin buna göre yeniden yapılandırılması,
- ✓ Merkezde bulunan medreselere uygulanan program değişikliğinin taşra medreselerine de uygulanması.

İslamcı aydınlar medrese ders programı konusunda belirttikleri bu önerilerin yetkililer tarafından dikkate alınması durumunda medreselerin İslam ruhuna uygun okullar hâline geleceğine inanmışlardır. Buna göre onlar, XVI. yüzyılda okutulan derslerin değişmeden aynı şekilde okutulmasına itiraz etmiş; yeni eserler yazacak kişilerin yetişmediğine dikkat çekmişlerdir. Bunun için İslamcı aydınlar, kitapların her ilim alanı için yeniden telif edilmesi gerektiğini belirtmiş; bir kitabın yıllarca hiç değiştirilmeden okutulmaya devam edilmesinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Ayrıca mevcut ders kitaplarının yeterli olmadığını, yapılan küçük düzenlemelerle medreselere yönelik herhangi bir terakkinin mümkün olmayacağını ifade etmişlerdir. Bunun için mevcut ders kitaplarının tekrar gözden geçirilerek eksikliklerinin giderilmesini veya dersleri daha pratik bir yolla anlatacak, vakit kaybına neden olmayacak kitapların okutulması gerektiğini belirtmişlerdir.

İslamcı aydınlar ayrıca medreselerin eğitim öğretim metodu yani ders usûlü ile ilgili düşüncelerini belirtmişlerdir. İslamcı aydınlara göre bir metodun değeri, İslam'ın maksat ve gayesinin gerçekleşmesi yolunda yapacağı hizmetin derecesi nispetinde olmuştur. Ayrıca onlar, İslam gayesi ve maksadı taşımayan eğitim programlarının uygulanması sonucu sorumsuz bir hayatın, amaçsız bir eğitimin ortaya çıkacağına inanmışlardır. İslamcı aydınlar o dönem medresede uygulanan ders metodunun da değiştirilmesi gerektiğini düşünmüşler ve mevcut eğitim metodunu şu şekilde eleştirmişlerdir:

- ✓ Dersler tartışma, eleştiri, soru-cevap vb. yöntemlerle işlenmemektedir.
- ✓ Ders klasik yöntemle, siyah tahta üzerine notlar yazılarak hocanın tecrübeleri ile izah edilmeye çalışılmakta; talebelerin yaşlarına, kapasitelerine bakılmamaktadır.
- ✓ Dersler sadece teorik olduğundan pratik yapmaya imkân vermemektedir.
- ✓ Ders kitaplarında geçen kavramlar çok olduğu, somutlaştırılmadığı için talebe dersi anlamakta zorlanmaktadır.

Buna göre İslamcı aydınlar, II. Meşrutiyet'ten sonraki dönemde medreselerde uygulanan eğitim metodunu zaman kaybına neden olduğu, pratik uygulama yapılmadığı ve eğitime yön verecek kişileri yetiştirmediği vb. nedenlerden dolayı eleştirmişlerdir. Onlar eğitim metodunun İslami terbiye vermesi, zamanın ihtiyaçlarına uygun olması ve bilgiyi davranış hâline getirecek şekilde uygulanması yönünde görüş bildirmişlerdir.

İslamcı aydınlara göre eğitim sistemini etkileyen diğer bir faktör de öğretmenler ve eğitim gören talebeler olmuştur. Onlara göre medreselerin kaliteli bir eğitim öğretim süreci gerçekleştirebilmeleri için hoca ve talebelerin görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirmeleri gerekmektedir. Buna göre onlar müderrisleri hem medreselerin kötü gidişatından sorumlu tutmuşlar hem de bu kötü gidişatı sona erdirecek önemli bir faktör olarak görmüşlerdir. İslamcı aydınlar, müderrislerin daha iyi bir seviyeye ulaşmalarını sağlamak adına onlar hakkında şu eleştirilerde bulunmuşlardır:

- ✓ Kendilerini yetiştirmemeleri,
- ✓ Yeni eser yazmak yerine şerhlerle yetinmeleri,
- ✓ İslam'ın hedef olduğu tehlikeleri görmemeleri,
- ✓ Tabiatı gereğince araştırmamaları ve tabiat ve fizik ilimlerinin terk edilmesine sebebiyet vermeleri,
- ✓ Yeniliğe kapalı olmaları.

Buna göre İslamcı aydınlar, müderrislerin harekete geçmesi için bu eleştirileri yapmışlar ve onların daha fazla gayret göstermesi gerektiğine inanmışlardır.

Müderrislerden kendilerini yetiştirmelerini, güncelliğini kaybetmiş eserleri bırakıp zamanın faydasına olan eserleri okutmalarını, araştırma yapmalarını, yeniliklere açık olmalarını kısacası medreseyi ıslah edecek çalışmalar yapabilecekleri bir seviyeye ulaşmalarını istemişlerdir. Bunu yapmadıkları takdirde ya da harekete geçmede geç kalınması durumunda daha kötü bir hâle gelineceği üzerinde ısrarla durmuşlardır. İslamcı aydınlar, müderrislerin yanı sıra talebeler için de yazılar yazmış ve önerilerde bulunmuşlardır. Bu öneriler arasında:

- 1- Talebelerin maddi sıkıntı çekmeden eğitim görmelerinin sağlanması, talebeler için medreselerin fiziki şartlarının iyileştirilmesi,
- 2- Mevcut programın ve metodunun revize edilmesi, talebelerin dinî ilimlerin yanı sıra asrın gerektirdiği fenlerin de eğitimini alması,
- 3- En az bir yabancı dil bilmeleri, bu dilin Fransızcadan ziyade dünya üzerinde daha çok konuşulan İngilizce olması,
- 4- Medreseye kabul şartlarının geliştirilmesi ve sınıftaki talebe sayısının otuzun üzerine çıkarılmaması vb. öğrencinin lehinde hususlar bulunmaktadır.

İslamcı aydınlar, talebelerin yaşadığı tüm sorunların giderilmesi için vakıfların düzene sokularak gelirlerinden bir kısmının talebelere aktarılmasını, iyi bir eğitim alabilecekleri bir ortamın oluşturulmasını ve medreselerden mezun olan talebelere istihdam sağlanmasını istemişler; bunun için kapsamlı bir medrese ıslahatı yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.

İslamcı aydınlar bu düşünceler ile medreselerin önemli bir eğitim kurumu olarak yeniden inşa ve ihya edilmesini istemiş; modern bir yapıya kavuşmasının önünü açma çabasında olmuşlardır. Bu anlamda birçok toplantı yapılmış; gazetelerde, mecmualarda makaleler yazılmış; resmî makamlara layihalar, risaleler gönderilmiştir. Yapılan bu girişimler ilk etapta sonuç vermemiş gibi görünse de medrese hocaları, talebeler ve kamuoyunun büyük bir kısmının desteğini alan İslamcı aydınlar ilk ciddi adımın atılmasını sağlamıştır. Neticede Maarif Nâzırlığı, Şer‘iye ve Evkaf Nâzırlığı ile Şeyhülislamlık yapan kişiler harekete geçmiş ve medreselerin ıslahına yönelik dört resmî çalışma yapmıştır.

Zikredilen çalışmalardan ilki 26 Şubat 1910 tarihinde yapılan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi olmuş; başta İslamcı aydınlar olmak üzere ilmî ve siyasi tüm çevrelerce sevine karşılanmıştır. Nizamname'ye göre medreselerde mevcut ders usûlünün ıslah edilmesine ve programa cebir, kimya, tarih, coğrafya, Farsça vb. derslerin eklenmesine karar verilmiştir. Ayrıca idare, öğrenci kabul, imtihanlar, müderris ve talebelerin hak ve sorumlulukları ile okutulacak ders programı vb. konularda yenilenmeye gidilmiş; toplamda 48 madde hazırlanmıştır. Buna göre eğitim süresi on iki yıl olarak tespit edilmiş, bir ders yılı dokuz aya çıkarılmıştır. Bu Nizamname ile medreselerde gerçek bir reforma ulaşmak istenmiş; medreselerin diğer eğitim kurumları gibi belli kuralları, plan ve programları olan okullar hâline getirilmesi amaçlanmıştır. Ancak program uygulamaya konulduktan bir müddet sonra başta maddi imkânsızlıklardan dolayı aksamaya başlamış; Devlet medreseler için vadettiği mali desteği uygulamaya yansıtmamıştır.

İslamcı aydınlar, Devlet'in yeterli desteği vermemesi neticesinde talebelerin barınma ve temel bakım ihtiyaçlarının karşılanmamasına; medrese hocalarının maaşlarının ödenmemesine; Nizamname'de belirtildiği gibi ders içeriklerinin, saatlerinin ve kitaplarının değiştirilmemesine karşı çıkmışlardır. Basın aracılığı ile Ders Vekâlet-i Âlisi'ne seslenerek bu bozuklukların bir an önce düzeltilmesini istemiş, uzun bir süre boyunca yayın organlarında bunu gündemde tutmuşlardır. Onların bu ısrarcı tutumuna medrese talebeleri de mektuplarıyla destek vermiş; medreselere yönelik Nizamname ile karara bağlanan yeniliklerin uygulamaya geçmediğini yazmışlardır.

İslamcı aydınların resmî makamlara yönelik yaptığı bu baskıların etkili olduğu ve yetkili kişileri harekete geçirdiği, Meşihat makamına bağlı Ders Vekâleti Dairesi'nden 5 Mart 1914 tarihinde yapılan açıklamadan anlaşılmaktadır. Açıklamada mütefekkirlerin, medreselerin bugünkü hâlini nazar-ı dikkate aldıklarından ve bundan endişe duyduklarından bahsedilmiş; onların ıslahın lüzumundan dolayı uzun uzun makaleler, layihalar yazdıklarından programlar düzenlediklerinden söz edilmiştir. Yazıda bu durumun bir süredir devam ettiği, kendilerinin de bunu dikkate alarak üzerinde düşündükleri ifade edilmiş; bu doğrultuda dershaneler açtıklarından, medreselere yeni dersler ilave ederek yenilenmeye gittiklerinden söz edilmiştir. Ders Vekâleti ayrıca yapılan yeniliklerin yeterli olmadığını daha geniş ve esaslı

teşebbüslere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamadan yaklaşık yedi ay sonra Meşihat makamı İslamcı aydınların fikirlerini ve önerilerini dikkate alarak medreselerin ıslahı için yeni düzenlemeler yaptıklarını açıklamış ve yeni bir nizamname yayımlamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ikinci ve en önemli ıslah çalışması olan Islah-ı Medâris Nizamnamesi 30 Eylül 1914 tarihinde duyurulmuştur. Bu Nizamname'de yer alan yirmi dört madde ile medreselerin ıslahına yönelik asıl ve köklü yenilikler yapılmak istenmiştir. Buna göre medreselerin idari yapısına ilişkin büyük bir adım atılmış ve İstanbul'da eğitim veren bütün medreseler Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi adıyla tek yönetim altında birleştirilmiştir. Islah-ı Medâris Nizamnamesi ile birbirinden kopuk hâlde bulunan, belli bir nizam ve intizama sahip olmayan medreseler merkezî bir otorite altında birleştirilmiştir. Ayrıca İstanbul'da bulunan tüm medreseler kayıt altına alınmış; şubelere ayrılmış ve her şubenin başına ayrı bir müdür belirlenerek eğitimin aksamadan yürütülmesi hedeflenmiştir.

Hedeflenen tüm bu yeniliklere rağmen Osmanlı Devleti o sırada I. Dünya Savaşı'na dâhil olmuş; derslerin başlamasından yaklaşık bir hafta sonra Şeyhülislam Hayri Efendi ve ilmiye teşkilatının yetkili isimleri İtilaf kuvvetlerine karşı cihad ilan edilmesine karar vermişlerdir. Bu durumun neticesinde ulemadan birçok müderris askeriye içerisinde çeşitli alanlarda görev yapmak üzere seferber edilmiş ya da başka öğretim görevlerine tayin edilmiştir. Dolayısıyla yapılan yenilikler hayata istenildiği gibi uygulanamamış; savaş sadece askerî zararlar vermekle kalmamış aynı zamanda devletin siyasi, mali, içtimai ve eğitim sistemlerini de sarsmıştır. Yaşanan olumsuzluklar tasarlanan reformların kâğıt üzerinde kalmasına sebebiyet vermiştir.

Medreselerde ıslahata başlamış olan Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Mustafa Hayri Efendi, bir yıl sonra görevinden çekilmiş; yerine 8 Mayıs 1916 tarihinde Musa Kazım Efendi şeyhülislam olmuştur. Musa Kazım Efendi göreve geldikten sonra medreseler konusunda ıslahatın devam etmesini sağlamış ve reform programlarını sürdürmüştür. Musa Kazım Efendi ilk ciddi çalışmasını, göreve geldikten bir yıl sonra Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'u çıkartarak yapmıştır. Hazırlanan bu kanun on altı maddeden oluşmuş ve bir önceki Nizamname'nin, bazı değişiklikler hariç, bir devamı niteliğinde olmuştur. Bu değişiklikler arasında medreselerin derecelerine verilen isimlerin

değiştirilmesi yer almış; tâli kısım-1 evvel adı ibtidâi hariç adı ile tâli kısım-1 sâni ismi ibtidâi dâhil adıyla, kısım-1 âli ise sahn adıyla değiştirilmiştir.

Kanun ile ayrıca medrese hocalarının alacakları maaşların alt ve üst limitleri belirlenmiş; talebeler için Evkaf gelirleri dışında Maliye Nezareti'nden de yardım sağlanmıştır. Maliyeden yardım alınmaya gidilmesi medreseler açısından önemli bir adım olmuştur. Zira Tanzimat'tan itibaren Maliye, medreselere olan ilgisini ve desteğini kesmişti ancak bununla medreseler için ilmiye bütçesine bir milyon dört yüz bin kuruş ilave gelir ayrılmıştır. Bu da medreselerin mali açıdan rahatlayacağı anlamına gelmiştir.

Medreselere getirilmesi düşünülen bu yenilikler bir sonraki nizamnameye zemin hazırlamaktan ileri gidememiştir. Zira aradan geçen beş ay gibi kısa bir sürenin ardından 3 Ekim 1917 tarihinde daha geniş kapsamlı “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname” hazırlanmış ve Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ile yapılmak istenen yeniliklere açıklık getirilmiştir.

Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile Taşra Medresesi Hakkında Nizamname, II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahına yönelik yapılan son düzenleme olmuştur. Bu Nizamname ile kayda değer bir değişiklik olmamış; daha önce yayınlanan yönetmelikle eksik kalan bazı konular düzeltilmeye çalışılmıştır. Hazırlanan bu Nizamname, yedi bölümden oluşmuş; İstanbul teşkilatı, medresenin idaresi, müderrisler, Süleymaniye Medresesi vb. konular ele alınmıştır. Ayrıca taşra medreseleri, hazırlık sınıfı, medrese kabul şartları, ders programları ve mezun olanların istihdamı üzerinde durulmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahı hakkında İslamcı aydınların öneride bulunduğu birçok yeniliğin dikkate alındığı görülmektedir. Bunlar; derslere fen ilimlerinin eklenmesi, ders programlarının yenilenmesi, yabancı dil öğretiminin yapılması, öğrencilerin maddi olanaklarının iyileştirilmesi ve medreselerin fiziki şartlarının düzeltilmesidir. Bu anlamda hazırlanan tüm bu nizamnamelere bakıldığında bir öncekine göre daha geliştirilmiş ve düzeltilmiş olduğu görülmektedir. Ancak o dönem savaşların patlak vermesinden kaynaklanan maddi yetersizlikler, yetkililerin medreselere gereken önemi vermemesi, müderrislerin sayıca az olması, bazı medrese

hocalarının ders usûlünü değiştirip yeni programa adapte olmada yaşadığı sorunlar vb. nedenlerden dolayı bu nizamnamelerin uygulanmasında ve hayata geçirilmesinde beklenen sonuç alınamamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yürütülen ancak başarılı sonuç alınamayan medreseleri ıslah çalışmalarının devam ettiği dönemde ıslahat kapsamında bazı yeni medreseler kurulmuştur. Bu medreselerin kuruluş amaçları arasında Müslüman halkın özel hukuk davalarına bakacak kadı ve naip gibi hukukçulara ihtiyaç duyulması ve din hizmetlerinin yerine getirilmesinde istihdam edilecek görevlilerin yetiştirilmesi bulunmaktadır. Bu mesleki medreselerin ilki 1854 yılında açılan ancak 1908 yılında yeni bir nizamname ile ıslah edilmiş olan Medresetü'l-Kuzattır.

Medresetü'l-Kuzat, zamanla şeri hukuk alanında önemli bir konuma ulaşmıştır. Devlet ve Meşihat Makamı, 3 Ocak 1914 tarihinde yeni bir nizamname ile bu medreselerin program ve idaresini yeniden şekillendirmiş; disiplin ve tedrisatı daha sıkı kurallara bağlamak için düzenleme yapmıştır. Neşredilen bu nizamname dört bölüm ve yirmi üç maddeden oluşmuş; idari işler, eğitmenler, talebe kabul şartları vb. konu başlıkları altında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Yapılan bu düzenlemeler İslamcı aydınlar tarafından memnuniyetle karşılanmış; getirilen yeniliklerin, iltiması ortadan kaldıracağı ve adaleti işleteceği belirtilmişlerdir. Ayrıca onlar medrese eğitimi ile İslami temele dayalı bir hukuk bilgisinin verileceğini düşünmüşlerdir. Gerçekten de bu kurum, hukuk açısından yeterli sayılabilecek bir programa sahip olmuştur. Ancak Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile hukuk alanında yapılan değişiklikler nedeniyle o tarihte kapatılmıştır.

Yeni açılan diğer bir medrese ise Medresetü'l-Mütehassısın olmuş; alanlarında ihtisaslaşmış ve uzmanlaşmış ders hocalarının yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu şekilde hem mevcut medrese hocalarının yükü hafifletilmek istenmiş hem de eğitimin daha verimli hâle getirilmesi hedeflenmiştir. Dört yıllık bir eğitim süresini kapsayan bu medreseler Tefsir ve Hadis Şubesi; Fıkıh Şubesi; Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi olarak üç bölüme ayrılmıştır. Bu şekilde 1915 yılında açılarak öğretime başlamış; 1917 yılında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin yaptığı "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye

Medresesi ile Taşra Medresesi” Nizamnamesi’ne göre yeniden düzenlenmiş, ismi değiştirilmiş ve Medrese-i Süleymaniye adını almıştır.

I. Dünya Savaşı sebebiyle talebelerin büyük bir oranda askere alınmaları ve İstanbul’a seyahat etmenin giderek zorlaşmaya başlaması ile medreselerin genelinde olduğu gibi ihtisas medreselerine de kayıt olma ve devam etme zorluğu ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda öğrenci sayısında sert bir düşüş yaşanmıştır. 1918 yılında yapılan bir istatistiğe göre bu medreselerde okuyan talebe sayısı 76’ya ve daha sonraları 35’e kadar düşmüş; nihayetinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) ile bu kurum kapatılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde yeni açılan medreseler kapsamında Tevcih-i Cihat Nizamnameleri ile açılan medreseler de hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu nizamnameler, Osmanlı Devleti’nde din görevlilerinin atanma, usûl ve şartlarını belirleyen yasal bir düzenleme olarak oluşturulmuş; 9 Şubat 1870, 9 Nisan 1873 ve 5 Ağustos 1913 yıllarında yayımlanmış üç nizamnameden meydana gelmiştir. Son çıkarılan ve çalışmamızın konusu içerisinde yer alan 1913 Nizamnamesi ile mesleki olarak çeşitli dinî görevleri yerine getirecek elemanların tanımı ve tasnifi yapılmış ve yetiştirilmeleri bir takım esaslara bağlanmıştır. Bu esaslar doğrultusunda 1912 yılı Aralık ayının sonunda vaiz yetiştirmek üzere Medresetü’l-Vâizin açılmış; 1913 yılında ise imam ve hatip yetiştirmek amacıyla Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba kurulmuştur. Daha sonra 1919 yılında bu iki medrese birleştirilerek Medresetü’l-İrşad adı altında yeni bir medreseye dönüştürülmüştür. İslamcı aydınlar tarafından büyük önem verilen, yazı ve makaleleriyle üzerinde çokça durulan bu medreseler; sorumlu makamların ilgisizliği, mezunlarının gelecek ve iş kaygısı dolayısıyla yeteri ilgiyi görememiş ve kapatılmıştır.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet Dönemi’nin başlaması ile eğitim konusu da dâhil her türlü meselenin etraflıca tartışma imkânı yakalandığı bir zaman diliminde eğitim öğretim konuları ile ilgilenen İslamcı aydınlar, konuya kendi dünya görüşleri çerçevesinde bir yaklaşım tarzı getirmişlerdir. Özellikle medreselerde verilen eğitimin eksik olan yönlerinin neler olduğunun farkında olan İslamcı aydınlar, bu eksikliklerin giderilmesi için yoğun bir çaba içerisine girmiş ve konuyu gündemde tutmaya çalışmışlardır.

Medreselerin ıslahı konusunda gösterdikleri bu gayretler yetkilileri harekete geçirmiş; onların resmî çalışmalar başlatmasına vesile olmuştur. Ancak yapılan bu resmî çalışmalar ülkenin içerisinde bulunduğu olumsuz şartlar nedeniyle sonuç vermemiş olsa da İslamcı aydınların gayretleriyle atılan adımlar Osmanlı tarihi boyunca medreselerin ıslahı konusunda yapılan son köklü düzenlemeler olması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed: “Bugünkü Müslümanlar Yahud Müslümanlığa Müslümanlarla İhticac”, Mütercim: Mehmed Akif, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 25, 11 Şubat 1909, s. 393.
- Abduh, Muhammed: “Ataletin İntac Ettiği Fenalıklar I”, Çev. Mehmed Akif Ersoy, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 26, 18 Şubat 1909, s. 411-413.
- Abdülvehhab: “Milletin En Büyük İhtiyacı: Münkarız Olan Medreselerin İhyası I”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 462, 15 Nisan 1921, s. 76-77.
- Abdürreşid: “Talebe Şâkirdan”, **İslam Dünyası**, Sayı: 8, 19 Mayıs 1913, s. 113-115.
- Abdürreşid: “İslahata Nereden Başlanabilir?”, **İslam Dünyası**, Sayı: XIII, 28 Ağustos 1913, s. 194-196.
- Abdürreşid, Münir: “Çin Müslümanlarının Hataları ve Hükümet-i Osmaniyye’nin Çin’deki Vezaifi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: I-VIII, Sayı: 16-198, 20 Mayıs 1912, s. 307.
- “Açıkça İttihad-ı İslam”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 24, 23 Ocak 1909, s. 1-2.
- Açıkgöz, Ömer: **Osmanlı Modernleşmesi İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2008.
- A., E.: “Ulema-i Kiram ve Haysiyet-i Makam”, **İslam Dünyası**, Sayı: 17, t.y., s. 261-262.
- Afif, Yahya: “Fani Medreselerin Baki Eserleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 598, 24 Nisan 1924, s. 413-414.
- Agayef, Ahmed: “Taassub-ı Cahilane Kimdedir?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 197, 13 Haziran 1912, s. 282-284.

- Ağayef, Ahmed: “İslam Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri I”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 26 Şubat 1914, s. 54-58.
- Akbaş, Lokman: “II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Balıkesir, 2015.
- Akçura, Yusuf: **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Akçuraoglu, Yusuf : “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyâsiyyelerine Dair”, Muharrir: H. Eşret Edip, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 39, 3 Haziran 1909, s. 201-204.
- Akgündüz, Ahmed: Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, 1999.
- Akgündüz, Hasan: **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997.
- Akgündüz, Murat: “Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek”, **D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XVIII, İzmir, 2003, s. 111-130.
- Akman, Zekeriya: **Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Bir Üst Kurul Daru’l Hikmeti’l İslamiye**, Ankara, DİB Yayınları, 2009.
- Akpınar, Mitat: “Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları İçerisinde İslamcılık”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sivas, 1995.
- Akpınar, Mahmut: “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: XXXVI, 2012, s. 79-119.

- Aksekili, Ahmed Hamdi: “Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Alet Eden Vaizler”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 29 Şubat 1912, s. 408-409.
- Aksekili, Ahmed Hamdi: “Birgi Medreseleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 274, 11 Aralık 1913, s. 220-221.
- Aksekili, Ahmed Hamdi: “Nutuk”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIV, Sayı: 350, 28 Ekim 1915, s. 93-94.
- Aksekili, Ahmed Hamdi: “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 522, 18 Ocak 1923, s. 11-11-16.
- Aksekili, Ahmed Hamdi: “Medresetü’l-İrşad”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 604, 21 Haziran 1923, s. 142-144.
- Aksekili, Ali Himmet: “Muzır Vaizler”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 15, 29 Ağustos 1913, s. 118-120.
- Akşehirli, Haşim: “İslah-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 254, 24 Temmuz 1913, s. 321-322.
- Aktar, Yücel: **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993’e)**, İstanbul, Kültür Koleji Yayınları, 1994.
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2012**, Ankara, Pegem Akademi, 2012.
- A., L.: “Elinden İş Gelir Adamlar İsteriz!” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 251, 3 Temmuz 1913/20 Haziran 1329, s. 279.
- Alan, Gülbadi: “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt: XX, Sayı: 4, 2007, s. 464-475.
- Albayrak, Sadık: “Birinci Dünya Harbinde İstanbul Medreseleri” **İslam Medeniyeti**, Cilt: III, Sayı: 29, İstanbul, 1973, s. 26-29.

- Albayrak, Sadık: **Son Devrin İslam Akademisi Dâr-ül Hikmet-il İslâmiye**, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1973.
- Albayrak, Sadık: “Dârü’l Hikmeti’l İslamiyye”, **DİA**, Cilt: VIII, İstanbul, 1993, s. 506-507.
- Albayrak, Sadık: **Son Devir Osmanlı Uleması**, Cilt: IV, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- “Âlem-i İslam’a Bir Tebşir: Medaris-i İslamiyye’de Bir Hatve-i Tekâmül”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 76, 17 Ocak 1910, s. 377-378.
- Alkan, Necmettin: **Ve Selanik Düştü... 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Alkan, Necmettin: **Selanik İstanbul’a Karşı: 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- Alperen, Abdullah: “Osmanlı Devletinde Modernleşme ve Din”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yayına Hazırlayan: Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Altundağ, Şinasi: **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi (1831-1841)**, I. Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Altuntaş, Zeynep: “İslah-ı Medâris Nizamnâmesi’ne (1914) Giden Yolda Medrese İslah Risâleleri”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2019, s. 521-538.
- Ankaravi, Rıfat: “Taşra Müftü ve Müderris Efendilerinin Dûş-i Hamiyet ve Fetânetine”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 98, 20 Şubat 1911, s. 1830-1831.
- Arai, Masami: **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

- Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.**
- **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Proje Yöneticisi Uğur Ünal, İstanbul, 2014, s. 100-124.
- A., S.: “Bizde Usûl-i Tedris I”, **İslam Dünyası**, Sayı: 2, 27 Mart 1913, s. 27-29.
- A., S.: “Bizde Usul-ı Tedris II”, **İslam Dünyası**, Sayı: 4, 24 Nisan 1913, s. 55-56.
- Asım, Mustafa: “Köylülerimiz”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 370, 19 Eylül 1918, s. 110-112.
- Asitâneli, Niyazi, Akşehirli Haşim vd.: “Talebe-i Ulûm’da Hareket-i Fikriye: İştirâk-ı Efkâr”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 146-147.
- Aslantaş, Selim: **Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.
- Aşkın, Deniz: “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 2, 2017, s. 977-995.
- Atasoy, Fahri: **Küreselleşme ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005.
- Atay, Hüseyin: “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-Namele”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XIII, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1981, s. 171-235.
- Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler Islahat Hareketleri**, Ankara, Dergâh Yayınları, 1983.

- Atıf, A.: “Yeni Misyonerler”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 150, 18 Mart 1912, s. 2671-2672.
- Atıf, İskilipli Mehmed: “Din-i İslâm'ın Vâzı'ı”, **Mahfil**, Cilt: I, Sayı: 2, 1920, s. 21-23.
- Atıf, İskilipli Mehmed: “Tabakât-ı Müctehidîn” **Mahfil**, Cilt: II, S: 21, 1922, s. 142-143.
- A.T.S.: “Bir Sada-yı Muhik yahud Ulema ve Talebe-i Ulum” **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 53, 22 Şubat 1909, s. 3-4.
- Atyû, Ahmet: “Misyonerler Çalışmakla İntişâr-ı İslam'ın Önüne Durabilirler mi?”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 204, 1 Ağustos 1912, s. 431.
- Atuf, Nafi: **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Ankara, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1931.
- Aulard, A.: **Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804**, Cilt: I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- “Avrupa Nazarında İslamiyet”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 12: 16 Temmuz 1914, s. 376-384.
- “Avrupa'nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı ve Ona Mukabil Bizim Hareketimiz”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 7, 7 Mayıs 1914, s. 204-210.
- Ayaz, Kazanlı: “Rusya Müslümanları-Tatarlar”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 51, 26 Ağustos 1909 /13 Ağustos 1325, s. 398-399.
- Ayaz, Kazanlı: “Rusya Müslümanları-Tatarlar (maba'd)”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909/20 Ağustos 1325, s. 415-416.
- Ayhan, Halis: “Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye”, **DİA**, Cilt: VII, 1993, s. 332-333.

- Ayhan, Halis: “İmam-Hatip Lisesi”, **DİA**, Cilt: XXII, 2000, s. 191-194.
- Aydın, Mehmet Akif: “Kânûn-ı Esâsi”, **DİA**, CİLT: XXIV, İstanbul, 2001, s. 328-330.
- Aydın, Mithat: **Balkanlar’da İsyân Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki Ayaklanmalar (1875-1876)**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 50-70.
- Aydın, Ömer: “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Din Anlayışı”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2001, s. 69-85.
- Ayni, Mehmet Ali: **Ulusçuluk (Milliyetçilik)**, İstanbul, Peva Yayınları, 1997.
- Azimli, Mehmet: “Corci Zeydan’ın “İslam Medeniyeti Tarihi” Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısıdır”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, İstem, Yıl: 3, Sayı: 5, 2005, s. 223-244.
- Babanzade, Ahmed Naim: “Vaizler: Vaiz nedir?”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: I, Sayı: 2, 3 Eylül 1908, s. 22-23.
- Babanzade, Ahmed Naim: “Lisan Meselesi: Edib-i Muhterem Süleyman Nazif Beyefendi’ye”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 55, 23 Eylül 1909, s. 39-41.
- Babanzade, Ahmed Naim: “İslam’da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Nüzhet Sabit Beyefendi’ye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 293, 23 Nisan 1914, s. 114-128.
- Babanzade, Ahmed Naim: **Mebadi-i Felsefeden İlmü’n-Nefs**, İstanbul, Maarif-i Umumiye Nezareti Te’lif ve Tercüme Kütüphanesi Matbaa-i Âmire, 1934.
- Bahaeddin, Mehmed: Muhterem (Beyanü’l-Hak) Ceride-i İlmiyesine Meclis-i Mebusanda Talebe-i Ulûm Hakkında Sarf Olunan Tahkir-âmir Tabir Dolayısıyla Bir Temenni”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 105, 10 Nisan 1911, s. 1947-1948.

- Bakırcı, Mustafa: “II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmuası (1914-1918)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 17, Yıl: 2004, s. 177-210.
- Baktıaya, Adil: **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2009.
- Balcı, Ramazan: “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, **Tarih Okulu**, Sayı: 12, 2012, s. 155-191.
- Balıkesri, Sireti: “Ramazan Vaizleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 203, 25 Temmuz 1912, s. 403-405.
- Baltacı, Cahid: **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri Teşkilat Tarih**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.
- Basri, Hasan: “İrşad Meselesi: Matbuat ve İstihbarat Müdürü Bey’e İthaf”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XX, Sayı: 509, s. 171-172.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: II, Kısım: IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Bein, Amit: **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.
- Berkes, Niyazi: **The Development of Secularism in Turkey**, London, McGill University Press, 1998.
-: “Beyanat-ı Meşihat-Penâhi Etrafında”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 406, 17 Nisan 1919, s. 150-152.
- Beydilli, Kemal: “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **DİA**, Cilt: 43, İstanbul, 430-433.
- Beydilli, Kemal: “Mahmud II”, **DİA**, Cilt: XXVII, Ankara, 352-357.

- Bilge, Mustafa: **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Bilgenoğlu, Ali: **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007.
- Bilgiç, Veysel K.: “Osmanlı Devletinde Azınlıklar”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, İstanbul, 2013, s. 339-354.
- Binbaşoğlu, Cavit: **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2009.
- Birinci, Ali: Tuba Çavdar: “Halim Sabit Şibay (1883-1946)”, **DİA**, Cilt: XV, İstanbul, 2009, s. 336-337.
- Bostancı, Naci: **Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.
- Boyacıoğlu, Ramazan: “Beyanü'l Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: II, Sivas, 1998, s. 51-92.
- Brown, L. Carl: **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, 1996.
- “Bu Sene Medresetü'l-Kuzatdan Mezun Olan Efendilerin Esâmisi Bir Veceziredir”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: VII, Sayı: 60, s. 1931.
- Bu Sene Medresetü'l-Kuzattan Çıkan Efendilerin Esâmisi”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 9, 18 Temmuz 1913, s. 74.
- Buzpınar, Ş. Tufan: “Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881” **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 1998, s. 73-89.
- Buzpınar, Ş. Tufan: “Hilafet Meselesi: The Question Of Caliphate”, **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**,

Yayına Hazırlayan: Coşkun Yılmaz, İstanbul, Seçil Ofset, 2010, s. 113-135.

Bukarlı, Edip: “31 Mart Vak’ası’na Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin Bakışı”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 8, Mayıs 2016, s. 91-111.

C., F.: “Vaaz ve Vaizler”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 175, 9 Eylül 1912, s. 3072-3073.

Ceran, Ömer: **Filibeli Ahmet Hilmi’nin Dini ve Felsefi Görüşleri**, Bursa, Sır Yayıncılık, 2013.

..... “Cem’iyyet-i İlmiyye-i İslamiyye Selanik Vilayeti Hey’et-i İdaresi, “Medreselerimiz”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 51, 14 Mart 1910, s. 1078-1080.

Cevad: “Medrese Tahsilinde Gaye II”, **Sebilürreşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 461, 4 Mart 1920, s. 220-222.

Cevdet Paşa, Ahmed: **Ma’rûzât**, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980.

Cevdet, Muallim: **Mektep ve Medrese**, İstanbul, Çınar Yayınları, 1978.

Ceylan, Abdullah: “Türk Yayın Hayatında Sıratımüstakim ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri”, **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt: XXIX, Sayı: 335, Ankara, 1991, s. 161-165.

Cudi, Osman: “Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça Islah Mümkün Olmaz”, **İslam Dünyası**, Sayı: 1, 15 Mart 1913, s. 1-3.

Çavdar, Tuba: “İslam Mecmuası” **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, 2009, s. 53-54.

Çaviş: Abdülaziz: “İslam ve Medeniyet”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 370, 26 Eylül 1918, s. 117-118.

Çelebi, Muharrem: “Corcî Zeydân”, **DİA**, Cilt: VIII, İstanbul, 1993, s. 69-71.

- Çetin, Atilla: **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998.
- Çoban, Filiz: Aslı Fatma Burulday, “Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan'daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: VIII, No: 38, 2015, s. 340-350.
- Çiğdem, Ahmet: “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Çiğdem, Cilt: VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Çitçi, Sinan: **Batılılaşmaya Karşı Tezler**, İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2013.
- Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: nizamname- ders cedveli surti-i tedris ve kitablar-talimatname, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330-1333.
- “Şuun: Darü'l-Hilafe: Maarif-i İslamiyye'nin İhya ve Teceddüdü”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIII, Sayı: 330, 11 Mart 1915, s. 142.
- “Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Ders Cetveli”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: IV, Sayı: 37, Ağustos 1918, s. 1119-1122
- “Darü'l-Hikmeti'l İslamiyyenin Beyannamesi”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: IV, Sayı: 38, Ağustos 1918, s. 1126- 1130.
- “Darü'l Hikmeti'l İslamiyye”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 365, 15 Ağustos 1918, s. 19.
- Dede, Süleyman: “Sebilü'r-Reşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, 2006.

- Demir, Mehmet Akif: “Amaçları ve Faaliyetleri Doğrultusunda Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1994.
- Demirel, Şener: “Şeyh Rızaeddin Remzi er-Rifaî'nin Tasavvuf Dergisi'ndeki Mesnevi Şerhi” **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 14, Ankara, 2005, s. 591-630.
- Demirhisarlı, Hafız Hüseyin: “Vahdet-i Terbiye”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 150, 28 Mart 1912, s. 2668- 2671.
- Demirhisarlı, Hafız Hüseyin: “Ulema-yı İslamın Mevki-i Siyasisi”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 158, 6 Mayıs 1912, s. 2798-2799.
- Demirhisarlı, Hafız Hüseyin: “Ulema-yı İslamın Mevki-i Siyasisi II”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 159, 20 Mayıs 1912, s. 2812-2813.
- “Ders Vekâlet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehassısın”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 286, 5 Mart 1914, s. 418.
- “Ders Vekâlet-i Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassısın Nizamnamesi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 11-12.
- Dilbaz, Mahmut: “Modern İslam Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi İbnü'l Annabi-Esad Efendi Örneği”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yayına Hazırlayan: Bedri Gencer, Sayı: 47, Ankara, 2016, s. 91-107.
- Dilbaz, Mahmut: “II. Abdülhamit Dönemi Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Ders Kitapları”, **Uluslararası Gençlik ve Ahlâk Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Ekim 2016**, Cilt: II, Sinop, 2016, s. 704-717.
- “Din-i İslam ve Ulûm-u Fünun”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 74, 3 Şubat 1910, s. 352.

- Doğan, Bilal: “Türkiye’de Yabancı Okullarda Eğitim ve Öğretim, **Diyanet Dergisi**, Cilt: XXV, Sayı:1, Ankara, 1989, s. 73-90.
- Doğan, Recai: **İslamcılarının Eğitim ve Öğretim Görüşleri**, Ankara, Bizimbüro Basımevi, 1999.
- Duymaz, Recep: **Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004.
- Düzdağ, M. Ertuğrul: **Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar III**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Ebu’l-Kemal: “Mesâil-i Diniyyemiz ve vâizler -II-“, **İslam Dünyası**, Sayı: 16, t.y., s. 247-249.
- Edip, Abdullah: “Taşra İmamlarından Bir Sada”, **İtisam**, Cilt: II, Sayı: 63, 1 Ocak 1919, s. 792-793.
- Edip, Antebi: “Talebe İstirhamından”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 113, 5 Haziran 1911, s. 2076.
- Edip, Eşref: “Sıratı Müstakim-Sebilürreşad”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 29 Şubat 1912, s. 418.
- Edip, Eşref: “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felaket Olmuştur: Büyük Millet Meclisi Aza-yı Muhteremesine”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 486, 2 Temmuz 1921, s. 192-200.
- Edip, Eşref: “Âlemde Saha-i Terakkiye Doğru Atılan Her Hatve İslam’a Takarrübdür”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 466, 13 Aralık 1920, s. 282-285.
- Edip, Halil: “Terakki”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 9, 30 Kasım 1908, s. 182-186.
- Edremitli Balcızade, Hafız Mehmed Tahir: “Taşralarda Hutbe ve Hatipler”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 73, 27 Ocak 1910, s. 331.
- E., F.: “Tire İmam ve Hatip Mektebi Lağvedildi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 621, 16 Ekim 1924, s. 366.

- Efe, Adem: “Sebilürreşad”, **DİA**, Cilt: XXXVI, İstanbul, 2009, s. 251-253.
- el-İdrisi, Alimcan: “İslah-ı Medaris Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 122, 5 Ocak 1911, s. 293-294.
- el-İdrisi, Alimcan: “İslah-ı Medâris Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 123, 12 Ocak 1911, s. 310-311.
- Emin, Mehmed: “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 296, 14 Mayıs 1914, s. 175-176.
- Emin, Mehmed: “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler II, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 297, 21 Mayıs 1914, s. 195-198.
- Emin, Mehmed: “Tarihçe-i Tarik-i Tedris -I”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVII, Sayı: 439, 28 Ağustos 1919, s. 183-186.
- Emin, Mehmed: “Medreselerde Eksik Olan Usûl-i Tedrisi midir? III”, **Mihrab**, Cilt: I, Sayı: 6, 1 Şubat 1924, s. 161-163.
- Enver Paşa: “Misyoner Tehlikesine Karşı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 366, 22 Ağustos 1918, s. 36-37.
- Enveri, Sibiryalı Veliyullah: “Çin Müslümanları I-II-III-IV: Kırgızlar (Kazaklar)”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 54, 55, 56, 57, 16 Eylül 1909- 7 Ekim 1909, s. 32-78.
- Er, Hamit: **Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003.
- Er, Hamit: “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Çağdaşlaşma Çabaları”, **Marife Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 1, 2003, s. 211-215.
- Eraslan, Cezmi: **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1992.

- Erdoğan, Aynur: **Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Ergin, Osman: **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: I-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa: **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914**, Ankara, Ocak Yayınları, 1996.
- Ersoy, Mehmet Akif: **Safahat**, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2007.
- Ersoy, Mehmet Akif: "Tefsir-i Sure-i Al-i İmran", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: II-IX, Sayı: 39-221, 5 Aralık 1912, s. 229-231.
- Ersoy, Mehmet Akif: "Hasbihal [-X]", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: II-IX, Sayı: 45-227, 16 Ocak 1913, s. 336-337.
- Ersoy, Mehmet Akif: "Medeniyet-i İslamiyye Tarihinin Hataları [I], **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 187, 3 Nisan 1912, s. 92.
- Ertan, Veli: "Mehmet Akif'in Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri", **Diyanet İlmi Dergi**, [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı], Cilt IX, Sayı: 102-103, Ankara, 1970, s. 430-434.
- Ertuğrul, İsmail Fennî: **Fransızcadan Türkçeye Lugatçe-i Felsefe**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1946.
- "Ey Ulema-yı İslamiyye! Hala mı Uyku?", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: VIII, Sayı: 204, 1 Ağustos 1912, s. 431.
- F, N: "İslam Kadını: Müracaat Ediyorum, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 26 Şubat 1914, s. 58-63.
- Fahmy, Khaled: **Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakoğlu, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Fahredden, Halil: "Din Mâni-i Terakki Değildir", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VIII, Sayı: 203, 25 Temmuz 1912, s. 406-407.

- Faik Efendi, Vildan: **Medrese Hatıraları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmalar Bölümü 239 numaralı kayıt.
- Fatin, Mehmed: “Cemiyetimiz” **Beyanü’l- Hak**, Cilt: I, Sayı:1, İstanbul, 5 Ekim 1908, s. 10-11.
- Fatin, Mehmed: “Tedrisat ve Medaris”, **Beyanü’l- Hak**, Cilt: I, Sayı: 8, 16 Kasım 1908, s. 136-137.
- Fatin, Mehmed: “Hilafet ve Vesayet”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVII, Sayı: 421, 12 Haziran 1919, s. 37-39.
- Fazlıoğlu, Şükran: “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 12, İstanbul, 2008, s. 593-610.
- Fazlıoğlu, Şükran: “Yazıcı, İbrahim b. Nâsîf”, **DİA**, Cilt: XLIII, İstanbul, 2013, s. 366-367.
- Ferid, Mehmed: “Hutbeler”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 30, 18 Mart 1909, s. 58-59.
- Fevzi, Ömer: “İslah-ı Medâris” **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 15, 11 Ocak 1909, s. 324-325.
- Feyzi, H.: “Medreselerin Ahvali”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 213, 3 Ekim 1912, s. 89-90.
- Feyzi, H.: “Ne Doğmaz Günmüş Ey Acizlerin Kudretli Hallak’ı!”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 274, 11 Aralık 1913, s. 212-213.
- Findley, Carter V.: **Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- “Fransızlar Hacca Giden Müslümanları Men Etmek İstiyorlar: Sebilü’r-Reşâd”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 18.
- Fuad, Ömer: “Medreseler”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 252, 10 Temmuz 1913, s. 298-299.

- Furat, Ayşe Zişan: “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: İslah mı? Yenilenme mi?”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünun’a Osmanlı’da İlim ve Fikri Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl**, Cilt: I, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 245.
- Furat, Ayşe Zişan: “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, Yayına Hazırlayan: Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2019, s. 121-141.
- Gaspirinski, İsmail: “Sertâc-ı Ulemâ-i Şeriat-Penâh Şeyhülislam Hazretlerine Açık Mektub”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 406-407.
- Gencer, Ali İhsan: “Ayastefanos Antlaşması”, **DİA**, Cilt: IV, İstanbul, 1991, s. 225.
- Geyik, Fatih: “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Medeniyet ve Terakki Kavramları”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2000.
- Gıyaseddin, Mehmed: “Terakkiyi Te’min için İslahı Vacip İki Esas”, **İslam Dünyası**, Sayı: 4, s. 56-58.
- Glenny, Misha: Misha Glenny, **Balkanlar 1804-1999: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul, Sabah Kitapçılık, 2001.
- Gökalp, Ziya: **Türkleşmek İslamlaşmak Çağdaşlaşmak**, Yayına Hazırlayan: İbrahim Kutluk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Görgün, Hilal: “Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası”, **DİA**, Cilt: XXIX, Ankara, 2004, s. 569-575.
- Göriceli, Hatip Hafız Ali: “Lisân-ı Arabî”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 99, 28 Temmuz 1910, s. 354-355.

- Gül, Adnan: “Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi” **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 31, 2007, s. 39-54.
- Güldöşüren, Arzu: “Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Bilim ve Sanat Vakfı, Cilt: XVIII, Sayı: 31, 2011/2, s. 201-220.
- Güllüpcinar, Fuat: “Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveninde İslamcılık İdeolojisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, 2002.
- Günay, S. Selçuk: “II. Abdülhamid Dönemi Arap Milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti”, **Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid**, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz Gülbadi Alan, Cilt: IV, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 397-419.
- Güngör, Erol: **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1975.
- Güngör, Erol: **İslâmın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1981.
- Gündüz, Mustafa: “100. Yılında II. Meşrutiyet’in Entelektüel Mirası”, **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı: 184, 2009, s. 120.
- Gündüz, Mustafa: **Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2013.
- Gümüšoğlu, Hasan: “Modernleşmenin Osmanlı Toplumunun İnanç Yapısı Üzerinde Yaptığı Bazı Etkiler”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:16, 2010.
- Gürünlü, Hilmi: “Islahat-ı Medaris Hakkında Bir Mütalaa”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 200-204.
- Ha: Terbiye ve Talim Medresetü’l-Vâizin, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 273, 5 Muharrem 1332/4 Aralık 1913, s. 194-195.

- Hadımuddin: “İslah-ı Medâris ve Fünûn-ı Cedide”, **İslam Dünyası**, Sayı: XXII, t.y., s. 357-359.
- Hadımuddin: “Cemâ‘at-i İslâmiyye ve Köy İmamları”, **İslam Dünyası**, Cilt: II, Sayı: 3, t.y., s. 37-39.
- Hadımuddin: “İrşad Tarikleri”, **İslam Dünyası**, Sayı: 1, t.y., s. 9-10.
- Hakkı, H. İsmail: “Hayatımız Hakkında: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihal”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 134-135.
- Hakkı, Mustafa: “Ulema-yı İslamiyye ile Hasbihal”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 34, 19 Temmuz 1909, s. 795-796.
- Hakkı, Mustafa: “Vâizin-i Kiram için Vezâif-i Mühimme”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 37, 9 Ağustos 1909, s. 854-857.
- Hakkı, Mustafa: “Ulema-ı İslamiyye ile Hasbihal”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 250, 26 Haziran 1913, s. 260.
- Hakov, Cengiz: “Bulgaristan’daki Türk-Müslüman Nüfusun Tarihi Kaderi”, **Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut**, Yayına Hazırlayan: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Cilt: IV, Ankara, Tika Yayınları, 2016, s. 305-319.
- Halim Paşa, Said: **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991.
- Halim Paşa, Said: Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Tercüman Gazetesi, t.y.
- Halim Paşa, Said: “Akvâm-ı İslâmiyyenin Esbâb-ı İnhitâtı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 370, 19 Eylül 1918, s. 104-106.

- Hanioğlu, Şükrü: “Osmanlıcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1389-1399.
- Hatemi, Hüseyin: “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzelkişilliği)”, **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetler I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s.75-84.
- Hatemi, Hüsrev: “Nizâm-ı Cedid” **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 198.
- Hatipzade, Ahmed Vasfi: “Mesâlik-i İlmiyye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 144-146.
- “Hayat-ı İlmiyye ve İlk Hatve-i Terakki Cûyânı”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 47, 1 Şubat 1325/14 Şubat 1910, s. 11-13.
- Haydar, Ali, vd.: “Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına!”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 135.
- Hazım, Hüseyin: “Talebe-i Ulûm İhvanımızla Hasbihal”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 62, 30 Mayıs 1910, s. 1249-1251.
- Hazım, Hüseyin: “Hayat-ı İlmiyyeye Bir Nazar”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 63, 6 Haziran 1910, s. 1267-1268.
- Hızlı, Mefail: “Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 4, 2004, s. 371-409.
- Hikmet, Hasan: “İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Derecat-ı Tahsiliyyede Mektep, Medrese Farkı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 536, 14 Haziran 1923, s. 125-127.
- Hilmi, Hafız Mehmed: “Medâris Mes’elesi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 251, 3 Temmuz 1913, s. 278-279.
- Hilmi, Mehmed: “Talebenin İstirhâmâtı: Umur-ı Şeriyye ve Evkaf Vekâlet-i Celilesinden”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 580, 20 Aralık 1923, s. 124-125.

- Hizmetli, Sabri: “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler”, **İslami Araştırmalar**, Cilt: XII, Sayı: 2, Ankara, s. 123- 129
- Hobsbawm, E. J.: **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Hobsbawm, Eric: **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, Ankara, Dost Kitabevi, 1987.
- Hezarfen, Hüseyin Efendi: **Telhis’ül-beyan fi kavanin-i Al-i Osman**, Yayına Hazırlayan: Sevim İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Hut, Davut: “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ortadoğu Özel Sayısı, Cilt: I, 2016, s. 105-150.
- İslah-ı Medâris Nizamnamesi, **Düstur Tertib-i Sâni**, Cilt VI, s. 1325-1330.
- İbrahim, Abdürreşid: “Çin’deki Müslümanların Hayatı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 62, 11 Kasım 1909, s. 159-160
- İbrahim, Abdürreşid: “Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında I”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 84, 14 Nisan 1910, s. 103-109.
- İbrahim, Abdürreşid: “Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 85, 21 Nisan 1910, s. 118-123.
- İbrahim, Abdürreşid: “Ahval-i Müslimin ve Ulema Hakkında: Bursa’da İlmiye Kulübünde”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 87, 5 Mayıs 1910, s. 152-154.
- İbrahim, Abdürreşid: “Ahval-i Müslimîn ve Ulema Hakkında: Bursa’da İlmiye Kulübünde (ma-ba’d)”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 88, 12 Mayıs 1910, s. 175-178.
- İbrahim, Abdürreşid: “Müslümanları İntibaha Davet Hakkında: Bursa’da Cami-i Kebir’de Beş Bin Kadar Cemaat-i Müslimin Huzurunda”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 89, 19 Mayıs 1910, s. 191-194.

- İbrahim, Abdürreşid: “Müslümanlar Çalışırsa Yaşayacak, İlerleyecek!..”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 99, 28 Temmuz 1910, s. 355-357.
- İbrahim, Abdürreşid: “Çin Müslümanları: Âlem-i İslam”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 66, 9 Aralık 1909, s. 217-219.
- İdris, Şir: “Avrupa’nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı ve Ona Mukabil Bizim Hareketimiz”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 7, 7 Mayıs 1914, s. 204-210.
- “İla İhvaneddin mine’l-Ulemai’l İslamiyye fi’l aktari’l-arz Kesrehümallah” **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 79, 26 Eylül 1910, s. 1515-1520.
- İhsan, Ali: “Şeyhü’l-İslam Efendi Hazretlerinin Nazargah-ı Semuhilerine”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 396, 13 Mart 1919, s. 72-73.
- İlhami: “Debre Kongresi’nden Bir Yaprak”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 411-412.
- “İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXV, Sayı: 627, 27 Kasım 1924, s. 46.
- “İmamsız, Hatipsiz mi Kalıyoruz?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 620, 9 Ekim 1924, s. 347-348.
- “İngilizce Elif-Bâ ve Usûl-i Tedris”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 406-7, 17 Nisan 1919, s. 160.
- İpşirli, Mehmet: “Dersiâm”, **DİA**, Cilt: IX, İstanbul, 1994, s. 185-186.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese: Osmanlı Dönemi”, **DİA**, Cilt: XXVIII, Ankara, 2003, s. 327-333.
- İpşirli, Mehmet: “Medresetü’l-Kudat”, **DİA**, Cilt: XXVIII, Ankara, 2003, s. 343-344.

- İpşirli, Mehmet: "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema", **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Eğitim Bilim ve Teknoloji**, Yayına Hazırlayan: Coşkun Yılmaz, İstanbul, İBB Kültür A.Ş., 2015, 34-85.
- "Reşid Rıza Efendinin Nutkuna Dair: İrşadü'l-Ğafilin", **Beyanü'l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 80, 10 Ekim 1910, s. 1542-1544.
- İrtem, Süleyman Kani: **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Timaş Yayınları, 2003, s. 112-113.
- "İttihada Bir Nazar", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 89, 30 Mart 1909, s. 4.
- "İttihâd-ı İslâmın Esâsı Râbıta-i Diniyyeyi Takviyedir", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 19.
- İzgi, Cevat: **Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler 1**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- "İzmir Mü'temer-i İlmîsi Mukarreratı", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 176, 25 Ocak 1912, s. 322.
- İzmirli, İsmail Hakkı: "İslam'da Felsefe: Yeni İlm-i Kelam", **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XIV, Sayı: 344, 8 Temmuz 1915, s. 51-52.
- Jelavich, Barbara: **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çev. İhsan Durdu, İstanbul, Küre Yayınları, 2006.
- K. Sevil, Hülya: "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970.

- Kalın, İbrahim: “Napolyon ile Ceberti Arasında: Modern Döneme Girerken Oryantalizmin Yeni Yüzleri”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 9-10 Aralık 2006**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 169-184.
- Kaplan, Mehmet: “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yayına Hazırlayan: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, 317-324.
- Kara, İsmail: **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/ Kişiler I**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997.
- Kara, Mustafa: “Cem‘iyyet-i Sûfiyye”, **DİA**, İstanbul, 1993, s. 335.
- Karadağ, Raif: **Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar**, İstanbul, Muhit Yayınları, 1971.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri**, Cilt: VI-VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1961.
- Karal, Enver Ziya: **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1878-1907**, Cilt: VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.
- Karataş, Cengiz: **II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Modernleşmesi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.
- Kasımî, Züfer: “Rusya’daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyyeye Hizmetleri, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 62, 11 Kasım 1909, s. 157-159.

- Kaya, Umut: “Osmanlı’da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcih-i Cihât Nizamnameleri Hakkında Bir Değerlendirme” **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 1, s. 203-254.
- Kayalı, Hasan: **Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kazıcı, Ziya: **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2004.
- Kazıcı, Ziya: **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi: Osmanlı Devleti**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2009.
- Kazım, Musa: “İslam ve Terakki” **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 3, 2 Şubat 1914, s. 75-77.
- Kazım, Musa: “İslam ve Terakki”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 12 Şubat 1914, s. 1-6.
- Kazım, Musa: “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -II-”, Emeği Geçen: H. Eşref Edip, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 53, 9 Eylül 1909, s. 5-6.
- Kazım, Musa: “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 54, 16 Eylül 1909, s. 22-23.
- Kazım, Musa: “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh u Te’lîfi –Beyne’l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi– Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı -I-”, Emeği Geçen: H. Eşref Edip, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 52, 2 Eylül 1909, s. 403-406.

- Kemali, Abdülkadir: “Tanzimatçılık: Kardeşim Eşref Edib”, **Sebilü’-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 489, 24 Temmuz 1921, s. 227-228.
- Kırmızı, Abdülhamit: “Osmanlı’nın Son Döneminde Ulema Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi”, **Bilim ve Sanat Vakfı Dergisi**, Sayı: 58, 2005.
- Kızılabdullah, Yıldız: “Başlangıçtan Medreselere Kadar Eğitim-Öğretim ve Mekân Anlayışlarının Din Eğitimi Açısından Analizi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 2, 2012, s. 171-190.
- Kihtir, Tuğrul: **Balkanların Osmanlı Tarihi 1352-1913**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015.
- Kireççi, Mehmet Akif: **Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- Koca, Ferhat: “Mûsâ Kâzım Efendi”, **DİA**, Cilt: XXXI, İstanbul, 1991, s. 201-208.
- Koca, Ferhat: Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002.
- Kocabaş, Süleyman: **Avrupa Türkiye’sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm**, İstanbul, Vatan Yayınları, 1986.
- Kocabaş, Süleyman: **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar**, İstanbul, Vatan Yayınları, 1985.
- Kocabaş, Süleyman: **İngilizlerin Osmanlı’yı Yıkma Planları İngiliz Tuzağı**, İstanbul, Derin Tarih Kültür Yayınları, 2016.
- Kocahanoğlu, Osman Selim: **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: 31 Mart Vak’ası ve İslamcılık**, İstanbul, Temel Yayınları, 2001.
- Kocahanoğlu, Osman Selim: **Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Koçer, Hasan Ali: **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

- Kodaman, Bayram: **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Kodaman, Bayram: “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 16, Aralık 2007, s.1-24.
- Kodaman, Bayram: Ahmet Turan Alkan, “Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa”, **150. Yılında Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 1-10.
- Konevî, Hâdî Hüvallâh Mecdüddin: “Şeref ve Haysiyetimizi Muhafaza ve İktisa-ı Fezâil”, **Sıratı-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 178, 1 Şubat 1912, s. 346-348.
- Köprülüzade, Mehmet Fuat: “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, **Türk Yurdu Mecmuası**, Cilt IV, Sayı: 21, İstanbul, 7 Ağustos 1913, s. 692-702.
- Kuran, Ahmed Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri**, İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959.
- Kuran, Ercüment: **Türkiye’nin Batılılaşması**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kurşun, Zekeriya: “Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1987.
- Kurşun, Zekeriya: Kemal Kahraman, “Derviş Vahdetî”, **DİA**, Cilt: IX, İstanbul, 1994, s. 198-200.
- Kutlu, Sacit: **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi: Muhammed Hanefi Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa” **DİA**, Ankara, 2002, s. 62-65.
- Küçük, Cevdet: “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, **Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoneix Yayınları, 2006, s. 375-385.

- Küçük, Hülya: “II. Abdülhamit Dönemi Pan-İslamist Hareketler (Sırat-ı Müstakim ve Sebilü’r-Reşad Mecmuaların Göre)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 1996.
- Külekçi, Cahit: “Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu”, **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, 2014, s. 151-170.
- Kürdi, Bediüzzaman Said-i: “Sada-yı Hakikat”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 86, 27 Mart 1909, s. 3.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri” **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: VII, Cüz: 1-12, 1978, s. 4.
- La, [Akçuraoglu Yusuf]: “Medreselerin Islahı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: IV, Sayı: 79, 10 Mart 1910, s. 5-9.
- Lentz, Thierry: **Napolyon**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Lowry, Heath W.: İsmail E. Erünsal, **Aslına Dönüş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Kavala Kasabası ile Bağları Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Şakir Bey, Mehmed: **Halife II. Abdülhamit’in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey’in Hicaz Hatıratı**, Yayına Hazırlayanlar: Gülden Sarıyıldız Ayşe Kavak, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- M., A.: “Tevhid-i Hak”, **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 36, 5 Şubat 1909, s. 3-4.
- “Maarif Vekâletinin Tiyatro Mektepleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 622, s. 381.

- Maden, Fahri: “Arnavutluk’un Bağımsızlık Süreci (1977-1913)”, **Avrasya Etüdleri**, Ankara, Cilt: 39, Sayı:1, 2011, s. 155-196.
- Maden, Fahri: **II. Abdülhamit Dönemi**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2014.
- Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif: “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 344-355.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid: **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- **Medâris-i İlmiye Nizamnamesi’ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnamesi**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326, s. 1-6.
- “[Medine Kazanlı Talebesi Cemiyeti]: Sırat-ı Müstakim”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 60, 28 Ekim 1909, s. 128.
- “Medreselere Dair: Harput Talebe-i Ulûmunun İstirhâmâtı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIV, Sayı: 614, 28 Ağustos 1924, s. 249-250.
- Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba Nizamnamesi, Düstur, Tertib-i Evvel, III, 15 Ağustos 1913, s. 500-504.
- “Medresetü’l-İrşad Teşkilatı”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: VII, Sayı: 51, 24 Kasım 1919, s. 1639-1641.
- “Medresetü’l-İrşad-ı Vâizin ve Eimme ve Huteba Şubelerinden 336 Senesi Bâ-şahâdetname Neş’et Eden Efendilerin Esâmisidir”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: VII, Sayı: 62, s. 1995-1996.
- “Medresetü’l-İrşad İmtihan-ı Umumiyyesinde Mezuniyet-i Ruus Alanlar ile Terfi-i Sınıf Eden Efendilerin Esamisi”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: VII, Sayı: 71, s. 2300.

- Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi, Düstur Tertib-i Sâni, Cilt: VI, Matbaa-i Amire, 1334.
- “Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesine Zeyl, Sınıf-ı Mahsus Ek Nizamnamesidir”, İlmiyye Salnamesi, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, s. 679.
- “Medresetü'l-Kuzat Duhul-ı İmtihanında İktisab-ı Muvaffakiyet Eyleyen Zevatin Esâmisi”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: I, Sayı: 2, Haziran 1914, s. 95-96.
- “Medresetü'l-Kuzat Sınıf-ı Mahsusu”, **Ceride-i İlmiye**, Cilt: I, Sayı: 6, 1914, s. 431-432.
- “Mekteb-i Kuzat İmtihanında Kazananlar”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 74, 22 Ağustos 1910, s. 1447-1448.
- Medresetü'l-Vâizin Nizamname ve Ta'limatnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1329-1332.
- “Medresetü'l-Vâizin Hakkında Layiha”, **Mahfil**, Cilt: IV, Sayı: 38, 1923, s. 22-26.
- Michelet: **Fransız İhtilali Tarihi**, Cilt: I, Çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1967.
- Milashlı, İsmail Hakkı: “Milletlerin Terakkisinde Elif-Banın Hissesi”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XVII, Sayı: 431-432, 24 Temmuz 1919, s. 119-122.
- “Misyonerlerin Neşriyatına Aynıyla Mukabele”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 246, 29 Mayıs 1913, s. 204.
- M.N.D.: “Zavallı İslamiyet!”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 159, 21 Eylül 1911, s. 40-42.
- M., Nuri: “İslam'ın Terakkisi Yalnız (Usul-i Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır”, **İslam Dünyası**, Sayı: 1, 15 Mart 1913, s. 10-12.

- Muhtar, İlyas: “Taşralarda Ahval-i Medâris, Ulemaya İntibah”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 168, 22 Temmuz 1912, s. 2961-2962.
- Müftizade: “İstanbul Medreseleri I”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 540, 28 Haziran 1923, s. 160-163.
- Müftizade: “İstanbul Medreseleri II”, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 542, 18 Temmuz 1916, s. 174-177.
- Müftizade: “İstanbul Medreseleri: İaşe II-“, **Sebilü'r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 546, 19 Temmuz 1923, s. 210-212.
- Münif, İbnülbekir Mehmed: “Bosna'dan Bir Mektup”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 174, 2 Eylül 1912, s. 3057-3058.
- Münir, M. Ali: “İnhitâtât-ı İctimâ'îyye”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 58, 14 Ekim 1909, s. 85-87.
- Münir, M. Ali: “İnhitâtât-ı İctimâ'îyye”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 195-196.
- Münir, Mehmed: “Mekteb-i Kuzzat İmtihanı”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: III, Sayı: 73, 15 Ağustos 1910, s. 1432.
- Müntesibini İlmiyeden Biri: “İslah-ı Medâris”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 12, 21 Aralık 1908, s. 250-251.
- Müntesibini İlmiyeden Biri: “Mutalaa-i Mahsûsa: İslah-ı Tedris Hakkında”, **Beyanü'l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 13, 28 Aralık 1908, s. 274-276.
- N. (Nevzat), A. (Abdüllatif): “Çocuklarımıza Akaid-i İslamiyye'nin Usûl-i Tedris ve Telkini I” **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 172, 21 Aralık 1911, s. 248-250.
- N. (Nevzat), A. (Abdüllatif): “Çocuklarımıza Akaid-i İslamiyye'nin Usûl-i Tedris ve Telkini II” **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 173, 28 Aralık 1911, s. 260-263.
- Naim, Mustafa: “Fena Vaizler”, **Hayru'l-Kelam**, Cilt: I, Sayı: 1, 21 Kasım 1913, s. 3.

- Nasuhi Efendizade, A. Hayri: “Hakikatten Vazgeçmem III”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 72, 8 Ağustos 1910, s. 1403-1405.
- Nasuhi Efendizade, A. Hayri: “Hakikatten Vazgeçmem”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 94, 23 Ocak 1911, s. 1758-1762.
- Nasuhi, Ömer: “Vaaz ve Vaizler”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 589, 21 Şubat 1924, s. 266-267.
- Nasuhizadeefendi, O. Hayri: “Hakikatten Vazgeçmem”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 81, 17 Ekim 1910 s. 1552-1553.
- Nasuhizadeefendi, O. Hayri: “Hakikatten Vazgeçmem: Ders Vekâleti Heyetinin”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 123, 14 Ağustos 1911, s. 2230-2234.
- Niyazi: “İştirâk-ı Efkâr”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 146-147.
- Niyazi, H. Osman: “Ey Talebe-i Ulum Arkadaşlarım Meskenet Yeter Artık”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: XI, Sayı: 262, s. 23.
- Niyazi, H. Osman: “Gölge Etmeyin, Başka İhsan İstemeyiz”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: X, Sayı: 247, 18 Eylül 1913, s. 215-216.
- Niyazi, H. Osman: “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 244, 15 Nisan 1913 s. 161-162.
- Niyazi, Osman: “Ümid ve İntizar İçindeyiz!”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: X, Sayı: 255, 31 Temmuz 1913, s. 340.
- Niyazi, Osman: “Ders Vekâlet-i Âliyesi’ne Açık Arıza”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 265, 9 Ekim 1913, s. 71.
- Nun: “Medreselerin Islahı” **İslam Dünyası**, Cilt: I, Sayı: 2, 27 Mart 1913, s. 29-30.
- Nuri, Osman: “Tedenni’ye Doğru”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 136, 20 Kasım 1911, s. 2446-2449.
- Nuri, Osman: “Artık Sükût Etmeyeceğiz”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 243, 8 Mayıs 1913, s. 147-148.
- Oba, Ali Engin: **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995.

- Öcal, Mustafa: **Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'dan İmam Hatip Liselerine Bizim Okullarımız**, İstanbul, Önder ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011.
- Öcal, Mustafa: **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011.
- Okur, Mehmet: “Bulgaristan Türklerinin Maruz Kaldığı Uygulamalarla İlgili Olarak Rumeli İslam Muhacirleri Cemiyeti'nin Bir Talebi”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 28, Erzurum, 2005, s. 351-361.
- Orhonlu, Cengiz: **Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Ortaylı, İlber: “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Tertip Heyeti Başkanı: Mehmet Tosun, İstanbul, Bilge Yayıncılık Eğitim Sağlık ve Danışmanlık Eğitim Hizmetleri A.Ş., 2000, s. 54.
- Ölmez, Adem: “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 41, 2014, s. 127-140.
- Özalp, Ömer Hakan: **Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005.
- Özbeyi Ali Ulvi: “19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXXV, 2018, s. 64-81.
- Özcan, Abdülkadir: “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Tertip Heyeti Başkanı Mehmet Tosun, İstanbul, Bilge Yayıncılık Eğitim Sağlık ve Danışmanlık Eğitim Hizmetleri A.Ş., 2000, s. 54.
- Özcan, Azmi: **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İsam Yayınları, Ankara, 1997.

- Özcan, Azmi: “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti” **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, 2001, s. 475-476.
- Özcan, Azmi: “İslamcılık”, **DİA**, Cilt: XXIII, İstanbul, s. 62-65.
- Özcan, Tuğrul: **Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Özer, Ahmet: **Tanzimat’tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği**, Ankara, Elips Kitap, 2003.
- Özkul, Osman: **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, İstanbul, Bir Harf Yayınları, 2005.
- Pakalın: Mehmed Zeki: “Osmanlılıkta Din ve Medreseliler”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 4, 9 Haziran 1913, s. 25.
- Parmaksızoğlu, İsmet: **Türkiye’de Din Eğitimi**, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1966.
- Polat Haydaroglu, İlknur: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Quataert, Donald: **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Rahman, Fazlur: **İslam**, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1981.
- Rıza, Ömer: “Klerikalizm”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 410, 1 Mayıs 1915, s. 185-188.
- Rıza, Ömer: “İslam Mefkûresine Doğru”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVI, Sayı: 400, 27 Mart 1919, s.107-109.
- Ruhi, Alaaddin: “Talebe Kardeşlerime”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 102, 20 Mart 1911, s. 1896-1898.
- Ruhi, Edhem: “Talebe-i Ulumûn Feryâdları”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 246, 29 Mayıs 1913, s. 200-201.
- Ruhi, Edhem: “Dertlerimiz: I- Cercilik”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 248, 12 Haziran 1913, s. 230-232.

- Ruhi, M. Emin: **Fransız Devriminde Bir Başrol Oyuncusu Sieyes**, Ankara, Liberte Yayınları, 2002.
- Saatçi, Meltem Begüm: “Makedonya Sorunu”, **Balkanlar El Kitabı**, Cilt: I, Çorum/Ankara, Karam-Vadi Yayınları, 2006, s. 565.
- Sabit, H.: “Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizane”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 33, 8 Nisan 1909, s. 102-106.
- Sabit, Halim: “Ezherliler ile Bizim Talebe-i Ulûm”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 46, 22 Temmuz 1909, s. 312-315.
- Sabit, Kazanlı Halim: “Ulema ve Avam”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 48, 5 Ağustos 1909, s. 342-344.
- Sabit, Kazanlı Halim: “Ulema ve Avam (maba’d)”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 49, 12 Ağustos 1909, s. 355-358.
- Sabit, Halim: “İslah-ı Medâris Münâsebetiyle”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 124, 18 Ocak 1911, s. 324-336.
- Sabit, Halim: “İslam Matbuâtı”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 5, 9 Nisan 1914, s. 154-157.
- Sabit, Halim: **Amelî İlm-i Hâl: Muallimlere Mahsus Kısım**, 1. Kitap, Darülhilafe: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.
- Sabit, Halim: **“Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere İslah-ı Medaris Münasebetiyle**, İstanbul, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329, s. 1-48.
- Sabri, Mustafa: “Beyanü’l-Hak’ın Mesleği”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt I, Sayı: 1, 5 Ekim 1908, s. 2-4.
- Sabri, Mustafa: “Talebe-i Ulûma”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 33, 12 Temmuz 1909, s. 764-768.
- Sabri, Mustafa: “İlmiye Bütçesi Münasebetiyle”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 106, 17 Nisan 1911, s. 1958-1961.

- Sadullah: “Ulema-i Kiram ve Talebe-i Ulum’a Açık Mektup”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 268, 30 Ekim 1913, s. 121.
- Saffet, M.: “Memleketimizde Muhtaç Olduğumuz Şeyler I”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 81, 17 Ekim 1910, s. 1550.
- Saffet, M.: “Memleketimizde Muhtaç Olduğumuz Şeyler: Mabad”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 83, 31 Ekim 1910, s. 1580-1582.
- Safvet, Ermenekli M.: “Medreselerimiz”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 87-89-92, 28 Kasım 1910- 2 Ocak 1911, s. 1642-1733.
- Sami, Kazım: “Dinî Terbiye”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 12 Şubat 1914, s. 17-20.
- Samizade, Süreyya: “Va‘z ve Vâ‘izliğe Dair”, **İslam Dünyası**, Sayı: 23, t.y., s. 371-378.
- Samsunlu, Halil: “Tarik-i Tedrisin Ber- vech-i Ati Islah ve Tesviyesine”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 15, 11 Ocak 1909, s. 322-324.
- Sarıkaya, M. Saffet: “Osmanlı Türkiye’sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış” **Arayışlar: İnsan Bilimleri Araştırmaları**, Cilt: I, Sayı: 1, 1999, s. 97-112.
- Sarıkaya, Yaşar: **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- Sarıkaya, Yaşar: “II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 25, 2008, s. 37-73.
- Satvet, M.: “Medreselerimiz”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 87, 28 Kasım 1910, s. 1642-1645.
- Satvet, M.: “İslah-ı Medâris Talebi Hakkında Beyne’t-talebe Tevhid-i Mesai Lüzumu: Talebe-i Ulûm Arkadaşlarıma”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 245, 22 Mayıs 1913, s. 184-185.

- Satvet, Mustafa: “Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 211, 19 Ağustos 1912, s. 53-54.
- “1334 Sene-i Hicrisinde Medresetü’l-Kuzat Dördüncü Sınıf Efendilerinin İcra Kılınan İmtihanlarında İhras Eyledikleri Numro Cedvelidir”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: III, Sayı: 24, Nisan 1916, s. 568-571.
- “1336 Senesinde Medresetü’l-Kuzattan Şahadetname Ahzına Muvaffak Olan Efendilerin Esâmi ve Derecâtı”, **Ceride-i İlmiyye**, Cilt: IV, Sayı: 36, Mayıs 1918, s. 1089.
- Senusi: “Beyanname: Senus-i Ekber Hazretlerinin Beyannameleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XV, Sayı: 368, 5 Eylül 1918, s. 78-79.
- Seydol, İ. Memduh: **Fransız İhtilalinin Dış ve İç Yüzü**, İstanbul, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1950.
- Seyyid: “İctihad ve Taklid”, **İslam Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 4, 26 Mart 1914, s. 104-107.
- Seyyid, Mehmed: “İtiraf ve İşhâd”, **Sebilür’-Reşad**, Cilt: IX, Sayı: 233, 27 Şubat 1913, s. 429-430.
- Seyyid, Mehmet: **Usûl-i Fıkıh Medhal**, Yayına Hazırlayan: Selçuk Camcı, İstanbul, Akademi Yayınları, 2011.
- Shaw, Stanford: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İletişim Yayınları, 1985, s. 1003-1005.
- Sırma, İhsan Süreyya: **II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1990.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- Sinoue, Gilbert: **Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.

- Siretî: “Vaazlar, Vaizler” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIX, Sayı: 481, 3 Haziran 1916, s. 133-134.
- “Siyasiyat Bosna Müslümanları”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 4, 26 Ekim 1908, s. 72-73.
- Soboul, Albert: **1789 Fransız İnkılabı Tarihi**, Çev. Şerif Hulusi, İstanbul, Cem Yayınevi, 1969.
- Sonyel, Salahi R.: **Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Soysal, İsmail: **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999.
- Suad, Yusuf: “Hutbe”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı:10, 7 Aralık 1908, s. 204-207.
- Sultan, Abdülhamit: **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1984.
- Sürgevil, Sabri: Cihan Özgün, **Balkanlar**, Cilt:I, İzmir, Ege Üniversitesi, 2012.
- S.Y.: “En Mühim Mesele”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 175, 9 Eylül 1912, s. 3074-3075.
- Şahin, Mustafa: “Birinci Kuşak İslamcıların Milliyetçiliğe Bakışı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, 2015.
- Şanal, Mustafa: “Osmanlı Devri’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: İstanbul’un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı, 2003, s. 152.
- Şanal, Mustafa: “Eşrefefendizâde Mehmet Şevketi’nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Kayseri, 2000, s. 325-341.

- Şehabettin: “Köy İmamaları Münasebetiyle” **İtisam**, Cilt: I, Sayı: 49, 9 Kasım 1919, s. 573-576.
- Şehbenderzade Filibeli, Ahmed Hilmi: **İslam Tarihi Hz. Peygamber’den Zamanımıza Kadar**, Yayına Hazırlayan: Ziya Nur Aksun, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1982.
- Şehbenderzade Filibeli, Ahmed Hilmi: **Müslümanlar Uyanın**, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1966.
- Şehbenderzade Filibeli, Ahmed Hilmi: **Huzur-u Aklü Fen’de Maddiyyûn Meslek-i Delaleti İlim Karşısında Maddecilik**, Yayına Hazırlayan: Sadık Albayrak, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1974.
- Şehbenderzade Filibeli, Ahmed Hilmi: **Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti**, Yayına Hazırlayan: Bedri Mermutlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Şemseddin, M.: “İ’tiraf ve İşhâd Makâlesi Münasebetiyle”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: II-IX, Sayı: 52-234, 6 Mart 1913, s. 447-450.
- Şemseddin, M.: Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İşhadçılara” **Sebilür-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 238, 3 Nisan 1913, s. 64-66.
- Şemseddin, M.: “Osmanlılar Ulûm-u Fünuna Hizmet Etmesin mi?: Bursa Mebus-ı Sabıkı Tahir Beyefendi’ye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 239, 10 Nisan 1913, s. 81-82.
- Şemseddin, M.: “Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler I: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 296, 14 Mayıs 1914, s. 175-176.
- Şemseddin, Mehmed: “Tanzimatçılık İflas Etti mi?: Yunus Nadi Bey’e”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 236, 20 Mart 1913, s. 21-23.
- Şemseddin, Mehmed: “Vaizler Meselesi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 256, 7 Ağustos 1913, s. 352-354.
- Şen, Adil: **Osmanlı’da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, Ankara, Fecr Yayınları, 2003.
- Şen, Hasan:

- “Türk İslâmcılarının Milliyetçilik Algıları”, **Muğla Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 26, Bahar 2011, s. 1-18.
- Şentürk, Hulusi: **İslamcılık Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2011.
- Şerafeddin: “Dârü’l Hikmeti’l İslamiyye Küşâdı Münasebetiyle”, **İslam Mecmuası**, Cilt: V, Sayı: 61,19 Şubat 1918, s. 1161-1162.
- Şevketi, Mehmed: “Medreselerin Islâhı Mesail-i Umumiyyedendir”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 236, 20 Mart 1913, s. 25-26.
- Şeyhü’l-Arap, Ali: “Hutbeler Nasıl Olmalı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 61, 4 Kasım 1909, s. 134-135.
- EşrefEfendi-zâde, Mehmed Şevketî: **Medaris-i İslamiye Islahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1911.
- Şeyh Saffet: “Mukaddime”, **Tasavvuf Dergisi**, Cilt I, Sayı: 1, İstanbul, 23 Mart 1911, s. 1-2.
- Şirani, Ahmed: “el-Fünun’u Cedide fi’l-Medârisi”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 109, 8 Mayıs 1911, s. 2017.
- Şirani, Ahmed: “Mekteb-i Kuzat yahut Medresetü’l Kuzat Bina-yı Cedidi”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 158, 6 Mayıs 1912, s. 2806-2807.
- Şirani, Ahmed: “Talebe-i Ulûm Efendilerinden Bir Rica”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 178, 6 Ekim 1912, s. 3123-3124.
- Şirani: “Medresetül Kuzat Bina-yı Cedidinin Devr-i Teslimi”, **Medrese İtikadları**, Sayı: 6, 23 Haziran 1913, s. 50.
- Şirvan, İnci: “II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Akımının İktisadi Açıdan Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1992.

- Şükrü, A.: “Medarisin Hayat Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 462, 1 Nisan 1920, s. 237-239.
- Şükrü, Mehmed: “Vaizlerimiz Hakkında Birkaç Söz”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VII, Sayı: 174, 2 Ağustos 1912, s. 3052-3054.
- “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 459, 19 Şubat 1920, s. 202.
- “Talebe-i Ulûm Cemiyyetinin Layihası”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XVIII, Sayı: 462, 1 Nisan 1920, s. 239-240.
- “Talebe-i Ulumun Kur’a İmtihanları”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 9, 30 Kasım 1908, s. 198-200.
- “Talebe-i Ulûmun Haddi midir?!.. İki Üç Katlı Muntazam Binalarda Oturabilmek!.” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXIII, Sayı: 576, 22 Kasım 1923, s. 63-64.
- Tanıyıcı, Şaban:
Selçuk Kahraman, “II. Abdülhamit’in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam”, **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 2, 2017, s. 7-31.
- “Tanzimatın Açtığı Rahneler”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XXI, Sayı: 544, 12 Temmuz 1923, s. 194-195.
- Taşdemirci, Ersoy: “Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri ıslah etme teşebbüsleri ve Kapatılmaları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 4, Yıl: 1990, s. 531-554.
- Tayyar, İbnürrahmi Ali: “İslamiyet Terakkiyat”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: IV, Sayı: 97, 6 Şubat 1911, s. 1814-1816.
- “Terbiye ve Ta’lim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriyye” **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: X, Sayı: 242, 1 Mayıs 1913, s. 134.
- Tevfik, Ebuzziya: **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Cilt: I, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973.

- Toprak, Serap: “Osmanlı-Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Sırbistan’ın Bağımsızlığı”, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 24, 2013, s. 351.
- Toprak, Zafer: “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 205.
- Trabzoni, A. A.: “Hayretlerim ve Ümitlerim”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 132, 23 Ekim 1911, s. 2386-2389
- Troytskili, Ahmed Taceddin: “Rusya İslamları”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: II, Sayı: 31, 25 Mart 1909 /12 Mart 1325, s. 73-75.
- Troytskili, Ahmed Taceddin: “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 61, 4 Kasım 1909/ 22 Teşrinievvel 1325, s. 142-143.
- Troytskili, Ahmed Taceddin: “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanatı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 65, 2 Aralık 1909, s. 204-206.
- Tunalı, Hilmi: “Medreseler Kongresi: Osmanlı Müslüman Ulemasına Bir Davet”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 54, 16 Eylül 1909, s. 25-28.
- Tunaya, Tarık Z.: **İslamcılık Cereyanı**, İstanbul, Baha Matbaası, 1962.
- Tunaya, Tarık Zafer: **İslamcılık Akımı**, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991.
- Turan, Ömer: “Bulgaristan ve Romanya”, **Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sempozyumlar/Paneller 3, III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, İstanbul, 1998, s. 231-238.
- Turan, Şerafettin: “Edirne Antlaşması”, **DİA**, Cilt:X , İstanbul, 1994, s. 442-443.
- Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri [Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi ve Hareketi], Yayına Hazırlayanlar: İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

- Ubeydullah, Mehmed: **İslah-ı Medâris-i Kadime**, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1910.
- Uçar, Fuat: **Türkçülüğün Manifestosu**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Unat, Reşit Faik: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Ülken, Hilmi Z.: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Cilt: II, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1966.
- Ünlü, Sacide: "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad Dergilerine göre Medrese Eğitiminde Gelişmeler: 1908-1920", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, 1997.
- Vahapoğlu, Hidayet: **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Vahdeti, Derviş: "Ulema-yı Kiram'ın Nazar-ı İntibahına", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 40, 9 Şubat 1909, s. 1-3.
- Vahdeti, Derviş: "Ders Vekili - Harbiye Nâzırı ve Talebe-i Ulûm", **Volkan Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 40, 9 Şubat 1909, s. 3.
- Vahdeti, Kıbrıslı Derviş: "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 75, İstanbul, 16 Mart 1909, s. 2-4.
- Vahdeti, Kıbrıslı Derviş: "Açıkça İttihad-ı İslam", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 24, 23 Ocak 1909, s. 1-2.
- Vahdeti, Kıbrıslı Derviş: "Halife-i İslam Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektup", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 104, İstanbul, 1909, s. 1.
- Vahdeti, Kıbrıslı Derviş: "Volkan [Misyoner Faaliyetleri]", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 27, 27 Ocak 1909, s. 2-3.

- “Vaizlere İhtar”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: II, Sayı: 39, 23 Ağustos 1909, s. 877-879.
- Vecdi, M. Salih: “Mükalemât ve Temrinât-ı Arabiye Dersi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 261, 11 Eylül 1913, s. 5-6.
- Vecdi, Birgili M. Salih: “Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XI, Sayı: 267, 23 Ekim 1913, s. 104-105.
- Vecdi, M. Salih: “Medreselerin Avâmîl-i İnhitâtından: Rağbetsizlik”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XII, Sayı: 287, 12 Mart 1914, s. 12-13.
- Yakuboğlu, Kenan: **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, İstanbul, Gökkubbe Yayınları, 2006.
- Yaşaroğlu: Darü’l Hikmeti’l İslamiyyenin Beyannamesi Münasebetiyle”, **İslam Mecmuası**, Cilt: V, Sayı: 63, 30 Ekim 1918, s. 1182-1186.
- Yavuz, Hulusi: “Sultan II. “Abdü’l-Hamid Han ve Büyük Projesi: Bağdat Demiryolu”, **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu, 7-9 Kasım 2008**, İstanbul, s. 123-156.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Cihet”, **DİA**, Cilt: VII, İstanbul, 1993, s. 545-546.
- Yazıcı, Nesimi: “Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğleri**, İstanbul, 12-15 Nisan 1999, s. 581-599.
- Yazıcı, Nesimi: Nesimi Yazıcı, “Takvim-i Vekayi”” **DİA**, Cilt: XXXIX, İstanbul, 2010, s. 490-492.
- Yazıcı, Nevin: **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Yazır, Elmalılı Hamdi: “Vaaz”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: I, Sayı: 2, 12 Ekim 1908, s. 6-8.
- Yazır, Elmalılı Hamdi: “Ulûm-ı İslamiyyenin Ruhu ve Mizac-ı Tasnifi”, **Sebilü’r-Reşad**, Cilt: XIV, Sayı: 364, 8 Ağustos 1918, s. 256-260.

- Yelkenci, Ömer Faruk: **Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Yerlikaya, İlhan: **XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Cermenizm Panislamizm, Panslavizm, Osmanlıcılık Fikirleri**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994..
- Yetim, Fahri: “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 34, 2015, s. 1-18.
- Yıldız, M. Cengiz: “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Harekâtının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, **SDÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 1999, s. 279-302.
- Yıldız, Fatma: “Babanzade Ahmed Naim'in 'İlmu'n-nefs' Adlı Eserinin Tahlili ve Çeviri Yazısı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2014.
- Yıldız, Hasan: “Tanzimat'tan Günümüze Maarif Müfettişliği ile İlgili Düzenlemeler Bağlamında Etik İlkeler”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası**, Cilt: XXIV, Sayı: 2, 2014, s. 261-284.
- Yıldız, Hasan: “Son Osmanlı Medresesi: Dâru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin Müfredât Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme”, **Milli Eğitim**, Sayı: 215, İstanbul, Yaz/2017, s. 225-237.
- Yıldız, Mehmet: **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Ömer Faruk: “Tanzimat Fermanı ve İlanından Sonra Devletin Umumi Durumu”, **Osman Gazi'den Sultan Vahidüddin Han'a Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Ömer Faruk: **Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın Hicaz Demiryolu Projesi**, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın, 2011.

- Yunuszade, Ahmed Vehbi: “Lisan-ı Ecnebi Tahsilinde Mahzur-ı Şer‘i Yoktur”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: III, Sayı: 72, 20 Ocak 1910, s. 315-316.
- Zaid, Ahmed: “İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: V, Sayı: 128, 16 Şubat 1911, s. 390-392.
- Zeki, Abdurrahman: “Ders Vekâlet-i Âliyesine Muhik Bir İfade”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 136, 20 Kasım 1911, s. 2453-2454.
- Zeki, Salih: “Talebe Kardeşlerime Bir Hitap”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: V, Sayı: 115, 19 Haziran 1911, s. 2113-2114.
- Zeki, Salih: “Ders Vekâlet-i Aliyyesinin Nâbimevsim ve Hilaf-ı Kanun İcraatı”, **Beyanü’l-Hak**, Cilt: VI, Sayı: 150, 18 Mart 1912 s. 2677-2678.
- Zengin, Zeki Salih: **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2009.
- Zengin, Zeki Salih: “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılarda Medreselerin İslah Çalışmaları (Teşkilat ve Ders Programları”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: XXXIV, Sayı: 2, 1998, s. 43-52.
- Zengin, Zeki Salih: **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Zengin, Zeki Salih: **Medreseden Darülfununa Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, Adana, Karahan Yayınları, 2009.
- Zengin, Zeki Salih: “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 36, İstanbul, 2016, s. 33-61.
- Ziyaeddin, Mehmed Seyyid: “Sırat-ı Müstakim”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt II, Sayı: 34, İstanbul, 15 Nisan 1909, s. 113.
- Ziyai, Ali Ekber: **Fihrisü’l-mesadiri’l-fıraki’l-İslamiyye: Aleviyye-Dürziyye**, Beyrut, Dârü’r-Ravza, 1992.

ÖZGEÇMİŞ

1994 yılında İmam-Hatip Lisesi'nden, 2010 yılında ise Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2011-2015 yılları arasında İstanbul'daki çeşitli siyasi ve sivil toplum kuruluşlarında görevler aldı ve faaliyetlerde bulundu. Aynı yıllarda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Eğitimi Anabilim dalında başladığı yüksek lisansını 2015 yılında "Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri" başlıklı teziyle tamamladı. 2018-2020 yılları arasında Diyanet Çocuk Dergisi'nde çevre konuları ile ilgili makaleler yazdı. Makaleler kitaplaştırılma aşamasındadır. Evli ve iki kız çocuğu annesidir.